

1993

4

AETAS

SZÉCSI GÁBOR: A történelmi megismerés alapjairól

SEBŐK FERENC: A Jagelló-kori rendiség kutatása
a két világháború között

SOÓS ISTVÁN: Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika
megteremtésére – Horvát István

TOMKA BÉLA: A totalitarizmuselméletektől
az „új társadalomtörténet”-ig

CZOGH GÁBOR–SZABÓ GÁBOR–ZSINKA LÁSZLÓ:
Változások a magyar város- és településrendszerben
1784–1910 között

Feminizmus és történetírás – Beszélgetés Susan Arpaddal

JOAN KELLY-GADOL: A nemek társadalmi viszonyai

SANDRA HARDING: Episztemológiai kérdések

Történetírás Nagy-Britanniában – Beszélgetés
R. J. W. Evansszel

Az AETAS körkérdése a magyar történettudomány
szerkezetéről és intézményrendszeréről

Következő számunk tartalmából

- GERICS JÓZSEF:** Szent László uralmának vitás kérdései
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ:** Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában
- GYÖRFFY GYÖRGY:** Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal
- KOSZTA LÁSZLÓ:** Egy francia származású főpap a 13. századi Magyarországon
- SROKA, STANISLAW:** Egy lengyel származású főpap a 14. századi Magyarországon
- KUBINYI ANDRÁS:** Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése
- CSUKOVITS ENIKŐ:** Középkori magyar zarándokok
- KOSZTOLNYIK ZOLTÁN:** Aragón hatások a 13. század végi Magyarországon
- MÁLYUSZ ELEMÉR:** A magyar társadalom Albert király korában
- Bemutatjuk **JERZY KLOCZOWSKI** lublini történészt
- Vita:** Ki volt Károly Róbert első felesége?
- Pótlások A magyarországi középkori latinság szótárához II.

1993/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES és TOMKA BÉLA

A kiadvány a Soros Alapítvány, a József Attila Alapítvány,
az MHB Kurátor Táncsics Mihály Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN.

TARTALOM

Tanulmányok

- SZÉCSI GÁBOR**
A történelmi megismerés alapjai 5
- SEBŐK FERENC**
A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között. 27
- SOÓS ISTVÁN**
Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére
(*Horvát István és Schwartzner Márton*) 44
- TOMKA BÉLA**
A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig.
Változó hangsúlyok a Harmadik Birodalom értelmezésében 92

Műhely

- CZUCH GÁBOR – SZABÓ GÁBOR – ZSINKA LÁSZLÓ**
Változások a magyar város- és településrendszerben
1784 és 1910 között. *Egy adatbázis első tanulságai* 113

Elmélet és módszer

- Feminizmus és történetírás.
Beszélgetés Susan Arpaddal 134
- JOAN KELLY-GADOL**
A nemek társadalmi kérdései 139
- SANDRA HARDING**
Episztemológiai kérdések 154

Kitekintés

- AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről
és intézményrendszeréről** 165
- Történetírás Nagy-Britanniában. *Beszélgetés R. J. W. Evansszel,
az English Historical Review társszerkesztőjével* 213
- ANDERLE ÁDÁM**
Felfedezés vagy holocaust?
Megjegyzések Amerika felfedezésének 500. évfordulójáról 218

Figyelő

Női hang (<i>Histoire des Femmes en Occident. Sous la direction G. Duby et M. Perrot. 3. XVIe–XVIIe siècle. Sous la direction Natalie Zemon Davis et Arlette Farge. Plon. Paris, 1991.</i>)	
L. Bozai Zsuzsanna	223
Idő nélkül és időben (<i>Időben élni. Történeti–szociológiai tanulmányok. Válogatta: Gellériné Lázár Márta. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.</i>)	
Nagy Edit	227
Továbbra sincs alapmű (<i>Magyar liberalizmus. Válogatta Tökéczki László. Századvég Kiadó. Budapest, 1993.</i>)	
Gángó Gábor	232
Holocaust Romániában és Szlovákiában (<i>Matatias Carp: Holocaust Romániában 1940-1944. Ford. Takács Ferenc. Primor Kiadó. h. n., 1993.; Sas Andor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945. A szöveget gondozta és szerkesztette Csanda Gábor. Kalligram Kiadó. Pozsony, 1993.</i>)	
Karsai László	236
A történész életei (<i>Alain Boureau: Histoires d'un historien: Kantorowicz. Gallimard. Paris, 1990.</i>)	
Szász Géza	243
Számunk szerzői	246

SZÉCSI GÁBOR

A történelmi megismerés alapjai

I. A történetírás filozófiája

A társadalomtudományok eredményei, interdiszciplináris módszertani megfontolásai Wilhelm Dilthey, Benedetto Croce és Robin G. Collingwood munkássága nyomán mind több történetfilozófus számára járnak azzal a tanulsággal, hogy a történetfilozófia csak akkor őrizheti meg létjogosultságát, ha a történelem egésze, a történelmi folyamatok célja és iránya helyett a történelmi megismerés feltételeit és lehetőségét, a történelmi ismeret természetét kutatja; ha elemzése tárgyául a történelmet cselekvéseiben feltételező és megértő individuumot választja. Így a szubsztantív, tehát a történelemre magára irányuló spekulációkat mindinkább a történeti gnoszeológiára vonatkozó kutatások váltják fel. A történetfilozófia a történetírás filozófiáját, a történeti megismerés ismeretelméleti, módszertani, tudományfilozófiai alapjait fogja jelenteni. A történetfilozófus számára ugyanis éppúgy, mint a történész és a szociológus számára, csak a cselekvő ember érthető meg, akire minden történelmi és társadalmi folyamat visszavezethető. Ennek a megértésnek a forrása pedig, ahogy az Dilthey óta mind egyértelműbb a történetfilozófusok egy része számára, az a benső tapasztalat, amely a történeti és társadalmi élet benső realitásait öleli fel, és amelynek feltételeit ily módon a cselekvő emberben magában kell keresni.

A kérdés tehát, amelyre a szubsztantív felfogást e „megértő” történetfilozófia oldaláról elutasító valamennyi ismeretelméleti megközelítésnek választ kell találnia, az, hogy miként rekonstruálhatók a történelmi és társadalmi összefüggések az emberi cselekvésnek mint ezen összefüggések alaptényének a megértése révén? Hogyan vezethetők vissza a történelmi és társadalmi tények a megértett cselekvésekre?

Az ezekre a kérdésekre adott történetfilozófiai és társadalomfilozófiai válaszok kezdettől fogva a vizsgálatok elengedhetetlen interdiszciplinaritását a cselekvésfilozófia, nyelvfilozófia és történetfilozófia elkülönítése eszméjének feladását sugallták. A történeti megismerés lehetőségeit kutatva tehát a filozófus számára éppúgy megoldandó problémát kell hogy jelentsen a cselekvésbeli összefüggések kérdése, mint a nyelv és a tudat, a nyelv és a valóság viszonyának problematikája. E kérdések megválaszolása nélkül ugyanis a történeti gnoszeológia körébe tartozó egyetlen kijelentés sem tekinthető megalapozottnak.

Ez az interdiszciplináris vonás jellemzi az elsősorban a történetírás fogalmi készletének és metodológiai gyakorlatának elemzésére vállalkozó analitikus történetfilozófiát, amely a történelmi megismerés számos új, egymással különböző mértékben polemizáló megközelítésével szolgál napjainkban is.

Az analitikus történetfilozófia ismeretelméleti rendszereinek kikristályosodása a történeti és természettudományi magyarázat módszertani egységének neopozitivistá eszméjét alapelveként elfogadó Hempel–Popper-féle

„átfogó törvény”-modell megszületésétől; a modellel szembe forduló, a történelem specifikumait hangoztató analitikus filozófusok első fellépésétől; a vita során megfogalmazott analitikus álláspontok megjelenésétől válik mindinkább érzékelhetővé. Amikor tehát az analitikus filozófusok az ötvenes évek második felétől kezdve állást foglaltak a deduktív magyarázatok történeti alkalmazhatósága körül kialakult polémiában, elméleteik megalkotásakor már felhasználhatták az analitikus nyelvfilozófia és cselekvésfilozófia bizonyos eredményeit is. Így az analitikus történetfilozófia az analitikus nyelvfilozófia és cselekvésfilozófia „laboratóriumává” vált; keretein belül nyernek új árnyalatokat a nyelvfilozófiában és a cselekvésfilozófiában már elfogadott fogalmak. Ez pedig azt jelenti, hogy az analitikus történetfilozófia fogalmi, logikai elemzései olyan nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai megfontolásokkal egészülnek ki, amelyek révén a történetfilozófus az általa legmegfelelőbbnek tartott magyarázatmodellt megalapozhatja. A történeti megismerés, a történeti magyarázat kérdése tehát egyúttal nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai kérdés is lett, amelynek vizsgálata olyan filozófusok esetében, mint William Dray vagy Raymond Martin nem korlátozódott csupán a történetírói gyakorlat fogalmi, logikai elemzésére.

Így vált történetfilozófiai problémává az a cselekvésméleti kérdés is, hogy a motívumok, intenciók, azaz a tudatnak valamely cselekvési célra való irányulásaiban valóban okai-e a cselekvésnek, vagy pedig a cselekvésnek mint intencionális cselekvésnek a leírását biztosító logikai feltételek, más szóval, elemezhető-e az intenciók oksági fogalmak felhasználásával vagy sem? Ez az analitikus cselekvésfilozófiában központi jelentőséggel bíró probléma tehát állásfoglalásra készíti azt a történetfilozófust is, aki a történeti megismerés rekonstrukciója szempontjából a cselekvés intencionális összefüggéseinek elemzését alapvető feladatnak tartja. Ahhoz, hogy mind a múlt emberének, mind a múltat megismerőnek a cselekvései rekonstruálhatók legyenek, meg kell határozni azokat az oksági összefüggéseket, amelyek valamennyi cselekvés univerzális jellemzőjeként értelmezhetők. Csak a cselekvésfilozófiai fogalmak ilyen irányú tisztázásával lehet kielégítő választ adni azokra, az analitikus történetfilozófia magvát jelentő kérdésekre is, amelyek elsősorban a történelmi magyarázatok természetére az általánosítások, törvények történelmi magyarázatokban betöltött szerepére kérdeznek rá. A történelmi magyarázatokra vonatkozó elméletek eltérő vonásai tehát egyúttal különböző cselekvésfilozófiai megfontolásokat is sejtetnek, amelyek végeredményben a történetírói gyakorlat más és más értelmezéséhez vezetnek el.

E tanulmány célja ezért egyrészt az, hogy a történelmi magyarázatok kérdését érintő analitikus megközelítések fontosabb eredményeit áttekintve azok cselekvésfilozófiai aspektusaira is rávilágítson. Ennek keretében kívánja bemutatni azt is, milyen ismeretelméleti korlátokat jelenthet az, ha a történetfilozófus nem kauzális, azaz leírásközpontú cselekvésfilozófiai megfontolásokat vesz alapul történelmi magyarázatmodellje megalkotásakor.

Ezért ezt követően kerül sor, a tanulmány célkitűzéseinek megfelelően, egy új cselekvésfilozófiai modell felvázolására, amely révén, a cselekvő és a valóság viszonyának újraértelmezésével a cselekvésbeli oksági összefüggések

és azok jelentéseméleti vonatkozásainak eddigiektől eltérő meghatározásához juthatunk el.

Végül kísérletet teszünk arra, hogy ennek az új cselekvésfilozófiai modellnek a történetfilozófiai, történeti gnoszeológiai tanulságait megfogalmazzuk.

A tanulmányban felvázolt cselekvésfilozófiai modell tehát egy olyan oksági magyarázat magva, amely a cselekvésbeli összefüggéseknek, nyelv és cselekvés viszonyának egy új megközelítésével kutatja a cselekvő és a valóság viszonyának főbb mozzanatait. Ily módon válhat ez a modell egyik lehetséges alapjává azoknak a vizsgálatoknak, amelyek a cselekvés komplex kérdéskörének elemzésével vállalkoznak a cselekvések oksági szerkezetének a feltárására és ezáltal a történelem és az intencionalitás közötti összetett viszony természetének az eddigieknél árnyaltabb, a történelmi megismerés alapjainak és lehetőségeinek a rekonstrukciója számára új lehetőségeket teremtő meghatározására.

II. A történelmi magyarázat analitikus modelljei

A történelmi magyarázat logikai sémájának neopozitivisták meghatározása, amely Hempel–Popper-féle modellként, illetve, William Dray találó elnevezésével, „átfogó törvény elmélet” (covering law theory) néven vált ismertté a történetfilozófusok körében, bár több módosítást élt meg, de azzal, hogy a Hempel és Popper kezdeti megfogalmazásában szereplő magyarázatmodell pusztán a tudományos magyarázat általános sémájának logikai rekonstrukciójára tett kísérlet volt, történetfilozófiai szempontból kezdettől fogva vitathatónak bizonyult.¹ Annak ellenére, hogy mind Hempel, mind Popper felismerte azt, hogy a történelmi és természettudományos magyarázat azonosítására, az általános törvényekre épülő deduktív magyarázatok történelmi magyarázatként való alkalmazására tett kísérletet a történelmi gyakorlat eleve lehetetlenné teszi, válaszukat a klasszikus pozitivisták szelvényben fogalmazták meg. Hempel arra hívja fel a figyelmet, hogy a történelem „törvényei” csupán vélt törvények, amelyeket a történelmi megismerő a mindennapi életből kölcsönöz, vagy egyszerűen csak egy folyamat valószínűségéről tájékoztató tendenciák. Így a történelmi gyakorlat a kiinduló feltevételekre és törvényekre vonatkozó utalások együttesét jelentő „magyarázatvázlatok” alkalmazását mutatja, amelyeket csak további empirikus vizsgálatok szilárdíthatnak meg.²

Hasonlóképpen fogalmaz Popper is, aki szerint a történészek magyarázatai azért hiányosak, mert azok az átfogó törvények, amelyekre hivatkoznak, egyszerűen trivialisok: nem specifikusan történelmi, hanem olyan pszichológiai, szociológiai törvények, amelyek segítségével csak statikus állapotban lévő tényeket magyarázhatunk, és amelyek révén a történelem rajta kívüli pszichológiai, szociológiai diszciplínák alá rendelődik.³ A történészek, véli Popper, mégis ragaszkodnak ezekhez a „törvények”-hez, hiszen ezek a forrásai a különböző történelmi interpretációknak, amelyek ily módon alapvetően különböznek a tudományos elméletektől. A történelmi fejlődésnek tehát nem lehet tudományos elmélete; „a múltat nem ismerhetjük meg olyannak, amilyen az ténylegesen volt”⁴, hanem csupán különféle interpretációkat alkotunk róla, amelyek azután nemzedékről nemzedékre változhatnak.

Az „átfogó törvény” neopozitivistá modelljének a történelmi magyarázat természetét érintő kérdésekre adott válaszai így módon nem bizonyultak kielégítőnek. Ugyanakkor a történelmi gondolkodás fogalmi, módszertani alapjainak, a történészi gyakorlatban alkalmazott általánosításoknak egy logikailag letisztult terminológiájú elemzésével lehetővé tette azt, hogy a történelmi megismerést a „megértő” történetfilozófia oldaláról vizsgáló, és a Hempel–Popper-féle modellt erről az oldalról bíráló történetfilozófusok éppen ilyen logikailag letisztult formában fogalmazhatták meg álláspontjaikat a modell alkalmazhatósága körül kialakult vitában. Ezért fogadható el mind Maurice Mandelbaumnak⁵, mind Arthur C. Dantonak⁶ az a felosztása, amely az „átfogó törvény”-modellel szemben az ötvenes évek második felétől fellépő analitikus filozófusokat külön csoportként határolta el a „megértő” történetfilozófia „idealisták”-nak nevezett klasszikusaitól, Diltheytől, Crocétól, Collingwoodtól, akik a történelmi kutatás módszertani specifikumait nem a történészek által alkalmazott valós módszerek elemzéséből, hanem bizonyos általános filozófiai alapelvekből vezetik le. Annak ellenére ugyanis, hogy az ötvenes évek második felétől fellépő analitikus filozófusok: William Dray, Michael Scriven, Alan Donagan, Arthur C. Danto és mások elméleti több ponton kapcsolódnak az „idealisták” által megfogalmazott elképzelésekhez, két, már kiindulópontjában különböző történetfilozófiai megközelítésről beszélhetünk. Dray, Scriven, Donagan, Danto és mások, akiket Mandelbaum „reakcionista”-nak nevez, ugyanis a ténylegesen megfogalmazott történészi ítéletek és magyarázatok elemzésével fogják a történelmi magyarázatok természetének meghatározásához, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban betöltött szerepének tisztázásához. Számukra, szemben az „idealisták”-kal, a történetírói gyakorlat nem a történelmi megismerést meghatározó filozófiai alapelvek illusztrálására szolgál. Ennek oka pedig az, ahogy arra már korábban is utaltunk, hogy a történelmi magyarázatok kérdésében állást foglaló analitikus filozófusok számára eszmei forrást a mindennapi nyelv területén elvégzett nyelvfilozófiai elemzések és a cselekvések mentális összefüggéseit érintő cselekvésfilozófiai vizsgálatok jelentettek.

Az analitikus történetfilozófia „reakcionista” csoportja számára tehát a történelmi megismerés, a történelmi magyarázat kérdése egyúttal nyelvfilozófiai és cselekvésfilozófiai kérdés is, amelynek vizsgálata ugyanakkor nem korlátozódhat csak a történetírói gyakorlat elemzésére. Ahogy azt már Dray is világosan látta, a történetfilozófus feladata egy olyan „racionális rekonstrukció”, amely egy, a történelmi folyamat természetét érintő koncepció megfogalmazásával egyúttal a történelmi magyarázat valamely ideális modelljét is feltételezi.⁷ Ahhoz viszont, hogy egy ilyen koncepciót meg lehessen fogalmazni, a történetírói gyakorlat logikai, fogalmi elemzését szélesebb filozófiai kérdésekkel kell összekapcsolni. Így Dray a történelmi magyarázat általa javasolt modelljét egyrészt a történészek mindennapi nyelvének elemzéséből vezeti le, másrészt viszont olyan cselekvésfilozófiai megfontolások igazolását is látja benne, amelyek számára egyúttal a történelmi indeterminizmus meg-alapozásához is elvezethetnek. Egy ilyen történetfilozófiai megközelítés korlátai tehát, mint ahogy azt majd Dray esetében is látni fogjuk, pontosan visszavezethetők lesznek a cselekvésfilozófiai koncepciók korlátaira.

Dray számára tehát világos volt az, hogy a történelmi megismerés rekonstrukciójához a történeti gyakorlat nyelvi, logikai elemzése önmagában nem vezethet el. Más történetfilozófusok, mint például W. B. Gallie, ezzel szemben a történelmi magyarázatok nyelvi, logikai elemzését látták az egyetlen járható útnak. Ez számukra azzal a következménnyel járt, hogy az általuk javasolt magyarázatmodellek a megfelelő filozófiai alapok hiányában hamar sebezhetőkké váltak. Ez történt tehát akkor is, amikor Gallie az általa javasolt magyarázat-modellt mint a történelmi magyarázatok egyik típusát határozta meg.⁸ Gallie szerint a történelmi magyarázatok csupán a vizsgált eseményeket kiváltó leglényegesebb, a magyarázat szempontjából legszükségesebb okok feltárására tesznek kísérletet, lemondva az összes lehetséges ok meghatározásáról. A történészek a magyarázat szempontjából kiemelkedő jelentőségű okok megnevezésével biztosítják elbeszéléseik folyamatosságát, megteremtik a vizsgált történelmi események rekonstrukciójának lehetőségét. Gallie azonban pontosan arra a lényeges kérdésre nem ad választ, hogy egy történelmi esemény rekonstrukciója szempontjából miért tarthat a történész egy okot lényegesebbnek, fontosabbnak, a magyarázat szempontjából szükségesebbnek, mint egy másikat; mik a lehetséges történelmi okok közötti választás motívumai? Gallie magyarázata tehát azoknak a filozófiai alapoknak a hiányában vált elégtelenné és ezáltal sebezhetővé, amelyeket Dray a „racionális rekonstrukció” elengedhetetlen feltételének tartott.

Lényegében ugyanezt mondhatjuk el Michael Scriven magyarázatmodelljéről is, annak ellenére, hogy ő, Gallie kísérletétől eltérően, fogalmi, logikai elemzéseit már bizonyos cselekvésfilozófiai megfontolásokkal összhangban végzi el.⁹ Scriven az „általános” és „statisztikai” törvények történelemben való alkalmazhatóságát elutasítva mutat rá arra, hogy a történetírói gyakorlatban léteznek olyan „kevesebb-mint-általános” törvények, amelyek se nem általánosak, se nem statisztikaiak. Ezek a törvények egy adott történelmi esemény kapcsán határozzák meg azt, hogy minek kellett történnie „szabályos körülmények között”, azaz várhatóan hogyan cselekedhettek a vizsgált individuumok egy bizonyos szituációban. Scriven rámutat arra, hogy a történészek ezeket a viselkedési normákra vonatkozó általánosításokat mint a mindennapi gondolkodás széleskörűen alkalmazott eljárásait használják fel magyarázataik megalkotásakor. A történészek számára ezek az általánosítások tehát éppúgy egy probléma megoldására szolgálnak, mint a mindennapi gondolkodás bármely területén. Scriven elmélete azonban nem ad választ arra a cselekvésfilozófiai összefüggéseket is érintő és az általa javasolt magyarázatmodell szempontjából lényeges kérdésre, hogy mi az az elv, aminek alapján bizonyos körülmények szabályszerűnek tekinthetők; hogy a történész a mindennapi gondolkodás mintájára miért tekint bizonyos cselekvéseket ilyen „szabályszerű körülmények között” végrehajtható cselekvéseknek; milyen viselkedési normák figyelembevételével választják ki egy adott szituációban végrehajtható lehetséges cselekvések közül azokat, amelyek ebben a szituációban egy cselekvőtől normális körülmények között elvárhatók lehetnek?

Tehát, éppúgy mint Gallie magyarázatmodelljében, Scriven koncepciójában is a történész választásának indítékai jelentenek megválaszolatlan problémát. Ez pedig alapvetően a logikai, fogalmi elemzéseken túlmutató és

Dray által a megfelelő „racionális rekonstrukció” kritériumának tartott filozófiai alapok hiányára vezethető vissza. Ezért nem tudta Dray sem egyértelműen eldönteni, hogy Scrivennek ez a viselkedési normákra mint a történelmi magyarázatok egy típusának alapelemeire hivatkozó teóriája tekinthető-e az általa kidolgozott „racionális magyarázat”-modell egyik változatának. Ha az adott történelmi szituációkban cselekvők intencióit, motívumait meghatározó normákra mint a történelmi magyarázatok alapjaira való utalást tekintjük, igen. Ha azonban arra gondolunk, hogy Scriven cselekvésfilozófiai szempontból nem értelmezi ezeknek a viselkedési normáknak az intenciókhoz, motívumokhoz való viszonyát, aligha. Dray ugyanis magyarázatmodelljét az intenciók és normák viszonyát is érintő cselekvésfilozófiai megfontolások figyelembevételével fogalmazta meg.¹⁰ Dray az általa kidolgozott és „racionális magyarázat”-nak nevezett modellen olyan magyarázatot ért, amely a vizsgált individuumok vélekedései, motívumai és cselekvései közötti összefüggések megállapítására törekszik. Dray elutasítva az „átfogó törvények” történelmi magyarázatokban való alkalmazásának lehetőségét, a vizsgált eseménynek mint egymást követő történések sorozatának a magyarázatát javasolja. A történész feladata ezeknek az egymást követő eseményeknek a magvát jelentő cselekvések benső összefüggéseinek a rekonstrukciója. A történelmi cselekvők cselekvéseinek a megértése pedig, annak ellenére, hogy csak intuitív úton történhet, mégsem tekinthető pusztán egy heurisztikus eljárásnak, hiszen a források tanulmányozásán, azaz empirikus vizsgálatokon alapul. A „racionális magyarázat” tehát a cselekvések és a motívumok közötti összefüggések intuitív rekonstrukciójával mutatja ki egy adott szituációban végrehajtott cselekvés racionális jellegét. Dray „racionális magyarázat”-modelljének ily módon két fontos eszmei forrását határozhatjuk meg. Ez egyrészt a Collingwood és más, a „megértő” történetfilozófia ismeretelméleti elveit osztó filozófusok által kidolgozott filozófiai intuitivizmus elmélete, másrészt az analitikus cselekvésfilozófia Elizabeth Anscombe intencióról írt munkája nyomán kikristályosodó leírás-központú koncepciója. Ez az Anscombe, Dray, Danto és mások által elfogadott cselekvésfilozófiai megközelítés az intenció és a cselekvés benső, logikai kapcsolatára utalva tagadja a cselekvések oksági magyarázatának lehetőségét. Azaz e benső, logikai kapcsolat következtében, szerintük, az intenciót nem lehet a cselekvés okaként értelmezni. Az intenció tehát logikailag nem különböztethető meg a cselekvéstől, így nem lehet alapja egy kauzális magyarázatnak. Ezért egy cselekvés intencionális jellegét csak akkor tudjuk megállapítani, ha ezt a cselekvést az általunk meghatározott intenciók alapján intencionális cselekvésnek írjuk le. A cselekvések leírásában szereplő intenciók tehát nem tényleges okai a cselekvéseknek, hanem a cselekvések jellemzésének elméleti elemei. Ez a modell azonban éppen azoknak a kauzális összefüggéseknek a vizsgálatát hagyja figyelmen kívül, amelyek egy adott cselekvést egy adott leírásban intencionálissá tesznek. Azok a magyarázatok pedig, amelyek erre a leírás-központú cselekvéselméleti megközelítésre épülnek, szükségszerűen deduktív szerkezetűek lesznek. Nem kivétel ez alól Dray „racionális magyarázata” sem, amelynek deduktív jellegére már Hempel is felhívja a figyelmet.¹² Eszerint Dray magyarázatmodellje éppúgy deduktív, mint Hempelé, azzal a különbséggel, hogy amíg az „átfogó törvény”-modell egy

univerzális törvényt feltételez mint fő premisszát, addig a Dray-féle „racionális magyarázat” számára ennek a fő premisszának a helyét a cselekvés intenciója, motívuma tölti be.

Mindezek alapján Terence Ball, aki ennek a kérdésnek a részletes elemzésével fogott hozzá magyarázatmodellje kidolgozásához, arra a következtetésre jutott, hogy Dray „átfogó törvény”-elméletre vonatkozó kritikája nem különbözik radikálisan más kritikáktól, így például Scriven magyarázatmodelljétől sem, amelyek kevésbé foglalkoznak a cselekvésbeli összefüggések magyarázatával.¹³ Mi tehát akkor történetivé egy ilyen deduktív magyarázatmodell? Ball erre a kérdésre adott, korántsem kielégítő válasza nagymértékben emlékeztet arra az Olaf Helmer és Nicholas Rescher által megfogalmazott magyarázatsémára, amely a történelmi magyarázatokban alkalmazott általánosítások tér- és időbeli korlátozottságát hangsúlyozza.¹⁴ Ball szerint ugyanis történelmi magyarázatnak tekinthetünk minden olyan magyarázatot, amelyben legalább egy történelmileg behatárolt érvényű „törvény”-állítás szerepel. Világossá kell tehát tenni azt, hogy a $C_1...C_n$ típusú szituációban cselekvők $X_1...X_n$ cselekvései történelmileg tér és idő által determináltak. Ball azzal, hogy a cselekvésfilozófiai összefüggések kérdését zárójelbe teszi, ennek a koncepciónak a megfogalmazása során vizsgálatait ismét egy olyan fogalmi, logikai síkra tereli, ahol ezek a „történelmileg determinált” cselekvések már elemezhetetlenné válnak. Így Ball bármennyire is a Dray által kidolgozott modell pontosításának szánta elképzeléseit, azok a „racionális magyarázat” cselekvésfilozófiai szempontokat is megfogalmazó elméletéhez képest mindenképpen egyfajta visszalépésként értékelhetők. Ball tehát nem ismerte fel azokat a cselekvésfilozófiai korlátokat, amelyek igazán sebezhetőkké teszik Dray modelljét és általában minden olyan történetfilozófiai megközelítést, amelyek a cselekvés nem oksági, leírasközpontú elméletére vezethetők vissza.

Ez állapítható meg Arthur C. Danto történetfilozófiai megközelítéséről is. Danto, aki az analitikus történetfilozófiáról írt könyvében magyarázatmodelljét mint a hempeli „átfogó törvény”-elmélet alapként való felhasználásának, de egyúttal a „dedukció”-tézis fellazításának eredményét mutatja be, Drayhez hasonlóan egy leírasközpontú analitikus cselekvésfilozófia felől közelíti meg a történelmi magyarázatok természetének problematikáját.¹⁵ Olyannyira, hogy ennek a leírasközpontú modellnek a logikáját teljes mértékig alkalmazhatónak találja a történelmi magyarázatok és „átfogó törvények” viszonyának meghatározása szempontjából. Danto szerint ugyanis az, hogy alkalmazható-e „átfogó törvény” egy adott történelmi magyarázatban, mindig a megmagyarázandó esemény leírásától függ. Ha ez a magyarázandó esemény egy bizonyos leírásban nem előfeltételez logikailag egy általános törvényt, akkor helyett a leírás helyett folyamodhatunk egy olyanhoz, amely esetében a magyarázandó esemény már előfeltételez egy „átfogó törvényt” és vice versa. Danto példája szerint egy eseményről (Monaco nemzeti ünnepén a monacoi nemzeti zászlók mellett egyenlő arányban voltak amerikai zászlók is kitéve) adott történelmi magyarázat (III. Raimund monacoi herceg akkortájt vette feleségül Grace Kelly amerikai színésznőt) alapján az eseményről egyaránt adhatunk egy konkrét (A monacoiak egy amerikai születésű uralkodót üdvözöltek) és egy absztrakt (Egy nemzet tagjai egy más nemzetiségű

uralkodót üdvözöltek) leírását. Az adott esemény absztrakt leírása Danto szerint úgy is felfogható, mint egy általános elemeket tartalmazó átírásváltozat, amely lehetővé teszi, hogy az eseményt egy általános törvény alá soroljuk be. Danto példájában ez az általános törvény ilyen módon is megadható: amikor egy nemzetnek idegen nemzeti hovatartozású uralkodója van, ezen nemzet polgárai a megfelelő alkalmakkor a megfelelő módon fogják tiszteletüket nyilvánítani ezen uralkodónak.

A történelmi magyarázat problémája tehát Danto felfogásában elválaszthatatlan a leírás kérdésétől. Danto ezért elutasítja a múltbeli cselekvések intuitív megértését biztosító „empatikus azonosulás” tételét. Szerinte ugyanis lehetnek a cselekvéseknek olyan nem intencionális, általános leírásai is, amelyek esetében ez az „empatikus azonosulás” elvileg helytelennek bizonyul. Danto koncepciója tehát inkább tekinthető a történetírói gyakorlat fogalmi, logikai megközelítésének, mint a Dray által javasolt „racionális rekonstrukció” egyik változatának.

Ugy tűnik, elfogadható Raymond Martinnak az az „átfogó törvény”-elmélet körül kialakult polémia jellemző megállapítása, miszerint mind a pozitivisták, mind a tudományok metodológiai autonómiáját valló „humanisták”, Dray kivételével, olyan előfeltevéseket fogalmaztak meg, amelyek mindkét tábor fogalmi, logikai megközelítésre sarkallták.¹⁶ Martin, figyelmen kívül hagyva a nem pozitivista koncepciók cselekvésfilozófiai alapjainak a fentiekben bemutatott korlátait, ennek okát a „humanisták” azon szándékában látja, hogy egy ilyen megközelítéssel álláspontjaikat közvetlen fogalmi, logikai konfliktusba hozhassák a pozitivista álláspontokkal. Ennek eredményeként fogadták el a „humanisták” érveléseikben a pozitivistáknak például azt a hibás előfeltevését is, miszerint a történésznek ahhoz, hogy igazolja választását az egymással rivalizáló magyarázatok közül, meg kell kísérelnie „átfogó törvények” vagy az azokat megközelítő általánosítások meghatározását. Holott, mutat rá Martin, a történészek a gyakorlatban képesek igazolni az általuk előnyben részesített magyarázatot „átfogó törvények” nélkül, azoknak a rendelkezésre álló bizonyítékoknak a felhasználásával, amelyeket arra szántak, hogy megmutassák: a kiválasztott magyarázat jobb, mint az azzal rivalizáló többi magyarázat. Ezért az általa javasolt magyarázatmodell megalapozásához a történetírói gyakorlat olyan mozzanatainak „empirikus” vizsgálatát tartja szükségesnek, mint a különböző történelmi magyarázatok közötti választások, ezen választások szubjektivitásának kérdése, annak mértéke, hogy ezeket a választásokat mennyire határozzák meg a konvenciók és a bizonyítékot, illetve a rendelkezésre álló bizonyítékok valós, hagyományokból is táplálkozó értelmezési lehetőségei. Martin tehát ezen mozzanatok „empirikus” vizsgálatával jut arra a következtetésre, miszerint a történészek magyarázataikat komparatív úton fogalmazzák és védik meg, azt a szempontot tartva szem előtt, hogy a lehetséges magyarázatok közül a legmegfelelőbbet válasszák ki. Vagyis azt kell megmutatniuk, hogy az általuk kiválasztott magyarázat az adott szituációban jobb, mint a vele rivalizáló többi magyarázat. A történelmi megismerésnek ez a megközelítése, amelyet Martin „mérsékelt empirikus szubjektivizmus”-nak nevez, a történelmi tanulmányok szubjektivitása kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a történészek az általuk

alkalmazott és közöttük megállapodás tárgyát képező, meg nem védhető ítéleteket mintegy „hézagpótlóként”, megfelelően igazolt általánosítások, illetve elméletek megfogalmazása érdekében építik be magyarázataikba. Ilyen történelmi ítéletekkel azonban, mutat rá Martin, nem csupán a történészek élnek.

Mivel a múlt mindennapi tapasztalatunk, ezért valamennyien alkalmazunk olyan érveléseket, amelyek történelmi ítéleteken nyugszanak. Ezeket az érveléseket pedig a történetírókhoz hasonlóan gyakorlati célokat követve egy, az adott szituációban megfelelő döntéshozatal érdekében használjuk fel, mivel feltételezzük róluk, hogy megbízható módon vezetnek el bennünket az igazsághoz. A múlt tehát mindennapi tapasztalatunk, és a jelen csak ennek a bennünk élő múltnak a helyes értelmezésével érthető meg. Martinnak ez a filozófiai kiindulópontként is szolgáló megállapítása tökéletes összhangban van a „megértő” történetfilozófia Dray által is elfogadott alapeszméjével, ami a jelenben továbbélő múlt megismerését egyúttal az önismeret forrásának is tartja. Azt pedig, hogy Martin maga is vállalja ezt az ismeretelméleti örökséget, jól mutatja az, ahogyan a Dray elemzéseit is meghatározó „Verstehen” mint a történelmi gyakorlatban elfogadott eljárás mellett érvel. Ennek az eljárásnak a lényege pedig az, hogy a történészek implicit indítékok alapján, intuitív úton határozzák meg a rivalizáló magyarázatok relatív valószínűségét. Martin tehát arra tesz kísérletet, hogy a fogalmi, logikai síkra tévedt elemzéseket visszaterelje a történelmi cselekvések intuitív megismerését hangsúlyozó „megértő” történetfilozófiai vizsgálatok területére, ahonnan azok Dray munkásságát követően mindinkább eltávolodtak. Az általa javasolt modell azonban, bár rávilágít a történelmi gyakorlat elemeinek természetére, és a mindennapi gondolkodásban fellelhető forrásaira, nem ad választ arra a mélyebb cselekvésfilozófiai összefüggéseket érintő kérdésre, hogy miként válhat egy cselekvő számára a múlt megismerhetővé? Más szóval: hogyan közvetítik a megismerő cselekvései számára a múltat?

Martin megközelítése azt sugallja, hogy a történész – mint probléma-szituációban cselekvő individuum – és a múlt egy szituációjában cselekvő személy cselekvése között az intencionalitás valamennyi cselekvésre jellemző, általános struktúrája töltheti be a híd szerepét. Az intencionalitásnak ez a közös struktúrája az, ami alapján egy történelmi személy cselekvései rekonstruálhatókká válnak a történészek számára. E közös szerkezet révén ismerheti meg egy individuum a múltat saját múltjaként, és így jelenti számára a múlt megismerése egyúttal önmaga megismerését is.

Egy történelmi magyarázatmodell megalkotására irányuló kísérlet tehát csak abban az esetben lehet eredményes, ha az intencionalitás egyetemes összefüggéseit érintő cselekvésfilozófiai megfontolásokra épül. Ezek nélkül a cselekvésfilozófiai megfontolások nélkül a javasolt magyarázatmodell csupán egy a történelmi események magvát jelentő cselekvések rekonstrukciójára alkalmatlan fogalmi, logikai sémának bizonyul. Meg kell tehát kísérelnünk azoknak a cselekvésbeli összefüggéseknek a meghatározását, amelyek révén egy történelmi személy cselekvése magyarázhatóvá válik.

Ehhez, mint ahogy azt Dray „racionális magyarázat”-modellje esetében is megfigyelhettük, az analitikus cselekvésfilozófia leírasközpontú, nem oksági elméletei nem bizonyultak megfelelő alapnak. Ezért a következő feje-

zetben az intenciók oksági értelmezésére épülő elméletek fontosabb eredményeinek az összefoglalásával együtt egy olyan oksági cselekvés-modell megfogalmazására kerül sor, amely új cselekvésfilozófiai fogalmak bevezetésével a cselekvésbeli összefüggéseknek, nyelv és cselekvés viszonyának egy új megközelítésével jelentheti a cselekvő és a valóság viszonyának történetfilozófiai szempontból tanulságos rekonstrukcióját.

III. Egy oksági cselekvésfilozófiai modell alapjai

Annak, aki az analitikus cselekvésfilozófiában uralkodóvá vált leírás-központú felfogással szemben kísérletet tett egy oksági magyarázat megfogalmazására, a cselekvések leírásától a cselekvések tényleges összefüggései, a cselekvéseket meghatározó tények felé kellett közelítenie, feladva azokat a metodológiai elveket, amelyeket a nem kauzális magyarázatmodellek alapként fogadtak el. Erre a feladatra vállalkozott Donald Davidson is.¹⁷ Davidson oksági magyarázatának elemeit egy általa „ontológiai felbontás”-nak nevezett eljárás révén határozza meg, amikor kijelenti, hogy egy cselekvés magyarázatához bizonyos „pro attitűdökre”, mint a vágy, előítélet vagy kötelességérzet, hitekre és magára a cselekvésre van szükség.¹⁸ A magyarázat célja, hogy rekonstruálja az ezek között fennálló oksági összefüggéseket, „egy kauzális világban létező, autonóm cselekvés lehetőségét”.¹⁹ Egy intencionális cselekvés leírásának sikere tehát az adott cselekvés intencióiról, a cselekvést meghatározó hitekről és a magáról a cselekvésről mondottakon alapszik. Davidson teljes mértékig Peter Winch vonalán halad akkor, amikor megállapítja, hogy cselekvésnek nem csupán az értéket előállító, a cselekvők számára subjektív értelemmel bíró viselkedés tekinthető. Winch ugyanis valamennyi speciális viselkedést jelentéssel bíró, a wittgensteini értelemben vett szabálykövető viselkedésnek fog fel.²⁰ Ez alapján mutat rá Davidson is arra, hogy mivel valamennyi cselekvés értelemmel bír, minden esetben kimutathatók olyan intenciók, amelyek az adott cselekvés okai voltak. Hozzáteszi azonban azt, hogy az intenció megnevezését tartalmazó leírások rendszerint nem érintik a cselekvés valamennyi okát, és ezért nem rekonstruálható teljes mértékig a cselekvés alapját jelentő gondolati aktus sem. Ezért pontosan az a kérdés marad megválaszolatlan, hogy a cselekvő miként jut el vágyaitól és más attitűdjeitől addig a konklúzióig, miszerint cselekvése az adott szituációban kívánatos volt számára. Azaz hogy ezek a „pro attitűdök” miként szolgáltatnak okokat az intenciók számára, és hogy ez a folyamat hogyan írható le. Davidson számára tehát az általa részletesen elemzett kauzalitásnak éppen az egyik legfontosabb, valamennyi cselekvésben tapasztalt mozzanata jelent megoldhatatlan problémát.

Ugyanez mondható el John Searle nagy vitát kiváltó intencionalitás-elméletéről is, amelyben a Davidson által is vizsgált kauzalitást az intencionális okság fogalmával jelöli.²¹ Searle, szemben a kauzalitás hagyományos, hume-i felfogásával, az oksági viszonyok észlelhetőségéről beszél. Szerinte a cselekvésben megjelenik az okság tapasztalata, amely így magának az okozásnak a forrása lesz. Ez pedig annak az oksági önreferencialitásnak a következménye, amely az észlelést és a cselekvést jellemzi. Ez az oksági önreferencialitás a cselekvés esetében tehát azt jelenti, hogy a magát a cselekvést prezentáló inten-

ció egyúttal a cselekvés oka is. Ugyanez az oksági önreferencialitás jellemzi, Searle szerint, az észlelést is, ahol az észlelési tapasztalat saját kiváltó okát prezentálja. Az észlelési tapasztalat tehát oksági következménye az észlelt ténynek.

A cselekvési tapasztalat viszont, amit egy ellenkező megfeleltetési irány jellemez, kauzálisan váltja ki a cselekvés cselekvésbeli aspektusait. Searle azonban, Davidsonhoz hasonlóan, nem ad választ – az észlelésnek és a cselekvésnek egymástól funkciójuk, megfeleltetési és kauzális irányuk szerint megkülönböztethető jelenségeként való felfogása következtében – arra a kérdésre, hogy miért lehet a cselekvés tárgyának észlelése, vagy az annak hatására kialakult bármely „pro attitúd” magának az intenciónak a forrása. Vagyis az észlelés és cselekvés folyamatának ez a fogalmi elkülönítése épp az intencionalitás alapját jelentő oksági folyamat lényegének a megértését teszi lehetetlenné.

Ugy tűnik, ettől a problémától nem mentesek az e kérdéskörben elvégzett legújabb vizsgálatok sem, amelyek közül mindenképpen kiemelkednek Michael E. Bratman elemzései²², aki Davidson és Robert Stalnaker²³ eredményeire támaszkodva nyújt az eddigieknél árnyaltabb áttekintést az intencionalitás oksági összefüggéseiről. Bratman az ismereti háttér és a cselekvés kontextusának viszonyát kutatva mutat rá arra, hogy egy cselekvő hite minden esetben független cselekvése kontextusától. Ezek a kontextus-független hitek, Bratman érvelése szerint, annak igazságát célozzák meg, amit hiszünk, rendes körülmények között nem esnek akaratlagos ellenőrzés alá, és koherens módon integrálódnak hiteink rendszerébe. Bratman szerint azonban léteznie kell egy kontextus-viszonylagos ismereti háttérnek, amely a kontextus-független ismereti háttérnek egy adott kontextussal való egyeztetése során jön létre. A hitnek ilyen kontextus-viszonylagos kognitív párját nevezi Bratman „elfogadás”-nak. Eszerint „valamit elfogadni egy kontextusban annyit jelent, mint ezt a valamit az egyeztetett ismereti háttérben az illető kontextus szempontjából adottnak fogni fel”.²⁴ Van Bratman szerint ezen ismereti pár mellett egy gyakorlati pár is: az intenció és az „elhatározás”. Az „elhatározások”, amelyek a lehetőségek közötti mérlegelések következményei, a kontextus-viszonylagosság jegyeit hordozzák magukon. Az „elhatározások” eredményeként létrejött intenciók ezzel szemben kontextus-függetlenek, és mint ilyenek egyaránt összegegyeztethetők kell hogy legyenek a cselekvő releváns hiteivel és más intencióival. Ezeknek az intencióknak azonban kölcsönösen összegegyeztethetőknek is kell lenniük, hogy ezáltal biztosítsák a cselekvés koordinációjához szükséges alapokat. Ily módon körvonalazódik Bratman elemzéseiben a két pár kölcsönösen összefüggő szerepe egy kontextus-beli cselekvés esetében. Az „elfogadás” és az „elhatározás” kontextus-viszonylagossága a Bratman által felvázolt gyakorlati kérdésekre való fogékonyság biztosítója a cselekvések során. Ugyanakkor a hitek és az intenciók kontextus-függetlensége biztosítja, Bratman szerint, a cselekvések kontinuitását és folyamatos koordinációját.

Bár Bratman intencionalitás-elmélete a kontextus-viszonylagosság és a kontextus-függetlenség kettősségének bevezetésével már sugall bizonyos, eddig még meg nem határozott oksági összefüggéseket, továbbra is megválaszolatlan kérdés marad az, hogy miként kapcsolódik a kontextusbeli cselekvés

tárgyának észlelése a gyakorlati cselekvésekhez; miként észlelheti egy cselekvő kontextusbeli cselekvésének tárgyát; hogyan jön létre a cselekvések sikerességét biztosító implicit ismereti háttér. Ezek olyan kérdések, amelyekre az intencionalitás-elméletek hagyományos, az észlelés és a cselekvés fogalmi kettősségére épülő előfeltevései birtokában nehéz lenne válaszolni. Ezért a következőkben egy olyan oksági magyarázat felvázolására teszünk kísérletet, amely szakít a hagyományos előfeltevések bizonyos elemeivel, így az észlelés és a cselekvés klasszikus kettősségével is. E magyarázat kiindulópontjaként a cselekvő és a valóság viszonyát mint a problémák totalitására irányuló cselekvések viszonyrendszeriben való létezést fogjuk fel. A valóságnak mint problémák totalitásának az észlelése pedig nem más, mint a problémaként létezés ön-referenciája. A cselekvő ily módon észleli a közte és a valóság között kialakult viszonyt, önmagát és a valóságot mint e viszonyban létező problémák rendszereit. Ezáltal oldja fel a valóságot mint problémák rendszerét saját, problémaként való létezésében. Ezért egy adott kontextusbeli problémára irányuló cselekvése során a cselekvő számára ez a probléma egyrészt a probléma megoldásához rendelkezésére álló lehetséges cselekvések, másrészt a cselekvése számára adott lehetséges problémák viszonyában léteznek. Egy cselekvő minden cselekvései számára adott problémát ebben a kettős viszonyban észlel.

Minden egyes cselekvés tehát egy problémaészlelés elemeként értelmezhető. A problémaészlelés során a cselekvő észlelése tárgyát minden esetben mint a cselekvése során létrejött kettős viszonyban, azaz a lehetséges cselekvések és lehetséges problémák viszonyában létező problémát, önmagát pedig mint e kettős viszonyban cselekvő létezőt észleli. Az észlelés és a cselekvés dichotomikus felfogásával szemben ezért megfogalmazhatjuk azt a konklúziót, miszerint valamennyi cselekvés észlelés és vice versa, valamennyi észlelés cselekvés.

A problémák észlelésekor kialakult kettős viszony azután a cselekvő tudatában az adott problémákra irányuló cselekvések ismétlődése során a cselekvésekkel és a problémákkal együtt rögzül. Az ily módon memorizált cselekvések alkotják majd minden egyes cselekvés alkalmával a lehetséges cselekvések tartományát, amíg lehetséges problémaként az e kettős viszonyban rögzült problémák jelentkeznek. Ezek viszonya kódolja az így memorizált problémát és cselekvést a lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartományában. Ez a kódolás biztosítja egy cselekvő számára, hogy egy adott kontextusban cselekvése tárgyát, mint a lehetséges problémák viszonyában rögzített problémát, e lehetséges problémákhoz való viszonyában észlelje, és megoldásához a lehetséges cselekvések közül az adott kontextusban a legmegfelelebbet válassza. Ily módon válnak a cselekvések során kialakult kettős viszonyok azon implicit ismereti háttér alapjaivá, amely a cselekvések és a problémák tudati rögzülése révén határozza meg cselekvéseinket. Ez az implicit ismereti háttér lesz az, ami majd a problémák megnevezésekor a megnevezésre használt fogalom jelentéstartományával azonosul minden kontextusban.

A cselekvések tárgyának mint a cselekvések során kialakult kettős intencionális viszonyban létező problémának a megnevezése tehát maga is in-

tencionális aktus, amelyet az intenciók és hitek valamennyi cselekvésre jellemző rendszere határoz meg. A megnevezés mint cselekvés számára ily módon egy kontextusbeli probléma egyrészt a probléma megoldásához a cselekvő-megnevező rendelkezésére álló lehetséges cselekvések, másrészt a megnevezés mint cselekvés számára adott lehetséges problémák viszonyában létezik. Ez a megnevezés során kialakult kettős intencionális viszony rögzül a megnevezésre használt fogalom jelentésében. Egy fogalom jelentése tehát egy a megnevezés mint cselekvés során létrejött kettős intencionális viszonyban létező probléma.

A megnevezésre szolgáló fogalmak, amelyekhez a cselekvő mint társadalmi örökséghez jut hozzá, a megnevezéskor még magát a problémát jelölik csak, az intencionális viszonyokat mint lehetőségeket foglalva jelentéstartományukba. E fogalmak jelentésének társadalmiságát az adja, hogy a problémát lehetséges viszonyok összességében jelölik a megnevezés pillanatában. A megnevezést követően azonban a kifejezések jelentéstartománya feltöltekezik a cselekvő tudatában a megnevezés során rögzült viszonyokkal. Így jutnak ezek a fogalmak a probléma megnevezése során egy tulajdonképpeni jelentéshez. A fogalom jelentése tehát azáltal, hogy a kettős intencionális viszonyban rögzült problémát jelöli, lesz annak az implicit háttértudásnak az alapja, amelynek tartalmát ez a tudatban rögzült kettős intencionális viszony adja. A kognitív háttér, a wittgensteini „Gewissheit” ily módon lesz egy fogalom jelentésének implicit tartalma. A fogalom tehát egy adott kontextusban jelentésében hordozza annak a háttértudásnak az alapjait, amely a fogalom kontextus-viszonylagos használatát meghatározza.

Szemantikai modellünk felvázolásával a cselekvő fogalmi készlete kialakulásának és rögzülésének aspektusából tettünk kísérletet egy új cselekvésfilozófiai modell elemeinek a felhasználásával nyelv és cselekvés viszonyának rekonstruálására. Ennek a folyamatnak a megértése ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy a fogalmi készlete birtokában cselekvő mind bonyolultabb, absztraktabb problémákra irányuló cselekvéseinek nyelv és társadalom, nyelv és történelem viszonyának, magának a gondolkodásnak mint a problémaészlelések során kikristályosodó kognitív aktusnak a természetét megértjük. Hiszen a gondolkodásnak mint a fent bemutatott cselekvésfilozófiai modell szerint értelmezhető aktusnak a megértése teheti lehetővé annak meghatározását is, hogy miként képes egy történelmi megismerő nyelvi kompetenciája birtokában olyan összetett viszonyrendszerekben létező problémák megnevezésére, mint a történelmi individuumok cselekvéseinek intencionális összefüggései.

IV. A történelmi megismerés cselekvésfilozófiai alapjai

Az előző fejezetben bemutatott cselekvésfilozófiai modell magva tehát egy olyan oksági magyarázat, amely egyúttal új jelentéstani megfontolások alapjává is vált. Ez a történelmi megismerés kérdését érintő vizsgálataink szempontjából azért fontos, mert egy múltbeli cselekvés rekonstrukciójához annak a nyelvnek a megértésén keresztül juthatunk el, amely mind szemantikai, mind szintaktikai szinten egy kognitív háttér elemeiként rögzíti egy cselekvés intencionális viszonyait. Így azokra a kérdésekre, amelyek egy múltbeli

cselekvés megértésének lehetőségét, magyarázatának természetét, az általánosítások és törvények történelmi magyarázatokban való alkalmazhatóságát, a szóbeliségen és az írásbeliségen alapuló kultúrák megismerésének aspektusait, a történelmi szövegek interpretációjának ismeretelméleti alapjait érintik, csak egy a cselekvések oksági összefüggéseit, valamint a nyelv és cselekvés viszonyát elemző cselekvésfilozófiai és szemantikai modell ismeretében válaszolhatunk.

A megfelelő történetfilozófiai rekonstrukció érdekében ily módon feltételezzük azt, hogy a történelmi események magvát alkotó cselekvéseket is a fentiekben megfogalmazott általános összefüggések jellemzik. Eszerint egy történelmi cselekvő bármely kontextusbeli cselekvésének tárgyát képező probléma megoldásához a történelmi cselekvő részéről elvárható lehetséges cselekvések, illetve a cselekvése számára adott lehetséges problémák viszonyában létezett. Tehát egy múltbeli cselekvőnek is a cselekvései számára adott valamennyi problémát ebben a kettős viszonyban kellett észlelnie, amely azután a cselekvő tudatában az adott problémákra irányuló cselekvések ismétlődése során a cselekvésekkel és a problémákkal együtt rögzült. Egy probléma memorizálásának alapelemei tehát egy múltbeli cselekvő számára is a probléma megoldásához rendelkezésére álló lehetséges cselekvések, mint ahogy egy cselekvés memorizálása sem történhet meg az adott kontextusban fennálló lehetséges problémák nélkül. A kettős intencionális viszonyban memorizált lehetséges cselekvések és lehetséges problémák tartományának kiterjedése mindenkor szoros összefüggésben volt a cselekvő számára észlelhető problémák összetettségi fokával. Minél nagyobb számú lehetséges cselekvés és lehetséges probléma rögzült ugyanis a cselekvő tudatában, annál összetettebb, bonyolultabb problémák válhattak cselekvése tárgyává. És mivel a problémák megnevezése mint cselekvés során a problémák, valamint a megnevezési aktusok a lehetséges problémákkal, illetve a lehetséges cselekvésekkel való viszonyukban a megnevezésre használt fogalmak jelentéseinek tartalmává váltak, a problémák és a cselekvések memorizálásának lehetőségei a nyelvi kompetencia szintjéből, a nyelvhasználat módjából adódtak. Minél kiterjedtebb a megnevezés ismétlődése következtében rögzült lehetséges cselekvések, illetve lehetséges problémák tartománya, annál absztraktabb problémák észlelésére és ezáltal megnevezésére volt képes a cselekvő kognitív aktusai során. A mind absztraktabb problémákra irányuló kognitív aktusok kialakulásával pedig egyre fokozottabban volt jelen egy artikulált én-tudat, amelynek következtében a cselekvő számára már saját cselekvése, e cselekvés és ily módon önmaga valóságához való viszonya jelentkezhetek mindinkább problémaként.

Egy történelmi cselekvés rekonstrukciója, intencióinak és motívumainak a megértése tehát azoknak a lehetséges problémáknak, valamint lehetséges cselekvéseknek a meghatározását feltételezi, amelyek intencionális viszonyában a cselekvés tárgya, illetőleg maga a cselekvés is létezett. Egy történelmi cselekvés magyarázatának ezért az ezekre a lehetséges problémákra és lehetséges cselekvésekre vonatkozó megállapításokra kell épülnie. A lehetséges problémák és lehetséges cselekvések kérdése azonban, ahogy arra a fentiekben rávilágítottunk, csak a nyelvre, a nyelvhasználat módjára, a nyelv és gondolkodás viszonyára kiterjedő tágabb problémakörrel összefüggésben tárgyal-

ható. Azaz egy történelmi kontextusban egy cselekvő számára adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések a cselekvő nyelvi tudásának, gondolkodása absztrakciós képességének, műveltségének az összetevői. Ebből pedig az következik, hogy a múltbeli cselekvő cselekvései számára adott problémák összetettségi fokát, bonyolultságának mértékét meghatározó lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tartományának kiterjedése egyúttal a fenti tényezők, tehát a cselekvő nyelvi tudásának, absztrakciós képességének, műveltségi szintjének a fokmérője is. Egy történelmi cselekvő tehát annál bonyolultabb, absztraktabb problémák észlelésére lehetett képes, más szóval, annál összetettebb nyelvi tudással és kognitív képességgel bírt, minél több elemű a tudatában rögzült lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartománya, amelyek viszonyában válik bármely kontextusbeli cselekvése tárgya számára problémává. A lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tartományának meghatározásához, vagyis a nyelvi tudás, a kognitív képesség és ezáltal a műveltségi szint rekonstrukciójához ily módon a nyelv és a cselekvés, a nyelv és a gondolkodás viszonyát érintő nyelvi elemzések útján juthatunk el. Ezek az elemzések az írásbeliségen alapuló történelmi kultúrák esetében a fennmaradt történelmi dokumentumok hermeneutikai interpretációját jelentik, amelyek során a jelentésekben, szintaktikai viszonyokban, szóhasználatban megőrzött nyelvi tudás és gondolkodásmód alapján következtethetünk a történelmi cselekvések intencionális összefüggéseire, a cselekvések mentális, illetőleg gyakorlati feltételeire, valamint ezek viszonyára.

A szóbeliségre (oralitásra) épülő történelmi kultúrák rekonstrukciójához azonban nem állnak a történész rendelkezésére ilyen dokumentumok, így az ezekre a kultúrákra vonatkozó történelmi magyarázatok alapelemeivé azoknak a szinkrón vizsgálatoknak az eredményei kell, hogy váljanak, amelyek a szóbeliség (oralitás) kérdését mint pszichológiai, etnográfiai, szociológiai problémát tárgyalják. Ezek a szóbeliségre irányuló vizsgálatok feltételezik azt az elvi határt, ami a szóbeliség és az írásbeliség között húzódik. Ezt az elvi határt tekinti Walter Ong egyúttal bizonyos mentális különbségek alapjainak is.²⁵

A szóbeliség maga, amit újabban az „elsődleges szóbeliség” terminussal határolnak el az írásbeliségből napjainkban kinövő, az elektronikus kommunikációs eszközök szakaszát jelentő „másodlagos szóbeliségtől”, valamennyi korban és kultúrában létező kommunikációs formaként feltöltekezik ugyan az adott kultúrát jellemző nyelvi, mentális vonásokkal, de létének kontinuitása konzerválta azokat a lényegi mozzanatokat, amelyek a beszéd képességének kialakulásától a korai kultúrák elsősorban szóbeliségen alapuló rendszereit is jellemezte. Ilyen lényegi mozzanat a memorizálás rituális jellege is. A szóbeliségen alapuló kommunikációs rendszerekben ugyanis a problémák tudati rögzítésére nem áll rendelkezésre egy, az elmen kívülre helyezhető „raktár”, ezért a megőrzendő dolgokat a cselekvések ismételtetésével kell memorizálni. Ez egyrészt a problémáknak ugyanazon kontextusban való többszöri megnevezését, másrészt a megnevezéseket kísérő cselekvések megismétlését jelenti. Ezen az úton válnak a memorizálandó dolgok a rájuk irányuló ugyanazon aktusok során kialakult intencionális viszonyokban rögzítetté. A cselekvések ismétlésével memorizált probléma tehát többnyire ugyanazokban az intencionális viszonyokban épül be a lehetséges problémák

rendszerébe, miképpen a ráirányuló cselekvések is a lehetséges cselekvések tartományába. Ez pedig azt fogja jelenteni, hogy a tudatban rögzített problémának egy új kontextusban való észlelésekor a cselekvés számára jelentkező lehetséges problémák és a probléma megoldásához adott lehetséges cselekvések tartománya egyaránt csupán a kérdéses probléma memorizálása során rögzített lehetséges problémákra, illetve lehetséges cselekvésekre terjed ki. Vagyis annak ellenére, hogy a probléma egy új kontextusba kerül, a cselekvő számára ez a probléma ugyanazoknak a lehetséges problémáknak és lehetséges cselekvéseknek a viszonyában jelenik meg, mint a rögzítés kontextusában. A probléma tehát egy új kontextusban is ugyanazt a memorizálása során ismételt cselekvést fogja kiváltani. Így a cselekvő az emlékezetbe vésés ilyen formája következtében válik érzéketlenné az új kontextus kínálta lehetséges problémákat és lehetséges cselekvéseket illetően. Ezért azzal, hogy ez a cselekvő a különböző kontextusba került problémára ugyanazzal a cselekvéssel reagál, cselekvése, legyen az a cselekvés megnevezése, vagy bármely más kognitív, illetve gyakorlati aktus, magától a kontextustól nyeri el tulajdonképpeni jelentését.

Ez a cselekvések ismétlésére épülő ritualizált memorizálás, amely tehát az írásbeliségen alapuló kultúrákban is továbbél, határozta és határozza meg döntő mértékben a szóbeliségen nyugvó kultúrákban végrehajtott cselekvések intencionális szerkezetét. A fenti megállapításokat látszanak igazolni azok az etnográfiai, nyelvészeti megfigyelések is, amelyek az írásbeliség szintjére még el nem jutott kultúrák vagy csoportok körében születtek. Lurija például Üzbegisztánban és Kirgíziában figyelte meg azt, hogy az írásbeliség szintjére el nem jutott közösségek tagjai úgy azonosítottak geometriai alakzatokat, hogy azoknak konkrét tárgyak neveit adták, amelyek kapcsolatban voltak az adott dologgal; a kört így tányérnak, szitának vagy órának nevezték.²⁶ Amikor ezek az írástudatlanok szembekerültek egy olyan listával, aminek elemei a kalapács, a fűrész, a fatuskó és a fejsze voltak, nem gondoltak arra, hogy a fatuskót a három szerszámtól elkülönítve azonosítsák. Mind a négy tárgyat, mint egyazon szituációhoz tartozó problémát, azonos státuszúnak fogadták el.

Erich A. Havelock, aki e kérdéskör Lévi-Strauss és Ong munkáit követő legátfogóbb áttekintését nyújtja, arra mutat rá, hogy amit Lurija megfigyelt, az a szóbeliség kultúráit jellemző „orális tudat” továbbélése volt.²⁷ A nyelv szintaxisa a vizsgált közösségek esetében éppen olyan „cselekvő”-nek és dinamikusnak bizonyult, mint amilyen a szóbeliségen alapuló korai kultúrák idején lehetett, szemben az írásbeliséggel együtt kifejlődő statikus, kategorikus nyelvi jellemzőkkel. Havelock kiemeli továbbá Lurijának azt a megfigyelését is, miszerint a szóbeli megfogalmazás és annak előadása során ezekben az orális kultúrákban bizonyos közös cselekvési sémákat alkalmaznak. Lurija ugyanis a szövegek előadása alatt a test fizikai mozgásának ritmusos mintáira figyelt fel. Ezek a Havelock által is kiemelt megfigyelések a fentiekben bemutatott rituális memorizálási folyamat természetére világítanak rá. Arra tehát, hogy egy probléma a memorizálása során megismételt cselekvések viszonyában rögzülve fogja bármely kontextusban ugyanazokat a cselekvéseket indukálni. Ennek oka pedig az, hogy a memória korlátai következtében mind a lehetséges problémák, mind a lehetséges cselekvések tartománya ezekre a

ritualizáltan bevéselt problémákra és cselekvésekre korlátozódik, ami egyúttal az absztraktabb, bonyolultabb összefüggések felismerésére is képtelenné teszi a cselekvőt. Így a problémák megnevezése esetében, ha egy probléma új kontextusba kerül, egy ilyen orális kultúra tagja ugyanazzal a megnevezési aktussal válaszol az adott probléma kihívására. Az oralitásnak ezek a jellemzői ily módon a nyelv fogalmi készlete fejlődésének korlátaivá is válnak. A problémák memorizálásának rituális útja, amely a cselekvő számára az egy kontextusban adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tartományának viszonylag kis kiterjedését eredményezve válik az összetettebb problémák észlelésének gátjává, nem teszi szükségessé a bonyolultabb összefüggések megnevezését szolgáló fogalmak bevezetését. Ehelyett az adott kontextusokban rituálisan rögzített, megszilárdult fogalmakat alkalmaznak a problémák megnevezésére mondanivalójuk megfogalmazása során. Ez egy olyan ritualizált beszédmód, ahogy arra Havelock is rávilágít, „amely mint olyan rítus válik megismerhetővé, ahol a szavak egy rögzített sorban maradnak”.²⁸ Egy szóbeliségre épülő kultúra tagjai számára csak az ilyen szövegek voltak az emlékezetbe bevésődők.

E ritualizáció magasabb rendű formája lesz az ütemes társalgás, amelynek során a megszilárdult kifejezésekből felépülő, variálható állítások beleszó-
hetőkkel váltak bizonyos megegyező hangsémákba. Ez tette lehetővé azt, hogy kiépüljön egy speciális nyelvi rendszer, amely „rábírtatja az emlékezetet arra, hogy elvezessen bennünket az egyik partikuláris állítástól a másikig”.²⁹ Így született meg azután az orális kultúrák költészete, amely ily módon a kulturális információk elraktározásának egy kulturális tradíció megalapításának funkcionális eszközét is jelentette az írásbeliség kialakulásáig.

Az írás kifejlődésével azután a problémák memorizálásának olyan új távlati nyíltak meg, amelyek átalakították a tudat struktúráját. Azzal ugyanis, hogy az írás megjelenése lehetővé tette a problémák rögzítésének nem rituális módját, az ily módon rögzített probléma a kognitív aktusok számára a lehetséges problémák és lehetséges cselekvések táguló horizontú tartományainak viszonyában létezik. Ez pedig azt jelenti, hogy egy probléma más és más szituációkban való észlelése más és más lehetséges problémák és lehetséges cselekvések viszonyában kódolja magát a problémát, és az adott kontextusban ráirányuló cselekvéseket, kognitív aktusokat. A problémák észlelésekor jelentkező lehetséges problémák és lehetséges cselekvések ilyen bővülő köre teszi lehetővé, hogy a megismerő aktusok mind bonyolultabb, összetettebb problémákra irányulhassanak, megteremtve ezáltal a tudományos-filozófiai gondolkodás mentális alapjait. A tudati struktúrának ez a változása egyúttal új problémák megnevezésének az intencióját eredményezi. A régi fogalmi apparátus már nem elegendő az új problémák és cselekvések megnevezésére. Ezért az írásbeliség megjelenése a fogalmi készlet fokozatos bővülésével, és mivel a megnevezés kettős intencionális viszonyai mint implicit ismereti hátterek válnak azonosossá a megnevezésre használt fogalmak jelentésével, a szókincs eleméinek szemantikai gazdagodásával is járt. Egy írásbeliségen alapuló kultúra tagja tehát az absztrakciós képesség, a deduktív gondolkodás olyan szintjére juthat el, ahol egy tetszőleges kontextusban egy probléma cselekvései számára már nagyszámú lehetséges probléma és lehetséges

cselekvés viszonyába ágyazottan létezik. Így válik lehetségessé az, hogy a cselekvő egy kontextusbeli cselekvésével több problémát is észlelhet és vice versa, egy kontextusbeli probléma kihívására több cselekvéssel is válaszolhat. A lehetséges problémák és lehetséges cselekvések tudati tartományának kiterjedése pedig elválaszthatatlanul összefonódik a cselekvések tágabb kontextusát jelentő műveltségi, társadalmi, gazdasági viszonyok specifikumaival.

Egy írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrában egy meghatározott problémára irányuló bármely cselekvés rekonstrukciójához az ebből a történelmi kultúrából származó dokumentumok hermeneutikai elemzése vezethet el, amely a dokumentumok nyelvezetéből, fogalmi apparátusának, szóhasználatának szemantikai és szintaktikai jellemzőiből következtet a rekonstruálandó cselekvés tágabb kontextusát jelentő viszonyok specifikumaira, amik elvezethetnek a cselekvő számára a cselekvése során adott lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések meghatározásához. Ily módon az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrában végrehajtott cselekvés intencionális összefüggései úgy is rekonstruálhatókká válnak az adott történelmi kultúra fennmaradt dokumentumai alapján, hogy a rekonstruálandó cselekvésről magáról írásos emlékek nem, vagy csak töredékesen szólnak. Egy ilyen alapú történetfilozófiai megközelítés módszertanának kidolgozására vállalkozott Quentin Skinner is, aki szerint egy történeti szöveget csak akkor érthetünk meg, ha rekonstruáljuk azt, amit a szöveg szerzője tett a szöveg megírásával.³⁰ Azaz ahhoz, hogy megértsük a szerző szándékát, rekonstruálnunk kell intencióit. Ahhoz viszont, hogy ez megvalósítható legyen, Skinner szerint fel kell tárnunk a kontextust, amelynek keretei között az adott szöveg megszületett. Skinner tehát annak az eljárásnak a felvázolására tett kísérletet, amely révén egy kontextusbeli szövegből következtethetünk a szerző intencióira és az azokat meghatározó műveltségi, társadalmi, gazdasági viszonyokra.

Az orális kultúrák esetében azonban, mivel ilyen dokumentumok nem állnak a történelmi megismerő rendelkezésére, egy múltbeli cselekvés intencionális összefüggéseit a cselekvés tárgyát jelentő probléma meghatározásával és az oralitásra jellemző rituális cselekvési modell elemeinek erre az adott problémára – a kultúrából fennmaradt tárgyi leletek, művészeti alkotások vizsgálata útján, a probléma rituális memorizálásának feltételeit meghatározó műveltségi, társadalmi és gazdasági specifikumainak fényében – való alkalmazásával kell megvilágítani. Mindezt teheti azzal a megfontolással, hogy mivel az orális kultúra tagjának cselekvésekor a lehetséges problémáknak és lehetséges cselekvéseknek csak egy szűk tartománya állt rendelkezésére, ezért a probléma és a ráirányuló cselekvések memorizálását meghatározó intencionális viszonyok jellemzőinek ismeretében az adott probléma kihívására várhatóan egy bizonyos cselekvéssel fog válaszolni. Egy szóbeliségen alapuló kultúra tagjának cselekvései tehát a feltárt régészeti anyagokból kikövetkeztetett, a kultúra valamennyi tagjára vonatkoztatott általános cselekvési séma alkalmazásával válnak rekonstruálhatóvá. Ennek alapján feltételezzük például azt, hogy a neolitikum különböző kultúráit jellemző díszítő motívumok e motívumok emlékezetbe vésésének és alkalmazásának rituális jellege révén váltak az adott kultúra tagjai számára általánosan elfogadott díszítő elemekké. Ezért nevezhetik el jogosan a történészek ezekről a díszítő elemekről magukat a

kultúrákat is („vonaldiszes edények” kultúrája, „harang-alakú edények” kultúrája).

Az írásbeliségen alapuló kultúrák esetében azonban a történelmi személyek cselekvéseire a történész már nem alkalmazhat ilyen kiterjedt, az egész kultúrát átfogó általánosításokat. Ehelyett a rendelkezésre álló dokumentumok alapján kell megneveznie azokat a lehetséges problémákat és lehetséges cselekvéseket, amelyek viszonyában a történelmi cselekvő számára egy adott probléma létezett. Csak ezen az úton tehet ugyanis kísérletet egy adott kontextusban cselekvő történelmi individuum intencióinak és hiteinek a megértésére. Így például annak megértéséhez, hogy Marcus Aurelius fia, Aurelius Commodus miért mondott le apja utolsó éveinek nagyralatói terveiről, és tért vissza Hadrianus konzervatív módszereihez, csak azoknak a dokumentumok, egykorú források hermeneutikai elemzése útján meghatározott lehetséges problémáknak, illetve lehetséges cselekvéseknek a megnevezésével juthatunk el, amelyek viszonyában a hódítás mint probléma létezett. Ezért nem lehet kielégítő az a rekonstrukciós kísérlet, amely az ókori történetírói hagyományokra támaszkodva szűkíti le a Commodus számára adott lehetséges cselekvések tartományát azzal a kijelentéssel, miszerint Commodus új politikájának forrása a tunyaság és közömbösség volt. Ehelyett a történész feladata azoknak a lehetséges problémáknak (például a birodalom gazdasági és katonai erejének gyengülése), valamint lehetséges cselekvések (például a Traianus alatti hódítás sorsán okult tanácsadók meghallgatása), a dokumentumok hermeneutikai útján történő meghatározása, amelyek viszonyában az adott probléma Commodus mint történelmi cselekvő számára létezett. Ugyanezen elvek alapján válik rekonstruálhatóvá például egy írásbeliségen alapuló kultúrában cselekvő történelmi személynek a cselekvéseit meghatározó jogi rendszerhez való viszonya is. Az írásbeliség megjelenésével ugyanis az ókori társadalmakban a ritualizáción nyugvó szokásjogi gyakorlatot egy, a jogról és az államról kialakított absztraktabb felfogást rögzítő jogi rendszer váltja fel. Ez a rendszer már biztosítja az egyes problémák differenciáltabb megközelítésének feltételeit, a lehetséges problémák és lehetséges cselekvések mind nagyobb tartományának kialakulását. A görög polisállamok jogfejlődésében például ennek a folyamatnak volt egyik fontos mozzanata a graphé, azaz az írásbeli vád megjelenése a büntető eljárásjogban, amelyet a dikével, azaz a szóbeli keresettel szemben már kizárólag az állam sérelmére elkövetett politikai jogsértések orvoslására támasztottak. E két kereseti forma megjelenése a különböző funkciók világos elhatárolásával is szemléltette a jogrendszerhez fűződő absztraktabb viszony kialakulását. Amíg ugyanis a diké alapvetően a sérelem előtti állapot visszaállítására irányult, addig a graphét inkább megtorló jellegűnek tekintették, és a bűncselekmény elkövetésétől való elretentésre irányult.

A történelmi cselekvések rekonstrukciója során tehát a szóbeliségen és az írásbeliségen nyugvó kultúrákra vonatkozó magyarázatok esetében a lehetséges problémák, illetve lehetséges cselekvések tudati tartományának meghatározása a cél. Az orális kultúrákban végrehajtott cselekvések magyarázatakor a cselekvések számára adott lehetséges problémák és a megállapított probléma megoldásához adott lehetséges cselekvések kis tartománya következtében

feltételezheti a történész, hogy a cselekvő különböző kontextusokban ugyanazzal a cselekvéssel reagál az adott problémára. Ezért alkalmazhat olyan általánosításokat, amelyek felölelik a kérdéses orális kultúra valamennyi tagjának cselekvését.

Az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrákban viszont egy adott problémára irányuló cselekvések magyarázata során, a cselekvő számára adott lehetséges problémák és lehetséges cselekvések kiterjedt tartománya következtében a történész abból a feltételezésből indulhat ki, hogy egy múltbeli cselekvő ugyanazon kontextusban különböző cselekvésekkel reagálhat az adott problémára. Ez a felismerés viszont eleve tagadja bármely a kultúra egészét átfogó általánosítás alkalmazásának jogosságát.

A szóbeliségen és az írásbeliségen nyugvó történelmi kultúrák rekonstrukciójának módját, illetve lehetőségeit tárgyaló magyarázatmodellünk kiindulópontját tehát a cselekvés intencionális összefüggéseinek olyan oksági magyarázata jelentette, amely a cselekvő és a valóság viszonyának egy új megközelítésével tett kísérletet a cselekvést meghatározó intencionális viszonyok értelmezésére. Ily módon válik egyikévé azoknak a kísérleteknek, amelyek a történelem megismerésének kérdését elválaszthatatlannak tartják a múltbeli cselekvések intencionális összefüggéseinek problematikájától.

A történelem megismeréséhez tehát az annak magvát jelentő emberi cselekvések benső összefüggéseinek megértésén keresztül vezet az út. Ahhoz, hogy a múltbeli cselekvések intenciói és motívumai a történelmi megismerő számára elemezhetőek legyenek, meg kell határozni azt az univerzális intencionális rendszert, amelyben ezek az intenciók és motívumok léteznek.

Egy ilyen módon megfogalmazott történelmi magyarázat lehetőségei ezért az alapján tekintett intencionalitás-modellben jelennek. Ez pedig a történelmi megismerés kérdését vizsgáló történetfilozófus számára azt is jelenti, hogy az intencionalitás mind bonyolultabb összefüggéseinek a feltárása egyúttal a történelmi megismerés új dimenzióinak a felfedezéséhez is elvezethet.

Jegyzetek

1. Hempel a későbbiek során ugyan kiterjeszti vizsgálatai körét a statisztikai törvényekre is mint a tudományban ténylegesen alkalmazott induktív-valószínűségi magyarázatok alapjaira, hogy ily módon enyhítve a kezdeti magyarázati szigorot, a Hempel-Popper-modellt még inkább közelítse a tudomány valóságos problémáihoz; az elmélet egyetemesség igénye és a történeti kutatásban való alkalmazhatósága azonban mindvégig vitatható maradt. I.d. Hempel, C. G.: *Reasons and Covering Laws in Historical Explanation. (A későbbiekben: Reasons and Covering Laws)* In: *Philosophy and History. A Symposium.* Szerk. S. Hook. New York, 1963.
2. Hempel, C. G.: *The Function of General Laws in History.* In: *Theories of History.* Szerk. P. Gardiner. Glencoe (Illionis), 1959. 351.
3. Popper, K. R.: *The Poverty of Historicism.* London, 1957. 145.
4. Popper, K. R.: *The Open Society and Its Enemies.* II. köt., Rev. ed. London, 1952. 268.
5. Mandelbaum, M.: *Historical Explanation: The Problem of „Covering Laws”.* *History and Theory.* 1961. I. köt.

6. Danto, A. C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
7. Dray, W. H.: *The Historical Explanation of Actions Reconsidered*. In: *Philosophy and History*. 107.
8. Gallie, W. B.: *Philosophy and the Historical Understanding*. Chatto and Windus, London, 1964.
9. Scriven, M.: *Causes, Connections and Conditions in History*. In: *Philosophical Analysis and History*. Szerk. W. H. Dray. Harper and Row, New York, 1966.
10. Dray, W. H.: *Laws and Explanation in History*. Clarendon Press, Oxford, 1957.
11. Anscombe, G. E. M.: *Intention*. Basil Blackwell, Oxford, 1957.
12. Hempel, C. G.: *Reasons and Covering Laws*. 154–156.
13. Ball, T.: *Rational Explanation Revisited*. *Proceedings of the Fifth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*. London, Ontario, 1975.
14. Helmer, O. and Rescher, N.: *On the Epistemology of the Inexact Sciences Management Science VI*. 1959, no. 1. 25–40.
15. Danto, A. C.: *Analytical Philosophy of History*. Id. kiad.
16. Martin, R.: *The Past within Us. An Empirical Approach to Philosophy of History*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. 1989.
17. Davidson, D.: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford, 1980.
18. Davidson, D.: *Essays on Actions and Events*. *Intending*. 87–88.
19. Uo. 88.
20. Winch, P.: *The Idea of Social Science*. Routledge and Keagan Paul, London, 1958.; Magyar nyelven: *A társadalomtudomány eszméje*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
21. Searle, J.: *Intentionality*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York, 1983.
22. Bratman, M. E.: *Cognitivism about Practical Reason*. *Etnics*, CII.1991. 117–28.; Bratman, M. E.: *Practical Reasoning and Acceptance in a Context*. *Mind HCI*. 1992. 1–15.
23. Stalnaker, R.: *Inquiring*. Mass: MIT Press, Cambridge, 1984.
24. Bratman, M. E.: *Practical Reasoning and Acceptance in a Context*. 11.
25. Ong, W. J.: *Orality and Literacy*. Methuen, London–New York, 1982.
26. Lurija, A. R.: *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations*. Harvard University Press, MA, London, 1976.
27. Havelock, E. A.: *The Muse Learns to Write*. Yale University Press, New Haven – London, 1986. 39–40.
28. Uo. 70.
29. Uo. 71.
30. Skinner, Q.: *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Gábor Szécsi

Grundlagen der historischen Erkenntnis

Die Ergebnisse, die interdisziplinären methodologischen Überlegungen der Gesellschaftswissenschaften erbrachten den analytischen Geschichtsphilosophen die Einsicht, daß die Geschichtsphilosophie statt der Gesamtheit der Geschichte, des Zwecks und Ziels der historischen Prozesse eher die Bedingungen und Möglichkeiten der historischen Erkenntnis, die Beschaffenheit der historischen Kenntnisse untersuchen sollte. Die Geschichtsphilosophie würde somit die Philosophie der Historiographie, die erkenntnistheoretische, methodologische Grundlage der historischen Erkenntnis bedeuten.

Die Möglichkeiten und Schranken der auf dieser Grundlage aufgebauten Erklärungsmodelle der analytischen Geschichtsphilosophen stecken in den handlungsphilosophischen Konzeptionen, die ihnen als epistemologische Quellen dienen.

Das Ziel dieser Studie ist einerseits, mit einem Überblick der wichtigsten Ergebnisse der analytischen Geschichtsbetrachtungen die handlungsphilosophischen Aspekte der historischen Erklärungen in ein neues Licht zu rücken. Anschließend versuchen wir, ein neues Intentionalitätsmodell zu skizzieren. Mit Hilfe dieses Modells können wir durch die Umwertung des Verhältnisses zwischen Handelndem und Wirklichkeit zu einer von den bisherigen abweichenden Definition der kausalen Zusammenhänge der Intentionalität und deren semantischen Bezüge gelangen.

Schließlich wollen wir die geschichtsphilosophischen, historisch-gnoseologischen Konklusionen dieses neuen handlungsphilosophischen Modells, das auf der Analyse der kausalen Begriffe der Intentionen beruht, als erkenntnistheoretische Grundlage eines neuen historischen Erklärungsmodell zu formulieren.

Gábor Szécsi

The Foundations of Historical Knowledge

The nature of historical explanations is the main subject of the investigations of analytical philosophy of history which investigates the possibilities and method of the historical cognition by its historical epistemological examinations executed in regard to the results and methodical considerations of social sciences.

The possibilities and limits of the historical explanation-models created by analytical philosophers of history lie in conceptions of analytical philosophy of action considered as theoretical source. Therefore the aim of this essay, on the one hand, is to investigate the philosophical aspects of the analytical approaches of historical explanations.

Then we sketch a causal model of intentionality which can answer the questions considering intentional relations by a novel conception of the relation between action and its object since these unanswered questions result the limits of the explanation-models of analytical philosophy of history.

Finally we attempt to determine the philosophical, historical epistemological conclusions of this causal model of intentionality as the epistemological bases of a novel approach of historical explanation.

SEBŐK FERENC

A Jagelló-kori rendiség kutatása a két világháború között

A XIX. századi nemesi hagyományok talaján kialakult tudományos történeti gondolkodásunk máig elfogadott eleme az a tétel, hogy az 1526-os mohácsi vereség vízválasztó a magyar történelemben. E tekintetben egyetértés mutatkozik az egymást váltó, időnként igen eltérő történetfilozófiai alapon álló történetírói iskolák között.

Az önálló magyar állam bukása olyan pszichológiai teherként jelentett már a kortársak számára is, hogy az alól még a későbbi generációk sem tudták kivonni magukat. A történetírók sem voltak kivételek. A bukáshoz vezető út kutatását megnehezítette, hogy még a legkiemelkedőbb történészek sem tudták függetleníteni magukat a retrospektív szemlélet objektív véleményalkotást gátló tényezőitől. Ennek következtében a Jagelló-kor lényeges gazdasági, társadalmi, politikai és művelődéstörténeti mozzanatai torz értékelésben részesültek. A kutatók a bukás okainak feltárására irányuló igyekezetükben olyan folyamatokat, jelenségeket is negatív megvilágításban ábrázolnak, amelyek megítélése hosszabb történeti folyamatokba ágyazva korántsem egyértelmű. Az egyoldalú megközelítés veszélyét hordozza magában az a tény is, hogy a Jagelló-kor harminchat éve Mátyás uralkodása és a török hódoltság időszakai közé esik, s ez a két korszak egymással homlokegyenest ellentétes képzetet idéz föl közgondolkodásunkban: míg Mátyás a dicsőséges uralkodó, a jeles hadvezér, a tudós művészetpártolóként él a köztudatban, addig a török hódoltság időszaka a nemzeti sorscsapás, a hanyatlás, az ország európai szerepének végvidékké degradálódásának gondolatát ébreszti.

A felületes szemlélő számára egyértelműnek tűnik, hogy az ilyen mértékű süllyedést csak a Jagelló-kor idézhette elő. Már a kortársak, de a későbbi nemzedékek is a Jagellók korában keresték és vélték fölfedezni a magyarázatot. A történészek látásmódját is előre meghatározták bizonyos kötöttségek. A történeti kutatás, mint minden tudományos vizsgálódás, kérdéseket tesz föl, és ezekre keresi a választ. Azt, hogy a történeti forrásanyag milyen eligazítást nyújt a kutatónak, az is meghatározza, hogy milyen kérdéseket fogalmaz meg, milyen kérdésekre keresi a választ. Más szavakkal: ha egy adott korszakban válságjelenségeket keresünk, nagy a valószínűsége, hogy találunk is ilyeneket, mivel a történelem sokszínűsége folytán egyetlen korszak sem mentes ezektől. A lehetőségekhez képest legnagyobb mérvű objektivitást a komplex megközelítési mód biztosíthatja.

Dolgozatunk¹ azt a célt tűzi maga elé, hogy megvilágítsa, a korszerű történetírás Jagelló-kori rendiséggel kapcsolatos állásfoglalása milyen alapon nyugszik, milyen áttételeken keresztül alakult ki, milyen eltérő álláspontok fogalmazódtak meg a két világháború közötti időszak történetírásában. Célunk a problémakör tudománytörténeti felvázolása, ezért az elemzés során általában nem térünk ki az eltérő álláspontok történetfilozófiai alapjainak és

egyéb lehetséges mozgatórugóinak részletes eszmetörténeti elemzésére, noha az ezekre történő utalás bizonyos esetekben elkerülhetetlen.

Kutatásaink során nem törekedhetünk a maradéktalan teljességre. Megítélésünk szerint a vizsgált szakirodalom tartalmazza mindazokat az irányzatokat, amelyek a kérdés tudománytörténeti feldolgozásához elengedhetetlenül szükségesek. Történetírásunk a legutóbbi időszak kutatási eredményei alapján árnyalt, a korábbiaknál hitelesebb képet rajzolt a Jagelló-kor rendi viszonyairól. A korszak általános megítélésével kapcsolatban elmondhatjuk, hogy megdőlt az a korábban általánosan elfogadott beállítás, amely szerint 1490 után Magyarországon általános hanyatlás következett be. Megalapozottabbnak tekinthető az a megközelítés, amely szerint az ország gazdasági, társadalmi, politikai szempontból átalakuláson ment keresztül, amely válságjelenségekben mutatkozott meg. Az átalakulási folyamat előzményeit nem lehet csupán a Jagelló-korszakon belül keresni, hosszabb történeti időszakot kell a történészeknek vizsgálni ahhoz, hogy a folyamatok igazi mozgatórugóit felfedhessék. Az egyetemes történet megismerése is elengedhetetlen előfeltétele ezen jelenségek megértésének.

A korábbiaknál elmélyültebb társadalom- és kormányzattörténeti kutatások magáról a korabeli rendiségről alkotott képünket is megváltoztatták. Nem tartható az a nézet, amely szerint az országos politikában a két szembenálló erő a főnemesi párt és a köznemesi párt lett volna. A bárói érdekazonosságon alapulva létezett ugyan főúri párt, de ez nem tekinthető azonosnak a kétségtelenül létező udvari párttal, és nem tekinthető német pártnak. A köznemességnek a köznemesi párttal való azonosítása helyett helyesebb a köznemesi politikát irányító középbirtokosokról beszélni, akik gyakran maguk is familiárisi függésben voltak, és néhány esetben az udvari párt részeként politizáltak. Egyértelműen téves a köznemesi párt Szapolyai pártként való beállítása, hiszen a nagyhatalmú vajda az esetek többségében a főnemesi párttal egyetértésben politizált, illetve saját személyes céljainak előmozdításán fáradozott, és ennek érdekében olykor a köznemességet is felhasználta. A pillanatnyi politikai hovatartozást és függőségi viszonyokat nem lehet az egész korszakra vonatkoztatva kivetíteni, mivel ekkor átalakulóban van a familiaritás rendszere. A korábbi patriarchális dominus-familiáris viszonyt a lazább servitori viszony váltja fel.

Az országgyűléseket és a törvényeket illetően elmondhatjuk, hogy téves volt a korábbi történetírás azon tétele, hogy a Jagelló-korban sok jó törvény született, csak ezeket nem hajtották végre, ezért a törvények történeti vizsgálata fölösleges. Az újabb kutatások szerint a törvényeket többségükben mindenféleképpen megkísérelték végrehajtani, a siker attól függött, hogy a tényleges hatalommal rendelkező nagybirtokosok milyen mértékben támogatták az illető törvényt. A törvénytövegek fontos forrásait alkotják a különböző politikai csoportok törekvései vizsgálatának.²

A dualizmus időszakának történetírói elévülhetetlen érdemeket szereztek a tudományos történetírás megalapozásával. A Jagelló-korral kapcsolatban is számos új adat vált ismertté. A kutatók érdeklődésének homlokterében a politikatörténet, a hadtörténet, és ezekkel összefüggésben a mohácsi vész kérdése állt. Az állami függetlenség elvesztésének okát azonban a legtöbb

történész az erkölcsi romlásban vélte fölfedezni, de a korszak vége felé már megjelenik egy új generáció, akiknek műveiből érezhető: a történetírás új utakat keres, a tartalmatlan, semmitmondó moralizálást fel kívánják váltani egy, a történeti kérdések iránt fogékonyabb szemléletmóddal.³

Nagy jelentőségű a Jagelló-kori társadalmi és politikai viszonyok, a rendi tagoltság jobb megismerése szempontjából Szekfű Gyula 1912-ben napvilágot látott tanulmánya, a *Szerviensek és familiárisok*, amely nem kizárólag a Jagelló-kori fejleményeket vizsgálja, hanem egy fejlődési folyamatot követ végig, amelynek során kialakult a hűbériség sajátos magyarországi változata, a familiaritás. Szekfű tanulmánya nem vehető össze a korábbi történetírás Jagelló-korról szóló alkotásaival. Teljesen mentes a moralizáló nézőponttól, illetve az azzal szükségszerűen együttjáró naív, felszínen mozgó magyarázatoktól, következtetésektől. Szekfű szigorúan csak a forrásokra hagyatkozik. Kitűnő lényeglátó képességével rámutat a folyamatok, összefüggések mibenlétére. Nem fedezhető fel művében preconcepció, nem mondanivalójának függvényében dönti el, hogy mely források a fontosak, és melyek a kevésbé fontosak vagy mellőzhetőek, hanem a források beszélnek megvilágítva az általuk megőrzött történeti valóságot. Szekfű művében a kritikai-filológiai módszert már teljes kifejelettségében szemlélhetjük. Kutatásai a familiáris rendszer Jagelló-kori sajátosságainak korábban ismeretlen részleteit tárják fel. Okleveles anyag segítségével bizonyítja, hogy nemesember ítélkezhetett nemesember fölött,⁴ éppen akkor, amikor Werbőczy a nemesi egyenlőséget kodifikálta a Hármaskönyvben. Rámutat arra, hogy a familiáris rendszer felemelkedési lehetőségét jelentett a nem nemesek számára is.⁵ A Jagelló-kori hatalmi viszonyok megértéséhez alapvető fontosságú következtetést fogalmaz meg az alábbiakban: „A familiáris viszony alapján álló nagybirtokos osztály patrimonialis hatalmának a politikai élet lefolyására is nagy hatása volt, különösen, ha a közjogi hatalom nem érvényesült eléggé, mint pl. Zsigmond, V. László, vagy a Jagellók alatt”.⁶ A nagybirtokosok familiárisaikon keresztül befolyásolni tudták a megyékben folyó politikát is: „Noha az 1486-os törvény kimondja, hogy alispánt a megyéből való tekintélyes emberek közül kell kinevezni, azonban a XVI. sz. közepéig a főispánok familiárisaikat nevezik ki alispánná”.⁷ Hasonló a helyzet a közjogi méltóságok esetében, a különböző hivatalok élére kinevezett személyek familiárisaikat alkalmazták az alsóbb hivatali tisztségek betöltésére: „Szapolyai Erdélyben ugyanolyan territoriális hatalommal rendelkezett, mint Kán László, Hunyadi és Újlaki. A familiárisokon alapuló közigazgatási szervezet patrimonialis jellegű volt”.⁸ A király és a területi hatalmat gyakorló méltóságok betöltői közötti tisztán patrimonialis jellegűnek tartja: „A király és az erdélyi vajda közötti tisztán patrimonialis jellegű viszonyt csak a Jagellók korabeli törvényhozás próbálja megkérdőjelezni, mikor bizonyos dolgokat kérni merészelnek a királytól a vajdaság betöltését illetőleg”.⁹ Ez a viszony olyan erős volt, hogy ezt még a legnagyobb főurak sem merték semmibevenni: „Az erdélyi vajda kinevezése királyi felségjog, amelyet még a hatalom nélküli II. Ulászló is gyakorolt”.¹⁰ A köznemesség Jagelló-kori politikai törekvéseit vizsgálva megállapítja: „A Szapolyai párt ereje a köznemesség politikailag iskolázatlan, könnyen vezethető tömegén nyugodott, és nekik az állt érdekükben, hogy a Hármaskönyv ne

ismerje el a főurak rendjét, közjogilag csak annyit érjenek, mint a legszegényebb nemes”.¹¹ Szekfű bírálja azt a jogtörténeti iskolát, amely Werbőcziről dicshimnuszokat zeng. A Hármaskönyv ugyanis a főurak és a köznemesség közötti különbség elmosására törekedett.¹²

Szekfű tehát a már szinte közhellyé vált udvari párt-közneemesi párt képlet fölé emelkedik, nem áll egyik párt oldalára sem, így a történeti valóság hitelesebb feltárására, az igazi összefüggések korábbiaknál pontosabb megvilágítására nyújt példát, és új fejezetet nyit a magyar középkorkutatás történetében. Sajnálatos, hogy a későbbiekben Szekfű elsősorban nem középkori témákra összpontosította figyelmét.

A két világháború közötti időszak történetírásában jelentős előrelépés történt a Jagelló-kori rendiség kutatását illetően, ez azonban a korszak első felében még kevésbé érződik. Az ítéletalkotásban az erkölcsi szempontok játszanak domináns szerepet. A történeti gondolkodás fejlődésére bénítólag hatott a közgondolkodásban ekkor meggyökerező Mohács–Trianon párhuzam, melynek eszmetörténeti fölvázolására nem kívánunk vállalkozni, csak utalni szeretnénk arra, hogy a párhuzam a történeti kutatás figyelmét az erkölcsi tényezők (züllés, romlottság, haszonlesés stb.) felé fordították, és így a valóságos mozgató erők homályban maradtak.

Témánkhoz szorosan nem illeszkedő kérdést dolgoz fel Mályusz Elemér 1926-ban a Társadalomtudomány című folyóiratban megjelent tanulmánya *Az 1514. évi jobbágyháború okai*.¹⁴ Hogy mégis kitérünk erre az írásra, annak az az oka, hogy új látásmód jelentkezik a cikkben. Noha Mályusz is züllött kornak tartja az 1490–1526 közötti időszakot, és a főrendeket kíméletlen önzéssel vádolja, ezt nem tekinti a történeti események végső mozgatórugójának. Már kérdésfeltevése is újszerű. „Márki hatalmas műve sem ad választ arra a kérdésre, hogy *miért* kellett kitörnie a felkelésnek... A jobbágy-ság helyzete Mátyás alatt, és korábban is olyan rossz volt, mint 1514-ben, mégsem tört ki felkelés”.¹⁵ Ezért az okokat máshol lelhetjük fel: „A felkelés magyarázatát a *polgárság* történetében kell keresnünk”.¹⁶ Anélkül, hogy a jelen témánkhoz kevésbé kapcsolódó tanulmányban elmélyednénk, megállapíthatjuk, hogy Mályusz igazi nagy történészhez méltóan nem elégszik meg a felszínen maradó vizsgálódással, hanem a dolgok mélyére igyekszik hatolni, a társadalmi osztályok, rétegek között feszülő érdeellentéteket igyekszik feltárni, mert csak ez vihet bennünket közelebb a történeti folyamatok jobb megismeréséhez. A törvények vizsgálatánál is a *cui prodest* elvet alkalmazza: „A nagybirtokos oligarchiák érdekeit képviselte az a törvény, hogy a mezővárosok lakóinak is kell kilencedet fizetniük”.¹⁷ A Jagelló-kor egyéb fejleményeinek vizsgálata szempontjából sem elhanyagolható az a megfigyelés, hogy a fent említett törvényt végre is hajtották.¹⁸ Vagyis: ha valamely törvény az oligarchák érdekében állt, akik birtokaik révén az ország jelentős területei fölött gyakoroltak ellenőrzést, akkor azt a törvényt rendszerint végre is hajtották. Mályusz Elemér kutatásai, mint a későbbiekben látni fogjuk, döntő jelentőségűek voltak a Jagelló-kori rendi viszonyok jobb megismerése szempontjából is.

Hasonló szemlélet jellemzi a szerző 1930-ban megjelent tanulmányát, melynek címe: *Az 1498. évi 41. törvénycikk*.¹⁹ Ez a nevezetes cikkely mondja

ki, hogy a városlakók is tartoznak kilencedet fizetni bérelt földjük után. A korábbi szakirodalom, ha egyáltalán foglalkozott ezzel a törvénnyel, azt úgy mutatta be, mint a Jagelló-kor városellenes, polgárságellenes nemesi politikájának kiáltó példáját. Mályusz Elemér lényegesen módosítja az elfogadott nézetet, amikor ezt állítja: „A törvény lényegében... Mátyás korának alkotása. Logikus bevezetése a földesúr és a polgárság közötti viszálynak, melyet Mátyás a földesúr javára és a polgárság kárára akart befejezni”.²⁰ A szerző a Jagelló-kor fejleményeit nem elszigetelt, egyes események halmazának tekinti, hanem hosszú történeti folyamatokat vizsgál, és figyelme kiterjed a gazdaság- és társadalomtörténetre is. Nyilvánvalóvá teszi, hogy ha a Jagelló-kor eseményeit nem helyezük bele egy hosszabb történeti folyamatba, akkor csak felszínes, semmitmondó, gyakran téves magyarázatokat kaphatunk a feltett kérdésekre. Mályusz fent említett megállapítását az alábbi gazdaságtörténeti okokkal támasztja alá: „A census növelésének oka a földesúr részéről az volt, hogy a pénz a XV. században lassú értékcsökkenésen ment keresztül, és mivel a census állandó összegben volt megállapítva, a földesúr bevétele csökkent”.²¹ Tehát a törvény meghozatalának oka nem a Mátyás halálát követő időszak fejleményeiben rejlett, hanem egy hosszabb történeti folyamat betetőzéseként jött létre. Joggal állapítja meg a szerző azt a lényeges módszertani elvet, hogy „nem szabad az egész Jagelló-kor törvényhozását lomtárba illő kifejezésekkel magyarázgatnunk, hanem minden kérdésnél külön-külön kell kutatnunk a XV. századi fejlődést, úgy mint az az okleveles anyagból kihelyezhető”.²² Mályusz az első olyan történész, aki a Jagelló-kort nem hanyatló, tragikus kornak ábrázolja, hanem a korábbi gazdasági, társadalmi és politikai tendenciák logikus fejleményeként tekint az 1490–1526 közötti időszak történetére, amelynek tendenciái természetesen nem is voltak egyedi magyar sajátosságok, hanem tágabb környezetünk folyamataival összhangban alakultak. Megemlíti, hogy „a XIV–XV. század folyamán egy felemelkedő parasztbérlői réteg jelenik meg, amely azonban erős ellenálló erőbe ütközik, a földesúri joghatóságba”.²³ „A földesúri joghatóságnak ez a folytonos erősödése nem kizárólag magyar jelenség. Időben még korábban hasonló jelenség tanúi vagyunk Németországban”.²⁴ Amellett, hogy fontos szempontokat ad a Dózsa-féle parasztháború hitelesebb ábrázolásához, olyan általános, a Jagelló-kori rendiség kutatásában lényeges elveket fogalmaz meg ebben a tanulmányban is, melyeket a mértékadó kutatás máig érvényesít.

A Jagelló-kori rendiség jobb megismeréséhez vezető úton jelentős előrelépést jelentettek Mályusz Elemér újabb, ezúttal már a szoros értelemben vett témánkhöz kapcsolódó tanulmányai.²⁵

A szerző a XV. századot és a XVI. század első negyedét a hűbéri társadalomból a rendi társadalomba való átmenet időszaként ábrázolja. Max Weber nyomdokain haladva vizsgálja a magyarországi társadalmi fejlődésben végbemenő folyamatokat. Figyelembe veszi a hazai és külföldi szakirodalom eredményeit, rámutat a magyarországi fejlődéssel párhuzamos külföldi tendenciákra. A hazai fejleményekkel kapcsolatos előadását gazdag forrásos bizonyítékanyaggal támasztja alá. Tanulmányaiból kiszorul a tartalmatlan moralizálás, és helyére benyomulnak a tudományos szempontok. Akárcsak korábban idézett tanulmányaiban, itt is a korábban elkezdődött, hosszú törté-

nelmi folyamatba ágyazza be a Jagelló-korral kapcsolatos következtetéseit. Kutatásai alapján olyan kép bontakozik ki az 1490–1526 közötti időszakról, mely szerint nem emberi gyarlóságok következtében hanyatlásnak indult korszakról van szó, hanem természetes úton haladó társadalmi átalakulási folyamatról, amely a külső körülmények kedvezőtlen összjátéka folytán vezetett a mohácsi csatavesztéshez és később az ország három részre szakadásához. Elsőként Mályusz állapítja meg, hogy ennek a társadalmi átalakulási folyamatnak voltak pozitív elemei is. A rendiség mindenképpen korszerűbb a hűbériségnél, tehát a magyar társadalmi fejlődést nem szakította meg a török hódítás, a magyarság tovább haladt a nyugat-európai országok által befutott társadalomfejlődési pályán. A rendiség szükségképpen magával hozta az összetartozás tudatának erősödését. Az ország területi integritása helyreállításának gondolatát nem tudta megtörni a 150 esztendő török uralom sem. A Jagelló-kori fejlemények nagyban hozzájárultak a nemesség öntudatának megerősítéséhez. Mályusz tanulmányainak végkicsengése az, hogy bár a rendiség kialakulásával járó válsághelyzet csökkentette a magyar állam ellenálló erejét a törökkel szemben, hosszú távon mégis előnyös volt a társadalmi fejlődés szempontjából a hűbériségből a rendiségbe való átmenet.

Mályusz Elemér kutatásai indították el azt a folyamatot, amely a Jagelló-kori rendiség megítélésében bizonyos korrekciók irányába hatott. Mályusz érvelése a következő: a nagybirtokos oligarchia tagjainak a hatalomban való minél aktívabb részvételre irányuló törekvése nem a Jagelló-kor főurainak erkölcsi romlottságából következik. „A gazdasági és társadalmi fejlődés, hűbéri korszakban annyira a nagybirtok megerősödésének kedvezett, hogy uraiban a hatalom utáni vágynak szinte hatványozottan kellett fokozódnia.”²⁶ [Mátyás halála után] „bizonyos, hogy a főurak önzése nem kizárólag személyi motívumokból fakadt. Nagybirtok és oligarchikus uralmi törekvés oly végzettszerűen összekapcsolódott, hogy a köznemes is, mint Zápolyai István vagy Kinizsi Pál, mihelyt uradalmak birtokosa lett, gondolkodásában és életfelfogásában a régi előkelőkhöz hasonult.”²⁷

A társadalmi átalakulás, a hűbériségből a rendiségbe való átmenet a Jagelló-korban abba a stádiumba jut, amikor a köznemesség már képes ellenúlyozni az oligarchiák hatalmi törekvéseit, de képtelen önálló kormányzásra, ezért a rendekkel szemben a királyi hatalom megerősítésére törekszik. A köznemesség az az erő, amely arra készíti a nagybirtokosokat, hogy ne önálló fejedelemségek megszervezésére törekedjenek, hanem a nagybirtokban rejlő, vagy azzal kapcsolatba hozható gazdasági erőforrások legteljesebb kiaknázására.²⁸

A Jagelló-kori országgyűlések története, dekrétumaik szövege kiválóan alkalmas arra, hogy a köznemesség politikai törekvéseiről és valós politikai súlyáról képet alkothassunk. Mályusz nem veszi át a hagyományos főnemesi párt – köznemesi párt sémát, hanem a tényleges politikai lépésekből igyekszik megrajzolni a rivális politikai csoportok összetételét és törekvéseit. „Az országgyűlési dekrétumok a köznemesi tervek fokozatos megvalósulásáról tanúskodnak ... társadalmi vonatkozásban a familiaritás megszüntetésével [a köznemesi vezetők] a nagybirtok szolgálatában álló nemesi tömegeket a maguk oldalára akarták állítani.”²⁹ A célok megvalósításához kezdetben úgy

tűnt, elegendő az országgyűléseken való személyes jelenlét: „Mikor a köznemesség nagy tömegekben megjelent az országgyűléseken ... a királytól és a főuraktól engedményeket és ígéreteket kapott, mihelyt azonban elszéledtek képviselői, az uralkodó, mintha mi sem történt volna, megint régi tanácsadóira hallgatva, a régi szellemben kormányozott.”³⁰ Ezért a köznemesség arra törekedett, hogy képviselőit bejuttassa a királyi tanácsba, ahol beleszólást gyakorolhattak volna a kormányzásba. Sikerült is a köznemesei ülnököknek bejutni a tanácsba, itt azonban nem a köznemesség érdekeinek képviselőiként szerepeltek, hanem familiárisként, uraik érdekeinek megfelelően kellett működniük. „Mindezek az intézkedések nem adták a köznemesség kezébe a hatalmat. Képviselői tekintélyt és vagyont illetőleg nem versenyezhettek a nagyhatalmú országnagyokkal ... háttérbe szorultak a tárgyalásokban ... [a köznemesség] hatalomhoz csak akkor jutott, amikor a Zápolyai vezette főúri párttal szövetekezett. Legnehezebb volt változtatni a tényleges társadalmi helyzeten. Évszázados, öröklött hagyományok tartották életben és érvényben a familiaritást, amely a köznemesség javarészét néhány nagybirtokos vezetése alá helyezte, s mert az előbbire gazdaságilag előnyös volt, nemcsak szilárd és természetes, hanem változtathatatlan kapcsolatnak látszott.”³¹

A köznemesei politikai irányvonalat úgy értékeli Mályusz, hogy az: „... annyival volt különb az oligarchiánál, hogy nem akarta korlátozni a királyi hatalmat, hanem régi fényébe kívánta visszaállítani.”³² A köznemesei programot tehát jobbnak és méltányosabbnak tartja.³³ A hűbériségből a rendiségbe való átmenetnek nem kellett feltétlenül zavarokhoz vezetnie. A baj az volt, hogy hiányzott az erős királyi hatalom, amely irányíthatta volna a fejlődést.³⁴ Mályusztól sem kapunk azonban feleletet arra, hogy miért volt gyenge a királyi hatalom.

Werbóczi Hármaskönyvét értékelve Mályusz megállapítja: „Mindazt, amit a nemesség csak óhajtott elérni, Werbóczi úgy tüntette fel, mint régóta, ősidőktől fogva meglévő, tényleges állapotot, mint egy nagy jogrendszer integráns részét. Leglényegesebb elve, hogy Magyarországon minden főpap, báró, mágnás és nemes egyforma előjogokat élvez, egy és ugyanazon törvény és szokásjog alatt áll.”³⁵ Mályusz végkövetkeztetése az, hogy a rendi társadalom kialakulásának folyamata a Jagelló-korban zárult le, mivel a lényegesen nagyobb társadalmi mobilitást biztosító hűbéri társadalom után kialakult a zártabb, tagoltabb rendi társadalom szerkezete: a főrendek elkülönültek a köznemességtől, a köznemesség a jobbágyságtól és a városi polgárságtól. A polgárságnak, mint rendnek megszilárdulását érte el a Werbóczi 1514-ben, mikor a vámhelyek mellett a városokat is ki akarta vonni a főurak fennhatósága alól.³⁶ Az 1514-es törvények azt is jelentették, hogy jobbágy többé nem lehetett familiáris, és így a nemesség lefelé éppen úgy éles vonalakkal elkülönült, mint fölfelé a főurakkal szemben. A rendi társadalom kialakulása fejeződött be ezzel.³⁷

Szilágyi Loránd 1930-ban megjelent tanulmánya, melynek címe *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526*³⁸ a Mályusz által megjelölt nyomvonalon haladt tovább. Jelen témánk szempontjából nem is annyira a szerző eredményei a lényegesek, mint inkább a téma-választás és a módszer. Szilágyi Loránd a tartalmatlan moralizálás helyett a

kormányzattörténetre, az intézményi fejlődésre fordítja figyelmét. Ily módon a Mátyás- és Jagelló-korszak történetének eléggé elhanyagolt fejezetét tárja föl szigorúan elsőkézből származó adatok, oklevelek alapján. Bár a Szilágyi által alkalmazott módszerrel szemben utóbb jogos kifogások merültek föl,³⁹ az mindenképpen előrelépés volt, hogy a szerző egy intézmény szerepének rekonstruálására törekedve próbálta megfejtetni, hogyan működött a középkori magyar állam kormányzása 1458 és 1526 között. Cáfolja azt a Schiller Bódog nyomán elterjedt és utóbb mégis helyesnek bizonyult nézetet, mely szerint létezett egy úgynevezett „tágabb királyi tanács” és egy „szűkebb királyi tanács”.⁴⁰ A későbbi kutatás nem erősítette meg Szilágyi Loránd azon megállapítását sem, mely szerint „a királyi tanácsban megjelenő köznemesek a prelátusokat és bárókat teljesen háttérbe szorították, ezt bizonyítja az országgyűlések története és a főúri referensek számának megcsappanása, különösen II. Lajos korában ...”,⁴¹ amely következtetésre a szerzőt téves kiinduló tétele vezette. Ez azonban semmit sem von le a tanulmány érdemeiből. A külhoni intézményi fejlődéssel összehasonlítva a hazait, megállapítja, hogy „a kancellária nagymértékben előtérbe került, és a belkormányzat bürokratikus jellege a XVI. század első negyedére nálunk is kifejlődött.”⁴² A rendi viszonyok alakulásával tehát lépést tartott az intézményrendszer fejlődése is. „II. Ulászló és II. Lajos alatt külügyi kormányzatunk is kezd szilárdabb jelleget nyerni.”⁴³ Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „a középkorban az igazságszolgáltatás teljesen különvált az államigazgatás más ágaitól, lépést tartva a nyugati párhuzamokkal.”⁴⁴ Szilágyi Loránd tanulmányának eredményeit a későbbi kutatás számos ponton módosította, elvitathatatlan érdeme azonban a kormányzattörténet jelentőségének felismerése, amellyel a kutatás figyelmét felhívta egy akkor még kevésbé ismert területre.

Új oldalról, az eszmetörténet felől közelíti meg a Jagelló-kori rendiség problematikáját Deér József *A magyar nemzeti öntudat kialakulása című tanulmányában*.⁴⁵ A szerző nem foglal állást a már tradicionálissá vált főnemesi párt-köznemesi párt sémával kapcsolatban, ehelyett a magyar rendiség egyik alapelemének, a köznemesi rendnek az öntudatra ébredését vizsgálja, és megállapítja, hogy ebben a folyamatban a Jagelló-kori országgyűléseknek elvitathatatlan szerepük volt: „A nemesi öntudat növelését nagyban elősegítették azok az országgyűlések, ahol a nemesség fejenként megjelent, különösen a Jagelló-korban, ahol a köznemesi pártvezérek magyarul szóltak hívekhez. Az idegengyűlölet volt az a lelki bázis, melyre Werbőczy és Zápolya sikerrel építettek.”⁴⁶ A kialakulóban lévő nemesi öntudatnak mintegy megtestesítője a Hármaskönyv szerzője: „Werbőczy politikai elvei, közjogi felfogása és nacionalizmusa mind a szittya tudatból táplálkoznak s a krónikából maradtalánul levezethetők. Igaz ugyan, hogy erős vallásossága érzékenyvé tette a keresztény szolidaritás szempontjai iránt is, de a hangsúly a harcias, mással nem törődő szittyaságban volt, és hívei is ezt a motívumot hallották ki elsősorban szavaiból.”⁴⁷ Új elem Deér Józsefnél az, hogy tanulmányában mindenütt hangsúlyozza a köznemesi tömegek műveletlenségét, amely tény már önmagában is lehetetlenné tette, hogy a köznemesség modern értelemben vett politikai irányvonalat alakítson ki. A köznemességnek még a legjobbjai sem voltak képesek arra, hogy az ország külpolitikai lehetőségeiről reális

képet alkossanak, és ennek megfelelő politikát képviseljenek. Deér József tanulmánya meggyőző képet rajzol arról, hogy (egyéb okok mellett) miért nem volt a köznemesség alkalmas arra, hogy önállóan kormányozza az országot. A szerző által felvetett szempontok mértékadónak bizonyultak a kutatás számára a későbbiek során.

A számos részlettanulmány áttekintése mellett nem kerülhető meg a korszak történetírásának reprezentatív szintézise, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írott Magyar Történet értékelése sem, amelyben a Jagelló-korról szóló részt az utóbbi szerző írta.⁴⁸ A mű az ún. „szellemtörténeti” felfogás jegyében fogant, és ennek a jellegzetességeit magán viseli a korszakunkról szóló fejezet is. Mivel Szekfű Gyula a Jagelló-korra vonatkozólag alapkutatásokat nem végzett, eltekintve az 1912-ben megjelent „Szerviensek és familiárisok”⁴⁹ vonatkozó részeitől, a nagy szintézis idevágó fejezete a korábbi kutatások eredményeinek felhasználásával készült, de új látásmód érvényesítésével, a feltárt adatok új megvilágításba helyezésével. Mint minden jó szintézis, ez is kettős feladatot látott el: magas színvonalon összefoglalta a Jagelló-korral kapcsolatos ismereteket, és ösztönzést adott a további kutatások folytatásához. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy még a műben lévő tévedések, egyoldalú megfogalmazások, torzítások is hasznára váltak a történeti kutatásnak, mert egyrészt még feltáratlan problémákra irányították a figyelmet, másrészt pedig már megoldottnak tekintett kérdések újbóli vizsgálatára indították a kutatókat. Ezek mellett olyan új gondolatokat is megfogalmaz Szekfű Gyula, amelyek a rész tanulmányok szerzői előtt szükségképpen rejtve maradtak, de amelyek egy nagy formátumú történész nézőpontjából nézve, más korszakokkal való összehasonlítás eredményeképpen, kézenfekvőnek látszanak. A szellemtörténeti látásmód már önmagában véve is a szintézis igényével lép föl, tehát a gazdaság, a társadalom, a politika, a művészeti áramlatok stb. fejleményeit nem elszigetelten, külön fejezetekre bontva kívánja tárgyalni, hanem egységes egészként. Ezt igyekszik érvényesíteni Szekfű is a Jagelló-kor bemutatásakor. Mint említettük, történetírásunkban máig ható érvénnyel elterjedt a Jagelló-kori általános hanyatlás gondolata. Ezt Szekfű már a fejezet elején megkérdőjelezi: „Nem szabad a nemzeti energiák kiszáradásáról, az életerő elsikkadásáról beszélnünk. A magyarság népi és faji összetevőiben semmi változás nem történt, s a hanyatlás miazmái nem is a történet e termő talaját szállották meg, hanem annak egy adott felépítményét, a politikai uralkodás formáit. A rendiség elvesztette ellensúlyát.”⁵⁰ Szekfű a politikai hanyatlás, a rendi anarchia okát a Jagelló-házbeli uralkodó erélytelenségében véli fölfedezni. A fejezet címe „A rendek uralma Mohácsig”⁵¹ is arra utal, hogy nem a királyok uralkodtak, hanem a rendek. Máshol így fogalmaz: „Tragédiánk abból származott, hogy a magyar nemzetet és államát megszemélyesítő király helyébe egy árnyék lépett anélkül, hogy a király feladatait bármely társadalmi osztály magára tudta vállalni.”⁵² Ez az érvelés nem újkeletű, korábbi történetírásunkban is állandóan visszatérő tétel volt a Jagelló uralkodók gyengekezűsége. De ez önmagában még nem ad választ a felvetődő újabb kérdésekre. Miért volt II. Ulászló és II. Lajos gyengekezű uralkodó? Ez a tény jellembeli fogyatékoságokkal magyarázható, nemzeti sajátosságokkal, vagy egyéb okokkal? A kérdések száma még növelhető lenne. A hanyatlás valódi okát, okait

Szekfű sem képes feltárni, csak ismérveit sorakoztatja fel. Figyelemreméltó tény, hogy a válságjelenségek között megemlíti a jobbágyporták számának csökkenését: „Az adóegységet kitevő porták száma 400 ezerről leszállott 200 ezerre, ez mutatja leginkább az országos pusztulást.”⁵³ Ennek a jelenségnek az elmélyültebb elemzésére résztanulmányok híján ekkor még nem volt lehetőség. Teljesen új viszont az a megközelítés, amelyre Szekfű már a fejezet nyitó gondolatában utalt, nevezetesen az, hogy elválasztja a politika válságjelenségeit az élet más területeinek megnyilvánulásaitól, és rámutat, hogy a válságtünetek mellett voltak előremutató jelek is: „A hanyatlás okait a politikai viszonyokban leljük meg. A társadalom mélyére hatolva ugyanis nem hanyatlást, hanem az erkölcsi és kulturális emelkedés tendenciáit figyelhetjük meg.”⁵⁴ A nemzet fennmaradását biztosító törökkori végvári harcok hősei is méltán meríthettek erőt a Jagelló-kori elődök példájából: „A népi erők érintetlenek, egészségesekek, ezt bizonyítja pl. Szabács, Zimony, Nándorfehérvár hősi védelme. Csak a felépítmény volt beteg, de éppen ezen fordult meg minden.”⁵⁵

Szekfű a korábban elfogadott Jagelló-kori általános hanyatlás nézet helyett egy jóval sokszínűbb, és ennek megfelelően valóságosabb képet rajzol a korszakról, amelyben a romlás mellett voltak egészségesen, töretlenül fejlődő történeti hatóerők is, amelyek a következő korszakban bontakoztatják ki igazán a hatásukat. Megítélésünk szerint azért rajzolhatott Szekfű ilyen képet a Jagelló-korról, mert azon kevés magyar történészek egyike volt, akik képesek voltak az egész magyar történelmet átfogni és egységes szemlélettel ábrázolni. Noha Szekfű forrásokig lehatoló kutatásokat többnyire a magyar történelem újabb korszakainak területén végzett, pályája kezdetén foglalkozott középkorral is. Minden korszakkal kapcsolatosan voltak forrásos kutatásokra támaszkodó ismeretei, s így az egyes korszakok összehasonlítására is joggal vállalkozhatott. Ha a Jagelló-kort csak az azt megelőző korszakhoz, vagyis Mátyás korához viszonyítjuk, mint ahogy azt a Jagelló-korral foglalkozó történészek is tették, a kép csak sötét színekkel volt megrajzolható az ismeretek korabeli szintjén. Szekfűnek viszont, aki nem középkorkutató volt, más korszakokkal is méltán összevethette a Jagellók korát, és ily módon árnyaltabb ábrázolást alakított ki, sikerült rávilágítania az előremutató tendenciákra is. A jelenség ahhoz hasonlítható, mint amikor egy festményt túl közelről nézünk: megfigyelhetjük az ecsetkezelést, de nem mérhetjük fel a kép összehatását. A Jagelló-korral középkorkutatóként foglalkozó történésznek nehéz elkerülnie ezt; „túl közel” áll a képhez, elveszik a részletekben, gyakran egy másik korral foglalkozó történész vesz észre olyan jelenségeket, amelyek a specialista előtt rejtve maradtak. Ennek jelentőségét persze nem szabad túlbecsülnünk, ez csak kivételes felkészültségű történészek, mint Szekfű Gyula esetében lehet igaz.

A másik tényező, amely Szekfű Jagelló-korral kapcsolatos értékelését differenciáltabbá tette a korábbi művekben olvasható értékelésnél, az akkori történelmi körülményekkel van kapcsolatban. A *Magyar történet* a Trianon utáni Magyarország történetírásának reprezentatív szintézise. Trianonnak a magyar történeti tudatra gyakorolt hatását itt nem feladatunk kifejtteni, de annyit feltétlenül meg kell említenünk, hogy a Trianonhoz vezető korszakot

éppen Szekfű Gyula: *Három nemzedék* című könyve⁵⁶ nyomán a közgondolkodás és bizonyos megszorításokkal a történeti gondolkodás is hanyatló korszaknak tekintette. A Jagelló-kor, mint egy szintén katasztrófához vezető korszak, méltán kínálkozott a trianoni bukás történeti előképéül. S mint ahogy az 1918 előtti korszakban is voltak pozitív tendenciák, előremutató jelek, a nemzet túlélte a trianoni bukást, és élt benne a jövődöbéli felemelkedés reménye, így a török hódoltság korszakát is átvészelte a magyarság, és ez a tény megkönnyítette Szekfű számára, hogy felismerje 1490–1526 közötti történelmünk azon fejeményeit, amelyek hiányában lehetetlenné vált volna a nemzet fennmaradása. Más szavakkal: ha a Jagelló-kor annyira sötét lett volna, mint amilyenek az eddigi történetíróink hitték, érthetetlen, hogyan tudott a magyar társadalom talpra állni és megvédeni önmagát. Szekfűnél tehát már érlelődik a Jagelló-kor lehetséges újraértékelésének gondolata, amely további részkutatások és összehasonlító elemzések után válik majd lehetővé.

Természetesen tudatában vagyunk azoknak a veszélyeknek, amelyek egy monográfia és egy szintézis egy fejezetének összehasonlításában rejlenek, mégis meg kell próbálnunk egybevetni Szekfű Gyula 1912-ben képviselt történetfelfogását a Magyar történetben megtestesült nézetekkel. A Szerviensek és familiárisok fiatal szerzője élesen bírálta a korábbi történetírást moralizálásért, és a nemzeti mítoszteremtés helyett magukra a forrásokra összpontosította figyelmét, mivel azt vallotta: új, hiteles nemzeti önismeretre van szükség, amelyet csak az elfogulatlan történeti vizsgálódásokra lehet alapozni.

A Magyar történetben megjelent Jagelló-kori fejezet, lévén a szintézis jóval kötöttebb történetírói műfaj, nem tartalmazhatott mást, mint az addig megjelent résztanulmányok alapján kibontakozó kép összefoglalását. Ezt a feladatot Szekfű magas színvonalon oldotta meg, de a mű szellemtörténeti jellegénél fogva inkább az új nemzeti mítoszteremtés, mint a hiteles nemzeti önismeret irányában hatott.

A két világháború közötti időszak talán két legnagyobb történetészének, Szekfű Gyulának és Mályusz Elemérnek a Jagelló-korral kapcsolatos munkásságát egybevetve megállapíthatjuk, hogy szakmai szempontból mindketten messze a dualizmus-kori történetírás színvonala fölött álltak. Mályusz szerint a Jagelló-kor nem jelentett hanyatlást történelmünkben, hanem a korábbi folyamatok logikus folytatása volt, a hűbériségből a rendiségbe való átmenet, amely társadalomfejlődési folyamatot a török hódítás sem volt képes megakasztani.

Szekfű 1912-es tanulmányának tanúsága szerint ugyanezt a kizárólag a forrásokra hagyatkozó szemléletmódot követte, a Magyar történetben viszont úgy látszik, ő is némiképpen a korábbi történetfelfogás hatása alá került, de jóval többet nyújtott a korábbi kutatási eredmények pusztá interpretálásánál: a Jagelló-kort hosszú történeti fejlődési vonulatba illesztve meglátta az árnyoldalak mellett az előremutató tényezőket is, például a kulturális fejlődést.

Mályusz műveihez hasonlóan korszerű megközelítést tartalmaznak az alább említendő tanulmányok, amelyek a korábbinál elmélyültebb társadalomtörténeti érdeklődés jegyében fogantak, és amelyek a pusztán politikatör-

ténet síkján mozgó oknyomozás helyett sokoldalúbb vizsgálódások eredményeképpen íródtak. Természetes, hogy az 1490–1526 közötti korszak történeti folyamatait is a korábbiaknál gazdagabban és valóságghűbben mutatták be. Különösen Szabó István tanulmányait kell kiemelnünk, amelyek mai ismereteink alapjául szolgálnak az említett kor számos kérdésében. Példamutatók ezek a tanulmányok azért is, mert jelzik: történettudományunk korszerű irányban fejlődött, majd 1948 után a történetírásban is bekövetkezett fordulat derékba törte ezt a vonalat, képviselőit pedig vagy elhallgattatta, vagy pedig periférikus helyzetbe hozta, és ezzel felmérhetetlen károkat okozott a magyar történettudománynak, de különösen a középkorkutatásnak.

Sinkovics István *Nemesség és parasztság* Werbőczy előtt című tanulmányában⁵⁷ a Jagelló-kori rendiséggel kapcsolatos fejleményeket egy hosszabb folyamat részeként ábrázolja, és lehetővé teszi a mélyebb összefüggések felismerését: az 1514. évi törvényekben nem csak a bosszú motívumát kell látnunk, és a Hármaskönyv sem csak egy pusztán erre az alkalomra készült törvénygyűjtemény. A szerző a kor rendi viszonyaiban egy fejlődési folyamat lényeges lépcsőfokát látja, amikor megállapítja: „Modern szétválasztó határt az egyes társadalmi csoportok közé a rendiség húzott, melynek betetőzését jelenti a Hármaskönyv és az 1514. évi törvények. A Hármaskönyv szemléletében végleg diadalmaskodott a rendi gondolat az éles tagoltságot nem ismerő, hűbéri szálakkal át- meg átfűzött középkori társadalom felett. Ezzel pedig megtörtént a magyar társadalom élő egészének szétszakítása, néhány évvel előbb, hogy Mokács mezején sírba hanyatlott a középkori magyar állam.”⁵⁸

Hasonló felfogást képvisel Szabó István,⁵⁹ a középkori magyar parasztság kitűnő kutatója. Werbőczy Hármaskönyvében ő is az öntudatosuló és politikai erőként fellépő köznemesség azon szándékát fedezi fel, hogy elkülönüljön a parasztságtól: „A nemesség a jobbágyságtól élesebben csak a XV. sz. végén, a nemesi rend zömét alkotó köznemesség politikai hatalmának kibontakozásával kezdett elkülönülni. Ezt foglalta jogi keretekbe Werbőczy Hármaskönyve, amely áthidalhatatlanná mélyítette a szakadékot a nemesség és a parasztság között, s ezzel az ország két részre szakadt.”⁶⁰

Szabó 1948-ban megjelent tanulmánykötetében⁶¹ számos kitűnő gazdaság- és társadalomtörténeti dolgozatot közöl, amelyek jelen témánk szempontjából nem részletezhetők, de itt is megerősíti korábbi álláspontját, mely szerint a rendi fejlődés fontos lépcsőfoka az, amikor a köznemesség el kíván különülni a parasztságtól, igazán renddé kíván alakulni. Ezzel magyarázható, hogy „a köznemesség volt az, amely 1514. évi országgyűlésen sietett megvonni a szabad költözködés jogát.”⁶²

A két világháború közötti magyar történetírás jelentős eredményeket mutathat fel a középkorkutatás terén. Noha a Jagelló-kor most is, mint mindig, a középkorkutatás mostohagyermeké volt, ezen a téren is nagy előrelépések történtek. Az 1918 előtti történetírás által előnyben részesített politikatörténet most sem vesztette el népszerűségét a kutatók körében, de az érdeklődés nagymértékben megnövekedett egyéb részproblémák, mint az intézménytörténet, társadalomtörténet stb. iránt.

Itt jegyezzük meg (és ezt a Horthy-korszak témánkkal kapcsolatos

műveiben fellelhető új fejleménynek tekinthetjük), hogy míg a dualizmus kori idevágó művek szerzői rendszerint egyik vagy másik Jagelló-kori párt, irányzat vagy jelentős politikai személyiség mellett teszik le voksukat, és az azzal ellentétes politikai erőket kárhozzatják a mohácsi vereség előidézéséért, 1920 után előtérbe kerül az az irányzat, amely az uralkodó osztály egészének felelősségét hangoztatja, különösen kiemelve azt, hogy az 1514-es törvények kizárták a parasztságot a nemzet kebeléből, tehát kimondatlanul is az a gondolat jelenik meg, hogy a nemzeti sorscapás elhárítását a nemzeti egység hiánya akadályozta meg, a sorscapások után pedig a nemzeti egység megszlárdításával lehet a bajokon felülkerekedni. A másik megjegyzés pedig arra vonatkozik, hogy az 1920 utáni történetírásban értékelődik fel különösen Werbőczy nagy művének, a Hármaskönyvnek történeti utóélete. Nevezetesen arról van szó, hogy a Hármaskönyv általánossá váló használata erősítette a szétszakított Magyar Királyság egykori alattvalóinak összetartozásérzését, a közös joggyakorlat az integritás évszázadokkal későbbi helyreállításának egyik fontos előkészítője volt. Hogy ezt miért éppen az 1920 utáni történetírás hangsúlyozza a korábbinál jóval erőteljesebben, ennek magyarázatától jelen dolgozatunk keretein belül eltekinthetünk.

Reálisabbá vált a korszak általános megítélése azáltal, hogy a kutatók egy része a Jagelló-kort nem elszigetelt jelenségként vizsgálta, hanem beleágyazva egyrészt a hosszabb, több emberöltőn átívelő történeti folyamatok kontextusába, másrészt a külső, az egész közép-európai térséget érintő folyamatokba. Ezek mellett az örömdetes tendenciák mellett tovább él a régi moralizáló látásmód hatása, kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolva a kutatókat álláspontjuk kialakításában. Ez azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a két világháború közötti történetírás a Jagelló-kor rendi küzdelmeinek és más fontos történeti folyamatainak feltárásához igen nagymértékben járult hozzá, és a felnövekvő történészgeneráció felkészültsége garanciát jelentett volna a magyar középkorkutatás további fejlődéséhez. Az 1948 utáni fejlemények ezt nem tették lehetővé.

Jegyzetek

1. Tanulmányunk egy nagyobb terjedelmű dolgozat egyik fejezeteként íródott. A dolgozat célkitűzése az, hogy bemutassa a Jagelló-kori rendi fejlődéssel kapcsolatos nézetek kialakulását és fejlődését az 1849 utáni magyar történetírásban.
2. Az itt tárgyalt jelenségekre lásd: Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok. Szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 59–99.; Kubinyi András: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik és Maksay Ferenc. Bp. 1984. 257–268.; Kubinyi András: A Jagelló-kor. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szerk.: Makk Ferenc. Bp. 1985. II. 103–133.; Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 1988. 147–218.
3. Lásd például az alábbi műveket: Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909.; Szekfű Gyula: Szerviensek és familiárisok. Bp. 1912.; Főgel József: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913.; Uő.: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917.

4. Szekfű Gyula: Szervicsek és familiárisok. i. m. 71. 1. jegyzet
5. Uo. 74.
6. Uo. 78.
7. Uo. 108.
8. Uo. 96–97.
9. Uo. 88.
10. Uo. 87.
11. Uo. 120.
12. Uo. 114. és Uo. 1. jegyzet.
13. Lásd például az alábbi műveket: Tóth Zoltán: Mátyás király zsoldosserege (A fekete sereg). Bp. 1925.; Bruckner Győző: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. In: Mohácsi emlékkönyv. Szerk.: Lukinich Imre. Bp. 1926. 11–40.; Doberdoi Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. XII. rész. Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa 1490–1526. Bp. 1939.
14. Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány 1926. 373–380.
15. Uo. 373.
16. Uo. 374.
17. Uo. 377.
18. Uo. 378.
19. Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok 1930. 809–839.
20. Uo. 810.
21. Uo. 821.
22. Uo. 825.
23. Uo. 832.
24. Uo. 834.
25. A hivatkozásokat lásd alább.
26. Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: Mátyás király emlékkönyv. Szerk.: Lukinich Imre. Bp. é. n. I. kötet 337.
27. Uo. 382.
28. Uo. 389.
29. Uo. 392.
30. Uo. 394.
31. Uo. 396.
32. Uo. 390.
33. Uo. 408.
34. Uo.
35. Mályusz Elemér: Társadalmi viszonyok. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Do-manovszky Sándor. h. n. és é. n. II. kötet 96–97.

36. Uo. 102–103.
37. Uo. 104.
38. Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Bp. 1930.
39. Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 1988. 147–218.
40. Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 33.
41. Szilágyi Loránd: i. m. 40.
42. Uo. 60.
43. Uo. 61.
44. Uo. 105–106.
45. Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Magyarságtudomány 1936. 1–34.
46. Uo. 23.
47. Uo. 27.
48. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp. 1939. II. kötet 564–611.
49. Szekfű Gyula: Szerviensek és familiárisok. i. m.
50. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. i. m. II. kötet 564.
51. Uo.
52. Uo. 576.
53. Uo. 577.
54. Uo. 599–600.
55. Uo. 603.
56. Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920.
57. Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor. Bp. 1941.
58. Uo. 38–40.
59. Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. i. m. 44–80.
60. Uo. 45–47.
61. Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.
62. Uo. 56.

Ferenc Sebök

*Die Erforschung der Ständeordnung der Jagellonen-Zeit
zwischen den zwei Weltkriegen*

Hinsichtlich der Erforschung der Jagellonen-Zeit war die Zeitspanne zwischen den zwei Weltkriegen durch wesentliche Neuerungen in der Betrachtungsweise und Methode gekennzeichnet. Neben den mit alten (aus der Zeit des Dualismus stammenden) Methoden arbeitenden Forschern erschien eine neue Generation, die sich mit der Verkündung der althergebrachten, für wahr gehaltenen Behauptungen nicht mehr begnügte, sondern einerseits die Umwertung des bereits bekannten und angewendeten Materials der Geschichtsschreibung und der Archive, andererseits neue Quellen zu erforschen beabsichtigte, indem die Jagellonen-Zeit in den Kontext der gesamteuropäischen Geschichtsprozesse eingliedert wurde. Einen wichtigen Fortschritt in der Methode bedeutete die Tätigkeit von Loránd Szilágyi, Elemér Mályusz und István Szabó, die mit Hilfe bislang unbekannter archivalischer Quellen neue Zusammenhänge entdeckt hatten und veranschaulichen konnten, daß die Jagellonen-Zeit bei weitem nicht als der allgemeine Untergang darzustellen sei, da bestimmte gesellschaftliche und kulturhistorische Tendenzen, wenn auch nicht ohne Schwierigkeiten, aber doch weiterhin ihre Geltung hatten. Gyula Szekfű entwarf auf den Seiten der Ungarischen Forschungsergebnisse berücksichtigendes Bild von der Zeit der Jagellonen. Zwar verlautete auch er die altbekannten Thesen über den Niedergang, wies zugleich aber darauf hin, daß trotz der Krisenzeichen in der politischen Sphäre auf anderen Gebieten des historischen Prozesses auch gesunde, eine Entwicklung andeutende Tendenzen wahrzunehmen seien und daß die richtige Beurteilung der Epoche 1490–1526 nur nach neuen Untersuchungen möglich sei. Diese neuen Stimmen in der Geschichtsschreibung verstummten nach der Wende im Jahre 1948, da sie die hervorragendsten Mediävisten zum Schweigen brachte.

Ferenc Sebök

*Studying the Jagellonian System of Estates
between the two World Wars*

The period between the two world wars saw significant changes in the study of the Jagellonian age with respect to attitudes and methodology. In addition to the scholars using old methods (dating back to the Monarchy) a new generation appeared, whose members, not satisfied by repeating the old, assumedly true statements, wished, on the one hand, to re-evaluate known and used narrative and archival sources and, on the other, to uncover new ones, placing the Jagellonian age as a whole into the context of the historical processes of Europe as a whole. From a methodological point of view, the works of Loránd Szilágyi, Elemér Mályusz, and István Szabó meant an important advance because by using so far unknown archival material they

highlighted new relations, and they also managed to demonstrate that the Jagellonian age could not be described as one of general decline, since certain tendencies in the development of society and in cultural history continued, albeit with difficulties. On the pages of his *Magyar történet* [Hungarian history] Gyula Szekfű presented a very subtle picture of the Jagellonian era, which took even recent discoveries into account. Although he too repeated the well-known theses about decay and decline, he pointed out that despite the signs of crisis within the sphere of politics, sound tendencies, capable of development can be discerned in other fields of the historical process, and the correct assessment of the period between 1490 and 1526 was possible with great circumspection only, after thorough research into details. The promising and hopeful processes of historiography were disrupted by the political turn in 1948, which imposed a long silence on the best mediaevalists.

SOÓS ISTVÁN

Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére

(*Horvát István és Schwartner Márton*)*

A XVII–XVIII. század fordulóján Nyugat-Európában kifejlődött segédtudományok, elsősorban a diplomatika alapjainak megteremtéséhez a felvilágosodás korában Magyarországon is létrejöttek a feltételei. Fokozatosan kialakult az oklevelek iránti érdeklődés, különösen a katolikus egyház történeti múltjának feltárása céljából. Leginkább a jezsuita rend tagjai közül kikerült történetíróink kezdtek nagy oklevélgyűjtő munkába, melyet az egész magyar történelmi múltra kiterjesztettek.¹ A mindenekelőtt Kaprinai István nevével fémjelzett anyag-, illetve adatgyűjtést a XVIII. század második felében rendtársai, Pray György és Katona István folytatták.

A diplomáknak fontos szerepük volt egyrészt mint történeti forrásoknak, másrészt mint jogbiztosító iratoknak. Ez a két szerep a tárgyalt időszakban „elválaszthatatlanul összefonódott”, különösen akkor, amikor azt a kérdést kellett eldönteni, vajon a szóban forgó oklevél valódi volt-e vagy sem.² A hamis oklevelek körüli diplomatikai vitákkal, melyek nemcsak a magyarországi, de a külföldi szaktudomány figyelmét is felkeltették (pl. a II. Szilveszter pápa bullájának eredetiségét megkérdőjelező harcok), valamint az oklevelek történeti forrásértékének felismerésével további széles körű gyűjtőmunka vette kezdetét: sorra másolták, gyűjtötték össze a diplomákat, a pecséteket, a történelmi múlt jeles dokumentumait.³

Az oklevéltan a század második felére olyan megbecsülést szerzett, hogy a Nagyszombatról Budára költöző egyetemen 1777-től speciális, azaz rendkívüli tantárgyként oktatták. Előadására a magyar kritikai történetírás megalapítóját, Pray Györgyöt nevezték ki.⁴ Pray hét évig tanította a diplomatikát, majd a címer- és pecsétani ismeretek oktatását vette át. Helyébe Bél Mátyás egykori tanítványa, Cornides Dániel lépett, aki a göttingai egyetemen megismerhette a korszak legmagasabb színvonalán álló német történettudomány eredményeit, melyeket oktatói munkásságában is, mint azt kéziratai bizonyítják, szerencsésen tudott hasznosítani.⁵

Cornides korai halála után az egykori késmárki, majd soproni líceumi tanár, a szintén Göttingában tanult Schwartner Márton került a pesti egyetem diplomatikai tanszékére. Schwartner kezdetben csak az oklevéltan, majd 1790-től a címer- és pecsétan tanára is lett a két segédtudományi tanszék összevonása révén létrejött oklevél- és címertani tanszéken.⁶ Schwartner okle-

*Tanulmányunk egy, Horvát István életművéről készülő monográfia részlete. Horvát diplomatikai munkásságából terjedelmi okok miatt csupán az 1820-ig tartó ezirányú tevékenységét vizsgáljuk. Egyetemi előadásai, valamint az 1820-30-as években folytatott diplomatikai csatározásai ennél fogva nem kerültek bele a tanulmányba.

véltani kézikönyvét⁷ Gatterer diplomatikájának rendszerét követve készítette el, nem pedig az osztrák Gruber előírt műve alapján.⁸

Schwartner „Introductio”-ját nem önálló kutatások alapján adta közre, mivel abban elsősorban a német diplomatikai szakirodalom megállapításait ismételte, illetve értékelt. Ennek megfelelően munkája anyagát a *graphica-semiotica-formularia* hármass felosztásban adta elő, melynek befejező részében kortani összefoglalással és különféle diplomatikai példákkal, köztük magyarországiakkal is, szolgált.⁹ Műve bevezető része két szakaszra oszlik: az elsőben általában az okleveleket tárgyalja, szól eredetükről, elnevezésükről és meghatározásaikról; kitér a levéltárakra, az originális és átírt diplomákra, a különböző oklevélhamisítványokra, az oklevelek forrásértékére stb. A második szakaszban az oklevéltannak mint új tudománynak a megteremtését, az ún. diplomatikai háborúkat, a Magyarországon lezajlott okleveles vitákat, valamint a diplomatika előnyeit, beosztását és a legjelentősebb szakirodalmi munkákat tárgyalja. A *graphicáról* szóló fejezetben a betű, betűtípusok formáit, a középkori helyesírás fejlődését, valamint a magyar nyelv régi írásmódját ismerteti. Foglalkozik a rövidítésekkel, az összevonásokkal, a folyamatos szöveg írásmódjával, továbbá azokkal az anyagokkal, melyekre a diplomákat írták. A következő részben a diplomák általános jegyeit sorolja fel, míg a harmadikban az oklevelek formuláit adja elő. Munkáját egy körülbelül húszoldalas függelékkal zárja, melyben néhány oklevél szövegét adja közre hasonló kiadásban.¹⁰ Schwartner műve, melyet kézikönyvnek szánt az e tudományág iránt érdeklődő magyarországi olvasók és egyetemi hallgatói számára, világos szerkezete, alapos anyagismerete ellenére sem nevezhető magyar diplomatikának, még ha állításainak bizonyítására gyakran magyar példákat idéz is; ez ugyan sok tekintetben fogyatékosan sikerült neki, hiszen nem volt elég lehetősége a magyarországi okleveles anyagban való elmélyülésre.¹¹

Schwartner valószínűleg „Introductio”-ja alapján dolgozta ki egyetemi diplomatikai előadásainak vezérfonalát, csupán a heraldika anyagával egészítette ki azt.¹² Ezeket az előadásokat hallgatta a „*facultas philosophica*” első évében heti egy órában az 1799-ben vagy 1800-ban a pesti egyetemre került, királyi ösztöndíjat elnyert fehérvári diák, Horvát István is.

Horvát István tudománytörténeti emlékezetünkben és a köztudatban egyaránt furcsa figuraként él, akinek egyetlen „érdemként” azt szokás emlegetni, hogy a magyar nemzet és múltja iránt érzett határtalan szeretetétől vezettetve fanatikus megszállottsággal mindenütt a magyarság, a magyar kultúra emlékeit kutatta és fedezte fel. Ennek az általánosító és meglehetősen egyoldalú szemléletnek a következtében még napjainkban is gyakran hajlunk arra, hogy csupán tévedéseit, a történelem útvesszőiben való tévelygéseit, semmint tudós érdemeit idézzük fel. Gyakran elfeledkezünk arról, hogy az őstörténész, az ábrándokat kergető történetíró és nyelvész Horvát Istvánban felvilágosult gondolkodású, irodalmi életünk megújulásáért harcoló irodalomszervező, kritikus, a hazai könyvtárügy megteremtésén és előmozdításán fáradozó, valamint a magyar nyelvű, magyarországi forrásbázison alapuló diplomatika és genealógia művelőjét és jeles professzorát is tisztelhetjük.

Mindaddig ugyancsak kevés figyelmet szenteltek a történeti segédtudományok területén kifejtett munkásságának. Többnyire általánosságban

szólnak ezirányú tevékenységéről, vagy egy-egy tanulmánya kapcsán tesznek csak róla említést.¹³ Csupán az utóbbi időben történtek kísérletek, segédtudomány, kéziratban található egyetemi előadásainak és műveinek bővebb ismertetésére, illetve elemzésére.¹⁴ E csekély érdeklődésnek az oka egyrészt a történetírásunkban Horvátról kialakított negatív értékítéletekben keresendő, másrészt talán abban, hogy Horvát, aki tudományos ismeretei és felkészültsége alapján nagy elődei és kortársai (Pray, Cornides, Schwartzner) segédtudományi munkásságának méltó folytatója lehetett volna, nem alkotott új rendszert, nem teremtett iskolát a segédtudományok egyik ágában sem. Horvát oklevéltani és nemzetségtani működését azonban mégis érdemes megvizsgálni, mivel Pray György után ő volt az, aki ráirányította a figyelmet a diplomatika és a genealógia gyakorlati fontosságára és megteremtette az alapokat a történeti segédtudományok magyar nyelven történő műveléséhez, s nem utolsósorban számos oklevéltani problémát elsőként tisztázott a magyar szakirodalomban.

Horvátnak a történeti segédtudományok, ezeken belül is kiváltképpen a diplomatika iránti érdeklődését részint egyetemi történelmi és jogi tanulmányai, részint a magyar összehasonlító nyelvtörténet megalapítója, Révai Miklós ösztönözte, akinek legbuzgóbb tanítványa és életművének legfőbb védelmezője, illetve folytatója volt. A magyar történeti nyelvészetben való elmélyülése, továbbá azoknak a tudós férfiaknak, történeti, diplomatikai és nyelvészeti művei, akik felismerték az új diszciplína jelentőségét a történetírás fejlődésére és a magyar nyelv múltjának feltárására nézve inspirálták a diplomatika művelésére. Mindezek a történeti források, főleg a magyarországi oklevelek és egyéb kútfők beható tanulmányozásához és vizsgálatához vezették.

Horvát már egyetemi tanulmányai idején is nagy buzgalommal olvassatta és jegyzetelgette a magyar történelmet tárgyaló munkákat,¹⁵ közöttük Pray, Koller József és Katona István forráskiadványait, valamint az oklevéltani kézikönyveket, például Pray pecséttanát.¹⁶ Diplomatikai kutatásait is elsősorban a „Pesti Fő Oskola” könyvtárában folytatta, ahol a Hevenessi- és Kapriyai-féle oklevélmásolat-gyűjteményekben fedezhette fel az egyik leggazdagabb hazai diplomatikai anyagot.

Az Egyetemi és a nemrég megalapított Nemzeti Könyvtár mellett gr. Teleki László gazdag könyvtárában gyarapította történeti és diplomatikai ismereteit, ahová a bibliotéka rendezése végett Schedius Lajos, egyetemi professzora ajánlotta be őt ifjúkori barátjával, Ferenczy Jánossal együtt. Schedius, felismerve Horvát rendkívüli tehetségét, kezdettől fogva támogatta őt tudományos kutatásaiban, egyszersmind ráirányította figyelmét a külföldi, főleg német nyelvű diplomatikai szakirodalom legújabb kiadványaira.¹⁷ Horvát a könyvtár rendezése közben tüzetesen tanulmányozta a „széles tudományú Cordines Dániel számtalan kintsei”-t, mindenekelőtt óriási oklevélgyűjteményét, diplomatikai előadásainak kéziratait.¹⁸

Schedius nemcsak támogatta Horvátot tudós törekvéseiben, de nagyszabású terveibe is be kívánta őt vonni. Horvátal és Ferenczyvel együtt szeretne volna megjelentetni az addig publikált magyarországi oklevelek jegyzékét, továbbá a különböző könyvtárakból, egyházi és magángyűjtemények-

ből (főleg Cornideséből és Jankovich Miklóséból) a hazai kiadatlan okleveles anyagot.¹⁹ Horvát lelkesen fogadta a tervet, de röviddel később, alaposan átgondolva a dolgot, elvetette azt, szerinte ugyanis Schedius plánumával nem vinnék előbbre a magyar literatúrát, mivel nem elegendő csupán a már megjelentetett okleveleket jegyzékbe szedni, de hibás kiadásai, rossz olvasataik miatt is újra, betűhíven, javított formában kellene azokat publikálni.²⁰

Schedius mellett Kovachich Márton György volt az, aki felkarolta a nagy reményekre jogosító tehetséges ifjút törekvéseiben. Felajánlotta Horvátnak, hogy társul fogadná ama vállalkozásában, mellyel a régi magyar történetírók műveinek kiadását tűzte ki célul. Horvát örömmel ajánlkozott a munkára, és bár ez a terv is, hasonlóan Schediuséhoz, megfeneklett,²¹ Kovachich hathatósan támogatta Horvátot tudományos pályáján, és egyik „harcostársául” szegődött a nemzeti nyelv és múlt történelmi és diplomatikai védelmezésében.

Fontos szerepet játszott Horvát oklevéltani tanulmányainak és vizsgálódásainak előmenetelében az akkori pest-budai kulturális életben nagy hírnévnek örvendő műgyűjtő Jankovich Miklós: társaságában „öszve meg öszve fűrkészte” a magyar nyelvemlékeket, történeti forrásokat, különösen a diplomákat. Horvát szinte naponként meglátogatta a „buzgó hazafit”, és sokszor késő éjszakáig olvasgatták a kútfőket, komoly történeti és diplomatikai vitákat folytatva.²²

Mindezek a tudományos és személyi kapcsolatok termékenyítőleg és egyszersmind ösztönző erővel is hatottak Horvatra. Minden alkalmat megragadott arra, hogy a már napvilágot látott okleveles munkákban és magángyűjteményekben található okleveleken túlmenően a középkori magyar történelem és nyelv behatóbb megismerése érdekében a családi és egyházi oklevélgyűjteményekbe is betekintést nyerhessen.²³ Lankadatlan szorgalommal gyűjtötte, osztályozta és jegyzetelte a diplomákat. Naplójában és leveleiben sokszor panaszkodik „a szemnek ártalmas Diplóma olvasás” miatt,²⁴ amelyet tudományos érdeklődésén túl az országbíró megbízásából hivatalból is végzett. De erre kényszerült családjának a Kisfaludyakkal folytatott birtokpere miatt is.²⁵

A hazai és külföldi oklevelek olvasásában és rendszerezésében Horvát néhány év alatt olyan jártasságra tett szert, hogy szűk baráti köre már diplomatikai szaktekintélyként tartotta őt számon.²⁶ Ő maga szintén nem kis önérettel nyilatkozott „diplomatikai genius”-áról.²⁷ Ez az önértékelés egy kissé túlzónak tűnik, mivel Horvátot ebben az időben csupán annyiban tekinthetjük diplomatikai tudósnak, amennyiben kortársai közül a legalapossabban ismerte a magyarországi okleveles anyagot és ebben még egykori tanárát, Schwartnert is felülmúlta.

Horvát munkálkodása a diplomatika területén azonban nem volt öncélú. Az oklevéltani elméleti és gyakorlati ismereteit e diszciplína magasabb tudományos színvonalra emelésének szolgálatába kívánta állítani, felismerve azt, hogy „eddig Magyaraink tsekély buzgósággal tanulják mind ezen [ti. a diplomatikát] mind más, a Kritikára nézve igen szükséges tudományokat”.²⁸ Szerinte ugyanis az oklevéltan hiányos, illetve elégtelen művelése eredményezte többek között azt, hogy történetíróink forráskiadványaikban rengeteg

hibát követtek el, pl. a régi magyar földrajzi- és helynevek írásában. Ezeknek a hibáknak a kiküszöbölése és a szerinte „helyes” oklevéltani értelmezés érdekében naplójában és diplomatikai-nyelvészeti „Jegyzései”-ben számos példával szolgált.²⁹ Nem elégedett meg azonban pusztán a helynevek sajátos szómagyarázataival, szöfetegetéseivel; fő célja az volt, hogy ezekkel is mintegy felhívja a hazai tudományos élet képviselőinek is – így például a hozzá közel álló Virág Benedeknek a figyelmét a diplomatika és az oklevelek behatóbb kritikai tanulmányozására.

A költő és történetíró Virág ezekben az esztendőben kezdett komolyabb érdeklődést mutatni a történelem iránt. Horvát tanácsokkal látta el, könyvekkel segítette, történeti munkálkodásra biztatta őt. Nem kis szerepe volt abban, hogy Virág hozzáfogott nagyszabású történelmi művének, a „Magyar Századok”-nak a megírásához. Horvát nemcsak a hazai és külföldi historikus munkákat bocsátotta rendelkezésére, de megpróbálta rábírní őt a diplomatikai tárgyú könyvek, így Schwartner „Introductio”-jának az olvasására is, hogy „ezekben járatos legyen”.³⁰ A források kritikai kezelésére és nem pusztán másolására biztatta őt. gy bírálatban részesítette, midőn 1805-ben magyarul kiadta az 1222. évi Aranybullát. Az oklevéltani hiányosságokon túl kifogásolta Virág fordításának magyartalanságait, egyes szövegrészek értelmezését, meggyőző érvekkel mutatva ki a hibákat.³¹ Ezt követően Virág adatgyűjtésében, a források megválogatásában és oklevélfordításaiban nagyobb körültekintéssel járt el, és mielőtt egy-egy középkori magyar diploma elemzésébe fogott, kikérte ifjú tudós barátjának véleményét.³² Horvát továbbra is ellátta őt oklevéltani művekkel. Ezekben ugyanis szerinte Virág „elég Diplomákra akadhat, mellyek a' történeteket megvilágíthatják”.³³ Virág idővel komoly ismeretekre tett szert az oklevéltanban, mely ismereteket kitűnően kamatoztatta majd történeti munkájában.³⁴

Horvát nemcsak tudós kollégáit próbálta bevezetni a diplomatika tudományába és rábírní őket annak művelésére, de közvetlen baráti körét és a tanuló ifjúságot is. A pesti papnevelő házban lakó papnövendékeknek például felajánlotta, hogy minden héten ingyen kész a magyar nyelven kívül a „Magyar Diplomatikának rendszabásait a' legkellemetesebb módon magyarázni”.³⁵ De csalódnia kellett, mivel szíves ajánlását csak igen kevesen fogadták el.³⁶

Horvát „diplomataizálása” természetesen nem merült ki barátainak és tudóstársainak oklevéltani segítségével, illetve oktatásában, továbbá az oklevelek gyűjtésében, a diplomákról folytatott beszélgetésekben és szóbeli vitákban. Diplomataikai, történeti s ezektől elválaszthatatlan nyelvészeti ismereteit igyekezett kisebb-nagyobb oklevéltani kritikákban, polemizáló jellegű iratokban kamatoztatni. Ezek közé tartozott a Szirmay Antal által kiadott 1339. évi magyar nyelvű oklevél hitelességét cáfoló értekezése,³⁷ melyről nem kis büszkességgel vallotta, hogy abban ő szólaltatta meg a diplomatikát első ízben magyar nyelven.³⁸

A szóban forgó lasztóci „osztáslevelet” Horvát nagy szakmai erudícióval részint a nyelvészet, részint az oklevéltan módszereivel elemzi. Abból indul ki, hogy az oklevélben nem található meg a „régí Syntaxis”, nincsenek meg benne a „ki avúlt szavak”, a szavak szokatlan végződése stb. „Nem így néz ki a' kérdés alatt forgo ok levél. Ebben, ha az írás módát a' mostani

szerént vissza állítjuk, maiak a' szavak, maiak a' szavaknak ejtegetéseik...”³⁹ – állítja teljes egyértelműséggel. Ebből következik már, hogy az oklevél legfeljebb latin eredetiből készült XVI. századi fordítás.⁴⁰ További nyelvészeti bizonyításokban nagy teret kapnak a hangtani változások, azaz az, hogy a XI–XIV. századokban nem mutatható ki az oklevelek írásában következetes ortográfia.⁴¹ A nyelvészeti cáfoló érvek után a diplomatikaiakat vonultatja fel az osztáslevél „álságának” kimutatására, utalva annak írásmódjára, pecsétjére és papirosára.⁴²

Horvát nyelvészeti, diplomatikai „munkátskájá” nagy feltűnést keltett a korabeli tudományos körökben. Schedius meleg hangú recenzióban méltatta az ifjú tudósok a tárgyat körüljáró higgadt vizsgálati módszereit, melyekkel kétséget kizáróan bizonyította, hogy a szóban forgó oklevél hamis.⁴³

Horvátot e munkájának sikere is arra buzdította, hogy újabb és újabb diplomatikai és nyelvészeti írásokkal lépje meg környezetét. Diplomatikai tárgyú értekezéseiben egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a nyelvészet, melynek – felfogása szerint – szoros kapcsolatban kell állnia más tudományokkal, így például az oklevéltannal, mivel segítségével egyrészt könnyebb eligazodni a középkori magyar nyelvemlékekben, de a történeti forrásokban is. Horvát Révai nyomán határozott követelményként állította nyelvész tudóstársai elé a diplomatika tudományának elmélyült ismeretét, a történetírók számára pedig a nyelvészet törvényeinek alkalmazását a magyarországi okleveles kútfők kutatásában. Ezt az elvet szem előtt tartva – mint arra már fentebb is utaltunk – többször is kárhóztatta az okleveleket kiadó magyar tudósok gondatlanságát a régi magyar tulajdonnevek és helynevek írásában.⁴⁴

Ezekkel a nyelvészeti megalapozottságú névmagyarázatokkal, értelmezésekkel, etimológiai fejtegetésekkel Horvátnak azon kívül, hogy nemes szándékkal jobbítani kívánta a rossz oklevéltani olvasatokat, más terve is volt: „Jegyzései”-ben lépten nyomon találkozhatunk olyan megállapításokkal és következtetésekkel, melyekben néhol ironikusan, másutt ellentmondást nem tűrő hangon szót minden olyan törekvés ellen, melyek egy-egy magyarországi helységnev eredetét nem a magyar, hanem többnyire a szláv (tót) nyelvből vezették le. Horvát velük szemben, ha kell, minden eszközzel, a földrajzi nevek magyar eredetét próbálta kimutatni. A „tótosság” elleni küzdelem egyébként szinte egész életművén át végigkísérte őt. Ennek egyik legjellegzetesebb példája az a kéziratban maradt „diplomatikai igyekezete”, melyben a Balaton nevének magyar eredetéről kívánt az oklevéltan rendszabásai szerint értekezni.⁴⁵

E „Diplomatikai munkátskájá”-ban, melynek írásához már első diplomatikai művének megjelenése után azonnal hozzáfogott,⁴⁶ célja az volt: „velős okokból, nem hiú vélekedésekből” megvitassa, „hogy a' Balaton szó Bala és tou (tó) igazi magyar szavakból vagyon öszve szerkeztetve. Igazi neve tehát a' tónak nem Balaton, hanem Balató”.⁴⁷ Véleménye szerint a legrégebb magyarországi oklevelek is igazolják, hogy a tó partján egy Bala nevű vár állott; ehhez a földrajzi névhez járult a tó szó, melyet a régi diplomákban tou-nak írtak. E két szó összetételéből jött létre a Balató vagy Balaitó. A szó második tagjának u betűjét tudatlanságból évszázadokon át hibásan n-nek olvasták, és ez zavarta meg a Balaton nevének eredetével foglalkozó tudoso-

kat. „Így lett a ' tou-ból kortosított szó ton”⁴⁸ – vonja le következtetéseit Horvát. Művében természetesen nem elégszik meg az egyszerű nyelvészeti érveléssel, diplomatikaiakat is felvonultat: régi királyi oklevelekkel és más kútfőkkel, a középkori diplomatikai szokásokra hivatkozva vázolja és rendszabások felemlítésével, miként nevezték el „Magyar eleink” a tavakat. Ezek közül kiemeli azt a rendszabást, mely szerint a tavaknak birtokosai voltak, ami a Balaton esetében – véleménye szerint – egyértelmű.⁴⁹ Magabiztosan kijelenti, hogy értekezésének bizonyító argumentumait, ti., hogy a Balaton igazi magyar szó, aligha cáfolhatja bárki is. Nem engedhető meg a jövőben „a' Blata (sár) tót szóból származtatni azt, a'mi valóságos sajátunk” – hangoztatja hazafias önérzettől elfogultan.⁵⁰

Ez a türelmetlen hangnem érezhető azokban a diplomatikai és nyelvészeti vitákban is, amelyeket volt tanítójával elsősorban a múlt magyar nyelvemlékeinek és a bennük található tulajdonnevek és földrajzi nevek tárgyában folytatott.

Horvát és Schwartner viszonya kezdetben szinte barátinak mondható. Schwartner legkedvesebb és legszorgalmasabb diákjai között tartotta számon Horvátot, bizalmával és barátságával ajándékozta meg őt, gyakran biztatta, bátorította tudományos törekvéseiben.⁵¹ Horvát hasonlóképp bizalommal és tanítványi tisztelettel fordult az országban az „első tudósok között fénylő”⁵² egyetemi tanár felé. „Fölöttébb szerettem Mesterem”-nek, „szélesen kiterjedt tudományú férfiú”-nak tartotta őt.⁵³ Diplomatikáját a legsikeresebb, legnépszerűbb könyvek között emlegette.⁵⁴ Amint arról naplójegyzetei tanúskodnak, gyakran tartózkodott Schwartner társaságában, akivel tudományos kérdésekről, közöttük diplomatikai problémákról beszélgetett és vitázott. Schwartner, amikor csak tehette, új és új okleveles anyagot bocsátott Horvát rendelkezésére.⁵⁵ Ezek a beszélgetések kitűnő lehetőséget nyújtottak Horvát számára, hogy megismerhesse volt tanárának diplomatikai gondolkodását, s a magyar történelem múltjáról vallott felfogását.

Horvát, bár elismerte Schwartner szerepét a magyarországi tudományos életben, s általában dicsérrel is szólt „minden hézagai mellett” oklevéltanáról és statisztikájáról,⁵⁶ de egy sor diplomatikai és nyelvészeti kérdésben nem őt választotta kalauzául. Kitűnik ez pl. a régi magyar tulajdonnevek kérdésében kialakított nézeteiből. Határozott kritikával illeti Schwartnert s mindazokat a tudósokat, akik a „rég Magyar neveknek durvaságokról fötsögnék önön gyalázatokra”, mellyel lényegében a magyar múlt emlékeiben való járatlanságukat és tudatlanságukat árulják csak el. Példák sorát hozza fel annak igazolására, hogy a középkori magyar államiság első századaiban, Schwartner álláspontjával ellentétben, a magyarok már igenis rendelkeztek melléknevekkel, és inkább ezeket kellett volna Schwartnernek diplomatikájában a magyar ifjúság tudtára adnia, mintsem azt, mi történt a német diplomatikában.⁵⁷ Horvát kritikája az 1810-es években felerősödött Schwartnernek hasonló jellegű másik művében, a statisztikában is megtalálható kijelentései ellen.

A segédtudományok, különösen a diplomatika művelése pályafutásának e második, meghatározó szakaszában – legalábbis kezdetben – mindezekelőtt nacionalista szellemben megfogalmazott elveinek alátámasztását,

nem pedig e tudományágak előbbrevitelét, magyarországi fejlesztését szolgálta. Megjegyzendő azonban az, hogy ha Horvát az oklevéltan terén – 1819-ig, Schwartner diplomatikai művéről írott részletes bírálatáig – nem is alkotott egyértelműen újat, ekkor körvonalazódtak és kristályosodtak ki kritikáiban és polémiáiban „magyar diplomatikájának” alapjai. A műveiben megfogalmazott diplomatikai, genealógiai problémákat érintő gondolatok később, egyetemi tanársága idején fundamentumát képezték kéziratban fennmaradt előadásainak, segédtudományi – ugyancsak kézíratos – jegyzeteinek és az 1830-as évek első felében közzétett diplomatikai tárgyú vitairatainak, oklevél-közléseinek. Ezek sorába tartozott – elsősorban tárgyszerűsége, alaposága és kritikai szelleme miatt – a maga korában nagy feltűnést keltett,⁵⁸ 1810-ben megjelent könyve, melyben Pest városának régi német nevééről értekezik.⁵⁹

Jóllehet Horvát e könyve nem tartozik kifejezetten vizsgálódásunk tárgykörébe, mégis figyelmet érdemel, mivel a hangsúlyt a nyelvészeti vonatkozások és összehasonlítások mellett arra helyezte, hogy „hiteles kútfőkből” (középkori krónikák és oklevelek felhasználásával) kimutassa: Buda német neve (Ofen) eredetileg Pestet illette meg. Célja azonban több volt ennél: értekezésével ráirányítani, felhívni honfitársai figyelmét a magyar múlt „régiségeire”, kultúrkinccseire.⁶⁰

Horvát e munkáját, egyik Kazinczyhoz írott levelében „Diplomatikai igyekezet”-nek nevezte.⁶¹ Alaposabban tanulmányozva könyvét azonban meg kell állapítanunk, hogy az mégsem nevezhető „diplomatikai”-nak, csupán annyiban, hogy az általa használt források között a diplomák, bullák dominálnak. Szintén meg kell állapítanunk azt is, hogy könyve forráskritikája és tudományos ismereteken alapuló összehasonlító vizsgálati módszereinél fogva legkitűnőbb alkotásai közé tartozik.

A mű megjelenését egy siker követte. Különösen Kazinczy értékelte azt nagyra.⁶² Jóllehet – ő főleg nyelvészeti kérdésekben – nem értett egyet Horváttal, sőt több alkalommal élesen bírálta az ifjú nyelvész és történetíró a magyarságtudattól túlfűtött megnyilatkozásait, elismerte szaktudását, s pesti triász (Horvát, Szemere Pál és Vitkovics Mihály) „legfelkészültebb” tagjának tartotta.⁶³ Bizalmát a „lánglelkű” és „nagy tudományú”⁶⁴ Horvát iránt az is mutatta, hogy a fiatal tudós kiadásában jelentette meg a saját és Szemere szonettjeit tartalmazó kis kötetet, melyhez maga Horvát írt bevezetőt.

Horvát ezzel kapcsolatban Kazinczyhoz intézett levelében megvallja, hogy nem „Competens Bíró” megítélésükben, mivel „a Diplomaticát régen nagyobb hévvel gyakoroltam az aestheticánál, mellyet egykor amannál nem kevesebbet kedveltem.”⁶⁵ Ugyan többször is megpróbálkozott az irodalom, ezen belül is a költészet művelésével, később pedig szépirodalmi kiadvány szerkesztésével, fő érdeklődési területe azonban a történelem és a nyelvészet, valamint a segédtudományok területe volt és maradt. Ez utóbbira utal az is, hogy Horvát levele második felében egyenesen „Diplomaticus”-nak nevezi magát.⁶⁶

Ez az önértékelés, a korábbiakhoz hasonlóan talán azt jelentené, hogy Horvát valójában diplomaticus, azaz nagy elődjeihez, Prayhoz, Cornideshez vagy tanárához, Schwartnerhez hasonlóan az oklevéltan mestere, s nem csu-

pán egyszerű ismerője lett volna?! Erről aligha lehet szó. Horvátot a magyar és a külföldi okleveles anyagban szerzett nagy tájékozottsága, hihetetlenül bő olvasottsága jogosíthatta fel a fentebbi kijelentésre. S valószínűleg éppen ezért tartotta őt szűkebb baráti köre is elsősorban „diplomatikus”-nak.⁶⁷ Mindenesetre tény, hogy az ezekben az esztendőekben kibontakozó, a magyar nyelv ügyéért és a magyar nyelvű tudományos élet megteremtéséért sikra szálló nemzeti kultúrpolitika egyik vezéregyéniségeként diplomatikai ismereteit minden eszközzel igyekezett kamatoztatni és a nyilvánosság elé tárni. Kitűnő alkalma nyílt erre az 1811-1812-es pozsonyi országgyűlésen.⁶⁸

Horvát pozsonyi tartózkodását felhasználta arra is, hogy nyelvészeti, történelmi és diplomatikai kutatásaihoz újabb forrásokat, adatokat gyűjtsön a város levéltáraiban, különösen a pozsonyi káptalan könyvtárában. Pozsonyi kutatásai és országgyűlési „szereplése” mellett Horvát alkalmat talált arra is – nem utolsósorban Ferenczy biztatására –, hogy ellátogasson Bécsbe, s ott a császári könyvtárban megtekinthesse a magyar nyelv és történelem régiségeit, továbbá felkeresse a magyar tudomány néhány akkori Bécsben tartózkodó, illetve ott élő jeles képviselőjét.⁶⁹ Bécsi tartózkodása alatt valószínűleg találkozott Engellel, akivel szoros levelezésben állt.⁷⁰ Közöttük Ferenczy közvetített. Engel nagyra becsülte Horvát tehetségét, s több dologgal is megbízta, így pl. Ferenczy útján felkérte őt arra, hogy számára Horvát másolja le a Pozsonyi Krónikát; sőt Horváttal akarta „continuálni a' Monumenta Ungricá”.⁷¹

Hogy Engel valóban Horváttal szerette volna a forráskiadványt folytatni, ez csak Ferenczy közléséből ismeretes. Terve azonban több ok miatt sem valósulhatott meg. Egyrészt Horvát talán hivatali és szerkesztői feladatai miatt visszautasította kérését (bár erre közvetlen adat nem áll rendelkezésünkre), másrészt Horvát ekkor már valószínűleg minden erejét és idejét a magyar nyelvűségért, a magyar nyelv történelmi jogaiért folytatott harc foglalta le. Ennek a „kulturharcnak” révén messze eltávolodott az Engel által is képviselt józan, tisztán látó, előremutató történet- és forráskritikai szemlélettől. Ennek első terméke az egykori tanítója, Schwartner Márton ellen készített, 1815-ben napvilágot látott vitairata.⁷²

Mi indíthatta Horvátot Schwartner nyílt megtámadására, illetve két leghíresebb, külföldön és Magyarországon is egyaránt elismerést és tekintélyt szerzett, sőt korábban Horvát által is többnyire elismert művének heves bírálatára?

Ha a kritikát közvetve kiváltó okokat vizsgáljuk, úgy három alapvető tényezőre kell felhívunk a figyelmet. Először: a felvilágosult szemléletű, racionalista és ezzel párosuló tudós, kritikai magatartást képviselő pesti egyetemi tanár munkáiban nem egyszer élesen, sőt elmarasztalóan nyilatkozott a magyar kultúra és történelem kútfői, eszményeiről. A hazafias érzelmektől, a hazaszeretet tüzétől túlfűtött tanítvány számára ezek a kritikai észrevételek⁷³ a magyar nemzetet „sértő”, dicső múltját „lekicsinylő”, a külföld előtt negatív színben feltüntető kijelentéseknek tűntek az egyre erősödő nemzeti törekvések is közrejátszottak abban, hogy nyílt sisakkal fordult szembe egykori tanárával.

A második tényező: Horvát mindenben túláradó magyarságszeretetéből következő szemléletmódja és ehhez szorosan kapcsolódó nemzetiségi intole-

ranciája. Ellentmondást nem tűrő hangon tiltakozott ha az „uralkodó nemzet”,⁷⁴ azaz a magyarság múltját vagy jelenét, kulturális értékeit vagy a magyar ember jellemét bántani, sértegetni vagy lebecsülni vélte. Különösen éles hangot ütött meg azokkal a törekvésekkel és az ezeket képviselő tudósokkal szemben, akik a német vagy a szláv kultúrát a magyarral egyenrangúnak vélték, vagy netalántán annak fölébe helyezték, továbbá akik a középkori és kora újkori magyar nyelvemlékekben és okleveles forrásokban „tótosságra” kívántak bukkanni, azaz az ezekben előforduló „tisza” magyar szavakat és kifejezéseket a szláv nyelvből akarták levezetni, származtatni.⁷⁵ Horvátnak és Schwartnernek a nyelvi kérdésben elfoglalt merőben ellentétes álláspontja jól tükrözi azokat a koncepciókat, elképzeléseket és célkitűzéseket, melyeket a XIX. század első évtizedeiben az ún. „Hungari” és a „magyarok” („Magyari”) azaz a nem magyar főleg német származású, de magyarországi polgárok, illetve a magyarságukat, magyar eredetüket nem kis büszkeséggel hangoztató, a romantikus nacionalizmus talaján állók képviseltek. Ez utóbbiak nyelvi és állam nacionalizmusa a nyelvet az állam konstitutív és integráló elemének tekintették és fontos szerepet szántak neki a nem magyar népek elmagyarosításában. Ezzel szemben a „Hungarus”-ok állam patriotizmusa kozmopolita jellegénél fogva is az állam (ti. a magyar állam) összes nemzetiségét és nyelvét egyenlő jogelvek alapján kívánta érvényre juttatni.

Harmadszor: a tanár és egykori tanítványa közötti személyi viszony feszült volt. Ebben jelentős szerepet játszottak Schwartnernek már említett, a magyar történelmi múltat és kútfőit bíráló megjegyzései, magatartása, valamint a jellemében kiütköző negatív tulajdonságok. Horvátban különösen visszatetszést, ellenszenvet keltett Schwartner „dagályos kevélysége”, nagyravágyása, valamint alakoskodása.⁷⁶ Ez az ellenszenv egyre fokozódott és midőn arról értesült, hogy Schwartner Schediusszal együtt a bécsi rendőrniszttertől kitüntetésben részesült,⁷⁷ az a gyanúja támadt, „hogy e' jutalom nem a' Tudománynak, hanem más valaminek, érdem jutalma...”⁷⁸ Néhány évvel később már nemcsak gyanakodott Schwartnerre, ti. hogy a bécsi rendőrség besúgója lett volna, hanem egyértelműen meg is vádolta ezzel.⁷⁹

Horvát e polemizáló művének bevezetőjében Schwartnernek azt a megállapítását sérelmezi, mely szerint I. Lajos és Hunyadi Mátyás királyok „a hazai nyelv kimiveltetésével és méltóságával nem gondolván, ezt a Római Nyelv kegyetlen tyrannizmusától majd egészen elnyomatni engedték”, valamint azt, hogy Mátyás híres könyvtárában egyetlen írott vagy nyomtatott magyar nyelvű könyvet nem lehetett találni. A história – állítja Schwartner – nem bocsáthatta meg a két uralkodónak, hogy a magyar nyelvet nem fejlesztették udvari és kancelláriai nyelvvé.⁸⁰ Ennél nagyobb „bűnnek” tartja azt, hogy a külföldi tudományos irodalmak éppen Schwartner műveinek megállapításait figyelembe véve „Nemzeti Nyelvünkről nagy jutalom mellett illetlen kérdéseket tennének fel”, másrészt pedig ők „a köz dolgok folytatásokra magyar nyelvünknél a Tót nyelvet inkább ajánlanák...”⁸¹

Horvát hangsúlyozza, hogy mint tanítványnak kötelessége tanítóját tisztelni, de „ott, hol a Nemzet ügye s ditsósége kérdésben forog, ... gyáva és vétkes gyengesség volna”⁸² a hallgatás. Ellenkezőleg, törekednie kell a hibás

nézetek kiküszöbölésére, illetve helyesbítésére: ezt várhatja és várja el a haza mindazoktól, akik a „Nemzeti Nyelv” ügyéért harcolnak.⁸³

Horvát könyvében nem tudott igazán bizonyítékot szolgáltatni Schwartner megállapításaival szemben. Ehhez, a forrásokban és az irodalomban való nagy tájékozottsága és hatalmas szorgalma ellenére „hiányzott az alapos szakképzettsége és a tárgyat körülvevő higgadtsága”.⁸⁴ Kritikai észrevételeit ennél fogva nem tudta kellőképpen tudományos érvekkel alátámasztani. Legtöbbször egyszerűen másodkézből vette át az adatokat, melyek helyességét nem ellenőrizte, sőt ellenkezőleg, egyszerűen elhitte azt, amit Cornides, Pray levelezésében, Révai vagy akár Weszprémi István műveiben talált. Könyvében már nyoma sincs a forráskritikát is alkalmazó kutató elmének, amely még Pestről írott művében fellelhető. Nem kis önérzettel hangoztatott „Diplomaticusi genius”-ából⁸⁵ jóformán alig mutatott fel valami pozitívát. Szem előtt csak a hazafias gondolatok, a nemzet s a magyar nyelv ügyének védelmezése lebegett, ha kell hamis adatok, oklevéltani források felsorakoztatása árán is, s ezzel elvesztette a képességét arra, hogy komoly érvekkel operáljon.⁸⁶ Kevés számú helytálló észrevétele között azonban meg kell említeni, hogy helyesen állapította meg: a középkorban, Nagy Lajos korában, a kancelláriai gyakorlatban egész Európában a deák (latin) nyelv volt az uralkodó, hivatalos nyelv, s az anyanyelv háttérbe szorulása, illetve szorítása nem egyedülálló magyar jelenség.

Horvát vitairatát – amely minden történeti és diplomatikai hivatkozása ellenére inkább nyelvészeti s irodalomtörténeti jellegű alkotás volt – a kortársak egy része s különösen baráti köre nagy lelkesedéssel fogadta. Kazinczy a mű megjelenését követően szintén dicsérte őt.⁸⁷ De a még ugyanezen a napon Sárközy Istvánnak megfogalmazott levelében már fenntartásait hangsúlyozta: „Becsületes ember veszni is kész a jó ügyért. Félek azonban, hogy Horvát írása inkább patriotai mint igaz.”⁸⁸ Döbrentei Gábor még élesebben nyilatkozott a vitairatról: azt ugyan még menthetőnek vélte, hogy Horvát indulatosan kirohant a „németek, a tótok és a deákosság” ellen, de azt is kifejtette: „nem kell tüzzel, vérral és fegyverrel akarni nyelvünkbe Hazaszülöttjeinknek egy részét által téríteni.”⁸⁹

A Horvát könyvéről megjelent német nyelvű recenzió pedig már részletekbe menő elemzéssel nemcsak kritizálta az idehaza többnyire dicsfényvel övezett munkát, hanem alaposan meg is cáfolta Horvátnak Schwartnerrel szemben felhozott vádjait, sőt Schwartnert a védelmébe vette.⁹⁰

Schwartner nyilvánosan soha nem válaszolt Horvátnak erre a vitairatára, de később, az 1817-ben indult Tudományos Gyűjtemény hasábjain megjelenő, kifejezetten ellene irányuló diplomatikai és egyéb tárgyú bírálataira sem. Környezete, tudós baráti köre előtt azonban nem titkolta, hogy egykori tanítványa mélyen megbántotta őt.⁹¹

Horvátot a Schwartner elleni vitairat sikere is inspirálhatta arra, hogy szinte egész tudományos tevékenységét a magyar kultúra múltja és jelene védelmének szolgálatába állítsa. Ehhez nemcsak a baráti elismerések adtak számára újabb impulzusokat, hanem múzeumi könyvtárőri tisztsége is. A könyvtárban alkalma nyílt arra, hogy behatóbban tanulmányozza az ott összegyűjtött nemzeti értékeket, a magyar művelődéstörténet múltjára vonat-

kozó kéziratos forrásokat, dokumentumokat.⁹² Közben állandóan figyelemmel kísérte az irodalom és a különböző tudományágak, így a történelmi segédtudományok, ezek között is a diplomatika fejlődésének újabb hazai és külföldi eredményeit, s emellett igyekezett tevékenyen részt venni a magyar tudományos életben.⁹³

A Tudományos Gyűjteményben közreadott tanulmányainak⁹⁴ célpontja továbbra is jórészt Schwartner volt.⁹⁵ E publikációk – ha szemléletükben nem is – tárgyukban s bizonyos fokig módszerükben különböznek az 1815-ben közreadott vitairattól. Témájuk közvetve vagy közvetlenül nagyobbrészt a történelmi segédtudományokat, elsősorban a diplomatikát érintik, sőt akadnak közöttük oklevéltani jellegűek is, amelyek mintegy közvetve előkészülettől szolgáltak Horvát „magyar diplomatikájá”-hoz.

E tanulmányok elkészítéséhez Horvát már közvetlenül a Schwartner elleni vitairat publikálása után nekifogott. Sárközy István Kazinczyhoz írott egyik levelének tanúsága szerint 1815 júniusában egy „diplomaticus munká”-n dolgozott.⁹⁶ Hogy mi volt a készülő mű, arról Sárközy nem tudósít. Valószínűleg Schwartner valamelyik „sértő” megjegyzése ellen írott rövid bírálat lehetett. Ezt Szemere Pál közlése is megerősíti. Szemere ugyanis arról értesíti Kazinczyt, hogy Horvát „a Tudományos Gyűjteményhez Diplom. értekezéseket készít: mutatá.”⁹⁷ Ezek között található a IV. Károly német-római császár és cseh király 1356-ban kelt Aranybullájával foglalkozó írása.⁹⁸

Horvátot vitairatának elkészítésére „néhány magyarországi nem magyar írók”,⁹⁹ közülük is mindenekelőtt Schwartner azon – a magyar nemzetre sértő – megállapítása indította, hogy IV. Károly oklevelének utolsó cikkelye a birodalom négy világi választófejedelménck fiai, örökösei számára 7-től 14 éves korig kötelezővé tette az anyanyelv (német) tanulásán kívül a latin (grammatica), az olasz és a szláv (cseh) nyelvek elsajátítását is; az uralkodónak ez a rendelkezése a cseh nyelv és irodalom felvirágzásának kezdetét jelentette.¹⁰⁰ Horvát Schwartnernek az oklevél megfelelő fejezetére történő hivatkozását és abból levont következtetéseit két oldalról támadja: egyrészt hazafias érzelmeitől elragadtatva (jóllehet mérsékelt hangnemben) ismét a magyar nyelv régi keletét kívánta igazolni, s egyszersmind annak közjogi védelmére is vállalkozott, másrészt diplomatikai tudásának és ismereteinek egész tárházát felvonultatva szeretne volna bizonyítani: az általa idézett szerző(k) „... nagy lármájú ditsekedéseik tudatlanságon épülnek, és valójában helytelen ditsekedések”.¹⁰¹

Horvát a cseh (szláv) nyelvvel kapcsolatos megállapításokat illetően különösen azt sérelmezi, hogy az Aranybulla utolsó cikkelyét éppen Magyarország emlegetik, „mintha a' Német Birodalomnak ezen óságából ... ditsőség háramlanék magyar hazánk Tót Nyelvű lakosaira”.¹⁰² Felháborodott hangon utasítja el az „e' féle gyengeségekre”¹⁰³ ragadtatott tudós férfiak kijelentéseit, mivel szerinte az Aranybullában foglalt tény kizárólag a német-római birodalom „vagy legfeljebb Tseh Ország hírét nevelheti, az a' Magyar Korona szelíd szabadsága alatt élő polgárookra semmi fényt vonhat”,¹⁰⁴ így következésképpen a magyarországi szlovák (szláv) lakosságra sem. De ennél is súlyosabb „bűnnek” tartja azt, hogy némely írók már ~~arr~~ is vetemedtek: a magyarul beszélő polgárokat „egyedül magyaroknak lenni tagadnának, és a'

Tót nyelvet ajánlanák a' kormányozás levelezéseire".¹⁰⁵ És ezt éppen olyan országokban teszik, ahol „az uralkodó Nemzetet ők [ti. a magyarok] és nem zselléreik [azaz pl. a szláv népek] alkotják.¹⁰⁶

Horvát „sérelemeinek” elősorolása után tér csak rá érdemben az oklevél ismertetésére, illetve kritikai vizsgálatára. Helyesen mutat rá arra, hogy az oklevél eredetileg csak a Nürnbergben megfogalmazott 23. cikkelyből állott, a többi később kapcsolták hozzá.¹⁰⁷ Ebből azt a következtetést vonja le, hogy mivel a szláv (cseh) tanulásának ügye a hozzácsatolt (második, Metzben alkotott) részben található, így azt nem lehet az eredetivel azonosítani.¹⁰⁸ Ezt az állítását több oldalról is igyekszik alátámasztani. Így utal többek között arra, hogy a XXIV. cikkelyig a bulla stílusa, felépítése egyértelműen diplomatikai, míg a többi történeti jellegű.

Tanulmánya további részében Horvát a hét eredeti oklevél közül hármat kiválasztva – nevezetesen a cseh király számára írott, Bécsben őrzött példányt, illetve a pfalzit és frankfurtit – próbálja tovább cáfolni Schwartner állítását. Az oklevelek – általa legjobbnak vélt kiadásait megvizsgálva szintén azt a következtetést vonja le, hogy az Aranybulla sohasem terjedt a XXIII., ill. a XXI. fejezeten túl.¹⁰⁹ Horvát azonban nem elégszik meg ezekkel a bizonyításokkal. Például kételyeit fejezi ki az iránt, hogy az eredetieknek vélt példányok valóban eredetiek-e; szerinte ugyanis IV. Károly Aranybullája „csak tsonka Töredéke a' valóságos Arany Bullának, és IV. Károly egyéb Törvény szerzésének”,¹¹⁰ a valódi az évszázadok viharában elveszett, hasonlóan II. András magyar király 1222. évi Aranybullájához.

További kételyei között említi azt, hogy az eredeti diplomák előtt nem volt szokás bevezető, ún. magasztaló verseket írni, sőt szokatlannak tűnik számára az is, hogy az „eredeti Törvény Levelek előtt Tzikkely Lajstromokat” közölnek.¹¹¹ Elemzésében kitér az oklevelek külső jegyeinek (pl. a pecsét és zsinórja) ismertetésére, feltárva az egyes példányok pecsétjei közötti eltéréseket.¹¹² A bulla bevezetésére és záradékára hivatkozva vonja kétségbe annak eredetiségét. Ugyanis – jelenti ki -, ha az Aranybullát IV. Károly egyéb diplomáival összehasonlítjuk, annak kezdete „oly durva, hogy azt IV. Károly szép tudományos esméreteivel alig lehet megegyeztetni”.¹¹³

Tanulmánya végén különböző német nyelvű munkákat idézve azt igyekszik igazolni, hogy IV. Károlynak nem volt igazán gondja a cseh nyelv ápolására, sőt inkább a németet tartotta még magában Prágában és egész Csehországban is fontosabbnak. Hogy lehet ezek után azt állítani – veti fel Schwartnerrel szemben a kérdést -, hogy a XIV. század „a' Tseh nyelv Literaturájának arany százada”¹¹⁴ lett volna? Schwartnernek, aki Magyarországban él és alkot, inkább magyar példákat kellene idéznie, s olyan (magyar) fejedelmekkel kellene „dicsekednie”, akik valójában nagy gondot fordítottak anyanyelvünk ápolására.¹¹⁵ Horvát hangsúlyozza ugyan, hogy nem „a' Tótok eránt viseltető gyűlölségből” szólott, sőt előtte a „Tót nyelv nobilis Lingua Slavica”, de ő személy szerint megköveteli, hogy „az uralkodó nemzet nyelve iránt az idegen nyelven író és gondolkodó magyarországi polgárok is igazsággal, tisztelettel legyenek”.¹¹⁶

Horvát vitairata alapos diplomatikai érvelése ellenére sem nevezhető egyértelműen oklevéltani munkának. Célja itt sem arra irányult, hogy elsőd-

legesen diplomatikai szempontból elemezze a bullát, hanem inkább arra, hogy rávilágítson: IV. Károly oklevele nem szabhat törvényt Magyarországra, s különösen a magyar nyelvre vonatkozóan. Már a kérdés felvetése is elfogadhatatlan egy, Magyarország társadalmi, gazdasági, közigazgatási, népességi és kulturális viszonyait ismertető munkában. Diplomatikai fejtegetései is arra irányulnak, hogy mindenáron bebizonyítsa: a cseh nyelv ápolására egyáltalán nem fordítottak nagyobb gondot, mint hazánkban a magyar nyelvre, sőt nem is hivatkozhatnak a cseh nyelv és irodalom támogatásának oklevele forrásaira, ellentétben a magyarral. Célkitűzésének megfelelően kritikai vizsgálódásában jórészt csupán az általa idézett szerzők álláspontjának ismertetésére vállalkozik, elfogadja érvelésüket, oklevélkiadási módszereiket, sőt az oly sokszor bírált német történeti irodalomnak a saját tárgyához kapcsolható állításait is – csak hogy a „hibás véleményeket” kimutassa, illetve igazolja – minden kétkedés nélkül idézi, egyetért velük.¹¹⁷ Tanulmánya magán viseli szerzőjének a magyar nyelv iránt „viseltető buzgóságát”, azt a korábban is fennhangoztatott elvét, miszerint minden igyekezete csak arra irányul, „hogyan legyen a Magyar”.¹¹⁸

Ennek megfelelően Horvát és hasonló felfogást valló tudóstársai „az irodalmi tevékenységet merőben hazafias tettekért értékelték, patrióta megnyilatkozás volt számukra minden szerzői vállalkozás, az olyan gesztus pedig, amelyik a »nemzeti dicsőség«-ből bírálatával valamit is elvesz, elvetendő és megvetendő.”¹¹⁹

Ezért is folytatta tovább Horvát elkeseredett és ellentmondást nem tűrő vitáit Schwartnernek a magyarországi társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyokat bíráló, a középkori magyar nemesi „dicsőséget” visszasóvárgó „nemzeti” művekkel szembehelyezkedő megállapításaival szemben.¹²⁰ Ezeknek a vitairatoknak¹²¹ 1818-ban azonban hirtelen vége szakadt.

Ennek okát egyrészt a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében kirobbant polémiákban, torzskaldásokban kell keresnünk, amelyeknek Horvát maga is aktív részese volt, másrészt abban, hogy jelentős feladatra vállalkozott: egy nagyobb történelmi munka megírását tűzte ki célul, amely szinte minden energiáját lekötötte.

Ez a mű, amely sohasem készült el teljesen, Werbőczy Istvánnak és Tripartitumának állított volna emléket. Erre a közvetlen alkalmat Horvátnak az adta, hogy 1818-ban volt a Tripartitum „törvénybevitelének” 300. évfordulója. Ezen túlmenően azonban a mű megírásának konkrét célja – mint azt maga Horvát is jelzi – az volt, hogy „Verbőczy István, s' Törvény Könyvünk rágalmazói ellen ... védfalul szolgálhatna”,¹²² azaz mindazon történetírók ellen – így többek között Schwartner ellen is – íródott, akik Werbőczyt és Tripartitumát, valamint egész életművét évszázadon keresztül bírálták, félremagyarázták. A Werbőczyt, az államférfit és jogtudóst, annak a magyarországi jogtörténetben játszott szerepét kritikai igényvel, új források alapján bemutatni kívánó, a Tripartitum részletes elemzését nyújtani akaró könyv nagy érdeklődésre számíthatott mindenekelőtt a köznemesség soraiban, amely az abban kifejtendőktől ősi jogainak mintegy megerősítését is várhatta, s amelynek tényszerű adatait, történeti következtetéseit, megállapításait felhasználhatta volna az udvar ellen irányuló politikájában.

Milyen mértékben szolgált volna Horvát művének első kötete „védfa-lul” Werbőczy élete és fő műve, a Tripartitum számára az öt évtizedes támadásokkal szemben, miben nyújtott volna újat elsősorban nemesi olvasóközönségének Horvát; milyen mértékben próbálta volna igazolni és alátámasztani a feltárt diplomatikai és egyéb források alapján a nemesség évszázados jogait, követeléseit, továbbá milyen módon járult volna hozzá a diplomatika és a genealógia „magyar rendszabásainak” megalapozásához?

Ezekre a kérdésekre a mű töredékes, befejezetlen volta miatt csak részben vagy alig kaphatunk választ. Érdeemes azonban a műből elkészült első fejezetet, illetve annak első harmadát behatóbban tanulmányoznunk.

Az első szakasz elméleti jellegű fejtegetéseiben annak – a későbbiekben egyre gyakrabban és erőteljesebben hangoztatott – véleményének ad hangot, miszerint bár a magyarországi genealógiai táblák összeállításakor fontos a külföldi genealógiai szakmunkák (olasz, német) ismerete, de magyar vonatkozásban ezeknek megállapításai nem alkalmazhatók. Arra a kérdésre válaszolva, hogyan „kell és lehet Magyarországban régi Nemzetség Táblákat készíteni”, Horvát hangsúlyozza, hogy azok csakis a magyarországi forrásokból, kútfőkből vezethetők le. Ezekből lehet a magyar genealógia „rendszabásait”¹²³ megfogalmazni. A nemzetségtáblák elkészítésében a fő segédeszközöket az oklevelek jelentik, amelyek közül különösen nagy figyelmet kell szentelni az ún. világi vagy egyházi „Ajándék Levelek”-nek.

Ilyen egyházi és „Világi Uraságokat illető Ajándék Levelek” már a XI. századtól fogva léteztek, ahogy ezt Horvát több oklevélrészlet idézésével bizonyítani igyekszik, akkor ebből egyértelműen következik, hogy a régi nemzetségtáblák összeállíthatók hazánkban.¹²⁴

Sok oklevél, különösen a világi levéltárakból a Szent István uralkodását követő belső és külső viszályok, pusztítások, valamint főleg a tatárjárás okozta nagy veszteségek miatt elveszett, s azok, amelyek megvannak, nehezen hozzáférhetőek, mivel „szoros zárok alatt” tartatnak. Ez az oka többek között annak – állapítja meg Horvát -, hogy ezekből a XI–XIII. századra vonatkozólag teljes genealógiai táblákat még a korabeli történétírók műveit felhasználva sem lehet összeállítani; a kutatónak be kell érnie a töredékes anyaggal. IV. Béla uralkodásától kezdve már sokkal könnyebb a genealógiai táblákat készíteni kívánó tudós helyzete, mivel „ettől kezdve okleveleinknek számok nőttön nő, s oly tulajdonokkal díszeskedik, hogy a különbféle Nemzetségeket azokból könnyen megkülönböztethetni”.¹²⁵ Ezekhez már a történétírók is tudnak kiegészítő adalékot nyújtani, például ha egy elveszett oklevélről van szó.

Határozottan állítja ezek alapján az „Oskolá”-t képviselő Schwartner véleményével szemben, – aki azt tanítja, hogy a „Magyaroknak csak egyetlen egy nevek lévén, lehetetlen a X. XI., XII., XIII. és XIV. Századokból Nemzetség Táblákat hitelesen öszve szerkeszteni” –¹²⁶ a „Magyar Diplomatika oktatójának ezt a megállapítását, valamint a IV. Béla uralkodását követő időszakról ebben a tárgykörben mondottakat nem szabad cáfolatlanul hagyni. De azt sem, hogy „durvasággal, s holmi e féle motsokkal” szólt a magyarságnak azon vitéz őseiről, akiktől fél Európa rettegett. Schwartner állításaival – Horvát szerint – nemcsak a hajdani századokban élt dicső elődöket, illetve

hírnevüket „gyalázza”, hanem az akkori magyar nyelvet is. Sőt, nemcsak a „Nemzet, Név és nemzeti Nyelvi durvaságáról” tesz kijelentéseket, hanem, ami ennél súlyosabb, arról is, hogy a magyarok még jó idővel Szent István uralkodása után is pogány neveket használtak, jöllehet ezeket a neveket Schwartner nem tudja megadni művében.¹²⁷ Horvát azért is tartja felháborítónak volt tanítójának ezt a kijelentését, mert ennek nyomán királyainkat maholnap szintén pogányoknak tarthatják. Ahhoz, hogy az ilyen nézetek helyesbíthetők legyenek, meg kell szüntetni azokat az akadályokat, amelyek ezidáig gátolták a kutatókat nemzetségtáblák készítésében a magyar diplomatika és genealógia rendszabásainak meghatározásában.

Feltehetőleg ezt a célt szolgálták Horvát műve első szakaszának következtetései, amelyek azonban nem állnak rendelkezésünkre. Mindenesetre tény, hogy az itt felvetett gondolatok egyértelműen jelzik Horvátnak azt a törekvését, hogy a történeti segédtudományok területén elsősorban a diplomatikára és genealógiára vonatkozó általános szabályokat szem előtt tartva és a hazai kutatás által feltárt eredményeket felhasználva a diplomatika és genealógia iránti tudományos érdeklődést ébren tartsa, s ezzel együtt e tudományágak művelését Magyarországon előmozdítsa, továbbá megteremtse egy olyan diplomatika és genealógia alapjait, amelyek kizárólag a magyarországi okleveles anyagon nyugodnának.

Ennek érdekében is bocsátotta közre művének második, a Werbőczy-családdal és a Hunt-Pázmán nemzetséggel kapcsolatos okleveleket tartalmazó gyűjteményes kötetet.¹²⁸ Azon túl, hogy az oklevélgyűjteménnyel a Werbőczy életét és életművét tárgyaló könyvéhez eredeti forrásokat akart nyújtani, közvetlen célja elsősorban az volt, hogy „legyen már egyszer leg alább egy Nemzetségről bővebb Levél Gyűjteményünk”, amelyből a vérségi elágazások is jól megfigyelhetők, továbbá „az Atyafiság meghatározatásáról bizonyosabb esméreket” szerezhetnek.¹²⁹ A kötetet tovább szeretne volna egy újabb, harmadik kötetel bővíteni, de ez csupán terv maradt.¹³⁰

A Gyűjtemény összesen 150 oklevelet foglal magában. Horvát minden oklevél közlése után feltünteteti származási helyüket. A diplomákat legnagyobb részben teljes formájukban, szinte szóról szóra közli, csak ritkán él a kivonatolás módszerével, és az új (azaz a XIX. század eleji kiadási szabályoknak megfelelő) írásmóddal jelentette meg azokat, már csak azért is, mivel a hiteles másolatokat szintén ilyen formában kapta kézhez.

Horvát az oklevélgyűjtemény közreadásával úgy véli, hasznos dolgot cselekedett.¹³¹ A diplomák ugyanis sok esetben rendkívül „fontos dolgokra” tanítanak, de gyakran világosságot bocsátanak a történelmi eseményekre, magára a diplomatikára és „a' Köz vagy Különös Törvényre”. Ezért is hangsúlyozza a kötet bevezetőjének utolsó mondatában, mintegy felszólítva mindazokat, akik az oklevélgyűjteményt forgatni, lapozgatni fogják: ne engedjék „ezen tudományokat [ti. a diplomatikát és a genealógiát] többé setétségben és zűrzavarban senyvedni”.¹³²

Horvát, mintha nem is másokhoz intézte volna e kötet előszavának utolsó sorait, elsőként igyekezett e tudományágakat „napfényre hozni” és magyar nyelven publikált munkáival azokat a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tenni. Ezek között első helyen említendő még ezen

oklevélgyűjtemény megjelenésének évében, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain folytatásokban közzétett, Schwartner diplomatikájáról írott alapos, „szenvedélyes hangú, de felette tanulságos, bő bírálata”, amellyel „a magyar okmánytan alapjait rakta le”.¹³³

Schwartner diplomatikájának részletes, szakszerű bírálatára Horvát recenziója előtt nem került sor. A megjelenésekor kétségtelenül sikerkönyvnek kikiáltott latin nyelvű, első nyomtatásban napvilágot látott magyar diplomatika nagy tekintélyt és megbecsülést szerzett Schwartnernek.¹³⁴ Ezt a tekintélyt kérdőjelezte meg Horvát a könyv második kiadása után 17 évvel.

A mű megjelenése óta eltelt közel két évtized történettudományi, irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatásainak eredményei a történeti segédtudományok területére is kihatottak. A középkori okleveles magyar történeti anyag feltárásának, feldolgozásának módjai, a diplomáknak, pecséteknek, címereknek a tudományos munkákban történő felhasználása, továbbá ezek gyakorlati alkalmazása az állami, megyei, városi és egyéb hivatalokban komoly nehézségeket támasztottak a diplomatikával, genealógiával, heraldikával mindennapi munkájuk során is szembetalálkozó jogi vagy egyéb hivatali személyek előtt.

A közkézen forgó segédtudományi kézikönyvek főleg elméleti jellegűek voltak, s a külföldi, elsősorban német diplomatika és genealógia eredményeit tartalmazták. Eképpen a magyar segédtudományos gyakorlat szempontjából kevésbé voltak használhatók, alkalmazhatók.

Ennélfogva Schwartner műve sem felelhetett meg sem elméletileg, sem gyakorlatilag a magyar okleveles gyakorlat, a magyar diplomatika igényeinek. Ráadásul sok benne a hibás megállapítás, különösképpen a graphicát és a semioticát tárgyaló fejezetekben, elsősorban a magyar oklevelek írását és elnevezését illetően.¹³⁵ Kézikönyvének további alapvető hibája az, hogy kevés benne az önállóság. Jellemző, hogy inkább csak a német diplomatikai művek, mindenekelőtt az általa „immortális”-nak tartott Gatterer nézeteit foglalta össze, és e nézetek „igazolására keres példát, arra pedig nem törekszik, hogy sajátos diplomatikai eltéréseket észleljen.”¹³⁶ Bár műve első kiadásához írott előszavában maga is bevallja, hogy bevezetése csupán „Vestibulum... est diplomatae specialis Hungariae”, „A magyarországi speciális diplomatika... előcsarnoka”¹³⁷ ez azonban nem mentette fel az elkövetett hibák miatt őt ért vádak, kritikák alól. Később ugyan maga is észrevette tévedéseit, melyeket 1813-ban, diplomatikájának harmadik kiadásában korrigált volna, de visszatartotta őt ebben a műhöz csatolt oklevelek rézmetszeteinek drága kiadása.¹³⁸

Hogy ez lett volna az igazi ok, mely a munka újabb megjelenését megakadályozta, erősen vitatható. Valószínűleg inkább arról lehet szó, hogy a kortárs tudósok kutatásai és közzétett részeredményei készítették őt a visszavonulásra, mintegy belátva azt, hogy azok egyrészt nem egy vonatkozásban tökéletesítették a magyar diplomatikai tudományt, másrészt pedig túlhaladták megállapításait. Schwartner diplomatikájának másodszori megjelentetésével az említett tévedések, hiányosságok mellett még egy hibát is elkövetett, ti. ahelyett, hogy mint elődei és kortársai – Cornides és Pray – a magyar diplomatika rendszabásainak szakszerű kidolgozására törekedett volna, azonnal a magyar diplomatika kézikönyvét kívánta az olvasók kezébe

adni.¹³⁹ Horvátnak – úgy véljük – itt igaza volt. Schwartner ugyanis nem használta fel diplomatikus elődeinek e téren szerzett tapasztalatait, nem élt azzal a lehetőséggel, hogy Pray vagy Cornides kéziratban maradt oklevéltani előadásait, jegyzeteit tanulmányozza és azok alapvetéseit mintegy bázisul véve adjon közre egy saját „diplomatica Hungarica”-t. Ezzel szemben megelégedett azzal, hogy a külföldi szakmunkák eredményeit figyelembe véve írjon tankönyvet a pesti egyetemi hallgatóság számára.

Szükség volt tehát a Schwartner-mű hibáinak és hiányosságainak feltárására, átfogó bírálatára, s ennek nyomán egy valóban magyar diplomatika elkészítésére. Erre többek között már Pálóczi Horváth Ádám is felhívta a figyelmet, aki Kazinczyhoz írott egyik levelében fontos kíváncsalmként vetette fel: „... ki olyan munkát írna Magyarúl mint az ő [ti. Schwartner] Diplomaticája, és ott alkalmazatos jegyzésekben tenné ki az ő, akár vigyázatlanul, akár akarva ejtett hibáit, igen sokat segítene a dolgon...”¹⁴⁰ Erre vállalkozott Horvát, amikor a fentebbi kívánságnak részben eleget téve és talán mintegy volt mestere óhaját teljesítve fogott hozzá a magyar diplomatika alapvetéseinek megfogalmazásához.

Horvát kritikai recenziójában a fő hangsúly nem a nemzetet, a nemzeti múltat ért sérelmek kimutatására esik, hanem mindenekelőtt a magyar diplomatika alapjainak tisztázására, e tudományág jelentőségének kiemelésére és a magyar jogi gyakorlatban való alkalmassá tételére.

A recenzió megírására már évek óta készülhetett, ezt fiatalkori – fentebb említett – apró, de a téma szempontjából lényeges feljegyzései, diplomatikai fejtegetései, nyelvészeti problémái és irodalmi, illetve történettudományi kutatásai egyaránt bizonyítják. Ehhez járultak Schwartner-ellenes vitaíratainak megállapításai, továbbá a „Verböczy emlékezete”-ben a hazai diplomatika és genealógia helyzetének, fejlesztésének, ismertetésének, valamint oktatásának problémáival kapcsolatban kifejtett nézetei. Ez utóbbiak (ti. az ismertetés és oktatás) nyomatékos szerepet kapnak recenziója bevezető soraiiban is, amikor megfogalmazza mindazokat az indokokat, amelyek őt e bírálat elkészítésére indították.¹⁴¹

Horvát két „igen fontos” okból elemzi a művet: az egyik az, hogy maga is köteles volt tanulni a királyi rendelet következtében a pesti egyetemen a diplomatikát; másrészt pedig meggyőződése szerint ezidáig olyanok vizsgálták Schwartner művét, akik nem voltak egészen járatosak ebben a tudományban, így tehát nem is lehettek igazi recenzensei a könyvnek. De a tanulóifjúság is méltó arra, hogy oktatóitól, így Schwartnertől is „igazat, valót és bizonyosat halljon”. Méltó továbbá arra maga az „igazság után törekvő Tanító” is, „hogy ne ízetlen észrevételeket, ditséreteket vagy szószaporításokat, hanem fontos jobbításokat számláljanak elébe azok, kik fáradtságos igyekezeteiről ítéletet mondani akarnak.”¹⁴² Horvát előre hangsúlyozza, hogy kritikája nem Schwartner személye ellen irányul, az kizárólag a tudomány hasznát és előremenetelét célozza. Meg van továbbá győződve arról, hogy csupán dicséretnek révén a tudomány nem haladhat előre, nem emelkedhetik magasabb színvonalra.¹⁴³

Horvát ezt követően arról értekezik, mióta, illetve milyen színvonalon tanítják és tanították, hazánkban a diplomatikát az egyetemen (Pesten), és

kik voltak annak oktatói Schwartner előtt. Mária Terézia 1777-ben Pray Györgyöt nevezte ki a diplomatika tanárának, akinek lehetősége nyílt volna arra, hogy e tudomány alapjait Magyarországon megteremtse, hiszen rendelkezésére állt a bécsi titkos császári levéltár, de a Magyar Királyi Kamara hatalmas és gazdag gyűjteménye is. Pray azonban ahelyett, hogy a diplomatika „rendszerét” megalkotta volna, pusztán az oklevelek használatára szorítkozott. Ennek megfelelően a Horvát által is ismert kéziratos diplomatikája „alig foglal magában néhány Töredéket a' Magyar Diplomatikáról”.¹⁴⁴

De Horvát szerint Prayt az egyetemi katedrán felváltó Cornides Dániel sem tett sokat e tudomány felvirágoztatásáért, mivel inkább az oklevelek összegyűjtésén fáradozott (oklevélgyűjteményét később talán éppen Horvát közvetítésével, illetve segítségével főleg Fejér használta fel Codex Diplomaticusához), mintsem a magyar diplomatika előmozdításán. Kéziratban lévő oklevéltana, amelynek két példányát Horvát Teleki László könyvtárában még 1803-ban áttanulmányozta, szerinte nem sokkal haladta meg Prayét.¹⁴⁵ Az ő helyét foglalta el Schwartner.

Dicséri volt tanítóját azért, mivel az még tanítása kezdetén mintegy könnyítésül közrebocsátotta diplomatikáját, s ezzel is ösztönözte az ifjúságot arra, hogy a „Kritika fátylójánál” vizsgálgassák a régmúlt „betses okleveleit”. Igaz ugyan, hogy Schwartner könyvének első kiadása alig különbözött elődei diplomatikáitól, amelyekre illett volna hivatkoznia, a második kiadás azonban már messze meghaladta Pray és Cornides tanításait, ami bizonyítja, hogy Schwartner „előbb ment idő folytával tudományában”.¹⁴⁶

Elismerő szavakkal szól Schwartnernek a diplomatika terén kifejtett érdemeiről, de egyúttal – Schwartnernek a könyvében tett mentegetőzései ellenére – azonnal bírál is, mivel – mint írja – a könyv címében jelzett „praecipue Hungaricum” megjelölés egyáltalában nem illik a mű egészére vonatkozólag. Horvát szerint ezeket a szavakat Schwartner nyugodtan elhagyhatta volna, mert könyve „inkább külföldi, mint magyar Diplomatika Bevezetését” foglalja magában. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy Schwartner valójában nem ismeri a magyar diplomatika „régii állapotait, természetét, tzelát, tárgyait és határait”.¹⁴⁷

Ezek között az első helyen szerepel az „oklevél Hitelről” vallott felfogása. Rámutat arra, hogy a perlekedő felek diplomáikkal igyekeztek bizonyítani állításuk igazságát. Valaha az archívumokban párban őrizték az oklevelet, egyiket eredetiben, másikat hiteles másolatban, s ha valamely oklevél eredetiségét kétségbe vonták, párját előkeresve bizonyíthatták azt. Ha azonban a „pár”-t nem találták, akkor az oklevél készítőjét kutatták fel, de ha az sem élt, úgy az oklevélkészítő által írott többi oklevéllel hasonlították egybe „írásra, pergamenára, papírosra, stylusra és petsétre nézve”. S hogy ilyen oklevélpárok valóban léteztek, ennek a tételnek a bizonyítására Horvát több példát is idéz, mivel szerinte ezekről Schwartner művében sehol sem szól.¹⁴⁸

Az évszázadok viszontagságai során azonban az okleveleket őrző archívumok nagy része elpusztult, ennek következtében csak igen nagy nehézségek árán és ritkán lehetett a diplomákkal kapcsolatos rendszabásokat alkalmazni. Ezért tehát az egyik fő feladat a „Diplomatikai rendszabások” kidolgozása. A tudományos szabályokat, rendszabásokat azonban csak a régi szo-

kásokból lehetett meghatározni; a magyarországi szokásokat pedig – hangsúlyozza Horvát – kizárólag a Magyarországon fellelhető „számosabb oklevelek” szabhatják meg.

Erre a tételére építve a következő „igazság”-elveket állítja fel: egy adott korszak diplomatikai szokásait csakis az egykorú, eredeti, magyarországi oklevelekből ismerhetjük meg. Egy oklevél alapján azonban nem határozható meg szokás vagy valamiféle „rendszabás”, az csak „észrevétel”; kizárólag az oklevelek sokasága révén válik az szabállyá. Ekképpen a hiteles másolatok is csupán „észrevétel” szülhetnek, a „hitetlen mások” pedig semmiképpen sem nyújthatnak alapot a rendszabások felállítására. Ha valamilyen korszakból nem áll rendelkezésre megfelelő számú eredeti oklevél, amelyekből kétséget kizárólag megállapítható az illető időszak „Tudományos Diplomatikája”, akkor arról csak „töredékek”-et, s nem rendszabásokat lehet adni. S az ilyen okleveleket a kritika, a történelem és a kronológia segítségével kell vizsgálat alá vonni. Horvát harmadik „igazság-principiuma” az, hogy egy-egy korszakban változó lehetett az oklevelek készítésének módja, s ennek megfelelően változó volt a diplomatikai szokás is. Ez tehát azt is jelenti, hogy egy adott időszakban az egyik eredeti oklevelekkel bizonyított diplomatikai szokás kizárná a szintén más számos eredeti diplomákkal bizonyított diplomatikai szokás valóságát. Erre példának a káptalani levéltárakban őrzött privilegialis levelekre hivatkozik.

További „igazságtételének” kifejtésekor Horvát leszögezi, hogyha egy országban, adott korszakban többféle diplomatikai rendszabás volt szokásban, ez annak bizonyítéka, hogy az egyes országok diplomatikája között nagy eltérések mutatkoztak és mutatkoznak. Ebből egyértelműen következik, hogy minden ország oklevéltanát csakis kizárólag az illető ország „eredeti, s' különben hiteles okleveleiből kell megállapítani”. Horvát itt – korábbi vitáiraihoz, kritikáihoz hasonlóan – ismét élénken tiltakozik az ellen, hogy a külföldi diplomatikusok („Gudenusok, Mabilloniusok, Gattererek”) rendszabásait a magyar diplomatikában előadják vagy alkalmazzák; azok legfeljebb mint „felvilágosítók” tűnhetnek fel a hazai tudományban, de semmiképpen sem mérvadóként.

Minden diplomatikai rendszabás – fejtegeti további principiumként – csak addig maradhat fenn, amíg azt más, ugyancsak eredeti oklevelek alapján meghatározott rendszabás meg nem dönti és a helyébe nem lép. S mivel a diplomatikában egyidőben többféle rendszabás is létezhet, maga a diplomatika tudománya (tudása) nem elegendő arra, hogy valamilyen oklevél hitelességét eldöntsük. Ennek kapcsán megemlíti: Schwartner művében habozott ítéletet mondani Szent István király 1001. évi oklevelének eredetiségét illetően. Ezért figyelmeztet arra, hogy nagy szükség van a diplomatika segédtudományaira, melyeket Schwartner nem tárgyalt munkájában.¹⁴⁹

Horvát ezt követően, rátérve a különböző jellegű és tárgyú oklevelek ismertetésére, különösen fontosnak tartja az ún. „Jusokat” tartalmazó diplomákra felhívni a figyelmet. Az ilyen okleveleket sem szabad a külföldi oklevéltanban kidolgozott általános rendszabások szerint – pl. hitelességüket tekintve – vizsgálat alá vonni. A magyarországi birtokperes eljárásokban illetékes bírók nem akadhatnak fenn az idegen diplomatikai regulák alapján

néhány „apróságon” és „bizonytalanságokon”, mivel ezek a perekben „senki igazait megrontani nem fogják”. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a „Magyar Diplomatika úgy, mint eddig taníttatni szokott, nagyobb szerént tupa Oskolai Báb (Scholasteria) volt”.¹⁵⁰

E kijelentésével túl a diplomatika Schwartner módszereivel történő tanításának bírálatán, már-már elutasításán, mindenekelőtt következő kíváncsalmat fogalmazza meg: hazánkban e segédtudomány oktatásának fő célja az legyen, hogy az „Ifiuságot korán el készítse a' Jusoknak oklevelek által leendő helyes és tudós védelmekre, vagy ostromoltatásokra...”¹⁵¹

Ekképpen Magyarországon a diplomatika sokkal fontosabb tudománnyá vált, mint egész Európában, mert amíg más országokban az oklevelek főleg a nemzeti történelem vagy „Nemzetségi Büszkeség” tárgyát képezik, addig nálunk „a' Vagyonnak és Birtoknak különféle Perekben erős, vagy gyenge talpköveit teszik, 's egész Familiáknak boldogságokat, vagy ínségeket szülhetik.”¹⁵² Ahhoz, hogy a leendő ügyvédek és ügyészek a különböző bíróságok, törvényszékek előtt megfelelőképpen tudják védelmezni egy-egy birtokos jogait, szükséges, hogy az oklevelekről, az azokkal kapcsolatos szabályokról megfelelőképpen tájékoztatva legyenek. S mivel a felsőbb hatóságok, mint pl. a Királyi Hétszemélyes Tábla bírái megfelelő gyakorlottsággal rendelkeznek az oklevelek hitelességi kérdésének eldöntését, megvitatását illetően, velük szemben csak a magyar diplomatikában jártas jogi személyek képviselhetik egy-egy perben megbízóikat.

Ennélfogva hasznos volna a magyar diplomatika kézikönyvébe felvenni gyakorlati tapasztalatokra épülő törvényszéki döntéseket, határozatokat is, továbbá azokat a bírók előtt is kevésbé ismeretes, a magyar diplomatikából ezidáig kimaradt tényeket is, mint pl., hogy a középkorban az uralkodókon kívül a káptalanok és „egyéb Bírák is kiadtak Privilegiális Leveleket”, hogy a káptalanok kétféle pecséttel is rendelkeztek stb.¹⁵³ Nemigen lehet csodálkozni, állapítja meg Horvát, hogy az ilyen jellegű problémák ezidáig elkerülték a diplomatikával foglalatalkodó avagy az oklevelekkel munkájuk során kapcsolatba kerülők figyelmét, mivel az egyetemi oktatásban ezek nem szerepeltek. Márpedig az „Oskola”-nak arra kell törekednie, hogy ezeket a kérdéseket „tudósan és nagy szorgalommal fürkéssze, és figyelmet gerjessen már az ifiuságban...”¹⁵⁴

Horvát tehát a diplomatika oktatását egyértelműen a mindennapos gyakorlat szolgálatába szeretné állítani, azaz nem elméleti úton kívánja megközelíteni a különböző jellegű oklevéltani és egyéb segédtudományi problémákat, hanem a praxis oldaláról nézve. Nem általános alapelvekkel szeretne szolgálni a leendő jogászok, joggyakornokok, ügyészek, ügyvédek számára, hanem olyan gyakorlati útmutatással, tanácsokkal, amelyek alapján megfelelőképpen védelmezhetik az „igazságot”. Célja tehát a magyar diplomatika alapjának megteremtésével elsődlegesen arra irányul, hogy a nemesség ősi privilégiumait, jussait a hazai okleveles anyag alapos megismertetésével, illetve ennek alapján egy magyar oklevéltan rendszabályainak kidolgozásával és gyakorlati alkalmazásával is igazolja.¹⁵⁵ Ennek az elvnek megfelelően határozza meg az oklevéltan tárgyát is, ti. azt, hogy milyen jellegű oklevelek tartoznak e segédtudomány tárgykörébe.

Az ún. történeti okleveleken kívül az első helyen említi azokat a diplomákat, „mellyekben Jusok gyökereznek”, s amelyek a leginkább érdemesek arra, hogy a magyar diplomatikában foglalkozzanak velük. Ezért felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen okleveleket az uralkodókon kívül a királyné, de a káptalanok, monostorok, városok, püspökök is kiadtak, s ezeknek ismertetése nem mellékes feladat egy diplomatikai kézikönyvben. De a magyar oklevéltan tárgyát képezik a nádorispán által expedált privilegiális, patens és clausa oklevelek is, továbbá az a kérdés, hogy a bírák különböző pecsétekkel rendelkeztek.¹⁵⁶

Horvát bírálata következő részében a „jusot illető” okleveleket tárgyalva megállapítja, hogy ezek vizsgálatakor mindannyiszor fel kell vetni a hitelesség (authentia), a törvényesség (legalitas vagy közönségesen normalitas) s végül az alkalmazhatóság (applicabilitas) kérdéseit. Hangsúlyozza azonban, hogy maga a hitelesség még nem szabhatja meg az oklevéltan kereteit, rendkívül fontos a törvényesség is; az alkalmazhatóság kérdése azonban már kívül esik a diplomatikán, az a magyar törvényhozás problémaköréhez tartozik. Egyetért Schwartner megállapításával a törvény és törvényesség meghatározását illetően, hozzátéve mintegy, hogy ez utóbbi (ti. a törvényesség) nélkül nem rendelkezhet egy oklevél a benne foglaltakra nézve megfelelő erővel.¹⁵⁷ Ezért is oly fontos a törvényesség kritériumainak ismerete, melyek újabb és régebbi törvényeinkből tanulmányozhatók, az oklevelekkel foglalatostkodó, azokról „okoskodó” ügyészek számát is.¹⁵⁸

Mielőtt Horvát hozzáfogna Schwartner művének érdemi kritikájához, recenziója bevezetőjének utolsó soraiban ismételten aláhúzza: Schwartner csekély mértékben szolgálta a magyar diplomatika megteremtését. „Introductio”-ja tulajdonképpen aligha tekinthető bevezetésnek az oklevéltanba, mivel nem találhatók meg benne azok az alapvetések, amelyek későbbi egy későbbi nagyobb szabású diplomatika kidolgozását céloznák. Különösen Hevenesi és Kaprinai kézíratainak figyelmesebb tanulmányozását hiányolja, melyeknek áttekintése után Schwartner keze alól egészen más jellegű oklevéltan került volna ki. Schwartner módszereit bírálva Horvát mindazokat is figyelmezteti, akik a régi magyar alkotmány megírásán fáradoznak, s ahelyett, hogy a magyar okleveleket és történetírókat tanulmányoznák, a külföldi törvényeket és szokásokat tanulják. Ha a magyarországi anyaghoz nyúlának először, előítéletek nélkül tehetnének összehasonlításokat a honi és idegen törvények és szokások között.¹⁵⁹

Horváth természetesen ezzel nem zárta ki e tudós műveknek a tanulmányozását, hiszen ő maga is haszonnal forgatta ezeket, és ahol alkalmasnak látta, ott saját tanulmányaiba, könyveibe is beépítette megállapításaikat – amint arra Schönemann példája is utal –, csak az ellen tiltakozik ellentmondást nem tűrő hangon, hogy a magyar történelem múltjának felidézésében, a kútfők vizsgálatában és bizonyos tudományos alapelvek tisztázásában, illetve meghatározásában a magyarországi tudósok azonnal a külföld példáit kövesék, tudományos megállapításaikat kritika nélkül elfogadják és azokat a magyar viszonyokra próbálják alkalmazni.

Ez körvonalazódik recenziójának érdemi részében, amelyben konkrétan, cikkelyről cikkelyre haladva elemzi Schwartner munkájának bevezetését és az első rész fejezeteiben foglaltakat.

Így Horvát kifogásolja Schwartnernek az oklevelek eredetéről szóló fejtegetéseit, megjegyezve, hogy a külföldi mesék, históriás énekek részletezése, illetve az ezekre való hivatkozás nem tartozik a szorosabb értelemben vett diplomatika tárgyához, különösen nem, ha a magyar oklevéltan kezdeteiről kívánunk szólni. Nézete szerint inkább Anonymust kellene idézni, vagy Constantinus Porphyrogennitusnak a magyarokról írott munkájára hivatkozni, nem is szólva egy 1425-ben kelt oklevél egyik részletéről, ezek alapján a magyar diplomatika régi keletéről Schwartner adatokat szolgáltatathatott volna.

Nem fogadja el Schwartner oklevélmeghatározását sem, mivel az szó szerint Gatterer magyarozatát veszi át. Horvát azonban nem tud az általa bírált gattereri – schwartneri oklevél-definíció helyett újabbal, pontosabban szolgálni, megelégszik a pusztá kritikával.¹⁶⁰ Téves szerinte Schwartner azon megállapítása is, miszerint léteznek olyan oklevelek, amelyek kizárólag történetiek, s nincs bennük jogi tárgy.¹⁶¹ Horvát pontosabban és világosabban osztályozza az okleveleket, különös tekintettel a magyarországiakra. A Schwartner által előszámlált diplomák elnevezéseit kiegészíti; eszerint közöttük az ún. litterae, cedula, scriptum, acta, documentum stb. elnevezések is megtalálhatók. Adatokkal bizonyítja a testamentum szó helytelen magyarozatát, továbbá azt, hogy a litterae patentes és litterae privilegiales, valamint a litterae clausae nem a „köz Diplomá”-k, hanem a „különösek” köréhez tartoznak.¹⁶² Szerinte nem alkalmazható a magyarországi oklevelekre sem a notitiae, sem pedig az intimatum megjelölés, mivel ezek nem fedezhetők fel a magyar okleveles anyagban, előfordulnak viszont a statuta, regale institutum, constitutum, edictum stb. elnevezésű diplomák.¹⁶³ Elutasítja Schwartnernek azon állítását, miszerint a pátens leveleknek privilegialis formába való átírásáról csak a XIV. századtól fogva van nyom a magyarországi okleveles anyagban, mivel ez már IV. Béla korában kimutatható. De nem fogadható el az sem, hogy csupán a királyi pátens levelekről készítettek privilegialis leveleket. Ehhez még hozzáteszi, hogy a középkori joggyakorlatnak megfelelően a bírók is kiadhatták a fentebb megnevezett okleveleket.¹⁶⁴

Az oklevelek különböző elnevezésénél maradvá további ellenérvei között szerepel az, hogy nem lehet a litterae szót patens levélnek tekinteni, s az ún. donatiók nem mindig csak patens levélben adtak ki. Helytelen Schwartnernek az a nézete is, miszerint az oklevelek iktatására minden alkalommal a káptalan vagy a király megbízottját küldték volna ki. Nem állja ki a próbát az sem, hogy a magyar donatiókat Schwartner beneficiumoknak nevezi.¹⁶⁵ Horvát hibásnak tartja Schwartnernek azt a kijelentését is, hogy az okleveleken lévő kettős pecsét tette privilegialissá a pátens leveleket.¹⁶⁶ Határozottan tiltakozik Schwartnernek azon állítása ellen, mely szerint Szent István 1001. évi, a pannonhalmi Szent Benedek rendi apátság számára kiadott oklevele nem hiteles, jóllehet, ezt sem Schwartner, sem pedig a Horvát által idézett Schönemann sem tudták bebizonyítani, a „végső ítéletet az olvasókra” hagyták. Hozzáteszi ehhez – talán mintegy mentegetésül –, még azt, hogy ha az oklevelek hitelességének kérdését vizsgáljuk, a diplomatikai harcokba bocsátkozó tudósoknak mindenképpen meg kell említenie a tatárjárást, amely sok oklevelet elpusztított.¹⁶⁷

Elfogadhatatlannak és hiányosnak tartja Schwartnernek a középkori

archívumokról tett megállapításait is. Rámutat arra, hogy a franciaországi gyakorlathoz hasonlóan már Zsigmond király uralkodása előtt létezett publicum archivum vagy archivum palatii, de a fejedelmi levéltáron kívül, amint az a forrásokból kitetszik, a vármegyéknek is volt archivumuk, nem is szólva a monostori, káptalani és egyéb levéltárakról, amelyeknek nyomára szintén rábukkanhatunk az egykori kútfőkben.¹⁶⁸ Schwartnernek nagyobb figyelmet kellett volna szentelnie könyvében az ún. hiteles helyeknek (loca credibilia, loca authentica), feltárva a káptalanok és a monostorok közötti különbségeket, változásait: ti. milyen pecsétekkel rendelkeztek ezek, mekkora volt diplomatikai hatalmuk, milyen törvények találhatók rájuk vonatkozóan a Corpus Juris-ban, melyek voltak a kisebb és nagyobb konventek stb. Ezeket a kérdéseket kellett volna Schwartnernek megvizsgálnia, hangsúlyozza Horvát, s nem a „számtalan Külföldi kitsynységek”-et, „mellyek a' Magyar Diplomati-kust egyenesen semmivel tudósabbá nem teszik”.¹⁶⁹

Horvát a továbbiakban az eredeti, másolt, megerősítő és megújító oklevelekről előadottakat veszi kritika alá. Itt még inkább kitűnik cáfolatából, mint az előzőekben, hogy szemléletén szinte teljes mértékben a magyar szempontúság érződik, „Vegyük (...) a' dolgot a' Magyar Törvények és Oklevelek szerént fontolóra”, azaz mindent, ami a magyar diplomatika tárgykörébe nem tartozik, elutasít. Ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy az autographum, protographum, apographum, antigraphum elnevezések ismeretlenek a régi magyarországi oklevelekben és törvényekben, tehát nem tartoznak szorosan a magyar diplomatika tárgykörébe.¹⁷⁰

Különösen helytelennek véli Horvát az oklevélpárokra vonatkozó fejtegetéseket. Szerinte ugyanis a pár a diplomatikai hitelesség legfőbb bizonyítéka, nem pedig, ahogy Schwartner gondolja, a nem hiteles kópia (Horvát szavaival: „hitetlen másolat”). Tévesnek minősíti azt is, hogy Schwartner az originalis szó alatt hiteles levelet ért, holott az csak az oklevél egy fajtája (species).¹⁷¹ Nem ért egyet Schwartnerrel abban sem, hogy az originale, confirmationale és transumptum oklevél hitelességet foglalna magában; ha ezek mégis hiteles diplomák lennének, minden esetben ki kell melléjük tenni az authenticum jelzőt. Ezzel kapcsolatban megemlíti azt is, hogy Schwartnernek mindenképpen fel kellett volna hívnia hallgatói figyelmét arra: már Pray és Katona is hibát követett el, amikor a transumptum authenticumot autographumnak vagy originale-nak nevezték. Őket követve Schwartner is helytelen nézetet képviselt, amikor arról szólt, hogy Szent Istvántól két autographum maradt az utókorra.¹⁷²

Horvát ezen a ponton bírálatában erősebben fogalmaz, s nemcsak azt veti Schwartner szemére, hogy kevésbé járatos a magyar diplomatikában, hanem hogy kritika nélkül elfogadja történetíró elődeinek – kortársainak véleményét; s ami ebben a tekintetben főleg súlyosvetségnek minősül, az, hogy ezzel s más nézeteivel félrevezeti a diplomatikát tanuló ifjúságot.

Tovább elemezve az „Introductio”-nak az oklevélmásolatokról szóló tanításait, rámutat arra, hogy a magyarországi oklevelekben főleg a rescriptum, transcriptum, transumptum, literae exemplatae, exemplata és más elnevezésekkel találkozhatunk, ezekre viszont Schwartner nem utal. Az ezekkel kapcsolatban felmerült, illetve ezekből következő kérdéseket kellene inkább a

diplomatikában tárgyalni, semmint a Tiro-féle jegyeket részletezni, hiszen ez utóbbiakra a magyar diplomatikában nem találunk példákat.¹⁷³ Ugyancsak nincsenek a magyar oklevelek között és a törvényekben a *paricla* vagy *paricula* elnevezésű oklevelek, mert a hazai diplomákban főleg a *par* szót használják a hiteles másolatokra.¹⁷⁴

Hézagosnak s nem a magyar diplomatikába valónak találja Horvát az ún. „metszett-oklevelek”-ről (*cyrographa*) szóló állításokat. Ha ugyanis Schwartner említést tesz róluk, akkor szólnia kellene arról is, hogy az ilyen oklevelek nemcsak a XIV. és XV. században, de már az előző évszázadokban is fellelhetők. Ugyancsak meg kellett volna említenie azt is, hogy a középkorban a bírók nem adtak ki *cyrographum*okat. Ehhez még hozzátesszi, hogy ő maga áttekintette a Magyar Királyi Kamara oklevélgyűjteményét, s az ott őrzött egyik diplomán felfedezte a metszett betűket, de ez nem elegendő ok arra, hogy ezekről részleteiben is szóljanak a magyar diplomatikában.¹⁷⁵

Zavarosnak találja a Schwartner művében (11. cikkely) azt a részt, amelyben az oklevelek különböző formájáról esik szó. A Schwartner-féle magyarázat (azaz, hogy vannak tábla formájú, vagyis nyílt, göngyölt és könyv formájú oklevelek) helyett inkább a következő csoportosítást véli célszerűnek: az oklevelek formájukat tekintve lehetnek privilegialis levelek (szabadságlevelek), nyílt oklevelek (*patens*-levelek), zárt-oklevelek és könyv- vagy *registrum* formájúak.¹⁷⁶ Nem alkalmazhatók a magyar oklevelekre Schwartnernek azok az észrevételei, amelyeket az aktákról és dokumentumokról, továbbá a *tractatus*-ról és a *constitutio*-ról mond, mivel ezeket Schwartner Gatterertől vette át.¹⁷⁷

Schwartnernek a diplomatika használatáról kifejtett álláspontját Horvát pozitívan ítéli meg, anélkül azonban, hogy azt részletezné. Annál kritikusabban nyilatkozik Schwartner diplomatika-meghatározásáról, amelyben volt tanítója teljes mértékben Gatterert követi. Horvát úgy véli, hogy ez a meghatározás a magyar diplomatikában nem egészen elfogadható; ugyanis a hitelesség önmagában még nem meríti ki az oklevél tárgyat; hazánkban feltétlenül hozzá kell tenni ahhoz a törvényességet is. Ezen túlmenően beletartozik a diplomatikába az oklevélolvasás és -értés is mint „kiszegítő rész, mert ettől függ sokszor a Jusnak bátorsága”.¹⁷⁸ A továbbiakban hangsúlyozza: ahhoz, hogy a diplomákat jól értelmezhesük, az olvasás tudományán túl szükség van mindenekelőtt a régi perlekedési módok meghatározására, továbbá arra, hogy a tudós történetíró megfelelően jártas legyen a régi magyar törvényekben, de ki kell térnie egyéb segédtudományok, mint pl. a numizmatika tanulmányozására is; nem utolsósorban a középkori írásmódokat is alaposan ismernie kell. Ezek nélkül nem lehet helyesen értelmezni az okleveleket. E követelmények felsorolása után joggal várhatná a recenziót tanulmányozó olvasó Horváttól a diplomatikának mint tudománynak (tudományágnak) a definícióját. Horvát azonban csak addig jut el, hogy előszámlálja, mi is tartozzon még az oklevél tárgyaiba, de a schwartnerinél, illetve a gattererinél nem tud újabb meghatározást adni.¹⁷⁹

A fentiekből kitűnik, hogy Horvát elsősorban a jogi és nem philológiai szempontokat tartja szem előtt a diplomatika oktatásában és szélesebb körű megismertetésében. Amint arra már fentebb is utaltunk, célja az, hogy a jog-

tudó értelmiség kezébe olyan segédkönyvet, útmutatót adjon, amelynek segítségével megvédelmezhessek a nemesség ősi szabadságjogait, pereikben az okleveles anyagra támaszkodva megfelelően felkészülve képviselhessek megbízóikat, továbbá, hogy a genealógiai-nemzetségi (családi) táblák összeállításához kellő gyakorlattal rendelkezzenek.

Horvát bírálatának következő részében Schwartner „Introductio”-jának első részét, az írástant (graphica-t) tűzi tollhegyére. A „Magyar Diplomatika” magyar jellegének mindenáron történő hangsúlyozását szem előtt tartva helytelennek véli azt, hogy a különböző írás- és betűformák ismertetésekor Schwartner az európai kitekintésre helyezte a hangsúlyt, holott inkább arra kellett volna törekednie, hogy kimutassa: „Minő formájú betűk voltak keletben Magyarországban közönségesen, és különösen a' hazabéli oklevelekben a' Közép Kor alatt?”.¹⁸⁰ Ennek a kérdésnek a felvetése annál is inkább fontos, mivel szorgalmazni kell a „különös Magyar Palaeographia”, mint új tudományág megteremtését nemcsak a hazai okleveles anyag jobb megértése, hanem a különböző kéziratok, pénzérmék, kőfeliratok stb. behatóbb tanulmányozása érdekében is. Schwartner nem törekedett egy „Magyar Palaeographia” kidolgozására, mivel elsősorban a külföldi tudós munkák nyomán járt, ami azt vonta maga után, hogy diplomatikai rendszabásai sok esetben ellentétben állnak a hazai okleveles gyakorlattal.¹⁸¹ Horvát gondolata egy, a magyarországi régi írásos anyag tudományos igényű feldolgozásáról, illetve a magyar paleográfia mint új tudományág elméletének és módszereinek kidolgozásáról mindenképpen figyelemreméltónak tűnik az adott tudományos viszonyok és lehetőségek között, jöllehet, ennek gyakorlati megvalósítására csak jóval később került sor.

Horvát határozottan tiltakozik Schwartnernek azon állítása ellen, hogy a magyarokkal az írás mesterségét a hazánkba jött külföldi (itáliai és német) szerzetesek ismertették volna meg. Arra a kérdésre pedig, vajon voltak-e a magyaroknak a kereszténység felvétele előtt saját betűik, maga sem tud egyértelmű igennel válaszolni, mindenesetre hihetőnek véli azt. Helyes kritikai érzékkel tapint rá viszont arra, hogy a scythák és a hunok példáját ebben és más vonatkozásban addig nem lehet bizonyítékként kezelni, amíg hitelt érdemlően be nem bizonyítják róluk magyar voltukat.¹⁸²

Sérelmesnek találja, hogy a régi magyar nyelvről alig esik szó, és azonnal megcáfolja Schwartner sajnálkozó kijelentését a magyar nyelv középkori „elnyomatásáról”. Horvát itt egyrészt azokat az érveit sorakoztatja fel, amelyeket korábban Schwartner elleni vitáiban kifejtett, másrészt pedig rámutat – helyesen – arra, hogy az oklevelekben a „Magyar Nyelvnek számos szavai leíráttak állandóan Szent István Király uralkodásától fogva a' későbbi időkig”.¹⁸³ Horvát nyelvészeti tanulmányai és e tárgykörben publikált munkái révén kétségtelenül felülmúlta Schwartnert a magyar nyelv ismeretében, s mivel számos következtetést éppen az oklevelekben fellelt magyar szavakból, kifejezésekből próbált levezetni, a magyarországi okleveles anyagban is otthonosabban tudott eligazodni. Így sorra kimutatja Schwartner tévedéseit a magyar nyelvnek a diplomatikában történt alkalmazása területén, s felhívja a figyelmét arra, hogy mint Gatterer követőjének illett volna éppen mestere nyomán a „Lingua Publica és Lingua Diplomatica [ti. a köznyelv és a dip-

omatikai nyelv] között különbséget tenni, és századonként mind a' kettőnek keletét megismertetni".¹⁸⁴

Hibának tartja, hogy Schwartner nem készített egy jegyzetet az oklevelekben található latin betűkről és azok változatairól, különféle formáiról és az összevonásokról, jöllehet, már Pray tett erre kísérletet. Ebből következik azután, hogy az oklevelek olvasásában rengeteg hibát követnek el, így többek között maga Schwartner is; ezek a hibák az által a közzétett réztáblákon igencsak szembetűnőek. A magyar oklevelekben található különböző betűtípusokról szóló cikkelyt vizsgálva pontról pontra kimutatja Schwartner tévedéseit és műve e részének hiányosságait, különösen a magyar oklevelekben az i és y betűk írásmódját és használatát illetően. Ugyanígy jár el az „Orthographia” címszó alatt tárgyalt cikkelyek elemzésekor is, felsorolva észrevételeit, pl. az ae diphtongus írásáról, több oklevéllel bizonyítva azt, hogy Schwartner tévesen hivatkozik Mabilionra ebben a kérdésben.

Horvát kritikájának következő részében Schwartner könyvének 43. cikkelyét teszi bővebb vizsgálat tárgyává, amelyben a régi magyar orthografiáról esik szó. Dicséri Schönemannt, aki diplomatikai kézikönyvében és tankönyvében a latin és egyéb európai nyelvek ismertetésén túl nagy teret szentelt a régi német nyelv bemutatásának, illetve a nyelv németországi okleveles anyagban előforduló sajátosságainak.¹⁸⁵ Azt az elvet, miszerint a diplomatikusoknak, akik csak igen ritkán járatosak a nyelvtudományban, a források területén nyelvészetileg is jól tájékozottnak és felkészülteknek kell lenniük, Horvát már korábban is hangoztatta. Ebben Schönemannhoz kapcsolódik, aki – mint nyelvész is – nagy jelentőséget tulajdonított a középkori német diplomatikai nyelv addig kevésbé vizsgált kérdései kutatásának, és tudós kortársait azok behatóbb elemzésére ösztönözte.¹⁸⁶

Horvát ezzel a középkori magyar (okleveles) nyelv behatóbb tanulmányozására szerette volna nemcsak Schwartner, de a hazai okleveles anyagban kutatók figyelmét is irányítani. Ezen túlmenően a téma felvetése ismét jó alkalmat nyújtott számára, hogy Schwartnernek a magyar nyelvben való járatlanságára, tájékozatlanságára, alapvető hibáira ismételten rámutasson. Ennek szellemében kijelenti, hogy amit Schwartner az oklevelekben található magyar helyesírási problémákról, egyáltalán „a' Magyar régi Nyelvről tanít, az vagy egyenesen hiba, vagy temérdek tsekélység”.¹⁸⁷

Ezért is van szükség a hibás nézetek helyesbítésére, valamint a Schwartner művéből hiányzó magyar nyelvi sajátosságok megjelölésére, felsorakoztatására. Ehhez még keserűen hozzáteszi: a magyar diplomatikában eddig az volt az általános vélemény, hogy a régi oklevelekben felbukkanó magyar neveket durva orthográfiával vetették pergamenre vagy papírra. De ez a „durvaság” azonnal más színben tűnik, ha a diplomatikus tisztában van a régi magyar nyelv helyesírási jellegzetességeivel. Ezeknek ismeretében pozitívabb képet nyerhetnek az oklevéltn tudósai, tanítói a diplomákban található magyar nevek helyesírására és különösen helyes olvasására vonatkozóan.¹⁸⁸ Főleg a helynevek különféle írását kell jól megtanulni és megtanítani a diplomatikusoknak, hiszen ezek egyeztetése elsősorban a genealógiai táblák összeállításakor játszik nagyon fontos szerepet. Ugyanez érvényes a személynevek (keresztnevek) eltérő írására, írásmódjára is.¹⁸⁹

Horvát ezt követően rámutat arra, hogy a latin nyelv hangállománya nem elégséges a magyar nyelv hangjainak jelölésére, s ez a tény sok gondot okozott a középkori magyar oklevelek íróinak. Hogy ezen könnyítsenek, egyrészt új betűkkel éltek, másrészt új jegyeket használtak. Ennek révén a régi magyar orthográfia változó volt, azaz „egy oklevélben is hol egyik, hol másik móddal éltek”.¹⁹⁰ Ezután felsorolja a hangok jelölésének változó módjait, majd levonja következtetéseit a magyar nevek helyes olvasatát illetően, felhasználva Gyarmati Sámuelnek és Révai Miklósnak a magyar nyelv történetére vonatkozó tanításait, egyszersmind bevonva tárgykörébe a dialektusokban írott nevek körül felvetődő problémákat is, számos példával igazolva állításait.¹⁹¹

A továbbiakban a betűk felcsereléséből származó kérdésekkel foglalkozik,¹⁹² valamint azzal, hogy szokásban volt a magyar szavakhoz latin, és a latin szavakhoz magyar „ejtegetéseket” adni.¹⁹³ Jellegzetes az is, hogy a keresztneveket sok esetben a „nemzeti hangokhoz alkalmaztatták”-k vagy többféle módon megcsonkították.¹⁹⁴

Az orthográfiai tévedések, hiányosságok kritikája után Horvát bírálata befejező részében az oklevelekben előforduló rövidítéseket (brachygraphia) tárgyaló fejezetet veszi alaposabban szemügyre. Helyesli az összevonások, rövidítések csoportosítását, de megrója Schwartnert, mivel rendszabásai nehezen alkalmazhatók az oklevelek olvasásakor. Ennek okát mindenekelőtt abban látja, hogy Schwartner kevés példával él. Különösen vonatkozik ez a magyar okleveles anyagra.¹⁹⁵ Felhívja a figyelmet arra, hogy az ún. „Kihagyó Jelcket” bővebben kellett volna ismertetni; ezzel kapcsolatban hivatkozik Schönemann álláspontjára, különösen a *primi* (pmi) szó rövidítését illetően.¹⁹⁶ Nemcsak a kihagyó jelek, de a siglák megkülönböztetésében is figyelmesen kellett volna eljárni, s mint hozzászeli, azokról is „különösen Magyar Országra nézve (...) kevés mondatik”.¹⁹⁷

Horvát Schwartnernek az évszámokról szóló tanításait is kétségbe vonja. Utal többek között arra, hogy már a XIV. század előtt is találni az oklevelek között olyanokat, amelyekben betűkkel írták le azokat. Az arab számok írására korábbi diplomákban is rábukkanhatunk.¹⁹⁸ Hiányzik művéből a számok különböző, változó formájára vonatkozó tanítás. Horvát igyekszik ezt a hiányt pótolni, amikor bemutatja a 3, 4, 5, 7, 10 számos eltérő alakjait.¹⁹⁹ Ezután az interpunctióról és az íróeszközökről, az oklevelek anyagáról mondotakat vizsgálja, kimutatva itt is Schwartner tévedéseit.²⁰⁰ Mielőtt azonban áttérne az „Introductio” második részének, a Semioticá-nak és a harmadiknak, a Formulariá-nak az ismertetésére, illetve bírálatára, befejezi recenzióját.

Ezt több tényezővel is indokolja: hivatkozik arra, hogy Schwartner művének hátralévő részeiben „sokkal több igazítani való találtatik”, hogy az olvasók türelmével visszaélni nem illik, hiszen már eddig is túl hosszúra nyúlt kritikája; érvei között szerepel továbbá az, hogy „sokak előtt a 'Diplomatika tárgyai még nem egészen esméretesek, valamint, hogy a Tudományos Gyűjtemény vásárlói és olvasói az év végével változni szoktak, végül pedig az, hogy egyéb mondanivalóját a könyvről más formában is előadhatja”.²⁰¹ Mindezekhez mintegy magyarázatul vagy mentségül hozzáfűzi: ő a diplomatikával „tsak mulatságból, és nem hivatalból foglalatokodott számtalan egyéb mun-

kái mellett, azért sok tapasztalásokat, ha elébe ötlöttek” – bírálata rövidebb formában történő kifejtése miatt is – „fel sem jegyzett”. S hogy kritikájában bővebben értekezett Schwartner diplomatikájának egy-egy megállapításáról, tételéről, sőt azokat néha cáfolni is igyekezett, ez mindenekelőtt abból fakadt, hogy Schwartner személyében olyan férfiú állt előttünk, „kinek Sértegetéseit is sokan köszönettel fogadni látszottak...”²⁰²

Valóban ezek lettek volna a recenzió félbehagyásának igazi okai, vagy más tényezők akadályozták Horvátot kritikájának folytatásában, illetve befejezésében? Erre a kérdésre a Horváttal foglalkozó szakirodalom nem adott választ. Kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló adatok, források nem elegendők a felvetett kérdés egyértelmű eldöntésére. Ha mégis megpróbáljuk a valós tényeket és a mögöttük meghúzódó összefüggéseket feltárni, behatóbban kell megvizsgálnunk Horvát indokait, s egyúttal utalnunk kell a segédtudományok, főképpen a diplomatika magyarországi helyzetére és színvonalára.

Kevesbé tűnnek meggyőzőnek Horvátnak a bírálat félbehagyását magyarázó érvei közül azok, amelyek egyrészt az olvasók türelmével való vissza nem élésre utalnak, illetve arra, hogy a Tudományos Gyűjtemény olvasóinak összetétele az új évfolyam indulásával megváltozik és e változás netán azt eredményezné, hogy a folyóirat „új” olvasóközönsége nem fogadná szívesen további fejtegetéseit a diplomatika tárgykörében. Annál inkább elfogadhatónak látszik az a megállapítása, miszerint a diplomatika tárgya csak igen szűk körben, kevesek számára ismert, s többek között ez késztetné őt arra, hogy a kritika folytatásával felhagyjon. Horvát egyrészt világosan láthatta a külfölddel szemben a magyarországi oklevélkutatás és oklevélkiadás elmaradottságát; másrészt azt, hogy elődei és kortársai mennyire nem fordítottak gondot egy magyar oklevéltan alapjainak megteremtésére, jóllehet, az erre való igényt már Pray megfogalmazta, amikor felvetette annak gondolatát, hogy egy, a magyar viszonyokra alkalmazható, elméletben és gyakorlatban jól hasznosítható diplomatikát dolgozzanak ki, amit ő Cornidesszel együtt vélt megvalósíthatónak, de ez Cornides korai halála miatt megghiúsult.²⁰³

A tudomány iránt érdeklődők a diplomatikai ismereteket szinte kizárólag Schwartner könyvéből és egyetemi előadásából sajátíthatták el, de ezeknek az ismereteknek a birtokában a magyarországi okleveles gyakorlatban csak nehezen tudtak újabb, a diplomatikai tudományt előmozdító eredményeket elérni. A külföldi munkák beszerzésére ezen a téren csak egy vékony, főleg a tudományos életben tevékenykedő réteg számára adódott lehetőség, de ezekből a művekből is jobbra az oklevéltan általános szabályait, felépítését, céljait tanulmányozhatták, csak ritkán hasznosíthatták, alkalmazhatták azoknak a legújabb kutatásokra épülő elméleteit, eredményeit, következtetéseit. Az oklevéltan művelése – s ez összefüggésben állt a hazai történettudomány általános helyzetével és színvonalával is – csupán egy tucat ember „kiváltsága” maradt. Kevesen akadtak rajtuk kívül, akik felismerték volna a diplomatika rendkívüli jelentőségét, annak szükségességét, hogy e tudományt szélesebb körben is elterjesszék, ráirányítsák a figyelmet az oklevéltannak a történettudományban, a régmúlt idők kutatásában, az okleveles forrásoknak az értelmezésében, elemzésében, s nem utolsósorban a mindennapok gyakorlatában játszott fontos szerepére.

Horvát átértékelte ennek rendkívüli jelentőségét, és bírálatával ezt a célt szolgálta, de úgy tűnik, erejét meghaladónak tekintette egy, a Schwartner művének kritikáján túlmutató magyar diplomatika kidolgozását. Emellett azonban azt is látta, hogy művével csak keveseknek szól, annak a néhány tudósnak, műkedvelőnek, akik képesek voltak követni gondolatmenetét, s el tudtak mélyülni az általa felvetett problémákban. De visszariaszhatta őt a munka megvalósításában az is, hogy Horvát – mint arra több ízben is felhívtuk a figyelmet – a diplomatikával nyelvészeti és történelmi tanulmányait mintegy kiegészítendő foglalkozott, s az oklevélben a bizonyítás vagy polémiáiban ellenfelei érvei cáfolatának eszközéül szolgált. Ez ez nem változott pályafutásának későbbi szakaszában sem, jöllehet, a diplomatika hangsúlyozottabb szerepet kap majd munkásságában.

A fent említett okokon kívül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, mennyiben játszhattak szerepet a bírálat félbehagyásában Horvát életkörülményei, egyre növekvő és sokirányú elfoglaltsága. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségi munkálataiban való aktív közreműködése, az Országos Széchényi Könyvtárban betöltött felelősségteljes custosi állásával kapcsolatos teendői, amelyeket egyebek mellett a nádor folytonos megbízásai is nehezítették (pl. különböző hagyatékok könyvállományának felkutatása és kiértékelése, megvásárlása a Nemzeti Könyvtár számára), továbbá a tudományos élet különböző jellegű polémiáiban történő tevékeny részvétele, valamint az előző években és a kritika megjelentetése idején kidolgozott nagyobb szabású művek elkészítésére irányuló tervei (itt mindenekelőtt Werbőczyről szóló könyvére és az 1820-ban napvilágot látott genealógiai tárgyú munkájára gondolunk). Ezek mind-mind gátolhatták abban, hogy recenzíójának további részeit papírra vesse. De a recenzió félbeszakításához (félbeszakadásához) egyszerűen az a tény is hozzájárulhatott, hogy Horvátnak a Semiotica-t és a Formularia-t tárgyaló részek elemzéséhez még nem állhatott kellő mennyiségű bizonyító, Schwartner hibáit, téves megállapításait korrigáló, cáfoló anyag a rendelkezésére, bár ennek összegyűjtésén, mint az egy 1819-es keltezésű kéziratából is kitetszik, egész évben fáradozott.²⁰⁴

Horvát kritikáját a Tudományos Gyűjtemény olvasóközönségének egy része elismeréssel üdvözölte. A pannonhalmi Szent Benedek rend tagjai pl. egyértelműen „nagy örömmel fogadták, és ditsérve ditsérték”, de mások is „épig magasztalták” bírálatát, mely a Tudományos Gyűjtemény 1819. évfolyamának „egyetlen egy Gyöngye”.²⁰⁵ Horvát baráti köre, elsősorban Fejér György is pozitívan értékelt a recenziót. Egyik levelében pl. úgy vélekedett arról, hogy a „Tudomány és igazság mindenesetre nyert általa”.²⁰⁶ Egy későbbi levelében pedig „valóságos tudományi nyereségnek” tartotta Horvát munkáját, hozzátéve, hogy ez csupán az ő véleménye, mert nem mindenki osztja ezt a nézetet.²⁰⁷ Néhány hónappal ezután, az előbbieket megerősítő, arról tudósította Horvátot, hogy sokan a recenzióban tett vagdalkozásai miatt „Révai agyarkodó tanítványá”-nak tartják. Majd mintegy mérsékletre intve őt, a következőre figyelmezteti: „ne azt nyomozzuk csupán, hogy' szólították és írták a Tudományokban kevésbé jártos Őseink nyelvünket, hanem hogyan kellessék azt a Philosophiának közönséges, és szükséges törvényei szerint, szóllanunk és írunk tudományi előtt menetelünkhöz képest”.

Ehhez még hozzáteszi, hogy a magyar nemzetet a „Philosophalódásra”, az elmélyült tanulmányozásra kell mindenekelőtt „minden úttal-móddal gerjesztenünk”. Egyúttal tolmácsolja győri társaságának többek között azon kívánságát, hogy a magyar diplomatikát, melyben a magyar tudomány hiányt szenved, Horvát „jeles próbákkal megbizonyítván” pótolná: „Ezt Te töled méltán várhatni – folytatja levelét – ki a' Nemzeti Múzeum érdemes őrzője vagy, és már számos hazai oklevelekhez jutottál”.²⁰⁸

Fejér és a győriek kívánsága azonban – mint arra fentebb már rámutattunk – különböző okok miatt nem teljesült. Horvát nem nyúlt többé a témához, pedig még 1822-ben is igényt tartottak a recenzió folytatására, illetve befejezésére,²⁰⁹ bár ekkor már megjelent Schwartzner művének magyar fordítása Perger János, Horvát ifjúkori barátjának tollából, aki felhasználta és beépítette könyve magyar nyelvű változatába a recenzió főbb megállapításait, kritikai észrevételeit.²¹⁰

Ezek a Horvát recenziójáról fentebb idézett, meglehetősen elfogult, szubjektív vélemények aligha alkalmasak arra, hogy a kortársak állásfoglalását megítélhessük, bár Fejér egyik levelének bíráló észrevételei némiképpen érzékeltetik azt, hogy Horvát kritikája nem talált egyértelműen pozitív visszhangra. Igaz, Fejér és győri társaságának kifogásai nem a recenzió belső tartalmára, az abban felvetett kérdésekre, problémákra irányultak, hanem inkább Horvát mások által is gyakran vitatott írásmódját, stílusát, egyáltalán a recenzió támadó hangvételét helytelenítették, amely minden Schwartzner-ellenes írását kisebb-nagyobb intenzitással jellemezte. De miképpen értékelhető Horvát bírálata az egykori tudományosság eredményeinek tükrében?

Amint arra már utaltunk, a bírálat érdemi elemzésére, illetve ismertetésére sem Horvát kortársai, sem pedig történetírásunk nem vállalkozott. Kevesen kísérelték meg azt is, hogy Horvát „Magyar Diplomatiká”-jának a magyar oklevél-történeti fejlődésében elfoglalt helyét kijelöljék, s ha erre sor került is, nem jutottak Horvát életművének tárgyalásában azon túl, hogy a recenziót a „magyar okmánytan” kezdeteként értékeljék, tartsák számon.²¹¹ De itt ismét felmerül a kérdés, tulajdonképpen miben és mennyiben nevezhető Horvát kritikája magyar diplomatikának, ahogy ő maga is gyakran nevezte recenzióját.

A bírálat ismertetése és elemzése során már többször megállapítottuk, hogy kétségtelenül elmélyültebben tanulmányozta és részleteiben alaposabban ismerte a magyarországi okleveles irodalmat, forrásokat, mint mestere. Nyelvészeti és történeti tárgyú dolgozataihoz igyekezett minden lehetséges forrást felkutatni, amelyeket nemcsak a már meglévő oklevélkiadásokból merített, hanem különböző nemesi családok gyakran általa gyűjtött hiteles okleveleiből is. Szorgalma, országos hírneve és tudományos tekintélye biztosította számára azt a lehetőséget, hogy olyan anyag birtokába jusson, amelynek segítségével behatóbban tanulmányozhatta Schwartzner művét, s amelyet felhasználva nemcsak kimutathatta volt tanítójának számos tévedését, de korrigálhatta is azokat, sőt Schwartzner általa hibásnak vélt tételei helyett „igazabbakat” tudott felállítani.

Pray és Cornides nyomdokain haladva egyrészt olyan diplomatikát kívánt bírálatával az e tudomány iránt érdeklődők számára nyújtani, amely az

oklevéltan általános rendszabásai mellett a magyar diplomatika alapvetéseit tartalmazta volna, különös tekintettel annak gyakorlati hasznosítására. A teoretikus szemléletű oklevéltannal szemben praktikus célokat szolgáló diplomatika híveként lépett fel. Ebben az a felismerés vezette, hogy Magyarországon az okleveleknek történetében értékükön túl rendkívül nagy szerepük van más tudományok, így pl. a genealógia alapjainak megteremtésében is, nem beszélve a magyar nyelv és irodalom múltjára vonatkozó kutatásokról. De a gyakorlati diplomatika prioritását hangsúlyozta annak érdekében is, hogy az egyetemről kikerülők (főleg joghallgatók) az állami és megyei élet különböző fórumain megfelelő oklevéltani ismeretekkel a birtokukban képesek legyenek a régi oklevelek jellegének, fajtáinak megállapítására, olvasására, értelmezésére, hogy különbséget tudjanak tenni az egyes oklevélkiadások között stb., hiszen ezekre a különösen nagy számban előforduló birtokperes eljárások során nagy szükségük volt.

Egy kizárólag a magyar okleveles forrásbázisra épülő „Magyar Diplomatika” megteremtésének gondolata nemcsak Schwartner munkájának hiányosságai és a magyar viszonyokra csak részben alkalmazható volta, valamint a magyar történelmi múlt sajátosságai és korának mindennapi valósága miatt merült fel Horvátban, hanem, mint arra maga is utal bírálatának befejező soraiban, az is ösztökelte, „hogy a 'Tekéntet a' valóságos Tudomány mértékével mérjük, 's megmutassuk nyilván a' Külföld előtt, hogy mi nem vak hívők, vak követők, hanem szorgalmas gondolkodók vagyunk”.²¹² Tehát olyan diplomatika kidolgozását tartotta rendkívül fontosnak, amely nem idegen munkák alapján, hanem elsősorban a magyarországi irodalom és kútfők felhasználásával készülne el.

Összegezve megállapítható, hogy Horvát diplomatikai jellegű munkássága és különösen „Magyar Diplomatiká”-ja hozzájárult a magyarországi oklevéltannak mint tudománynak a továbbfejlődéséhez, amennyiben számos új adattal egészítette ki az addigi magyar diplomatikai irodalmat és új szempontokat vetett fel egy magyar nyelvű oklevéltan megalkotásához. Magyarul megjelentetett bírálatával a latinul vagy németül nem tudó szélesebb olvasóközönséggel megismertette – hacsak részben is – az oklevéltan alapjait, továbbá a praktikus diplomatika szorgalmazásával nem elsősorban egy szűk tudós réteg számára szeretett volna hasznos kézikönyvekkel szolgálni, hanem főleg azoknak, akik mindennapi munkájuk során szembetalálkoztak olyan problémákkal, amelyeknek megoldása megfelelő ismeretek hiányában nehézségekbe ütközött; nem utolsósorban pedig felhívta a figyelmet arra, hogy a diplomatikát is tudományos alapokra kell helyezni Magyarországon. Csak sajnálhatjuk, hogy Horvát évekkel később eltért az általa megfogalmazott szempontoktól, s nem haladt következetesen végig azon az úton, amelyet éppen maga jelölt ki Schwartner diplomatikájának bírálatával.

Jegyzetek

1. Sinkovics István: Pray György diplomatikája. Levéltári Közlemények, 1974. (44–45.) 526.; Uő.: La diplomatie en Hongrie. In: Annales Universitatis Scient. Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus XV. Budapest, 1974. 237.; Lékai Lajos: A magyar történetírás. 1790–1830. Budapest, 1942. 140–141. (Ciszterci doktori értekezések 83.)
2. Sinkovics I.: Pray... 526–527.; A vitáról ld. bővebben: Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története. Budapest, 1936. 3. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 1.)
3. Sinkovics I.: Pray... 527.
4. Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. 1635–1935. Budapest, 1935. 293–294.; Gárdonyi A.: i. m. 4–5.; Sinkovics I.: Pray... 530–531.
5. Gárdonyi A.: i. m. 5.; Szentpétery I.: i. m. 294.; Muszka Erzsébet: A történelem és a történelmi segédtudományok oktatása egyetemünkön. 1770–1848. Budapest, 1974. ELTE. 24–25. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. Szerk.: Sinkovics István)
6. Gárdonyi A.: i. m. 5.; Szentpétery I.: i. m. 295. és Muszka E.: i. m. 41.
7. Introductio in artem diplomaticam, praecipue Hungaricam. Pestini, 1790., 1802.
8. Gregor Gruber: Lehrsystem einer allgemeinen Diplomatik vorzüglich für Österreich und Deutschland. Bd. I–III. Wien, 1783–84. Ld. erről bővebben: Fejérpataky László: A történelem segédtudományai. Budapest, 1885. 60. skk. (A Magyar Történelmi Társulat irományai); Gárdonyi A.: i. m. 5–6.; Szentpétery I.: i. m. 295. továbbá: Alphons Lhotsky: Österreichische Historiographie. München, (1962) Oldenbourg V., 150. (Österreich Archiv).
9. Gárdonyi A.: i. m. 6.; Szentpétery I.: i. m. 295.; Lékai J.: i. m. 143. és Lukács Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. 36–37.
10. Muszka E.: i. m. 136–138.
11. Gárdonyi A.: i. m. 6.; Szentpétery I.: i. m. 295. és Lékai J.: i. m. 143.
12. Muszka E.: i. m. 104–105.
13. Gárdonyi A.: i. m. 6–7.; Szentpétery I.: Chronologia. A közép- és újkori időszámítás vázlata. Budapest, 1923. 17. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 5.)
14. Ld. erre Muszka E.: i. m. és Soós István: Diplomatika és politika. (Horvát István kiadatlan Werbőczy-könyvének története). Levéltári Közlemények, 1988. (59) 1. sz. 81–110.
15. Saját bevallása szerint 1803–1805 között az Egyetemi Könyvtár „mindegyik Magyar Országot illető Könyve kezemen által ment...” Ld. Horvát István: Az Eperjesi, Ab-rugybányai és Varasdi Könyvnyomatató Műhelyekről a' XVI. Században. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: Tud. Gyűjt.) 1819. V.k. 77.
16. Büszkén jelenti ki első diplomatikai tárgyú munkájában, hogy „... Szent István királyunknak 1001. esztendőben költ levelétől kezdve megolvastam majd minden eddig tudtomra kiadott régi leveleket egészen a' XVIII. századig.” In: Néhány okok, melyek a' nem régenten kiadottt M.CCC.XXX.IX. esztendőbeli Magyar Levélnek valóságos eredetiségét kétségessé teszik. Pesten, 1804. 10. Ld. erről még: Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója. 1805–1809. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Mindennapi) 84. (1805. febr. 1.) és Uo. 177. (1805. szept. 8.)
17. „Ő neki köszönhetem sokban – írta néhány évvel később naplójában – a' Tudományoknak újabb állapotokról gyűjtöttem kis birtokaimat... nem volt olyan könyve, melyet tőlem el tagadtatott volna ... Ő naponként lángoltatta keblemben a' jó

- szándékot, 's a' derekabb elme szüleményekkel meg esmérkedtetett." Mindennapi, 395. (1809. febr. 8.) Vö. erről még: Néhány okok... 32., valamint Bleyer Jakab: Hazánk és a német philológia a 19. század elején. Budapest, 1910. 10. és Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Budapest, 1935. 143.
18. Mindennapi, 303–304. (1806. jan. 31.); Horvát I.: Az Eperjesi... 80. Ld. erről még: Dümmerth Dezső: Horvát István ifjúsága. (Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben). In: Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Budapest, 1962. 188.
19. Mindennapi, 102. (1805. febr. 28.) Vö. erről Ferenczy naplófeljegyzéseit: Ferenczy János „A törvénynek harmadik esztendőbeli hallgatója”: napi jegyzések (1805. febr. 27.) – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt) Quart.Hung. 463. 21. ff.
20. Mindennapi, 107–108. (1805. márc. 5.) Ld. még Ferenczy: Napi jegyzések (1805. febr. 28.) 22. ff.
21. Mindennapi, 262. (1805. dec. 30.), 331. (1806. máj. 3.)
22. Krompecher Bertalan: Jankovich Miklós irodalmi törekvései. Budapest, 1931. 10. Vö. Mindennapi, 296. (1806. jan. 24.); Uo. 301. (1806. jan. 28.), 341. (1806. júl. 1.)
23. Pl. hozzájutott a Petneházy-család oklevéltárában néhány eredeti oklevélhez (Mindennapi, 124–125., 1805. márc. 29.), majd bebocsátást nyert a győri káptalan és Győr vármegye levéltárába. Ld. erről Horvát Andrásnak írott levelét (1805. szept. 11.) – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt. Lt.) Horvát István levelei Horvát Andrásnak I.
24. Ld. erre Mindennapi, 342. (1806. júl. 3.) és Ferenczyhez intézett leveleit (1807. febr. 19. és márc. 15.) In: Horvát István és Ferenczy János levelezése. A leveleket sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Soós István. Budapest, 1990. (Magyarosági Tudósok Levelezése II.) (a továbbiakban: HFL) 83. és 85.
25. Ld. Horvát levelét Horvát Andrásnak (1806. ápr. 4.) – OSZK Kt. Lt. és Ferenczyhez írott levelét (1808. máj. 7.) In: HFL, 168.
26. Ferenczy például egyik levelében „diplomatikus”-nak nevezi őt (1807. jan. 9.) In: HFL, 68. Vö. ezzel Ferenczy egy másik megnyilatkozását (1807. máj. 23.) HFL 117.
27. Levele Perger Jánoshoz (1808. febr. 8.) – OSZK Kt. Lt. Vö. ezzel Horvát András-hoz 1804. dec. 17-én írott levelét, amelyben többek között így ír: „Nekem a költőiség nem természeti hajlandóságom. (...) Sokkal jobban kedvelem a' Numismaticat, Grammatikát (...), és, a' mit legelőször köllött volna említenem, a' Diplomatikát.” – OSZK Kt. Lt.
28. Mindennapi, 74. (1805. jan. 15.)
29. Uo. 136–138. (1805. ápr. 23.), 139–143. (1805. ápr. 26.), 150–152. (1805. jún. 1.) 163. (1805. jún. 20.) 232. és 252. (1805. dec. 3. és 17.), 281–283. (1806. jan. 1.)
30. Uo. 74–75. (1805. jan. 15.) és uo. 129. (1805. ápr. 9.)
31. Uo. 123–124. (1805. márc. 28.)
32. Ld. levelét Horváthoz (1806. dec. eleje) – OSZK Kt. Lt. Vö. erre Ferenczy Horvát-hoz írott levelét (1806. nov. 17.), melyben Virágról írva megemlíti, hogy történeti kutatásaiban az oklevelek fontosságát hangsúlyozta. In: HFL 32.
33. Mindennapi, 405–406. (1809. febr. 23.) Vö. erről még Uo. 147. (1805. máj. 1.), 186., 343–344. és 347. (1806. júl. 3., 13. és 24.)
34. Ferenczy így írt erről Horvátnak: „... Virágunkat mind addig diplomatikáztad, méglen Históriait nem íráttál véle!” (1810. nov. 24.) In: HFL 230.

35. Ld. levelét Máyer Józsefhez (1805. nov. 22.) – OSZK Kt. Lt.
36. Mindennapi, 286. (1806. jan. 8.) Kezdeményezéseit tehát elcinte nem koronázta siker, de később mégis szerzett tanítványokat. Ld. erről Uo. 373–374. (1809. jan. 1.)
37. Néhány okok... 38. – A műről ld. részletesen Vass Bertalan: Horvát István életrajza. Budapest, 1895. 49–50.; Horvát Árpád: Bevezetés a magyar oklevéltanba. Hallgatóinak kézirat helyett adja. Budapest, 1880. 97–98. és Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, 1972. 99–100. és 283.
38. Ld. Horvát Andrásához írott levelét (1804. dec. 17.) – OSZK Kt. Lt. Vö. ezzel Ferenczynek a mű cél disztichonban írt köszöntő sorait, melyben Horvátot azért magasztalja, mivel elsőként szólalt meg a diplomatikai harcban „nemzeti nyelvünkön”. Ld. a mű 19.
39. Néhány okok... 22.
40. Uo. 21.
41. Uo. 22–23.
42. Uo. 31–33. Horvát három évtizeddel később is nyilatkozott az oklevélről, mintegy megerősítve cáfolatát. Ld. A' Magyar Nyelv régi Maradányairól. Tud. Gyűjt. 1835. III.k. 105. Vö. erről Tompa J.: i. m. 100.
43. Zeitschrift von und für Ungern. 1804 nov. Heft V, 324–325. Ld. erről még: Horvát Istvánnak jegyzései, melyeket egybeírt 1803. eszt. – OSZK Kt. Quart. Hung. 478. Vol. II. 27. ff. és Mindennapi, 80. és 87. (1805. jan. 22. és febr. 8.)
44. Ld. erre a 29. sz. jegyzetet.
45. Ld. OSZK Kt. Quart.Hung. 925. A kézirat, amelynek szövegét Horvát többször is átfogalmazta, több címet is visel. Mi itt a Horvát Andrásához intézett levelében is említett: „Balaton Magyar Eredetű Öszve köttött szó” címre hivatkozunk.
46. Ld. Horvát Andrásához írott levelét (1804. dec. 17.) OSZK Kt. Lt.
47. Ld. levelét szintén Horvát Andrásához (1805. márc. 27.) – OSZK Kt. Lt.
48. Uo. és Balaton Magyar Eredetű... 13. és 20. ff.
49. Uo. 11–12. ff.
50. Ld. levelét Horvát Andrásához és Balaton Magyar Eredetű ... 10. ff.
51. Lukcsics P.: i. m. 94–95.
52. Ld. Ferenczy levelét Horváthoz (1810. nov. 4.) HFL, 228.
53. Néhány okok... 22. és 30. Vö. Mindennapi, 386. (1809. jan. 16.)
54. Mindennapi, 110. (1805. márc. 8.)
55. Uo. 149. (1825. máj. 2.) és 182–183. (1805. szept. 25–26. stb.)
56. Uo. 405. (1809. febr. 12.)
57. Uo. 262–263. (1805. dec. 31.) Vö. erről Uo. 103. (1805. márc. 2.)
58. A Hazai 's Külföldi Tudósítások például a következő dicsérő szavakkal ajánlotta olvasói figyelmébe Horvát munkáját: „A' Magyar Nyelvnek díszére, 's a' Hazai Históriaink világosodására, és bővülésére elkészült egy tárgyára nézve ritka, históriás kútforrásaira nézve gazdag Értekezés...” – 1810. II. féleszt. júl. 11. 23.
59. Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevééről. Értekezik Horvát István (...) 1810. 63. A mű ismertetését ld. Vass B.: i. m. 167–170. – Horvátot később is foglalkoztatta Pest város története, amit bizonyít egy 1823-as kelezésű kézírata, amelyben főleg a középkori Budára és Pestre vonatkozó oklevelekben található

- adatokat gyűjtötte össze. Sok feljegyzés olvasható Pray György: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis (...) c. munkájából, továbbá oklevélrészletek és egyéb forrásokból kijegyzett történelmi tárgyú adatok. Horvát azonban az anyag részbeni összegyűjtésén túl nem jutott. (Ld. Adversaria pro Concinnanda Historia Civitatum BUDENSIS et PESTIENSIS. Collecta a Stephano Horvát. Bibl. Széch.Regnic. Custode. Ad Normam Annalium. Volumen I. Pestini M.D.CCC.XXIII. – OSZK Kt. Quart.Lat. 1321. 59 ff.)
60. Ld. erről Vass B.: i. m. 167–170.
61. 1810. szept. 26. – In: Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. (A továbbiakban: KazLev) VIII.k. 99.
62. Ld. levelét: 1810. júl. 27. – „mily... képzelhetetlen örömmel olvastam meg a rövid, de tudós és fáradtságos munkát.” – KazLev. VIII.k. 30. Vö. ezzel Ferenczy János Horváthoz írott levelét.: 1810. júl. 17. Ebben Ferenczy a könyvről szólva elsősorban szerzőjének a tárgyát körüljáró higgadtságát, szelíd lépéseit dicséri, melyeket az igazságnak a nyomozásában tett. „Horvát István nem Vig László ebben”. Kiemeli továbbá, hogy Horvát e művével igen „szép nyomokat” hagyott a „Magyar Diplomatikában”. – HFL, 224. Vö. ezzel Pázmándi Horvát Endre levelét Horvát Istvánhoz: 1810. nov. 2. – OSZK Kt. Lt. Horvát Endre levelei Horvát Istvánhoz. I. 1804–1813.
63. Kazinczy Berzsenyi Dánielnek. 1810. júl. 12. – KazLev VIII.k. 9.
64. „De ismét Horvátnak lángelke s nagy tudománya jut eszembe, akkor, Horváté a koszorú.” Kazinczy Kis Jánosnak. 1811. jún. 19. KazLev VIII.k. 580. Néhány hónappal később pedig így dicséri Horvátot: „... Horvát nagy nyelvtudós, nagy tanulása, nagy szorgalmu Tudós, egyike az Isten legszeretetremléltöbb teremtésének, társalkodásban igen kellemes, 's a'ki csak írásából ismeri, nem ismeri.” Kazinczy Pápay Sámuelnek. 1811. márc. 11. – KazLev VIII.k. 380. Vö. ezzel még: Kazinczy levelét Döbrentei Gáborhoz. 1810. jan. 22. – KazLev VII.k. 224.
65. 1811. máj. 26. – KazLev VIII.k. 561.
66. Vö. ezzel Horvátnak egy fentebb idézett, hasonló tartalmú kijelentését: ld. a 27. sz. jegyzetet.
67. Így a vele szoros levelezésben álló Ferenczy János ifjú tudós barátját egyik levelében „nagy Diplomatikus vagy is Oklevélsz”-nek, másutt pedig egyenesen „Schwartner Collégájá”-nak nevezte. (1810. jún. 9. – HFL, 217., 1811. ápr. 3. – Uo. 237.)
68. Horvát országgyűlési szerepét a magyar történetírás és irodalomtörténet már tisztázta, így erre most itt nem térünk ki. Horvát a Diétán oklevéltani érvekkel próbálta igazolni a nemesi ellenzék számára a „Magyar Nyelvnek diplomatikai régi keletét”. Vö. erről Vass B.: i. m. 191–196.; Iratok a magyar államnelyv kérdésének történetéhez 1790–1848. Szerkesztette és a történeti bevezető tanulmányt írta Székfű Gyula. Budapest, 1926. Magyar Történelmi Társulat, 182–183. (Magyarország újkortörténetének forrásai); Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében. Filológiai Közöny 1966. 3–4. sz. 391–412., Uő. Kazinczy köre és az 1811/12. évi országgyűlés. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 2. sz. 167–174.
69. Ld. levelét Szemere Pálhoz. 1811. dec. 17–22. – OSZK Kt. Lt. 22–24. Vö. ezzel Vitkovics Mihály levelét Kazinczyhoz: „... leírta [ti. Horvát] Bétsi utazását; a hol látta Anonymusunkat, a régi Szent Írást...” 1812. márc. 14. – KazLev IX.k. 335–336., ld. erről még Vass B.: i. m. 199–206.
70. Magyar és Académiai Értesítő, 1855. 481.
71. Ferenczy levele Horvátnak 1812 (hónap, nap megjelölése nélkül; a levél valószínűleg 1812 elején íródott.) – HFL, 247. – Engel 1809-ban Bécsben kiadott magyar

történeti forrásgyűjteményéről van szó, mely az 1519. előtti időszakra vonatkozóan okleveles és elbeszélő jellegű kútfőket tartalmazott.

72. Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a' nemzeti nyelv ügyében. Tekintetes, Tudós Schwartner Márton úr vádjai, és költeményei ellen írta Horvát István... Pesten, 1815. 64. A mű részletes elemzését ld.: Vass B: i. m. 229–239., Lupescis P.: i. m. 55. skk. és Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat. Irodalomtörténet, 1957. 2. sz. 215–223. – Mi itt csupán a mű fő gondolataira utalunk és arra, milyen helyet foglal el az Horvátnak Schwartner bíráló munkásságában.
73. Ezekre a kritikai észrevételekre – amint ezekre fentebb is utaltunk – Horvát Mindennapi-jában és levelezésében számos helyen találunk reagálásokat. (Vö. az 57. sz. jegyzetet.) Ugyanígy az 1809-ben összeírt, a magyar nyelv történetére vonatkozó jegyzeteiben. Ld.: A' Magyar Nyelv Története Jegyzésekben. Öszveirogatta Horvát István. A' Magyar Nyelv külső viszontagságairól Jegyzések. III–IV. rész. – OSZK Kt. Quart.Hung. 467. Különösen érdekesek Horvátnak azok a jegyzetei, amelyekben Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás korának magyar nyelvűségéről, a magyar nyelv használatát bizonyítandó krónikarészleteket, történelmi forrásokat, okleveleket idéz. – Vö. pl. III. rész. Uo. 127–128., 137., 183. és IV. rész 47–49.
74. Ld. erről Mindennapi, 349. (1806. aug. 3.) „Mi vagyunk itten az Uralkodók, nem a' rabságba ejtetett idegen népségek; nekünk köll öröznünk fön létünket, nem azon kortosodottaknak, kik aszszonyi puhaságú létökre hazájokat, Nemzeti létöket, és szabadságokat el vesztették.” Vö. ezzel 237. (1805. dec. 6.), továbbá Uo. 258–259. (1805. dec. 24.), 353–354. (1806. aug. 10.), valamint 402–403. (1809. febr. 20.).
75. Vö. erre az 56. sz. jegyzetet.
76. Mindennapi, 66. (1805. jan. 6.), továbbá Uo. 74 és 76. (1805. jan. 14. és jan. 18.). Ld. az utóbbiról Lukcsics P.: i. m. 94–95.
77. Ld. Ferenczy levelét Horváthoz, 1808. febr. 23. – HFL 158.
78. Horvát válaszát ld. Uo. 160. (1808. március 3.).
79. Hogy Horvát gyanúja nem volt alaptalan, bizonyítja többek között az, hogy Schedius az 1811–1812. évi országgyűlés idején jelentéseket küldött Bécsbe. Vö. Wertheimer Ede: Az 1811–12-iki Magyar Országgyűlés. Bp. 1899. 181. Ld. még: Mindennapi, 398–399. (1809. febr. 13.) és Uo. 405. (1809. febr. 22.). Vö. erről Lukcsics P.: i. m. 68–69.
80. Horvát I.: Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás... 1.
81. Uo. 4.
82. Uo. 6.
83. Uo. 7.
84. Dümmerth D.: Schwartner Márton... 220.
85. Horvát István levele Helmecci Mihályhoz. 1813. júl. 19. – MTA Könyvtára Kt. M. Irod. lev. 4-r. 120. Vö. ezzel Horvát levelét Perger Jánoshoz. (Ld. a 27. sz. jegyzetet)
86. Dümmerth D.: Schwartner Márton... 220.
87. 1815. márc. 15. – KazLev XII.k. 438.
88. 1815. márc. 15. – KazLev XII.k. 442. Ld. még erről Uo. 442–444. (Rumy Károly Györgyhöz írott levelét), valamint Kölcseynek Kazinczyhoz intézett levelét: Uo. 526–517.
89. Levele Kazinczynak. 1815. ápr. 3. – KazLev XII.k. 479. Kazinczy néhány hónappal

- később már szintén kételkedik Horvát bizonyító eljárásában. Vö.: Kazinczy levelét Rummy Károly Györgynek (1815. okt. 22.): „... die Sachen sich wenig um die Frage, ob Corvins Bibliothek ungarische Bücher gehabt oder nicht gehabt habe”. – KazLev XIII.k. 237. – Ld. még Kazinczy levelét Pongrácz Jánosnak: „Horvát Istvánnak megköszöntem bizodalmtát s czáfölását. Bár oly valót is mondana, a mely magyarhoz illően szól. De én azt hiszem, hogy Mátyásnak nem volt gondja nyelvünkre, s nincs megmutatva a mit megmutatni akart”. – KazLev XIII.k. 256. Vö. erről még Szalay László: Magyarország története. Harmadik kötet. Második kiadás (A Hunyadiaktól a mohácsi vészig. 1437–1526). Pest, 1863. 373–374.
90. Allgemeine Literatur-Zeitung, 1816. Febr. No. 49. 386–391., és No. 50. 394–398. Vö. Vass B.: i. m. 238. Vass ellenségesnek minősíti a hallei lap kritikáját, s helyénvalónak tartja a Schwartner elleni fellépést.
91. „Schw[artner] fű mérgében. Azt mondá, hogy gyűlöletessé tétetett a' natio előtt.” – (Szemere Pál levele Kazinczynek. 1815. febr. 28.) KazLev XII.k. 578. Ld. továbbá Kazinczy Döbrentei Gábornak írott levelét (1815. márc. 15.) – KazLev XII.k. 439. – Vö. ezzel Schwartner levelét Gamauf Theofilhoz. In: Lukács P.: i. m. 97. és 137., valamint Dümmerth D.: Schwartner Márton... 217.
92. Kollányi Ferenc: A Széchényi Országos Könyvtár az 1816–1818. években. Magyar Könyvszemle, 1904. XII.k. 2. füzet, 261. – Kollányi szerint a könyvtár órét a nádor elhalmozta munkával. Horvátnak mintegy 500 oklevelet kellett lemásolni, s 40 db XII–XIII. századi kódexet ismertetnie. Ld. még Horvát könyvtárőri tevékenységéről Vass B.: i. m. 226.; Kollányi F.: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1802–1902. Budapest, 1905. 349–355. és 395–396. és Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Budapest, 1981. 191. skk.
93. Vass B.: i. m. 229.
94. Pl. Tud. Gyűjt. 1817. I.k. 71–77. és az alább tárgyalandó, IV. Károly német-római császár 1356. évi aranybullájával foglalkozó tanulmánya. – Horvát nemcsak maga fáradozott főleg Schwartner megállapításainak cáfolatain, hanem másokat is erre buzdított. Többek között így írt Horvát Andrásnak: „... Árpád – Árpád bírjon írásra, hogy ne mondhatya Schwartner: A' Magyaroknak eddig csak egy Epóсок sem készülhetett. A' Nemzeti betsület érzése vezérelje tolladat, és minden lépésidet.” (1817. máj. 24.) – OSZK Kt. Lt.
95. Kazinczy már 1815-ben jelzi egyik levelében, hogy Horvát újabb támadásra készül Schwartner ellen: „Man schreibt mir: In Horváts etnaischer Brust stürmet es wieder. Bald werden Donner wider Schwartner blitzen.” Kazinczy Rummy Károly Györgynek (1815. okt. 16.) – KazLev XIII.k. 354.
96. KazLev XII.k. 556.
97. 1816. nov. 4. – KazLev XIV.k. 423.
98. B.V.L. (Boldogréti Víg László): Néhány hibás vélemény felfedeztetése IV. Károly Római Császár 1356-diki Arany Bullájáról. Tud. Gyűjt. 1817. III.k. 44–61. – Vö.: Vass B. ismertetését a cikkről, i. m. 281–285.
99. Néhány Hibás vélemény... 44.
100. M. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. Ein Versuch. Buda, I.Theil. 125. Horvát magyarul idézi Schwartner véleményét. Az Aranybulla említett fejezete, amely a régebbi – XVI–XVIII. századi kiadásokban a XXX. szám alatt szerepel, a legújabb, kritikai forrásközleményekben a XXXI. számot viseli. Ennek oka az oklevéltan nem egységes szövegkiadási módszerében rejlik. Ugyanis a metzi törvényeket az egyes fejezeteken belül összevonták, vagy az ugyanahhoz a caputhoz tartozó szövegrészeket a következő fejezetbe vitték át. Csak a hű szövegcritikai kiadás tisztázta a század elején megnyugtatóan, mely szövegrészek tartoznak az egyes fejezetekhez. Ennek megfelelően ma a bulla XXXI cikkelyéről beszélünk. Horvát és Schwartner korában ez még XXX volt. Ld. erről az általunk használt

- kiadást: Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung im Mittelalter und Neuzeit. Bearbeitet von Karl Zeumer. Zweite vermehrte Auflage. Tübingen, 1913. 214. (In: Quellensammlungen zum Staat-, Verwaltungs – und Völkerrecht. Von Heinrich Triepel. Zweiter Band); valamint „Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. Von Karl Zeumer. Erster Teil: Entstehung und Bedeutung der Goldenen Bulle. Zweiter Teil: Text der Goldenen Bulle. Urkunden zu ihrer Geschichte und Erläuterung. Weimar, 1908. 39–48.
101. Néhány Hibás Vélemény ... 45.
102. Uo. 44.
103. Uo.
104. Uo.
105. Uo. 44–45.
106. Uo. 44.
107. Uo. 47.
108. Uo.
109. Uo. 54. Horvát feltételezését a kutatások is bizonyítják. Az Aranybulla eredeti szövegéről mintegy 60 latin nyelvű kézirat mellett 40 korabeli német nyelvű fordítás is készült. Vö.: Die Goldene Bulle. Das Reichsgesetz Kaiser Karls IV. von Jahre 1356. Deutsche Übersetzung von Wolfgang D. Fritz. Geschichtliche Würdigung von Eckhard Müller-Martens. Weimar, 1978. 36.
110. Néhány Hibás Vélemény ... 55.
111. Uo. 55–56.
112. Uo. 56.
113. Így többek között felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes lenne megvizsgálni a bulla aranypécsettjén lévő feliratokat. Uo. 58.
114. Uo. 59.
115. Uo. 59–60.
116. Uo. 60–61.
117. Jellemző Horvát forrás- és történeti irodalom-kritikájára, hogy az egyik munkát másodkézből idézi, s el is fogadja a közlést („Nem láthatván magát a' munkát, ezt Thülemar munkájának de Bullis több kiadásaiból, mellyekkel bírok, tudom”. – 59. c. jegyzete).
118. Döbrentei Gáborka Horvát István. MTA Könyvtár Kézirattár, M. Irod. lev. 4-r. 55. (123. sz. levél). 1815. márc. 10.
119. A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979. 294.
120. Ezek közé az „antikritikái” közé tartozik az ezúttal saját neve alatt megjelentetett „a' Nemzeti Betsület védelmét tárgyzó” értekezése: Mikor kezdették írásba foglalni a' Magyarok Törvényeiket? Tud. Gyűjt. 1817. VII. köt. 78–97.; itt: 95. Vö. erről: Vass B.: i. m. 289–291.
121. Vö. mindenekelőtt Romy Károly György elleni polémiáját. Horvát és Romy között a Nemzeti Gazda 1817. IX., XI. és XII. számaiban bontakozott ki az a „szó fejtegetési” vita, amely azután a Tudományos Gyűjteményben folytatódott. Tud. Gyűjt. 1817. VIII.k. 130–142., ill. Uo. 142–159. Horvát Romy észrevételeit – főleg a Formint, Fűr mint, Firmium nevet és elnevezéseket illetően – „költemény”-nek tartotta, amelyre Romy, mintegy Schwartnert is védelmezve, a bécsi „Archiv für

- Geographic, Historie, Staats- und Kriegskunst” c. folyóiratban (1817. No. 79–83.) válaszolt. Ezt a cikkét a Tudományos Gyűjteménynek is elküldte. Ld. Tud. Gyűjt. 1817. VIII.k. 130–142. Erre reagált Horvát Uo. 142–159.
122. Werbőczy István emlékezete. – OSZK Kt. Fol.Hung. 754. itt a 99. f. A kéziratossá részletes elemzését ld: Soós I.: i. m. Itt e tanulmányunknak csak azon részleteire hivatkozunk, ahol Horvát érdemben Schwartznert bírálja. (Vö. 104–109.)
123. Werbőczy emlékezete 42. f.
124. Uo. 43. f.
125. Uo. 44. f.
126. Uo. – Horvát idézi Schwartzner művének idevágó gondolatait. Vö.: i. m. 253–254. Vö. az 57. sz. jegyzettel.
127. Werbőczy emlékezete 45. f. – Vö.: Schwartzner M.: i. m. 253.
128. Werbőczy István emlékezete, melyet a¹ Hármaskönyv törvényes bevételenek harmadik századára készített Horvát István, a¹ Széchenyi Országos Könyvtár őrzője a¹ Magyar Nemzeti Múzeum mellett. II. kötet. Levél Gyűjtemény Werbőczy István emlékezetéhez. Pesten, 1819. Trattner 360.
129. Uo. Elő Szó 5.
130. Uo. 6.
131. Uo. – A jórészt kommentár nélkül közölt oklevelek túlnyomó többsége a jászói és a leleszi prépostság levéltárából származik, addig nem került kiadásra; ugyancsak első alkalommal közli Horvát a Kovachich Mártontól és fiától kapott diplomákat, továbbá az üjhelyi-nemzetség és a beregszászi aljegyző, Pápay Zsigmond által számára elküldött hiteles másolatú okleveleket. Először kerültek közlésre oklevelek a gyulafehérvári és garamaszentbenedeki káptalanból, az esztergomi főkáptalanból is. Több diplomához jutott a Jankovich kéziratok között őrzöttékből, Széchenyi Ferenc Diplomatóriumából, Kaprinainak a pesti főiskolán őrzött kéziratgyűjteményéből. Horvát felkutatva a Pray és Cornides levelezésében található okleveleket, amelyek közül néhányat publikál. De átvett okleveleket más, a témához kapcsolódó, nyomtatásban már napvilágot látott oklevélgyűjteményekből is.
132. Werbőczy István emlékezete... II. kötet 6.
133. Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. I.k. 51–52.; Vö. Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalomtörténete a legrégebb időktől a jelenkorig. Második javított kiadás. Második kötet. Pest, 1868. 62.
134. Horvát maga is lelkesen szólt a műről. (Ld. az 54. sz. jegyzetet.) A külföldi tudományos sajtó is elismerően emlékezett meg róla. Schwartzner „... schrieb schon 1790 die vortreffliche Introductio in rem diplomaticam praecipue Hungaricam, sehr vermehrt 1802”. In: Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. 13. 15 und 17 August 1810. No. 97–99. 421.
135. Lukcsics P.: i. m. 40.
136. Uo. 37.
137. Schwartzner M.: i. m. 48.
138. Ld. Rummy Károly György levelét Engel János Keresztélyhez (1813. aug. 7.): „Schwartzners Diplomatik ist schon ganz vergriffen. Er zögert aber mit einer neuen Ausgabe, weil er die Kosten der Kupferstiche scheut.” In: Magyar Akadémiai Értesítő 1855. 482. Ld. még ezt: Lukcsics P.: i. m. 35. Vö. ezzel Schwartzner levelét Gamauf Gottliebhez (Pest, 1819. márc. 13.). Ezek szerint nem mondott le végleg-

- gesen arról, hogy művét egyszer majd „vebessert und vermehrt, wie sich's versteht” megjelenteti. In: Lukcsics P.: i. m. Melléklet: 150.
139. Lukcsics P.: i. m. 41.
140. Horvát Ádám Kazinczynak. 1816. máj. 1. – KazLev XIV.k. 161. Vö.: Schwartner M.: i. m. 49. „...donec filius patriae existat aliquis, qui ad modum MABILLONII, BESSELI et HEUMANN, rem diplomaticam Hungaricæ illustret confirmetque.”
141. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. (II. Literatura. A Hazai Literatura. Könyvvizsgálat. A recenzió első része a 70–108., a továbbiak a Tud. Gyűjt. 1819. IX. köt. 65–89., X. köt. 77–99., XI. köt. 83–106. és XII. köt. 89–100. jelentek meg.) – Vö.: Vass B.: i. m. 315–322., Horvát Árpád: Bevezetés a magyar oklevéltanba. Hallgatóinak kézirat helyett adja... Bp. 1880. 104., Gárdonyi A.: i. m. 6–7.
142. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 70–71.
143. Uo. 71.
144. Uo. 72. . – Pray oklevéltanáról és kéziratok művéről ld. Sinkovics I.: Pray... 525–548. különösen 538–543.
145. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 72.
146. Uo. 73.
147. Uo. 74.
148. Uo. 74–76.
149. Uo. 77–80. Hogy melyek ezek a segédtudományok, arra vonatkozólag Horvát nem ad felvilágosítást.
150. Uo. 81.
151. Uo. 82. – Horvát ebben a véleményében – legalábbis az alapvető tekintetben – részben Pray nézeteihez kapcsolódik, aki a diplomatika tudományát főleg „azok számára tartja szükségesnek, akik jogi tanulmányokkal foglalkoznak, mert a diplomatika adja kezükbe ama kritériumokat, melyek alapján a fejedelmek és a köznek jogai megállapítást nyerhetnek”. Ld. erről: Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937. Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 91. és Sinkovics I.: Pray... 532. De véleményének megfogalmazásához felhasználja C.T. Gottlob Schönemann német diplomatikus-történetíró álláspontját is, akinek művei megtalálhatók voltak könyvtárában. Ezeket nemcsak alaposan tanulmányozta, de azoknak néhány „rendszerét”, mint a következőkben látni fogjuk, magáénak is vallotta. Vö.: Versuch eines Vollständigen Systems der allgemeinen besonders alteren Diplomatie als Handbuch für Archivare und den Geschlechtsgebrauch von D. Carl Traugott Gottlob Schoenemann. Professor zu Göttingen. Mit sechzehn Kupfertafeln I–II. Bande, Leipzig, 1818. – Itt I.k. 18.
152. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 82.
153. Uo. 83.
154. Uo.
155. Horvát itt Praynak az oklevéltan gyakorlati alkalmazására vonatkozó megállapításait (ld. Sinkovics I.: Pray... 532. és 538.) és főleg Schönemann említett munkájának alapvető célkitűzéseit tartotta szem előtt. Schönemann tudós elődeivel és kortársaival, mindenekelőtt Gattererrel ellentétben az elméleti oklevéltan helyett elsősorban gyakorlati diplomatikát akart nyújtani olvasóinak, de, mint az idézett művének előszavából (Vorrede, X.), továbbá a „praktische Diplomatie” fogalmának meghatározásából illetve kifejtéséből is kitűnik, (vö.: i. m. I.k. 51–52.): „...die Diplomatie verdient im vollen Maaße den Namen einer praktischen Wissenschaft, die ihren Platz neben ihren Schwestern im Gebiet der Jurisprudenz behauptet. (...)

Die praktische Diplomatie hat es 1/entweder mit einer solchen Anwendung der Urkunden zu thun, die ihren Zwecken entspricht. Dies geschieht, wenn die Rechte und Gerechtigkeiten, welche sie betreffen, den Umständen und Verhältnissen, unter welchen sie begründet wurden, gemäß behauptet werden. Diese Anforderung ist allgemein und erstreckt sich auch im Durchschnitt über alle Urkunden. Wir nennen sie daher die allgemeine Praxis mit Urkunden oder die allgemeine praktische Diplomatie. (...) Die Urkundenkritik ist ein bloss untergeordnetes Geschäft des Praktischen Diplomaten, und man kann diesem Theil seiner Praxis wohl mit Recht die besondere praktische Diplomatie nennen.“) – Vö. erről: Richard Rosenmund: Die Fortschritte der Diplomatie seit Mabillon vornehmlich in Deutschland-Österreich. München und Leipzig, 1897. 39–41. (Historische Bibliothek)

156. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 83–84.
157. Uo. 85–86.
158. Uo. 86–87. – Itt bírálata – többek között – Anton Gustermann, illetve a magyar alkotmányról írott műve ellen irányul.
159. Uo. 89.
160. Uo. Vass B. (i. m. 322.) téved, amikor Wenzel Gusztáv egyik munkájára hivatkozva Horvát recenzióját elemezve mintegy értékelésül a következőket írja: „Horvát egészen a diplomatika atyjának, Mabillonnak álláspontjából indul ki s Sickellel tart, midőn diploma alatt csak jogi ünnepélyes iratot ért, s az oklevéltan körébe az érvényességet is felveszi.” Tény az, hogy Horvát a német történészek helyett – az egyedüli Schönemann kivételével – szívesebben hivatkozott, Mabillonra, különösen egyetemi előadásaiban, de Th. Sickellel aligha érthetett egyet, hiszen az 1824-ben született híres német történész diplomatikáját csak az 1850-es évek végén és az 1860-as években tette közzé. Vass Horvát fiának, Horvát Árpádnak az oklevél-meghatározását próbálta az apának tulajdonítani, a fiú valóban többször is hivatkozik Sickelre, és az oklevél, valamint az oklevéltan tárgyának meghatározásában elfogadja annak álláspontját. Vö.: Horvát Á.: i. m. 6–8., 31., 33., 45–46. és különösen 67–77., ahol részletesen ismerteti Sickel tevékenységét a diplomatika területén („diplomatica specialis” kidolgozása a „diplomatica universalis”-szal szemben) és bécsi oklevéltani szemináriumát.
161. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 90–91.: Vö. ezzel: Horvát Á.: i. m. 5–6.
162. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 93.: Vö. Horvát Á.: i. m. 9–31.
163. Tud. Gyűjt. 9 4–95.: Vö. Horvát Á.: i. m. 24–28.
164. Tud. Gyűjt. 1819. VIII.k. 96–97.
165. Uo. 98. Ez utóbbi ellenérvével nemcsak Schwartner diplomatikáját támadja Horvát, hanem De scultetiis... Budaë, 1815. c. művének egyik megállapítását is.
166. Uo. 99–101.
167. Uo. 101.
168. Uo. 102–103.
169. Uo. 107–108.
170. Tud. Gyűjt. 1819. IX.k. 65–67.
171. Uo. 68–69.
172. Uo. 71–72.
173. Uo. 72–73.
174. Vö. ennek részletezéséről 73–76.

175. Uo. 77–78.
176. Uo. 78–79. Horvát megjegyzi, hogy észrevételei a kiadott oklevelek formájára vonatkoznak, de szükséges lenne a még levéltárakban meglévő, de fel nem tárt oklevelek formáit is megvizsgálni. Ld.: Uo. 80–81.
177. Uo. 84.
178. Uo. 86–88. – Vö.: Horvát Á.: i. m. 45–46. Hogy Horvát mennyire fontosnak tartotta az oklevelek helyes olvasását és értelmezését, az kitűnik egyik, Jankovich Miklóshoz írott leveléből is, amelyben arra kéri a címzettet, hogy a részére elküldött középkori okleveleket „a' Leíró [ti. a másoló] „meg ne pontozza” (...) „Se más valamit ne jobbítson rajtok. (...) Én tsak magam számára (: ut deferint instax originalis pro regulis Conficiendis:) írom le ilyen nagy accuratióval a' Diplomákat. (...) Tavaly így 130 Diplomát írtam le. Nem diligentia? Tessék tsak egyet például egybe hasonlítani. (OSZK Kt. Levelestára. Horvát István Jankovich Miklóshoz. Fond 16/362. dátum nélkül, [talán az 1810-es évek vége, 1820-as évek első fele.]
179. Horvát itt Schönemannhoz kapcsolódik (vö. i. m. I.k. 28.), sőt szinte szó szerinti fordítását adja a diplomatika schönemanni meghatározásának. (A diplomatika) „die Wissenschaft oder Kunst, Urkunden zu lesen, zu Verstehen, zu beurtheilen und ueber ihre eigenthuemliche Beschaffenheit sichere Regeln zu geben”. – Ld. még Schönemannnak a Horvát által szintén használt, egyetemi előadásokra szánt tankönyvét: Lehrbuch der allgemeinen besonders aelteren Diplomatik in einem vollstaendigen systematischen Zusammenhange zum Gebrauch Akademischen Vorlesungen. Von D. Carl Traugott Gottlob Schoenemann. Erste Abtheilung. Hamburg 1801. (par. 7–4.1.)
180. Tud. Gyűjt. 1819. X.k. 73.
181. Uo. 74.
182. Uo. 75–76. és 82. – Abban a kérdésben, hogy a székeleyek milyen betűkkel írtak, Horvát nem foglal állást, inkább csak az egyszerű ténymegállapításra hagyatkozik. Vö.: Uo. 77. „Míg a' Históriaban hitelt fog érdemelni a hitelre méltó Bizonyosság-tétel, addig okosan tagadni nem lehet, hogy a' Székeleyek Erdélyben századokig különös és nem deák betűkkel éltek.” Ld. még: Uo. 80.
183. Uo. 84. Ld. még a régi magyar nyelv védelmében kifejtett gondolatait, különösen a Halotti Beszédről. Uo. 85–87.
184. Uo. 88–89.
185. Ld. Schönemann: i. m. I.k. 31.
186. Uo. 89–92.
187. Uo. 92–95.
188. Uo. 96–99. – Horvát – talán még 1819-ben – az ac betű előfordulásáról, változásáról az oklevelekben részletes jegyzeteket készített az európai – már publikált oklevelekre vonatkozóan (egészen a VI–VII. századtól fogva), mindenekelőtt három kiadványt felhasználva – Casley, David: A Catalogue of the Manuscripts of the King's Library, London 1734., Johannes Fridericus Schannat: Vindiciae Archivi Fuldensis Diplomatum. Francofurti ad Moesum 1728. és Joannes Jacobi Schencher: Alphabeti ex Diplomatus et Codicibus Thuricensibus Specimen. Tiguri 1730. Ezen kívül többször hivatkozik Joh. Chr. Gatterer: Elementa Artis Diplomaticae Universalis (...) Vol. I. Göttingae, 1765. c. munkájára s egyéb, a tárgyhoz kapcsolódó művekre is. (Adversaria de usu literae ac in Diplomatus. Cod. Sec. XIX. OSZK Kt. Quart. Lat. 1295. 205 ff.)
189. Vö.: Schönemann: Versuch... (Vorrede) X.I.: „Ich habe die Sprachkunde zu einem eigenen Theile gemacht, in der Festen Ueberzeugung, daß sie keinen geringen Platz in dem Cyklus diplomatischer Wissenschaften verdiene, als die Schriftkunde,

die man bisher fast ausschließlich bisher gezogen hat. (...) Ich hoffe, daß dieses Gebiet der Teutschen Sprachkunde (...) unsern Gelehrten und thactigen Forschern mehr empfohlen werden ...

190. Tud. Gyűjt. 1819. XI.k. 85.
191. Uo. 85–86.
192. Uo. 86–88.
193. Uo. 93–94. Erre tíz pontba szedve számos példát idéz.
194. Uo. 94–96. – További sajátosságokra is felhívja Schwartner figyelmét (pl. a „j” birtokos rag használatára, a hibás olvasatokból eredő durvaságokra, az ún. „lágyító és pattantó írás módra” stb.) – Uo. 96–105.
195. Tud. Gyűjt. 1819. XII. kötet, 90.
196. Uo. 91. – Horvát később több oklevél réztáblába való metszetésével elősegítette a helyes oklevélolvasást, kiigazítva egyúttal a Schwartner által elkövetett hibákat.
197. Uo. 92.
198. Uo. 93–95. – Vö. ezzel jegyzeteit: „Az Arabiai számoknak leg régiebb nyomaik Országunkban” címmel. (In: Horvát Istvánnak Jegyzései melylyeket egybeírt 1803.-dik Eszt. Cod.Sec. XIX. Vol.I. 65–66. ff. (126–128.) – OSZK Kt. Quart.Hung. 478.
199. Tud. Gyűjt. 1819. XII.k. 95–96.
200. Uo. 96–98.
201. Uo. 99.
202. Uo. 98.
203. Sinkovics I.: Pray... 538.
204. Diplomatica Notata. Collegit Steph. Horvát, Bibl. Széch. Regn. Custos. Pestini M.D.CCC. XIX., 183 fol. (Vö. különösen a 39–41., 52–61., 82, 94–106. és a 124–156. ff-t.) – OSZK Kt. Quart. Lat. 2368.
205. Ld. Horvát András levelét Horvát Istvánhoz (1820. jan. 3.) – OSZK Kt. Lt. Vö. erről még Kazinczy levelét, amelyben arról tudósítja Horvátot, „hogy a' megholt Vályi-Nagy, midőn már olvashatta betegsége miatt, fíjával olvastatá a' mit a' Tud. Gyűjt. kötetekben Schwartnernek Diplomaticája felől mondál, 's örömeiben felejté kinyait”. (1820. szept. 16.) -KazLev XVII.k. 241.
206. 1819. aug. 5–18. – OSZK Kt. Lt.
207. 1819. nov. 5-én. – OSZK Kt. Lt.
208. 1820. jan. 29-én. – OSZK Kt. Lt. – A levél egy részletére utal Zsidi János: Fejér György. Budapest, 1936. 39. [Palaestra Calesantiana. A Piaristák Doktori Értekezései az 1932. évtől. 17. sz.] és Vass B.: i. m. 258.
209. Perger János könyvéről értekezik Thaisz András. – Tud. Gyűjt. 1822. VII.k. 85–99. („... egyetlen volna a'Szerzót [ti. Schwartner] más mértékkel mérni, mint amilyennel maga akart méretni, – annyival is inkább, hogy Schwartner Diplomatikájának bővebb recenziójához már Horvát mint a' többek közt legcompetensebb Bíró fogott, mellynek befejezését most is várjuk...” 86. – Thaisz ezután bírálólag lép fel Horvátal szemben, megjegyezve, hogy Schwartner művének magyar nyelvű megjelentetése alkalmat nyújtott neki arra, hogy „a' maga jeles Diplomatikai észrevételeit) ... Ő legalább folytatólag fogja közölni; de mivel ez ekkoráig nem történt ' nekünk arra még reménységet se nyújt, ne hogy ezen a' Hazára nézve mindenkor figyelmet érdemlő könyvet, hallgatással láttassunk el mellőzni”, kénytelen ő pár szót szólni a Perger-féle kiadásról. (Uo. 86.)

210. Bé vezetés a diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába, melyet TT. Schwartner Márton úr után, némely változtatásokkal 's hasznos bővítésekkel magyar nyelven ki adott Perger János Bihar vármegyei fi 's a' Tekéntetes Királyi Táblánál hites ügyvéd. Első rész. Pest 1821. Trattner, 162, Második rész, 182, Harmadik rész, 280 (Lásd a mű bevezetését)
211. Horvát Á.: i. m. 98., a bírálatról úgy véli, hogy „a magyar diplomatika művelőjének nem szabad figyelmen kívül hagynia”.
212. Tud. Gyűjt. 1819. XII., 98–99. Vö. ezzel Tud. Gyűjt. 1817. I.k. 71–77. Horvát itt határozottan tiltakozik a külfölddel példálózó magatartás ellen, és arra buzdítja honfitársait, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek a magyar régiségek felkutatásának és magyar művek megteremtésének. „Ők [ti. a külföldieket követő tudósok] csak a' Schlözerekben, Heerenekben, Meinersekben és egyéb különben igen nevezetes, de a' magyar tárgyakra nézve nem classicus, hanem tsak segéd, írókban keresik a' magyar országai mondanivalókat, és a' készszel szeretnek ditsekedni...” Uo. 77.

István Soós

Versuch zur Bildung einer ungarischsprachigen Urkundenlehre

István Horvát und Martin Schwartner

Die Urkundenlehre als historische Hilfswissenschaft hat sich in Ungarn in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts entwickelt. Dies ist damit zu erklären, daß infolge des ausländischen Beispiels derzeit die Sammlung historischer Dokumente zwecks Aufarbeitung der Geschichte der ungarischen katholischen Kirche, ebenso wie jener Ungarns im Mittelalter bzw. der frühen Neuzeit einsetzte. Die Bedeutung der Urkunden und anderer Quellen war gewachsen, in erster Linie hinsichtlich Gerichtswesen und Rechtspraxis. In der Entwicklung der Urkundenlehre in Ungarn kam den die Echtheit ältester ungarischer Urkunden bestätigenden oder auch leugnenden diplomatischen Gefechten große Bedeutung zu. Im Jahre 1777 trug Ratio Educationis ebenfalls zur weitläufigere Bekanntmachung der Urkundenlehre mit der Gestaltung des selbständigen Wissenschaftszweiges bei, denn man reihte ihn unter den Hilfswissenschaften der Universität in Pest (Buda) ein. Erster Professor der Urkundenlehre an der Pester Universität war der jesuitische Geschichtsschreiber György Pray (1723–1801), dem Dániel Cornides (1732–1787) folgte, der seine praktischen Kenntnisse auf dem Gebiet der Urkundenlehre in Göttingen erweiterte. Sein Nachfolger war Martin Schwartner (1759–1823), der seine Kenntnisse ebenfalls an der Universität Göttingen vertiefte, und zwar bei einem der größten deutschen Wissenschaftler jener Epoche, J. Chr. Gatterer.

Sein als Lehrbuch an der Universität gedachtes, in mehreren Ausgaben erscheinendes Werk zur Urkundenlehre (Introductio in artem diplomaticam, praecipue Hungaricam. Pest, 1790., und 1802. – Einführung in die Urkundenlehre, besonders in die ungarische) verfaßte Schwartner, in erster Linie das theoretische System Gatterers verfolgend. Abweichend von seinen ungarischen Vorgängern – und vor allem von Pray – hat er hauptsächlich nicht die Prinzipien des ungarischen Gerichtswesens und der Rechtspraxis beachtet, sondern er wünschte den Studenten und Interessenten der

Urkundenlehre in kleinem Kreis die theoretischen Grundlagen nahezubringen. Die Mängel seines Werkes, seine unzureichende Kunde hinsichtlich ungarischen Urkundenmaterials vom Mittelalter, die fehlerhafte Veröffentlichung von Urkunden Ungarns in seinem Buch wurden seitens seiner Zeitgenossen oftmals kritisiert. Zu diesen Kritikern zählte sein einstiger Schüler und späterer Nachfolger an der Spitze des Lehrstuhls für Urkundenlehre, der romantische Sprachwissenschaftler und Geschichtsschreiber István Horvát (1784–1846).

Mit seiner Tätigkeit auf dem Gebiet der Urkundenlehre, den Kritiken zur Urkundenlehre, seinen historischen und philologischen Polemiken hat er die Aufmerksamkeit des ungarischen wissenschaftlichen Lebens betont auf die Bedeutung der Urkundenlehre in der Praxis gelenkt sowie damit die Grundlage für die Kultivierung historischer Hilfswissenschaften in ungarischer Sprache gelegt. Die Urkundenlehre diente im Lebenswerk von Horvát in der Anfangsphase in erster Linie seinen philologischen Forschungen den Namensdeutungen, der Etymologisierung. Später, in den 1810er Jahren dann wandte er sich in der Zeit der erstärkenden ungarischen nationalen Romantik auf der soliden Grundlage der Urkundenlehre unterstützend den Debatten mit den einheimischen und ausländischen Wissenschaftlern betreffs der die ungarische Nation, ihre ehrbare Vergangenheit und Sprache beschämenden, das Ungartum und seine Kultur dem Ausländischen gleichzusetzenden wünschender Kräfte entgegen. Im Mittelpunkt dieser Debatten stand also das Lebenswerk von Martin Schwartzner, und vor allem sein Handbuch der ungarischen Urkundenlehre. Der Verfasser dieses Artikels gibt diese Studien polemischen Stiles ausführlich bekannt, welche praktisch die in der Zeitschrift „Tudományos Gyűjtemény“ 1819 in mehreren Folgen veröffentlichte Kritik der Urkundenlehre Schwartzners durch Horvát vorbereiteten. Der Verfasser analysiert detailliert Horváts Rezension, die als Beginn der ungarsprachigen Urkundenlehre angesehen werden kann. Mit seiner Kritik wünschte Horvát – in die Fußstapfen seiner Vorgänger tretend – der Ausarbeitung einer solchen Urkundenlehre zu dienen, die neben den allgemeinen Maßregeln der Diplomatie Grundrisse der Urkundenlehre Ungarns enthalte hätte, und zwar mit besonderer Rücksicht auf deren praktische Anwendung. Gegenüber der theoretisch ausgerichteten Urkundenlehre trat er als Anhänger der praktische Ziele verfolgenden Diplomatie auf. Mit seiner Kritik hat er letztendlich die Aufmerksamkeit auf die Hebung der Urkundenlehre auf die wissenschaftliche Ebene gelenkt. Und zu dieser Tatsache hatte er in den letzten zwei Jahrzehnten seines Wirkens in bedeutendem Maße selbst beigetragen.

István Soós

An Experiment to establish Diplomatics in Hungarian

István Horvát and Martin Schwartzner

The diplomatics as a historical auxiliary discipline had been established in Hungary during the second half of the 18th century. The reason for this has been that collecting the historical documents in order to process the history both of the Hungarian Catholic Church and the one of Hungary in the Middle Ages and the Early Modern Period, just started under the influence of foreign examples. The significance both of the charters and other historical sources grew, especially when they were used in the jurisdiction and the legal practice. In the development of the diplomatics in Hungary, the struggles over the authenticity of oldest Hungarian charters gained prime importance. The decree, *Ratio Educationis*, passed in 1777, also contributed to the dissemination of diplomatics and facilitated its becoming an autonomous scholarly discipline as it entered in the university curriculum. The first instructor of diplomatics at the (Buda) Pest University was a Jesuit historian, György Pray (1723–1801); he was followed by Daniel Cornides (1732–1787), being traded for his knowledge on the field of the historical auxiliary disciplines, among them first of all of diplomatics, in Göttingen. His successor was Martin Schwartzner (1759–1823), who also studied in the Göttingen University and widened his expertise in diplomatics by attending the lectures of one of the most famous German scholars of the age, J. Chr. Gatterer.

Schwartzner in his work (*Introductio in artem diplomaticam, praecipue Hungaricam*. Pest, 1790., Budae, 1802. – An introduction in the diplomatics, especially in the Hungarian.) written as a university handbook, primarily followed Gatterer's conceptual system. In contrast to his Hungarian predecessors in diplomatics, like Pray in particular, kept in view not the Hungarian jurisdiction and legal practice, but endeavoured to acquaint both his students and the closer public, being interested in diplomatics, with the theoretical foundations of this discipline. The shortcomings of his work, his incomplete knowledge Hungary's charter material of the Middle Ages, or the mistakes he committed in publishing Hungary's chapters in Latin, were all criticized by his contemporaries several times. Among his critics there was his once disciple, then his successor as head of the department of diplomatics, the romantic linguist and historian, István Horváth (1784–1846).

Horvát in his researches of and critiques on diplomatics, his historical linguistic discussions focused the attention of Hungarian scholarly life on the practical importance of diplomatics. With this he also established the basis for pursuit of historical auxiliary disciplines in Hungarian language. The diplomatics in the initial phase of Horvát's scholarly activity served mainly his inquiries in linguistics, name-explanations and etymologies. Later, in the 1810s, in the period of an increased national romanticism in Hungary, the diplomatics, by refusing the statements both of the Hungarian and foreign historians and scholars on the inferiority of Hungarian nation, her glorious past and language, provided an adequate ground for levelling up the Hunga-

rian culture to the level of foreign, mainly the German one. Martin Schwartzner's oeuvre, especially his handbook on diplomatics stood at the centre of these polemics and debates. The author of this recent study analyzes these polemical writings which anticipated Horvát's main critique (published in several parts in the journal „Tudományos Gyűjtemény” in 1819) on Schwartzner's sort of diplomatics. The author deals in detail with Horvát's review which can be considered as the beginning of diplomatics in Hungarian. Horváth in his criticism, following traces of his Hungarian predecessors, endeavoured to elaborate diplomatics, which apart from the universal patterns of this discipline, was devised to involve the foundations of a Hungarian diplomatics. And he paid particular attention to its practical usage in the everyday life. As opposed to a theoretical discipline, he advocated the diplomatics serving practical purposes. By his critiques he even called on attention to raise the diplomatics on scholarly level, to the accomplishment of which he himself also contributed enormously in the last two decades of his scholarly activity.

TOMKA BÉLA

A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig

Változó hangsúlyok a Harmadik Birodalom értelmezésében

A modern történelemnek valószínűleg nincs más területe, melyet olyan intenzíven kutattak volna az utóbbi évtizedekben szerte a világon, mint a Harmadik Birodalom s a náci mozgalom történetét. Különösen a 60-as évek óta születtek fontos eredmények, jóllehet becslések szerint már a hatvanas évek elején átlépte a százezres határt csak a második világháború néhány évét témául választó publikációk száma. Azóta tovább nőtt a nácizmussal foglalkozó írások áradata. A megjelent munkák száma annyira nagy, hogy van szerző, aki egyenesen „historiográfiai inflációról”¹ beszél, amely maga is a tanulmányozás tárgyává válik.

Bár a feltárt forrásanyag egyre nő, s a legapróbb részletkérdésekről is monográfiák jelentek már meg, az átfogóbb megközelítéseket illetően fennmaradtak a viták, s korántsem beszélhetünk a nácizmus illetve a Harmadik Birodalom történetének általánosan elfogadott értelmezéséről. A viták az utóbbi másfél évtizedben talán hevesebbek, mint valaha. Véleményünk szerint ez a tény már önmagában is figyelemre méltó, s a vita messze túlmutat tulajdonképpen tárgyán. Jelzi a nyugati történetírás utóbbi évtizedekben végbement alapvető módszertani átalakulását is, ami talán a társadalomtudományok eredményeinek mind fokozottabb felhasználásával jellemezhető leginkább. A náci államról folytatott történészvitákban ugyanis kulcsszerepet játszanak a társadalomtudományokból átvett fogalmak és elméletek, a vitákban elfoglalt pozíciókat egyre inkább a történész elméleti-módszertani nézetei-elfogultságai, s kevésbé a tradicionális történészesszközök birtoklásában meglévő különbségek (forráskritika stb.) határozzák meg.

Látszólag teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzeti szocializmus a fasizmus általános jelenségének egyik megnyilvánulása volt. A hazai történetírás és politikai publicisztika legalábbis a legutóbbi időkig szinte egyöntetűen olyan gyűjtőfogalomként használta a fasizmus terminológiát, amely magában foglalja a nácizmust is („német fasizmus”).² A nemzetközi történeti kutatás számára azonban korántsem ilyen problémamentes ez az általánosítás. Bár a nácizmus fasizmusként való értelmezése – mindenekelőtt a munkásmozgalom harci jelszavának, az antifasizmusnak eredményeként³ – már a két világháború között és a második világháború alatt megfigyelhető, az 1940–50-es évek Nyugat-Európájában a nemzeti szocializmust leginkább a totalitarizmuselméletek keretében elemezték. A nácizmust is magában foglaló, általánosító fasizmusfogalom használata ekkoriban kizárólag a (szovjet)marxista társadalomtudomány sajátja volt, s csak a 60-as években, Ernst Nolte könyvének megjelenésével – melyről még szót ejtünk a későbbiekben – vált nyugaton is újra elterjedté.

Egy másik, az előző kettőnél is heterogénebb irányzat szerint a náciizmus legmegfelelőbbben egyedi jelenségként értelmezhető: vagy szélsőséges antiszemitizmusát tekintve meghatározó ismérvének, vagy pedig a sajátos német történelmi fejlődés keretében keresve helyét. Főként a német „új társadalomtörténet” jeleskedett a „Sonderweg” (különút) tézisének kidolgozásában, mely szerint a felemás módon modernizálódó német társadalom preindusztriális, feudális és autoriter vonásainak fennmaradása éles ellentétbe került az expanzív tőkés gazdasági fejlődés, a kialakuló ipari társadalom egalitárius tendenciáival, s a Harmadik Birodalom létrejötte sokkal inkább ezek, mint a kapitalista viszonyok következménye volt. Bár ezt a modellt képviselői közül számosan – például Jürgen Kocka – összeegyeztethetőnek tartják a fasiszmus- és totalitarizmuselméletekkel, a társadalomtörténeti kutatások jelentős hangsúlyeltolódásokat eredményeztek a Harmadik Birodalom értelmezéseiben.⁴ Újabban pedig már a társadalomtörténet markáns módszertani differenciációjának is tanúi lehetünk a Harmadik Birodalom kutatásában.

Melyik interpretáció képes leginkább visszaadni a náciizmus lényegét? A fasiszmus- vagy inkább a totalitarizmuselmélet(ek)et kell felhasználnunk? Vagy teljesen le kell mondanunk egy ilyen középszintű elmületről (R. K. Merton) a tisztán empirikus kutatást előtérbe helyezve, s a náciizmust egyedi jelenségként interpretálva kerülhetünk legközelebb megértéséhez? Esetleg a politikai szféra elemzésének eddigi dominanciája helyett a hétköznapi életet, a társadalmat magát elemző irányzat kínál megoldást? A következőkben az irodalom által e kérdésekre adott legjellemzőbb válaszokat tekintjük át.⁵

A Harmadik Birodalom történetének kutatása erősen nemzetközi jellegű. Különösen a második világháború utáni első két évtizedben születtek a meghatározó kutatási eredmények az angolszász országokban. A 60-as évek közepétől azonban a német – nyugatnémet – történetírás behozta hátrányát. A legfontosabb kérdéscsoportok azóta elsősorban nyugatnémet szerzőktől származnak, a viták egyre növekvő mértékben német viták, igaz, továbbra is élénk nemzetközi, főként angol-amerikai részvétellel. Ebből következően elsősorban a nyugatnémet historiográfia feldolgozását tartottuk feladatunknak.

A totalitarizmus fogalmát elsőként az olasz antifasiszta publicisztika használta a 20-as évek elején.⁶ Mussolini, és a fasiszta vezetés pozitív önértelmezésként – főként a „stato totalitario” összetételben – hamarosan átvette a kifejezést. Ez a fogalom náluk – például Gentilénél, az olasz fasiszmus első számú ideológusánál – egy olyan rendszert jelölt, amiben megszűnik az állam és a társadalom közötti, a parlamentáris-demokratikus államokat jellemző szakadék. A nemzeti szocialisták is hasonló értelemben alkalmazták e fogalmat a hatalomátvétel előtt, de az ő ideológiájukban nem vált központi és hivatalos elemmé, sőt idővel szinte teljesen el is tűnt. A kortárs elemzők közül a baloldaliak (pl. Franz Neumann, Rudolf Hilferding) csak a fasiszta diktatúra(ka)t illették a totalitarizmus/totaliter kifejezéssel, a liberálisok-demokraták azonban az olasz mellett hamarosan – már a 20-as évek második felétől – a Szovjetunióra, 1933 után pedig a náci rezsimre is használták ezt a fogalmat. A liberálisok hangsúlyozták, hogy diktatúrák ugyan korábban is léteztek a történelemben, szembetűnő azonban e despotizmusok és modern – fasiszta és kommunista – válfajaik között a minőségi különbség: az utóbbiak soha

nem látott mértékben alkalmazták az indoktrinációt és a terrort, a manipulációt, mobilizálják a tömegeket. Véleményük szerint a hatalomgyakorlás ezen új vonásai teszik a német és a szovjet rendszert strukturálisan azonossá.

A totalitarizmusfogalom már ekkoriban rendkívül erős politikai töltéssel rendelkezett, amit jól mutat az, hogy a Ribbentrop–Molotov-paktumot követően felerősödött használata, ellenben néhány év múlva, a Hitler-ellenes koalíció éveiben a Szovjetunió már nem számított totaliternek az angolszász tudományban, hanem „helyére” Japán került. Az elmélet ezen kettős funkciója később is megmaradt: egyfelől a fasiszta-nemzetiszocialista és a kommunista rendszer(ek) összehasonlító társadalomtudományi analizisének eszköze lett, másfelől pedig a liberális demokráciák politikai-elméleti önvédelmi pozícióját volt hivatott erősíteni.⁷

A világháborút követő időszak totalitarizmuselméletének követői ezekhez a kortárs értelmezésekhez kapcsolódtak totalitarizmusfogalmuk mélyebb kidolgozásával. Közülük elsősorban a történeti-filozófiai irányultságú Hannah Arendt⁸, valamint a jogelméleti orientációjú Zbigniew K. Brzezinski és Carl J. Friedrich⁹ munkáit kell kiemelnünk.

Arendt megkülönbözteti a szabadságot csak korlátozó autoriter rezsimektől a szabadságot teljesen felszámoló totaliter diktatúrákat. Szerinte a totalitarizmus a modern társadalmak válságában alakul ki, melynek során a nemzetállam gyengül, az imperializmus megerősödik, az osztályok és értékek válságba kerülnek, s mindenekelőtt széttörnek az embereket összekötő kapcsok, a cselekvő polgár helyére az elhagyatottság és feclslegesség érzése uralta tömeg lép. Ezek a 19. század utolsó évtizedeiben kialakuló viszonyok az első világháború alatt különösen felerősödtek. A totaliter ideológia átfogó és kizárólagos világmagyarázatával, a történelem megváltó céljának deklarálásával kínál egyfajta bizonyosságot az atomizált, elbizonytalanodott ember számára. Ezt azonban minden humánus feladva, elsősorban terror alkalmazásával igyekszik elérni. A terror mellett a manipulációt szolgáló, s nem a politikai hitben gyökerező ideológia a totaliter államok másik fő jellemzője.

Arendt totális államnak a Szovjetuniót és a náci Németországot tartja – a fasiszta Itáliát ellenben „csupán” autoriternek tekinti –, s ezek uralmi rendszerének árnyalt és meggyőző leírását adja. Különösen a nemzeti szocialista rezsim radikalizálódó, önromboló sajátosságait ábrázolja plasztikusan. Az elemzett társadalmi jelenség kialakulására azonban – mint az talán e néhány soros ismertetésből is kitűnik – nem képes megfelelő magyarázatot nyújtani. Nyilvánvalóan elfogadhatatlan például az az érvelése, amely szerint a totaliter mozgalmak a tömegettársadalmak termékei, s csak abban az esetben funkcionálhatnak, „ha milliónyi embert átfognak”¹⁰, következésképpen csak Németország és a Szovjetunió lehet alkalmas terep számukra, de pl. Olaszország már nem.¹¹

Míg Arendt inkább a totaliter rendszerek történeti vizsgálatának szentelte munkáját, s egyfajta történeti leíró reáltipikus definíciót nyújt, Carl J. Friedrich kísérletet tett egy ideáltipikus totalitarizmusfogalom megalkotására. Zbigniew Brzezinski közreműködésével írt nagyhatású munkájában a totalitarizmust olyan tünetegyüttesnek tekinti, melynek egyes alkotórészei más ural-

mi formákban is megtalálhatók, együttesen azonban csak a totaliter rendszerekben jelentkeznek. A szindróma hat fő jellemzője a következő:

1., Egy hivatalos ideológia, amely az élet minden területét átfogja, s a fennálló társadalom radikális elvetése mellett céljaként az emberiség ideális földi végállapotának megteremtését hirdeti.

2., Hierarchikusan és oligarchikusan felépülő, egy személy által vezetett tömegpárt kormányzása, melynek az összlakosság körülbelül 10%-a tagja, s amely a bürokrácia fölött vagy azzal összeolvadva működik.

3., A társadalom és az állam, de maga a párt feletti ellenőrzést is egy terrorisztikus titkosrendőrség gyakorolja. A terrorrendszer a rezsim tényleges ellenfelei mellett potenciális vagy önkényesen kiválasztott „ellenséges” osztályok és fajok ellen irányul.

4., A politikai vezetés fegyvermonopóliuma.

5., A párt híromonopóliuma a tömegkommunikáció fejlődése által technikailag adódó lehetőségek kihasználásával.

6., Központilag irányított gazdaság.¹²

A totalitarizmust Friedrich is egy új, sajátos uralmi formának tartja, melynek jellemzői mind a kommunista, mind pedig az általa szélesebben értelmezett fasiszta diktatúrákban megtalálhatók, „ezek sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint más államrendszerekre, az utóbbiakba beleértve az autokrácia régebbi formáit is.”¹³ Míg Arendt a náci rendszert egy állandóan változó, akcionista rendszerként jellemezte, Friedrich – a korban elterjedt nézőpontnak megfelelően – a náciizmus monolitikus leírását adta. Igyekezett azonban Arendtnél meggyőzőbb magyarázatot adni a totalitárius diktatúrák kialakulására, amit főként a technikai fejlődés eredményének tekint, s ebben különösen a modern kommunikációs eszközöknek és fegyvereknek tulajdonít nagy jelentőséget. Leonard B. Schapiro – szintén kiemelkedő totalitarizmus-szakértő – ellenben úgy véli, hogy a technikai fejlődés nélkül ugyan nem lett volna lehetséges a lakosság átfogó ellenőrzése, de ez önmagában még nem megfelelő magyarázat a náci és a bolsevik diktatúrák speciális módszereire, melyeknek számos párhuzama található korábbi türanniákban is. Véleménye szerint a totaliter hatalmi rendszer igazi jellegzetessége dinamikus természetű, az, hogy „az új vezérek mindent meg akarnak változtatni, mégpedig nem csupán anyagi tekintetben, hanem a fennálló értékrendet illetően is.”¹⁴

A totalitarizmuselmélet az 50-es évek óta igen nagy hatást gyakorolt a náciizmus történetének feldolgozásaira, amit több olyan munka jelez, mint a Harmadik Birodalom korai történetjének – szinte példátlan módon több évtizede standardmunkának számító – összefoglalása Karl Dietrich Bracher és társai tollából.¹⁵ E könyv időtállóságában nyilvánvalóan az is közrejátszott, hogy Bracher nem alkotott a Friedrichéhez hasonló merev, a dinamikát kizáró definíciót. Számára „a totaliter diktatúrák döntő jellemvonása: a totális uralmi igény és vezérelv, a kizárólagos ideológia és a kormányok és kormányzottak azonosságának fikciója.”¹⁶

A totalitarizmus Bracher felfogásában sem csupán a két világháború közötti, hanem az azt követő korszak jelensége is. Az új technikai eszközök modern diktatúrák kialakulására nyújtanak lehetőséget, melyek a tömegek mobilizálásának és indoktrinációjának soha nem látott fokával rendelkeznek.

Emiatt úgy véli, hogy az elmélet elvetése – gyenge pontjai ellenére – komoly veszélyekkel járna a parlamentáris demokráciák szellemi önvédelmi képessége szempontjából. Az alapvető különbség a szabadság és az elnyomás, a demokrácia és a diktatúra között van, s nem a kapitalizmus és a szocializmus között – állítja –, s éppen ennek felismerését teszi lehetővé a totalitarizmuselmélet. Bracher ennek megfelelően nagy aggodalommal fogadta a rivális fasizmusfogalomnak az 1960-as évektől megfigyelhető reneszánszát, ami szerinte politikailag a kommunista diktatúrák elleni kritika gyengülésével jár, mivel az anti-kommunizmus többé már nem totalitarizmuskritikát jelent, hanem potenciális fasizmusként jelenik meg, hiszen maga is a fasizmus egyik fontos jellemzője. „A fasizmusfogalom általánosodása a totaliter és a demokratikus politika közötti különbségtétel rovására történt. A szellemi következmények beláthatatlanok,”¹⁷ – írja – hiszen így a demokrácia-totalitarizmus helyébe a fasizmus-kommunizmus alternatíva lép. Ez az érvelés – a napi politikai szempontok prioritása a tudományosakkal szemben – a legtöbb megfigyelő szerint egyben Bracher álláspontjának legfőbb gyengeségét jelenti. Bracher a totalitarizmuselméletek legelszántabb védelmezői közé tartozott még az 1980-as években is,¹⁸ amikor érdekes módon a totalitarizmuselméletek egyfajta újjászületése volt megfigyelhető, melynek elsősorban politikai okai voltak, mindenekelőtt a szélsőbal- és szélsőjobboldali mozgalmak térnyerése valamint a nemzetközi enyhülés átmeneti apálya.¹⁹

E reneszánsz azonban valóban csupán átmeneti jelenség volt, mivel a totalitarizmuskoncepció a 60-as évektől kezdve – a fasizmuselméletek növekvő újbóli recepciójával párhuzamosan – mindinkább válságba került. Nyilvánvalóan közrejátszott ebben az, hogy a Szovjetunió, s különösen az európai kommunista országok jelentős változásokon mentek keresztül: a terror, a tömegpropaganda, a párt hatalmi monopóliuma egyre inkább veszítettek jelentőségükből számos kortárs szakértő szerint a posztstálinista államok a modern ipari társadalom követelményeinek hatására autoriter állammá fejlődtek vissza. Friedrich és Brzezinski paraméterei tehát egyre kevésbé tükrözték a „totaliter” rezsimek valóságos állapotait. Ők – a változásokkal lépést tartani igyekezvén – oldották eredeti koncepciójuk merevségét: a náci Németországot és a sztálini Szovjetuniót, mint a totalitarizmus különlegesen szélsőséges változatait megkülönböztették a normálestétől, s elismerték, hogy korábban egyes esetleges vonásoknak túl nagy jelentőséget tulajdonítottak. Primér- és szekunderjelenségeket különítettek el a totális államok jellemzői között. Az előbbieket sorában főként egy új társadalmi értékrend elfogadtatásának illetve érvényesítésének törekvése szerepelt, míg az utóbbiakhoz például a párturalom, a tömegpropaganda tartozott.²⁰

Bár néhány fontos, a totalitarizmuselméletekkel szembeni ellenvetés már eddig is szóba került, a következőkben bírálóinak legfontosabb érveit igyekszünk röviden számba venni. A totalitarizmuselmélet egyes marxista kritikái szerint maga a fogalom csupán a hidegháború tisztán politikai célokot szolgáló terméke, egy anti-ideológia, amely a Szovjetunió lejáratására szolgált, így tudományosan értékelen. Ez az érvelés természetesen nem fogadható el, mert – mint láttuk – a fogalmat már az 1920-as évektől kezdve használták. Ezenkívül ez a kijelentés maga is politikai argumentáció, ami nem

mond semmit arról, hogy a totalitarizmus más fogalmaknál alkalmasabb-e a jelölni kívánt jelenségek elméleti megragadására vagy sem.

Egy másik – szintén marxista – kritikai irányzat szerint az elmélet megengedhetetlenül elhanyagolja az egyes politikai rendszerek lényegét, azaz céljait, szándékait. Werner Hofmann a csak körülményesen lefordítható „Beharrungsdiktatur”-nak („fenntartó” diktatúra) nevezi Hitler rendszerét, ami a meglévő uralmi pozíciók biztosítását volt hivatott szolgálni, míg Sztálin rezsimét „Erziehungsdiktatur”-nak („nevelő” diktatúra) tartja, amelynek feladata a Szovjetunióban időszerű „eredeti tőkefelhalmozás” felgyorsítása volt.²¹ A Szovjetuniót pozitív céljait tekintetbe véve nem lehet azonosítani a náci Németországgal, következésképpen a totalitarizmust a náciizmusra esetleg lehet alkalmazni, de a kommunizmusra nem – véli Hofmann. Az általa alkalmazott terminusokkal szembeni jogos ellenvetésnek tűnik, hogy nem csupán Sztálinnak, hanem Hitlernek is szándéka volt egy – igaz, más szempontú – „átnevelés”. Ennél is fontosabb azonban a nyilvánvaló módszertani probléma: a nem vizsgálható jövőre vonatkozó kijelentés nem is cáfolható, s ezért egy rezsim jövőjét nem lehetséges egy másik rendszer jelenével összevetni. Mivel Hofmann ezt teszi, közel kerül a sztálinizmus apológiájához, melyben a célok legitímálják a diktatórikus módszereket.²²

A totalitarizmuselméletet emellett is több lényeges ponton érte kritika. A talán legfontosabb bírálat szerint elvonatkoztat a totaliter struktúrák átörösését lehetővé tevő társadalmi és gazdasági előfeltételektől, s így az uralmi rendszer, terror, propaganda, egypártrendszer válik az összehasonlítás ki zárólagos kritériumává, jóllehet a német és szovjet diktatúra gazdasági és társadalmi előfeltételi egészen eltérőek voltak. A már erősen iparosodott náci Németország gazdasága például közel sem állt olyan mértékben állami kontroll alatt, mint a Szovjetunióé, központilag irányított gazdaságról pedig semmiképpen nem beszélhetünk a Harmadik Birodalomban.

Ezenkívül az 1960-as évek közepe óta a náci bel- és gazdaságpolitika, bürokrácia stb. mind mélyebb kutatása nyomán egyre több kutató véli úgy, hogy a Harmadik Birodalom közel sem tekinthető olyannyira monolitikusnak, mint azt a totalitarizmuselmélet sugallja, vagy ahogy az például Friedrich tanulmányaiból kitűnik. Ehelyett sokkal inkább egyfajta struktúranélküliség, belső anarchizmus jellemezte. A Harmadik Birodalom uralmi rendszerének leírására alkalmasnak tűnik a „polikrácia” fogalma, ami több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent.²³ Hitlernek állandó kompromisszumokkal s radikalizációval kellett újra és újra biztosítania uralmát. Így „tényleges uralma a gazdaság-, társadalom-, és kultúrpolitika területén igen korlátozott maradt, sőt gyakran nem is létezett” – írja Peter Hüttenberger a kérdést illetően klasszikus tanulmányában.²⁴

Nem csupán a Harmadik Birodalom esetében vált azonban nyilvánvalóvá hogy a totalitarizmusfogalom nem teszi lehetővé a totaliter program és uralmi igények, valamint a tényleges uralmi struktúrák közötti különbségtételt. Mint jeleztük, a szocialista országok fejlődésének fényében az 1960–70-es években egyre inkább teret nyert az a felismerés, hogy a posztsztálinista rendszerek társadalmi-politikai változásai és konfliktusai nem írhatók le a totalitarizmuselmélet(ek)ből nyert kategóriákkal. Nem igazolódtak az elmélet

azon tézisei sem, melyek szerint a totaliter uralom feltétele egy (karizmatikus) teljhatalmú vezér, a totalitarizmus önmagában vett cél, s az sem, hogy a totalitarizmus szükségszerűen mindinkább totalitárius kell legyen.

A kritikák ellenére egy koncepció-pluralizmus (pragmatizmus?) jegyében lehet létjogosultsága a totalitarizmus fogalmának is – mint egy elemzési eszköznek a többi között –, főként azért, mert ugyanazon történeti jelenség különböző célú leírására más és más fogalmak lehetnek alkalmasak. A totalitarizmusfogalom jól definiálva azt hangsúlyozza, ami valóban közös például a sztálini Szovjetunió és a náci Németország között: kizárólagosságra való törekvés, hasonló uralmi technikák stb. Az ilyen szempontú összevetés pedig tanulságokkal járhat e rezsimek megértése szempontjából. Ugyanakkor tudatában kell lennünk a súlyos ellenérveknek is, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a totalitarizmus fogalmának használata főként nem komparatív értelemben célravezető.

Mint jeleztük, a Német Szövetsegi Köztársaságban, s más nyugat-európai országokban a második világháború után jóideig Mussolini mozgalmát és rendszerét emlegették fasisztaként, a német „fasizmusra” a nemzeti szocializmus, Hitler-állam, Harmadik Birodalom megjelöléseket alkalmazták, úgyszólván szinonimaként.²⁵ A náciizmust ekkoriban csak a marxista szerzők értelmezték a fasizmuselméletek keretében, melyek iránt az 1960-as években megnőtt az érdeklődés. Ehhez jelentősen hozzájárult Ernst Nolte 1963-ban megjelent és nagy visszhangot kiváltott műve.²⁶ Ettől kezdődően mindinkább előretörték a történetírásban a nem marxista fasizmusinterpretációk is.

Klaus Hildebrand nyomán az utóbbi évtizedek fasizmuskutatásának három fő áramlatát különböztethetjük meg:²⁷

- 1., A marxista;
- 2., az elsősorban Ernst Nolte jegyezte ún. „fönomológiai”-eszmétörténeti; és
- 3., a strukturalista-funkcionalista – vagy másként szociológiai –, illetve az ezzel rokonítható, a fasizmust a modernizációelméletek keretében értelmező irányzatot.

A fasizmuselméletek következő áttekintésénél is mindenekelőtt azt a szempontot érvényesítjük, hogy azok mennyiben alkalmasak a náciizmus leírására.

1., Az ortodox „ügynökélmélettől” a bonapartizmuselméletig terjedő skálán elhelyezkedő marxista fasizmuselméletek közös vonása az, hogy a fasizmust valamilyen formában a kapitalista rendszer következményének tekintik. Az előbbiek a fasizta rezsim (náciizmus) és a monopolkapitalizmus teljes strukturális azonosságának tételéből indulnak ki, míg az utóbbiak – a nagytőke és a náciizmus közötti szoros kapcsolat elismerése mellett – azt állítják, hogy a Harmadik Birodalomban – növekvő mértékben – jelen volt a végrehajtóhatalom relatív önállósulása, a politika primátusa.

A kapitalizmus és fasizmus strukturális azonosságának tétele már a 20-as években kanonizálódott a kommunista mozgalomban. A Kommunista Internacionálé 1924-es V. kongresszusa a nagyburzsoázia proletariátus elleni pusztá harci eszközöként aposztrofálta a fasizmust. Főként német és olasz

munkásmozgalmi vezetők (Karl Radek, Clara Zetkin, Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti) hasztalan hívták fel a figyelmet már a 20-as években a Komintern által megjelölt tisztán prokapitalista funkció és a tényleges társadalmi bázis közötti ellentmondásra, fellépésüket szektásként, revizionistaként bélyegezték meg a kommunista mozgalomban. Ráadásul a Komintern állásfoglalása szerint a kapitalizmus ezen halódó korszakában minden nem kommunista párt fasiszta jellegűvé válik. Az ortodox álláspont a Komintern VB 13. plénumának közismert, 1933 decemberében született meghatározásában is tükröződött, amely egészen a legutóbbi évekig a szovjetmarxizmus hivatalos definíciójának számított. Eszerint „a fasiszmus a fináncstőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább szárnyának nyílt, terrorisztikus diktatúrája.” E meghatározás Lenin imperializmuselméletének alapján állítja, hogy a kapitalizmus küszöbön álló, objektíve elkerülhetetlen összeomlását a monopoltőke legreakciósabb stb. csoportja tömegmozgalom segítségével igyekszik elhárítani. Így juttatja hatalomra a fasiszta pártot, amivel csupán a polgári állam egy újabb formája keletkezik. Ez történt Németországban is: a burzsoázia a náci diktatúrával tett kísérletet a kommunista mozgalom felszámolására. Eltűntek a parlamenti díszletek, de a társadalmi alap, a monopoltőke uralma nem változott a weimari köztársasághoz képest, csak formája lett más.

Ez az interpretáció teljesen figyelmen kívül hagyja a náci diktatúra kialakulásának folyamatát, mindenképp az NSDAP széles társadalmi bázisát. Nem képes magyarázni azt, hogy e párt tízmilliót jóval meghaladó választói tábormal rendelkezve jutott hatalomra, ahogy a „fasiszta” rendszer kétségkívül megfigyelhető önállósulási tendenciáira sem képes fényt vetni. E felfogás szerint nem a diktatúra formája, hanem társadalmi funkciója a döntő (*cui bono*). Mivel azonban ez egy hagyományos katonai diktatúra és a náci rendszer esetében e nézet hívei számára teljesen azonos, a definíció szükségszerűen a fasiszmusfogalom felhígulásához vezet.

A kapitalizmus és a fasiszmus viszonya fontos az interpretáció szempontjából, de önmagában nem magyarázza a nácizmus kialakulását. Miért Németországban, s nem például a szintén kapitalista Egyesült Államokban alakult ki fasiszta diktatúra? Emellett ez az elmélet a nácizmus faji politikáját, Hitler jelentős szerepét szintén képtelen súlyának megfelelően beilleszteni az interpretációba. Milyen érdeke fűződött a nagytőkének a totális háborúhoz, melyben termelőeszközeinek tömege semmisült meg? Miért szövetségessé vált a kispolgárság a nagytőkétől való félelme következtében egy olyan mozgalommal, amely –állítólag– kizárólag a nagytőke érdekeit képviselte?

A társadalmi bázis és a társadalmi funkció közötti ellentmondást próbálja feloldani a bonapartizmuselmélet. Képviselői elismerik, hogy a fasiszmusnak sikerült széles tömegeket megnyernie, s ezért autonóm tényező volt, nem pedig kizárólag a monopoltőke eszköze. Tömegbázisa azonban még –vélik – nem lett volna elegendő a hatalmrakerüléséhez, ehhez hatalmi vákumra, az osztályerők egyensúlyára volt szükség, melyben a végrehajtó hatalom önállósulása következhetett be. Ebben a „patthelyzetben” a burzsoázia lemondott a politikai hatalomról a fasiszta (náci) párt javára, azért, hogy gazdasági hatalmát megtarthassa. A fasiszta (náci) párt azután a végrehajtó hatalmat megszerezve egyre inkább függetlenedett eredeti szövetségeseitől, jólle-

het az uralkodó rétegek gazdasági-társadalmi dominanciája nagy mértékben fennmaradt. Ez a momentum – az önállósulás mértéke – képes lehet az olasz és német eset közötti különbségek magyarázatára is: az önállósulás Németországban szélsőségesebb formát öltött, mint Olaszországban.

Az elmélet gyökerei a marxi bonapartizmuselmzésig nyúlnak vissza, amely a Louis Bonaparte 1851-es államcsínyre nyomán kialakult rendszert vizsgálja. Karl Marx szerint a hatalomért folytatott harc közben olyan egyensúlyi állapot alakult ki a fő osztályok között a korabeli Franciaországban, melyet Louis Bonaparte a bürokrácia, a katonatiszti réteg stb. támogatásával, s tömegmozgalomra támaszkodva kihasználhatott a hatalom megszerzésére. Ezáltal az állami végrehajtóhatalom relatív önállósulása következett be a társadalmi osztályokkal szemben. A bonapartizmuselméletet az olasz esetre elsőként Otto Bauer és August Thalheimer alkalmazták 1924-ben illetve 1930-ban megjelent munkáikban. Szerintük a végrehajtóhatalom függetlenedése csak részleges, s ennyiben ideiglenes volt, mert a politikai hatalomra korlátozódott, míg mások – többek között Rudolf Hilferding – a náci állam esetében az önállósulást totálisnak tartották.²⁸ A bonapartizmuselmélet ekkoriban, a két világháború között csak igen kevés követőre talált, s ezek is összeütközésbe kerültek a kommunista mozgalommal. A teória az 1960-as években, nyugati marxisták körében élte másodvirágzását, amikor olyan újabb variációi is kialakultak, mint Nicos Poulantzas neogramsciánus elmélete, amely kitüntetett figyelmet szentel a politikai válság szerepének a fasizmus hatalomrajutásában.²⁹

A bonapartizmuselmélet minden értéke ellenére rendelkezik hiányosságokkal is: egyrészt a kapitalizmus általános válságából kiinduló elmélethez hasonlóan nem képes magyarázatot nyújtani arra a kérdésre, hogy a többi kapitalista országban, mint Franciaország, vagy a USA miért maradt fenn a demokrácia. Ugyancsak kevésbé képes magyarázni a náci ideológia és gyakorlat olyan elementáris jelenségét, mint a szélsőséges rasszizmus.

2., Ernst Nolte a fasizmust a transzcendencia elleni fellépésnek tekinti. A transzcendenciát sajátosan értelmezve egyrészt az emberiség evilági emancipációra és haladásra irányuló törekvését érti („gyakorlati transzcendencia”) alatta, másrészt a földöntúli életben való hitet, melyben az „abszolút egész” elérésére való törekvés nyilvánul meg („elméleti transzcendencia”). A liberális társadalomban kapcsolat, s törekény egyensúly létezik a két típusú transzcendencia között. Ezt rombolja le a bolsevizmus a gyakorlatira helyezve a hangsúlyt. Szerinte tehát a fasizmus a demokratizáció, szekularizáció, nemzetközi integráció egyetemes folyamata elleni lázadás volt a két világháború között. Fasizmusinterpretációja a maga által „fenomenológiaiának” nevezett módszernek megfelelően a fasizmusok önértelmezésén, megnyilvánulásain alapul. Ez utóbbihoz tartoznak cselekvéseik is, melyekben – így Nolte – a liberális demokrácia elleni fellépésük és főként antimarxizmusuk nyilvánul meg. Definíciója szerint „a fasizmus antimarxizmus, ami egy az ellenfelével szemben radikálisan fellépő, s ennek ellenére rokon ideológiával, s közel azonos, de mégis jellegzetes módszerrel kívánja azt (ti. a marxizmust –T.B.) megsemmisíteni, mindig a nemzeti autonómia és önértelmezés (Selbstbehauptung) kereteiben.”³⁰ Ennek alapján az egyes fasiszta mozgalmak között olyan azo-

nosságokat („fasiszta minimum”) vél felfedezni (antimarxizmus, antiliberalizmus, antikonzervativizmus, vezérelv, párthadsereg, totaliter célok)³¹ melyek lehetővé teszik, hogy a két világháború közötti időszakot „a fasizmus korszaká”-nak tekintsük.

Nolte fenomenológiai módszere főként azt jelenti, hogy elsősorban a fasiszta vezetők (Mussolini, Hitler, Charles Maurras) megnyilvánulásait elemzi ideológiai-pszichológiai szempontok alapján. A szocioökonómiai analízist Nolte tudatosan elutasítja, mivel azt nem tartja kielégítőnek. Ez a metodológia már önmagában problémákat vet fel, hiszen a mozgalmak, s főként a rezsimek természetére vonatkozóan nem lehet a – mégoly szélesan értelmezett-megnyilvánulásokból feltétlenül találó következtetéseket levonni. „Mit jelent (...) a 'gyakorlati transzcendencia', ha nem a modern társadalom által adaptált gazdasági tényezőket...? S ha ez igaz, e tényezők figyelmen kívül hagyásával, hogyan várhatunk megfelelő eredményeket a modern társadalom elemzésében?”³² – kérdi joggal Wolfgang Sauer. Véleménye szerint Nolte módszere ellentétbe kerül saját „gyakorlati transzcendencia”-konceptiójával. Hildebrand azért bírálja Noltét, mert „a fasizmus lényegének szellemtörténeti meghatározása során egyszerűen a fasizmus fogalmilag is megfogható létezéséből indul ki, ami azonban éppenséggel a vita tárgyát képezi. A fenomenológiai szemléletnek ugyan sikerül leírnia a politikai uralom és szervezet fasisztának nevezett típusának különböző intenzitású megjelenési formáit Európában, ezzel azonban még nem igazolja a jelenség meglétét. A parlamentarizmus és kommunizmus egyidejű és azonos súlyú létezése következtében a Nolte által megalkotott fasizmusfogalom nem képes meggyőzően bizonyítani a korszakos jelentőséget ...”³³

Döntően egyetértéssel találkozott azonban Nolténak a fasizmus „nem azonos azonosságáról” alkotott tézise. Ez az alapvető ambivalencia azt jelenti számára, hogy a fasizmus antibolsevista céljait a bolsevizmuséhoz hasonló eszközökkel igyekszik megvalósítani.

3., A strukturalista-funkcionalista – vagy egyesek által szociológiaiinak nevezett – irányzat szerint a fasizmus kialakulása a „reziduális elitek”-nek a modern ipari társadalom fejlődéstendenciáival szembeni ellenállásával magyarázható egy olyan meghatározott történelmi időszakban, amikor a veszélyeztetett tradicionális uralkodó elitek a kommunista hatalomátvételtől is fenyegetve érzik magukat.³⁴ A fasizmus kettős elhárító funkciójának megfelelően „mind a kapitalizmus és szocializmus, s mind a nagy kapitalisták és nagy szakszervezetek elleni tiltakozás volt”.³⁵

A strukturális-funkcionális magyarázattal szembeni legfőbb szokásos ellenvetés az, hogy túlbecsüli a reziduális elitek szerepét a tömegmozgalmal szemben. Másrészt kétséges az is, hogy Németországon kívül mely más államokra illik még a pluralista ipari társadalomra való átmenet szakaszának feltételezése – a kelet-európai államokra semmiképpen sem. A német eset sok szempontból éppenhogy kivételes volt („Radikalfaschismus”), ráadásul nem állítható az sem, hogy egyértelműen a meglévő társadalmi struktúrát konzerválta volna.³⁶

A fasizmusfogalom használata ellen szól rendkívüli inflálódása, melynek szimptomái közismertek. Megjelentek a különböző hibrid formái a

nyelvhasználatban, mint klerikofasizmus, agrárfasizmus, anarchofasizmus stb. A kommunista országok politikája és hivatalos tudománya számtalan autoriter nem-kommunista rezsim megjelölésére ezt használta, a fasizmus és kapitalizmus közötti elválaszthatatlan kapcsolatot feltételezve. Így lett fasiszta Pilsudski, Papen, Primo de Rivera, Dollfuß vagy Franco rendszere, és az egyik vezető keletnémet fasizmusszakértő munkájában ennek következtében válhatott a Horthy-rendszer az első fasiszta rezsimmé. Ráadásul a parlamentáris országok, főként az Német Szövetségi Köztársaság és az Egyesült Államok bizonyos politikai tendenciáit is mint fasisztát illetve fasisztoidot bélyegezték meg. Nem csupán a kommunista országokra, hanem a nyugati baloldalra is jellemző volt ez, különösen az 1960-as évek második felétől, ami –mint K. D. Bracher is hangsúlyozza – a diktatúrák „bagatellizációját jelenti, mert ezzel egy fazékba dobálunk mindent, mindegy, hogy katonai rezsimokról, (...) latin-amerikai oligarchákról, vagy pedig nyugati demokráciákról van szó...”³⁷ Ennek eredménye vagy mindenféle diktatórikus tendencia demonizációja, vagy az olasz fasiszta és különösen a náci rezsim lebecsülése, azok minden borzalmával együtt – tartja Bracher. Az is meggyőződése, hogy a fasizmuselméletek túlságosan absztraktak ahhoz, hogy érzelmi érintettséget váltsanak ki a demokrácia védelme érdekében, erre csak a totalitarizmuselméletek képesek.

Az általános fasizmusfogalom használata elleni másik igen fontos érv az, hogy ez az egyes „fasizmusok” közötti rendkívül jelentős különbségeket teljesen nivellálja, s ezáltal lehetetlenné teszi a náciizmus egyedi vonásainak felismerését. Így célszerűbb az egyes mozgalmak illetve rezsimok terminusainak differenciált használata, de legalábbis a náciizmus megkülönböztetése.

A fasizmuselméletek érvényességének vizsgálatában nyilvánvalóan igen nagy szerep juthat az összehasonlításnak. Különösen sokatmondó lehet számunkra az olasz fasizmus és a nemzeti szocializmus összevetése, főként azért, mert a történetírásban fasisztának tekintett mozgalmak közül csak ezek voltak képesek a rezsimszakaszba is eljutni – Franco például hatalomra jutva csupán autoriter rendszert épített ki. A kétségkívül meglévő számos hasonlóság mellett (vezér-gondolat, tömegmozgalom, ideológiai rokonság) az irodalom – természetesen nem minden vita nélkül – a következő fő eltéréseket konstataálja:

1., A náci faji ideológia szélsőségeségének még megközelítőleg sem találhatjuk itáliai megfelelőjét.³⁸

2., A náci az állam és a társadalom lényegesen nagyobb fokú ellenőrzést valósított meg, mint a fasiszták Olaszországban.³⁹

3., Míg a náci rezsimet extrém módon agresszív külpolitikai célok jellemezték, melyek egy rasszista világaluralom kiépítésére irányultak, az olasz fasiszták tradicionális imperialista külpolitikai célokat követtek (imperio romano, gyarmati uralom).⁴⁰

4., Hitler olyan különlegesen fontos integratív szerepet foglalt el a náci rendszerben, amivel Mussolinié nem vethető össze.⁴¹

5., A két rezsim kialakulásának szocioökonómiai körülményei igen eltérőek voltak.

A Harmadik Birodalom és a sztálini Szovjetunió illetve a nemzeti szocializmus és az olasz fasizmus közötti jelentős különbségek arra intenek bennünket, hogy a náciizmusra vonatkozóan óvatosan alkalmazzuk az összehasonlító totalitarizmus- és fasizmusfogalmat. E problémát még a totalitarizmus- illetve fasizmusfogalom mellett érvelő teoretikusok is érzik, amit mutat az, hogy például Ernst Nolte a náciizmus esetében a „Radikalfaschismus”, az olasz változatnál pedig a „Normalfaschismus” fogalom bevezetését javasolja.⁴² Nyilvánvaló, hogy az ehhez hasonló meghatározásokat igen csekély különbség választja el a nemzeti szocializmus egyediségét hangsúlyozó állásponttól, melyet az értelmezések egy újabb vonulatának tekintünk.

Saul Friedländer az antiszemitizmus Harmadik Birodalomban betöltött „központi es egyedi” szerepe miatt tartja a náciizmust egyedi jelenségnek.⁴³ Mások szerint a náciizmust mindenekelőtt Hitler személye tette azzá, ami volt. Hitler olyannyira befolyásolta pártjának, majd hatalomra jutva a Harmadik Birodalomnak a politikáját –mindenekelőtt antiszemitizmusával és élettérelméletével-, hogy azok az interpretációk, amelyek nem őt helyezik középpontjukba, szükségszerűen meghamisítják a német történelmet –állítja Klaus Hildebrand.⁴⁴

Az interpretációk ezen csoportját azonban mindenekelőtt az „új társadalomtörténet”-nek (Neue Sozialgeschichte) nevezett, az 1960-as évek végétől a Német Szövetségi Köztársaságban kialakult irányzat fémjelzi,⁴⁵ elsősorban a német „különút”, az úgynevezett „Sonderweg” elméletének kidolgozása révén.⁴⁶ Magát a „német különút” illetve az ezzel egyenértékű „különös német fejlődés” stb. fogalmat a legkülönbözőbb politikai-módszertani orientációjú szerzők alkalmazzák. Ennek megfelelően a tézis megjelenése is igen sokszínű, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ehhez hasonló elképzelések már a Vormärz időszakától kezdődően éltek a német történelmi köztudatban. Ekkor a német különutasság többnyire pozitív értelmet nyert, mindenekelőtt a sajátos kulturális tradíciók hangsúlyozásával.⁴⁷ Mi most nem ezekkel, hanem a Sonderweg-elmélet második világháború után elterjedt kritikai válfajával foglalkozunk.

Ezúttal nem direkt módon a Harmadik Birodalom történetének interpretációjáról van szó. Az irányzat képviselőinek célja az, hogy ábrázolják azt a folyamatot, melynek során a német fejlődés egyedivé vált, eltért az angolszász és francia úttól („különút”), s kialakultak a német társadalom azon sajátos vonásai, melyek hozzásegítették a náciakat a hatalomrajutáshoz, s lehetővé tették a náciizmus egyedi rendszerének kialakulását.

A „Sonderweg” elmélete főként az első világháború előtti évekre koncentrál, hangsúlyozva, hogy Németországot a megkésett iparosodás, a torz nemzetfejlődés, illetve a nemzetállam késői kialakulása, a sikeres polgári forradalom hiánya jellemezte, s ez megkülönböztette olyan államoktól, mint Anglia, az Egyesült Államok vagy Franciaország. Az iparosodás előtti és autoriter-bürokratikus elit, intézmények és értékek viszonylag erősen éltek még a 20. században is, ami hozzájárult az igazi parlamentarizmus hiányához, a völkisch-nacionalista-imperialista ideológiák sikeréhez, az agresszív-militarista politikai kultúra fennmaradásához. A rövidtávú tényezők mellett – mint az igazságtalan béke, az infláció, a gazdasági válság – főként ezek a hosszútávú

tényezők alapozták meg a náci hatalomátvételt. Rövidtávú problémák ugyan- is másutt is jelen voltak, mégsem alakult ki a nácihoz hasonló rezsim.

A német különút elképzelését – különösen az utóbbi két évtizedben – sok kritika érte. Mindenekelőtt azt szegezték ellene, hogy feltételezi egy „normál” fejlődés létezését. Ilyen „norma” azonban kritikusai szerint több ok miatt sem létezhet. Egyrészt minden nemzet történelmi fejlődése egyedi, s szinte lehetetlen „nyugati” mintáról beszélni: Franciaország útja rendkívüli módon eltért Angliáétól, azé pedig az Egyesült Államokétól. Másrészt a „norma” fogalma eleve értékítéletet feltételez.⁴⁸ A Sonderweg-tézis hívei persze vállalják ezt az értékválasztást, az azonban kétségtelen, hogy az angol- szász államok egyes külpolitikai problémái (vietnami háború) és belpolitikai nehézségei (Anglia), valamint a második világháború utáni mind vonzóbb német fejlődés következményeként erősen megkérdőjeleződött, hogy „normaként” szolgálhat(ott)-e az Egyesült Államok vagy Nagy-Britannia útja a németek számára.

Ezenkívül néhány angolszász történész – mindenekelőtt David Blackburn, Geoff Eley és Richard Evans⁴⁹ – úgy véli, hogy a Kaiserreich lényege- sen modernebb volt, mint azt feltételezni szokás, s politikai, szociális és kul- túrális fejlődése nem tért el lényegesen más nyugat-európai államokétól. Blackburn és Eley szerint indokolatlan a Kaiserreich polgárságát csökevé- nyeknek, az elmulasztott polgári forradalom miatt feudálisnak tekinteni. A német polgárság igenis képes volt a maga képére formálni Németországot –ami persze nem felelt meg teljesen a liberalizmus absztrakt elképzeléseinek, s nem jelentette a politikai hatalom teljes átvételét. Az utóbbi azonban Angli- ában sem történt meg –állítják.⁵⁰ Kritikájuk több szempontból is találó. Né- metország fejlődése egyes területeken valóban nem különbözött számottevő- en más országokétól. Különösen ez a helyzet, ha nem csak az angolszász or- szágokkal és Franciaországgal vetjük össze. Ugyanakkor összetűzet zúdítva a teleologizmusra, a fenti szerzők hangsúlyai esetenként szintén félrevezetőek, hiszen tagadhatatlanul léteztek német sajátosságok például a nemzetfejlődés- ben, a politikai kultúrában, de ekként tarthatjuk számon a jelentős katonai befolyást az államéletre, s az erős bürokráciát is.⁵¹

Sajátos „különutat” feltételez David P. Calleo is, amikor úgy véli, hogy a Vilmos-kori Németországhoz képest más nemzeteknél sem hiányoz- tak kevésbé olyan értékek, mint például a társadalmi igazságosság. Szerinte egyetlen lényeges különbség okozta Németország kálváriáját, mégpedig a sajátos geopolitikai helyzet. Németország ugyanis Európa közepén nem ren- delkezett olyan szabad expanzíós területtel, mint a széleken elhelyezkedő többi nagyhatalom, Franciaország, Oroszország, vagy Nagy-Britannia. Az európai államrendszer nem tudta tolerálni Németország felemelkedését, így a nagy háborús összeütközések szinte be voltak programozva a huszadik szá- zadi német történelembe –sugallja determinisztikus szemlélettel Calleo.⁵²

Bár úgy tűnik, hogy a „Sonderweg” elméletének vonzereje – részben az említett kritikák miatt – jelentősen csökkent az utóbbi évtizedben, a társa- dalomtörténet a 70-es évektől kezdődően mindinkább „birtokba vette” a náci uralom tizenkét évét is. Eközben támaszkodhatott néhány korábbi, té- maválasztásában és főként módszerében közelálló munkára, mint például

Martin Broszat és Hans Mommsen klasszikus tanulmányaira.⁵³ E történészek a 80-as években mind hatásosabban képviselték az úgynevezett funkcionista-strukturalista interpretációt, ami hangsúlyozza a Harmadik Birodalom kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait.⁵⁴ Broszat és Mommsen szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshoztali mechanizmus felszabdaldódott, „adminisztráció nélküli politika”⁵⁵ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig rivalizálás uralkodott.⁵⁶

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a Hitler jelentőségének ezen átértékeléséből származó deperszonalizáció mennyire megfelel a társadalomtörténeti nézőpontnak. Ugyanez mondható el az angol Ian Kershaw Hitler mítoszával foglalkozó munkáiról is, melyek Hitler hatástörténetének egy új vonulatát jelentik. Kershaw főként bajorországi állami és pártszervek hangulatjelentései és bírósági jegyzőkönyvek alapján rekonstruálja a korabeli német közvélemény Hitler-képét. Úgy véli, hogy e mítosz képezte a rezsim döntő integrációs erejét.⁵⁷ Kialakulásában azonban nem Hitler személyes tulajdonságai, nem is világnézete, s még csak nem is a goebbelsi propaganda kifinomult manipulációi kaptak döntő szerepet. A mítikus Hitler-képet „éppen annyira maga a lakosság alkotta, mint amennyire propagandisztikusan beleszuggerták.”⁵⁸ – állítja Kershaw. Vagyis a Hitler-mítosz kialakulásában „a politikai és társadalmi mentalitások és értékelképzelések játszottak közre, melyek a lakosság különböző részeiben egy egyedi sajátosságokkal rendelkező Führer alakja iránt különös fogékonyságot alakítottak ki. Ebben egyidejűleg a 20-as évek német társadalmának meghatározott szocio-politikai struktúrái is tökröződtek.”⁵⁹

A társadalomtörténet fejlődése szempontjából szimptomatikus az úgynevezett „Alltagsgeschichte” (hétköznapi élet története) térhódítása is. Ez az irányzat kétségkívül nem része az „új társadalomtörténet”-nek, olyannyira, hogy időnként heves vitában állnak egymással képviselőik.⁶⁰ Főként elméletnélküliségét, sőt elméletellenességét többen (H.-U. Wehler és J. Kocka) hevesen es joggal bírálták, mivel az „Alltagsgeschichte” nem a társadalmi struktúrák és az azokat meghatározó társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok egészének vizsgálatára törekszik, hanem egyfajta mikrotörténelemre, az átlagemberek és környezetük mindennapi tapasztalatainak feltérképezésére, a „történelem alulról és belülről” jelszavának megfelelően.⁶¹

Ennek ellenére a náciizmus kutatásában ez a megközelítés is több vonatkozásban erősítette a társadalomtörténet más iskoláinak eredményeit. Mindenekelőtt a regionális és helytörténeti kutatáshoz kapcsolódó ezen új perspektíva révén szerzett empirikus adatok sokasága jelentősen hozzájárult a totalitarizmuselméletek további háttérbe szorulásához.⁶² Követői kimutatták, hogy a történetírás tarthatatlanul leegyszerűsített olyan kérdéseket, mint az együttműködés a rezsimmel, az ellenállás, a konszenzusképzés a Harmadik Birodalomban. „A vagy elutasítás, vagy együttműködés polarítása túlságosan leegyszerűsített álláspont” – írja Alf Lüdtke.⁶³ A tömegek mobilizálásának,

lojalitásuk megnyerésének képessége csak úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy a rezsim még a hadisikerek elmaradása, s népszerűségének érzékeny hanyatlása idején is sokkal inkább a megnyerésre, pozitív eszközök alkalmazására épített – a zsidóság kivételével és az utolsó hetektől eltekintve –, mint azt az irodalom általában feltételezi. A náci célok között számtalan kimondottan múltbaforduló, antihumánus elem kapott helyet, a lakosság széles rétegeit azonban nem ezek, hanem az értéksemleges értelemben is teljesítménynek számító tényezők láncolták a rezsimhez, elérve széles rétegek érdekeinek és törekvéseinek integrálását.⁶⁴ Jellemző példaként, Michael Prinz amellett érvel, hogy a náciizmusnak változást sikerült elérnie a munkásság társadalmi státusában. Kimutatja, hogy a rezsim miként bontotta le az alkalmazottak (Angestellte) tradicionális előjogait, s szüntette meg a munkásságot tőlük elválasztó szakadékot. A „Volksgemeinschaft” („népközösség”) ebben az értelemben több volt, mint pusztán frázis. „Azáltal, hogy a náci államnak sikerült a munkásság társadalmi elismerésre irányuló régi igényét kielégítenie, azáltal, hogy pótolta a polgárság történelmi mulasztását ezen a területen, a munkásság ön- és ellenséggépének tartós megváltoztatását érte el...”⁶⁵

A társadalomtörténet mind intenzívebb jelenléte fontos változásokkal járt a Harmadik Birodalom kutatásában. Ez a történetirői vonulat a struktúra- és/vagy társadalomtörténeti aspektusoknak, a szocioökonómiai tényezőknek ad elsőbbséget a korábban uralkodó eszmetörténeti megközelítések helyett, s a perszonalizálással, az ideológiai-külpolitikai faktorokkal szemben. Teszi ezt anélkül, hogy elfogadná a korábbi szovjetmarxista interpretációk dogmatizmusát, vagyis elismeri az ideológiai és kulturális erők autonómiáját: számára az állam nem csupán az uralkodó osztályok derivátuma. Az új módszerek mellett új témák is megjelentek, vagy sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a gazdaság és politika kölcsönhatása, a közvélemény alakulása, a mindennapi élet története, a szociálpolitika, a szabadidő, a náci politika hatása az egyes társadalmi csoportokra, modernizációs hatások, vagy a Harmadik Birodalom és a Német Szövetségi Köztársaság közötti kontinuitás problémája.⁶⁶ Más, hagyományos témák új megvilágításba kerültek, elsősorban az ellenállás története, ami mindenekelőtt deperszonalizálódott.⁶⁷ Az új eredmények szerint egy sor területen csak részleges lehetett a totaliter uralmi igények megvalósítása. Mint Norbert Frei írja, „a lakosság politikai magatartásának pontos, empirikus vizsgálata ellentmond a totalitarizmuselméletek által inspirált elképzeléseknek, egy (...) 'atomizált', s ezáltal az induktrinális erőszaknak tökéletesen kiszolgáltatót individumról.”⁶⁹ Számtalan olyan önvédelmi mechanizmus létezett, mely bizonyos fokú autonómiát biztosított a társadalom számára, s ezáltal a központi, monolitikus irányítás e szférákban nem érvényesülhetett. Mindez ráirányítja a figyelmet arra, hogy megengedhetetlen a konkrét társadalmi viszonyok elemzése helyett az ideológiának tulajdonítani kiemelt szerepet az interpretációban. Ennek megfelelően, a náciizmus elemzésében nem csupán a totalitarizmuselméleteken nyugvó interpretációk jutnak egyre kisebb jelentőséghez, hanem a fasiszmuselméletek is. Ezek a nemzeti szocializmus mozgalmi szakaszának interpretációjában nyilvánvalóan hasznosíthatók, ekkor ugyanis fontos párhuzamok találhatók a fasiszta mozgalmakkal. A rendszerszakaszt illetően azonban az összehasonlító fasisz-

muselméletek is visszaszorulóban vannak, különösen német nyelvterületen választja azokat mind kevesebb munka elméleti keretűl. A társadalomtörténet vitákat kavarázó offenzívája következtében mégsem fenyeget a sivár empirizmus uralma: a kihívást nem csupán a kutatás tárgya, hanem módszere is jelenti.

Jegyzetek

1. Pierre Aycoberry: *The Nazi Question*. New York 1981. vii
2. Csak néhány fontos munkára utalva: Vajda Mihály: A fasiszta diktatúra funkciója. *Magyar Filozófiai Szemle* 11 (1970) 525–574. tanulmánya ugyan kiemelte a „német fasizmus egyediségét, a sokáig meghatározónak számító Ormos Mária–Incze Miklós: *Európai fasizmusok*. Bp. 1976. c. munkában azonban nincs meg ez a megkülönböztetés, sőt, a szerzők elhatárolódtak Vajdától (9.). Ormos Mária: *Nácizmus–fasizmus*. Bp. 1987. c. művében a nácizmust – a címben is megjelenő megkülönböztetés ellenére – lényegében a fasizmus egy sajátos típusaként tárgyalta (287; 375.).
3. Vö: Charles F. Delzell: *Antifaschismus In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*. Bd. 1. Freiburg 1967. 220–237.
4. Jürgen Kocka: *Ursachen des Nationalsozialismus*. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 21. Juli 1980. 3–15.
5. Az értelmezések tagolására lásd a kiváló munkát, melynek szemlélete több kérdésben a miénkhez legközelebb áll: Ian Kershaw: *Der NS-Staat*. Reinbek bei Hamburg 1988.; *A Harmadik Birodalom historiográfiájára* lásd még átfogóan: John Hiden–John Farquharson: *Explaining Hitler's Germany*. London 1983.; Klaus Hildebrand: *Das Dritte Reich*. München 1987.;
6. Klaus Hildebrand: *Stufen der Totalitarismus-Forschung*. *Politische Vierteljahresschrift*. IX (1968) 397–422.
7. Walter Schlangen: *Die Totalitarismus-Theorie: Entwicklung und Probleme*. Stuttgart–Berlin 1976. 21. s. köv.
8. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. New York 1951. A következőkben egy rövidített kiadása alapján idézve: *Elemente totaler Herrschaft*. Frankfurt am M. 1958.
9. Zbigniew Brzezinski–Carl J. Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge/Mass. 1956. A német kiadás alapján idézve: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart 1957.
10. Arendt: i. m. 63.
11. Aycoberry: i. m. 130–133.
12. Friedrich: i. m. 19. s. köv.
13. Friedrich: i. m. 19.
14. Leonard B. Schapiro: *Totalitarismus*. In: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*. i. m. Bd. 6. 485–486.
15. Karl D. Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Stuttgart 1955.; Karl Dietrich Bracher–Wolfgang Sauer–Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Köln–Opladen 1960.; Karl D. Bracher: *Die deutsche Diktatur*. Köln–Berlin 1969.
16. Karl Dietrich Bracher referátuma. In: *Totalitarismus und Faschismus*. München–Wien 1980. 13.

17. Karl Dietrich Bracher: Schlüsselwörter in der Geschichte. Düsseldorf 1978. 104.
18. Karl Dietrich Bracher: Totalitarismus. In: Staatslexikon. Bd. 5. Freiburg–Basel–Wien 1989. 491–494.; Uő: Die Aktualität des Totalitarismusbegriffes. In: Konrad Löw (Hg.): Totalitarismus. Berlin 1988. 11–19.
19. Walter Laqueur: Totalitarismus: Gibt es ihn? Gab es ihn jemals? Europäische Rundschau. (1986) Heft 1. 9–22.
20. Carl J. Friedrich: Totalitarianism: Recent Trends. Problems of Communism. 17 (1968) 32–43.; Uő: Diktatur. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie. Bd. 1. Freiburg 1967. 1240–1259.
21. Werner Hofmann: Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion. Berlin 1956. 303.
22. Uwe Dietrich Adam: Anmerkungen zu methodologische Fragen in den Sozialwissenschaften: Das Beispiel Faschismus und Totalitarismus. In: Manfred Funke (Hg.): Totalitarismus. Düsseldorf 1978. 33–34.
23. A gazdag irodalomból csak néhány munkára utalunk: Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.; Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton 1969.; Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.; Dieter Petzina: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.
24. Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft. 2 (1976) 442.
25. Wolfgang Wippermann: Faschismustheorien. Darmstadt 1989. 6.
26. Az alábbi kiadás alapján idézve: Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1984.
27. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 138. s köv.
28. Wolfgang Wippermann: Faschismus – nur ein Schlagwort? Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte. XVI (1987) 353.
29. Nicos Poulantzas: Fascism and Dictatorship. London 1974.; ld. még: Jane Caplan: Theories of Fascism: Nicos Poulantzas as Historian. History Workshop. 3 (1977) 83–100.
30. Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche i. m. 51.
31. Ernst Nolte: Die Krise des liberalen Systems und die faschistische Bewegungen. München 1968. 385.
32. Wolfgang Sauer: National Socialism: Totalitarianism or Fascism. The American Historical Review. Vol. LXXIII (1967–1968) 414.
33. Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141.
34. Hans Mommsen referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus i.m. 18–27.; Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141.
35. Seymour Martin Lipset: Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City, N. Y., 1960. 133–134.
36. Hildebrand: Das Dritte Reich i. m. 141–142.
37. Karl Dietrich Bracher: Faschismus. In: Staatslexikon Bd.2. Freiburg–Basel–Wien 1986. 558.
38. Különösen hangsúlyozza ezt: Saul Friedländer: Vom Antisemitismus zur Ausrottung. In: Eberhard Jäckel – Jürgen Rohwehr (Hg.): Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1985. 21–25.; a különbségekre általában ld. még: Karl Dietrich Erdmann: Nationalsozialismus-Faschismus-Totalitarismus. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1976. 458–459.; Kershaw: Der NS-Staat i. m. 36.

39. Pl.: Paul Hayes: The Triumph of Caesarism: Fascism and Nazism. In: Uő. (Ed.): Themes in Modern European History, 1890-1945. London-New York 1992. 190-191.
40. Pl.: Karl-Dietrich Bracher: The Role of Hitler. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism: A Reader's Guide. London 1979. 201-202.
41. Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift. 217 (1973) 584-632.
42. Ernst Nolte referátuma. In: Totalitarismus und Faschismus i. m. 77.
43. Friedländer i. m.
44. Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates i. m.; Uő.: Das Dritte Reich i. m. 132. s köv.; Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 48. s köv.
45. Gerhard A. Ritter: The New Social History in the Federal Republic of Germany. London 1991.
46. Ezen alapuló neves feldolgozás: Hans-Ulrich Wehler: Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918. Göttingen 1973.; ld. még: Hans Jürgen Puhle: Deutscher Sonderweg. Journal für Geschichte. 1981. Heft 4. 44-45.; Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität. München-Wien 1982.
47. Bernd Faulenbach: Deutscher Sonderweg. Aus Politik und Zeitgeschichte. 33. 15. August 1981. 4-12.
48. Thomas Nipperdey: Wehlers „Kaiserreich”. Eine kritische Auseinandersetzung. Geschichte und Gesellschaft. 1 (1975) 539-560.
49. David Blackburn- Geoff Eley: Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Frankfurt am M.-Berlin-Wien 1980.; Geoff Eley: What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State? Politics and Society. 12 (1983) 53-82.; Geoff Eley: From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past. Boston-London 1986.; Richard J. Evans: Introduction: Wilhelm II's Germany and the Historians. In: Uő. (Ed.): Society and Politics in Wilhelmian Germany. London-New York 1978. 1-39.; Uő: The Myth of Germany's Missing Revolution. In: Uő.: Rethinking German History. London 1987. 93-122.
50. A vitára lásd: Hans-Ulrich Wehler: „Deutscher Sonderweg” oder allgemeine Probleme westlichen Kapitalismus? Zur Kritik an einigen „Mythen deutscher Geschichtsschreibung”. Merkur. 35 (1981) 478-187.; Jürgen Kocka: German History before Hitler: The Debate about the German „Sonderweg”. Journal of Contemporary History. 23 (1988) 3-16.
51. Michael John: The Peculiarities of the German State: Bourgeois Law and Society in the Imperial Era. Past and Present. 119 (1988) 105-131.
52. David P. Calleo: The German Problem Reconsidered. Cambridge-London 1978.
53. Martin Broszat: Der Staat Hitlers. Stuttgart 1969.; David Schoenbaum: Hitler's Social Revolution. Bloomington 1966.; Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.
54. Maga a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent. Szigorúan meg kell különböztetni a pluralista rendszertől, amelyben az egyes társadalmi csoportok szabályozott módon egyenlítik ki egymás hatalmát: „A polikrácia az uralom azon állapotát jelöli, amely nem egy általánosan elismert alkotmányon nyugszik, hanem a mindenkori erőviszonyok 'vadnövekedésének' eredményeként fejlődik.” Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie i. m. 441-442.
55. Hans Mommsen: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism. A Reader's Guide. Harmondsworth 1979. 179-210.

56. Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Gerhard Hirschfeld-Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 43–72.
57. Ian Kershaw: Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich. Stuttgart 1980. 132.
58. Kershaw: Der Hitler-Mythos i. m. 22.
59. Ian Kershaw: Hitlers Popularität. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): Herrschaftsalltag im Dritten Reich. Düsseldorf 1988. 25.
60. Franz-Josef Bruggemeier–Jürgen Kocka: „Geschichte von unten – Geschichte von innen“. Kontroversen um Alltagsgeschichte. Frankfurt am M. 1984.; Jürgen Kocka: Klassen oder Kultur. Merkur. 36 (1982) 955–965.; Martin Broszat: Plädoyer für Alltagsgeschichte. Eine Replik auf Jürgen Kocka. Merkur. 36 (1982) 1244–1248.; P. Borscheid: Alltagsgeschichte – Methodentorheit oder Tor zur Vergangenheit. in: Wolfgang Schieder – Volker Sellin (Hrsg.): Sozialgeschichte in Deutschland. Vol. 1. Göttingen 1986. 53–66.; Roger Fletcher: History from Below Comes to Germany: The New History Movement in the Federal Republic of Germany. Journal of Modern History. 60 (1988) 557–568.
61. Ritter: i. m. 35.
62. A legnagyobb vállalkozás e területen: Martin Broszat u.a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit. 6 Bände. München 1977–1983.
63. Alf Lüdtke: Wo bleibt die „rote Glut“? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus. In: Uö (Hrsg.): Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt-New York 1989. 230.; Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München 1984.
64. Kershaw: Der NS-Staat i. m.
65. Michael Prinz: Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. München 1986. 334.
66. Detlev Peukert–Jürgen Reulecke-Adalheid Castel-Rudenhause (Hrsg.): Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus. Wuppertal 1981.; Detlev Peukert: Das „Dritte Reich“ aus der „Alltags“-Perspektive. Archiv für Sozialgeschichte. 26 (1986) 533–556.; Mathilde Jamin: Zwischen den Klassen. Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft. Wuppertal 1984.; Michael Kater: The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945. Oxford 1983.; Ian Kershaw: Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945. Oxford 1983.; Martin Broszat–Klaus-Dietmar Henke-Hans Woller (Hrsg.): Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland. München 1988.; Werner Conze–M. Rainer Lepsius (Hrsg.): Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem. Stuttgart 1983.; Michael Prinz–Rainer Zitelmann (Hrsg.): Nationalsozialismus und Modernisierung. Darmstadt 1991.
67. Martin Broszat: Zur Sozialgeschichte des deutschen Widerstandes. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. 34 (1986) 293–309.; Hans Mommsen: Widerstand und Dissens im Dritten Reich. In: Klaus-Dietmar Henke–Claudio Natoli: Mit dem Pathos der Nüchternheit. Frankfurt–New York 1991. 107–118.; Ezenkivül fontos idevágó anyagot tartalmaz : Broszat u. a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit i. m.
68. Norbert Frei: Der Führerstaat. München 1987. 167.

Béla Tomka*Von den Totalitarismustheorien bis zur „neuen Sozialgeschichte”
Akzentveränderungen in der Bewertung des Dritten Reiches*

Zwar kann die Auffassung des Nazismus als Faschismus bereits in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen und während des zweiten Weltkriegs festgestellt werden, 1940–1950 wird der Nationalsozialismus in Westeuropa in erster Linie im Rahmen der Totalitarismustheorien analysiert. Der verallgemeinernde, auch den Nazismus beinhaltende Faschismusbegriff wurde in dieser Zeit ausschließlich von den (sowjet)marxistischen Gesellschaftswissenschaften benutzt und in Westeuropa erst in den 60er Jahren wieder verbreitet. Durch die sozialwissenschaftlichen Forschungen der 70–80er Jahre kam es in der Bewertung des Dritten Reiches zu erheblichen Akzentveränderungen, die den individuellen Charakter des Nazismus betonende Interpretationen begünstigten. Diese bezeichnen entweder den extremen Antisemitismus als ein definierendes Merkmal des Nazismus oder halten ihn für das Produkt der eigenartigen deutschen historischen Entwicklung. Vor allem zeichnete sich die deutsche „neue Sozialgeschichte” in der Ausarbeitung der Thesen des „Sonderwegs” aus. Mit der Sozialgeschichte erschienen neben den neuen Methoden auch neue Themen oder bekamen eine viel größere Bedeutung: die Wechselwirkung der Wirtschaft und der Politik, die öffentliche Meinung, die Geschichte des Alltags, die Sozialpolitik, die Freizeit, die Wirkung der Nazipolitik auf bestimmte Gesellschaftsgruppen, die Modernisation. Andere, traditionelle Themen gerieten in ein neues Licht, so z. B. die Geschichte des Widerstandes. Die Vielzahl der mit regionalen und lokalen Forschungen verbundenen empirischen Daten, die durch die neue gesellschaftshistorische Perspektive gewonnen wurden, trug wesentlich dazu bei, daß die Totalitarismustheorien immer mehr in den Hintergrund gerieten. Es wurde eindeutig bewiesen, daß die monolithische Herrschaft in vielen Gebieten nicht zur Geltung kommen konnte. Daraus folgt, daß in der Interpretation anstatt der Ideologie vielmehr der Analyse der konkreten gesellschaftlichen Verhältnisse eine größere Rolle zuzusprechen sei. Dementsprechend kommt bei der Auswertung des Nazismus nicht nur den auf den Totalitarismustheorien basierenden Interpretationen, sondern auch den Faschismustheorien eine geringere Bedeutung zu. Diese sind zwar bei der Interpretation der Bewegungsphase des Nationalsozialismus offensichtlich von Nutzen, wenn es um die wichtigen Parallelen zu den faschistischen Bewegungen geht. Die Systemphase betreffend geraten aber auch die kontrastiven Faschismustheorien immer mehr in den Hintergrund, ganz besonders auf den deutschsprachigen Gebieten werden sie immer weniger als theoretischer Rahmen der wissenschaftlichen Aufsätze angewandt. Durch die umstrittene Offensive der Gesellschaftsgeschichte droht jedoch der öde Empirismus nicht vorzuherrschen: die Herausforderung verbirgt sich auch diesmal nicht nur in dem Forschungsobjekt, sondern auch in der Methode.

Béla Tomka

From Theories of Totalitarianism to the „New Social History”
Changing emphases in the interpretation of the Third Reich

Although the interpretation of Nazism as Fascism could be perceived between the two world wars and during World War II, National Socialism was analyzed in the 1940s and 1950s mostly within the framework of totalitarianism theories. At this time the generalizing definition of Fascism that included Nazism was used by (Soviet)-Marxist social theory only, and it was again widely used in the West only in the 1960s. Studies of social theory in the 1970s and 1980s resulted in significant shifts of emphasis in the interpretation of the Third Reich, favourable for those stressing the unique nature of Nazism. These interpretations either regard its extreme anti-semitism as its decisive criterium, or view it as the product of a specific German historical development. The „New Social History” particularly excelled in elaborating the theses of the Sonderweg. Besides new methods, new topics also appeared or got much greater emphasis in social history; these included the interrelationship of economy and politics, the changing of public opinion, history of everyday life, social politics, leisure, the effect of Nazi politics on various social groups, modernizing processes. Other, traditional topics, first of all the history of resistance, were studied in new light. The mass of empirical data acquired through this new sociohistorical perspective, associated with studies in regional and local history was a significant contribution to further pushing the theories of totalitarianism into the background. It has been shown that monolithic rule was incapable of functioning in a number of fields. All this directs attention to the fact that attributing a special role to ideology must not take the place of the analysis of actual social conditions in interpretation. Consequently, it is not only the interpretations based on theories of totalitarianism but theories of Fascism as well that are losing significance in analyses of Nazism. These, obviously, can still be used in the interpretation of the movement phase of National Socialism, when important parallels can be established with Fascist movements. As to the system phase, however, comparative theories of Fascism are fading into the background and very few works use them as theoretical framework, especially in German speaking countries. The rule of bleak empirism as the result of the debate inspired by the offensive of social history is not imminent, however: just as always, besides the object of the research, its method also poses a challenge.

CZOGH GÁBOR–SZABÓ GÁBOR–ZSINKA LÁSZLÓ

Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között

Egy adatbázis első tanulságai

Bevezetés

A magyar város- és településrendszer a 19. században jelentős átalakuláson ment keresztül. Megváltozott a népesség térbeli eloszlása és változtak a települések funkciói. A városokat vizsgáló szakirodalom már rávilágított a változások több fontos mozzanatára például a modern intézményrendszer kiépülésének jelentőségére.¹

Jelen munkánk alapját egy számítógépes adatbázis képezi, amit Benda Gyula irányításával, Sasfi Csabával közösen állítottunk össze. Célunk egy olyan adatbázis létrehozása volt, amely kiindulópontul szolgálhat a XIX. századi város- és településállomány elemzéséhez. Szándékunk szerint az adatállomány nyitott, más adatbázisokkal összekapcsolható és tetszés szerint továbbfejleszthető. Jelenleg az adatbázis az 1784–87-es, 1851-es (kiegészítve az 1857-es adatokkal) összeírásokban szereplő városok, mezővárosok és 2000 főnél népesebb települések, illetve az 1910-ben összeírt 5000-nél nagyobb lakosságú települések adatait tartalmazza. E három időmetszet népességszámainak kigyűjtésével egy-egy településhez három változót rendeltünk. Az adatbázis a tényleges népességszám mellett magában foglalja az egyes települések névváltozásait, jogállását, illetve azt, hogy melyik megyében írták össze. Az adatbázis nem tartalmazza a katonai határőrvidék és Horvátország adatait. Az adatállomány bővítése a településekhez rendelt újabb változók bevonásával képzelhető el.

Az adatbázis összeállításánál a népességszámot tekintettük alapmutató-nak, mivel ennek az adatnak a segítségével elemezhetők legkönnyebben egy városállomány változásai hosszabb időszakban. Választásunk azonban – nyilvánvaló előnyei mellett – az elemzés határait is kijelöli, mivel a városi lélekszám csak közvetve utalhat a városiasodás folyamataira.

Ez a dolgozat – felhasználva adatbázisunkat – a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánja feltérképezni. A városodás és városiasodás fogalmakat a magyar szakirodalomban Erdei Ferenc honosította meg,² s bár a mai napig nem tisztázott, hogy pontosan mit takarnak ezek a kifejezések, annyit elmondhatunk, hogy míg a városiasodás a városi jelleg kialakulására vonatkozik és a város kvalitatív jellemzőit vizsgálja (nem agrár népesség aránya, városi népsűrűség, emeletes házak aránya stb.), addig a városodás pusztán a városi lélekszám változásaival foglalkozik, és ez alapján következtet az urbanizáció folyamataira.

A továbbiakban az adatbázis alapjául szolgáló 1784–87-es, 1851-es és 1910-es népességszámok elemzésével szeretnénk bemutatni a történeti statisztikai feldolgozás egy lehetséges útját. Vizsgálatunkat a 10 000 főnél népesebb településekre korlátoztuk, mivel ez jól összevethető a nemzetközi és hazai szakirodalom hasonló kutatásainak eredményeivel.³ A 10 000-es népességi határ megvonását egy további szempont is indokolta. Megfigyeléseinket a településrendszeren belül a városokra kívántuk összpontosítani, így célszerűnek mutatkozott egy olyan küszöbérték választása, ami fölött településeink már valószínűleg rendelkeznek a városi lét kritériumaival. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy választásunk bizonyos mértékig önkényes és attól függően korrigálandó, hogy miként definiáljuk a város fogalmát. Mégis úgy érezzük, a 10 000 fő feletti népességkoncentrációk vizsgálata a magyarországi városodás fontos térbeli folyamatairól tájékoztat és olyan eredményekkel szolgálhat, amelyek a későbbi – például az adatbázis kibővítése révén lehetővé váló – finomabb vizsgálatokat segítik.

Az általunk vizsgált időszakban Magyarország népessége mintegy megkétszereződött. Ennél a jelentős növekedésnél is dinamikusabb volt a 10 000 főnél népesebb települések lélekszámának a változása. Míg 1784–87-ben a lakosság 5%-a élt ezeken a településeken, addig 1851-ben már 10%, 1910-ben pedig 24% ez a mutató. A lélekszám növekedésének igazi haszonélvezői tehát a nagy települések voltak, ami megegyezik a korabeli Nyugat-Európában és Észak-Amerikában megfigyelttel. Ismert azonban, hogy a magyarországi urbanizáció bizonyos szempontból más utat járt be, mint a brit, a francia vagy az amerikai.

Először az említett településkategória térbeli megoszlását tekintjük át, majd az úgynevezett rank-size módszert alkalmazzuk. Mindkét elemzés során célszerűnek tartottuk, hogy Pestet és Budát egy népességkoncentrációnak tekintsük.

A vizsgált településrendszer térbeli elrendeződése

Vizsgálatunk nem terjed ki az egyes városok körül csoportosuló kisebb településekre és a régióként eltérő nép- és laksűrűségi mutatókra.

A XVIII. század végén a 10 000-nél nagyobb települések elsősorban fontos kereskedelmi útvonalak, vásárvonalak mentén (például Pozsony, Győr, Miskolc, Nagyvárad) és jellegzetes agrártérségekben található (például Szeged, Szabadka, Zombor). A Felvidéken, a Dunántúl déli részén, az ország Tiszától keletre eső területein – Erdélyt is beleértve – jóval kevesebb ilyen település van (ld. Függelék. 1. sz. térkép).

A 19. század közepére nagymértékben megnő az alföldi települések súlya az állományban. A korábbi, mintegy 50%-kal szemben most itt található a vizsgálatunk körébe vont települések körülbelül háromnegyede. Ugyanakkor a Dunántúl déli részén, a Felvidéken és Erdélyben alig gyarapodott a 10 000-nél nagyobb települések száma (ld. Függelék. 2. sz. térkép).

1910-re a vizsgált településrendszer szóródása kiegyenlítettebb, ami elsősorban az állomány nagymértékű gyarapodásából következik. Szemben a 18. század végének 21, illetve a 19. század derekának 56 városával, most 144 település tartozik az állományba, s ezek jobban lefedik az ország egészét. Az

arányok azonban nem módosulnak döntően. A települések mintegy 70%-a található most az Alföldön és ide összpontosul a 25 000-nél népesebb települések háromnegyede. A Dunántúlon egyenletesen eloszló települések sora jelenik meg. A Felvidéken 1851 után jelentősen megnő a 10 000 főnél népesebb települések száma, bár ezek legnagyobb része állományunkon belül kisvárosnak számít. Erdélyben is megjelennek a 19. század második felében 10 000 főnél népesebb települések a három nagyobb város mellett, de ezek száma szerényebb, mint az ország más régióiban (ld. Függelék. 2-3. sz. térkép).

A húsz legnagyobb település jogállását vizsgálva szembevetendő, hogy a 18. század végén háromnegyed részük szabad királyi város, majd az alföldi városok gyarapodása miatt ez az arány a 19. század közepére a felére csökken. 1910-re a komolyabb városi hagyományokkal bíró települések – ezek legtöbbször egykori szabad királyi város – súlya ismét megnövekedik. Például Hódmezővásárhely a rangsorban 1784–87-ben a 10., 1851-ben a 6., 1910-ben ismét a 10. helyen áll. Hasonlóképpen Makó a 26., 12., majd 22., illetve Szentes a 27., 10., majd ismét a 27. helyen található. Ezzel szemben Győr 1784–87-ben a 14., 1851-ben a 28., 1910-ben a 15. a települések rangsorában. Hasonlóképpen alakul Sopron sorsa, ami ugyanezen években a 16., 37., majd 25. Ugyanerre az összefüggésre világít rá az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések (1851 és 1910 közötti) növekedési arány szerinti csoportokba rendezése (Függelék. 2. sz. melléklet).

A népesség térbeli megoszlásának településállományunkban végbe ment változásai az alábbi jelenségekre világítanak rá:

1./ Az alföldi térség szerepe a 19. század derekáig mindenképpen meghatározó a vizsgált településkategóriában.

2./ A 19. század második felében a nagy múltú városok szerepe ismét nő az állományon belül. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a dualizmus korának modernizáló államrendszere és a gazdasági intézmények hálózata az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekszik, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használja fel.⁴

A magyar településrendszer a rank-size elemzés tükrében

A rank-size módszer először az 1920-as években, elsősorban a földrajz- és természettudományokban terjedt el, de igazi ismeretségét G. K. Zipf munkásságának köszönheti. Az amerikai kutató 1949-ben megjelent, „Human Behavior and the Principle of the Least Effort” című, nagy visszhangot keltő munkájában többek között az 1940-es évek amerikai városainak rank-size (sorrend-méret) eloszlását is vizsgálta.⁵

Az eljárás igen egyszerű. A városokat népességnagyságuk szerint csökkenő sorba rendezzük, majd kétszer logaritmikus koordináta-rendszerben úgy ábrázoljuk őket, hogy az x tengelyen a városok méret szerinti sorszámát, „rangját” adjuk meg, az y tengelyen pedig ehhez népességüket rendeljük. A kétszer logaritmikus koordináta-rendszer a jobb megjelenítésen túl azt teszi lehetővé, hogy az egyes települések között ne abszolút hanem relatív különbséget mérjünk. Zipf az amerikai városok esetében olyan eloszlást tapasztalt, amely egy -1 meredekségű egyenest rajzolt ki.

Zipf nyomán más országok településrendszerét is vizsgálni kezdték, az összehasonlítási alap pedig egyre inkább a Zipf-féle ideálisnak tekintett eloszlás lett. Az ötvenes és hatvanas években kibontakozó kutatások során azonban kiderült, hogy az amerikai kutató által megfigyelt eloszlás, városhierarchia inkább kurióznak minősül. Ezek a munkák elsősorban a városok mérete és rangja közötti összefüggéseket, illetve az ezeket meghatározó általános törvényszerűségeket vizsgálták, de a hetvenes évek elején zsákutcába jutottak.⁶

A városok, települések történetével foglalkozó történészek a nyolcvanas években újra felfedezték a rank-size módszert, s azt a maguk szempontjai szerint, az előzőektől eltérően kezdték alkalmazni. A módszer reneszánszát a várostörténetírásban a hatvanas évek végén–hetvenes évek elején kibontakozó fordulattal magyarázhatjuk. A kutatások homlokterébe egyre inkább a kora újkori városok problematikája került. Korábban a kora újkori várost a középkori vagy az ipari város szempontjából elemezték, most viszont a kutatások önálló entitásként kezdték vizsgálni. Másfelől egyes városok monografikus feldolgozása mellett a figyelem a városrendszer egészére, annak szerkezetére, változásaira is kiterjedt.⁷

Ennek magyarázata, hogy éppen a kora újkorban játszódik le az a folyamat, amelynek során a központosított állam jelenléte, a gyáripari termelés és az elosztás piacrendszerének a kifejlődése elősegíti az egyre szorosabb szálakkal összefűződő városrendszer kialakulását, mivel ezek új kommunikációs vonalakat és egyre bonyolultabb kapcsolatokat hívnak életre. A megváltozott viszonyok között a városi funkció ellátását egyre inkább a városrendszer együttesen végzi, így az új jelenségek (iparosodás, központi hatalom erősödő befolyása stb.) e rendszer egészének módosulásával járnak együtt.⁸

A rank-size módszer éppen a város- vagy településállomány egészének az elemzését teszi lehetővé, egységes szempontok szerint, a népességi adatok felhasználásával. A rank-size eloszlás az adott városhalmaz belső szerkezetének, tagolódásának jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, egyben lehetőséget nyújt a különböző városállományok diakron és szinkron elemzésére.

A népességkoncentráció, a települések nagysága, térbeli elrendeződése számos tényező, így gazdasági, politikai, földrajzi együtthatásának eredményeképpen alakul, a rank-size görbe pedig egy erről készült pillanatfelvételen tekinthető. A görbe alakja az előbb említett összetevők hatását tükrözi: ha több időpillanatot vetünk egybe, a görbealak módosulásai a térségben lejátszódó komplex történeti folyamatok következményei.

Ebből adódóan a rank-size elemzés a történész kezében nem cél, hanem segédeszköz. Bemutat egy adott időpillanatban létező állapotot, de lehetőséget nyújt különböző térségek összehasonlítására is, hiszen minden régió, vagy nemzeti város- és településállomány kialakítja a rá jellemző eloszlástípust. Az összehasonlítások során azonban kerülni kell, hogy a tapasztalt eloszlásokat a Zipf-féle egyeneshez úgy viszonyítsuk, mintha az attól való eltérés vagy hasonlóság a városállomány fejlettségének, fejlettségének egyértelmű jele volna. Gondoljunk például a 20. századi holland városokra. E térség Európa egyik legurbanizáltabb területe, a városok közötti intenzív kapcsolatrendszerrel. Ugyanakkor az állományról készített rank-size görbe lényegesen

eltér a Zipf-féle eloszlástól, hiszen itt több nagyváros egymás mellé rendeltsége a jellemző, nem pedig egy nagy központ kiemelkedése, amit arányosan csökkenő méretű városok halmaza követ.⁹

A rank-size görbék összehasonlítása arra mutat rá, hogy bizonyos, a települések eloszlását befolyásoló folyamatok milyen eltérésekkel vagy hasonlatosságokkal jelentkeztek az egyes régiókban. S mivel ráirányítja a figyelmet a településrendszer változásaira, egyben kijelölheti a további kutatások irányát.

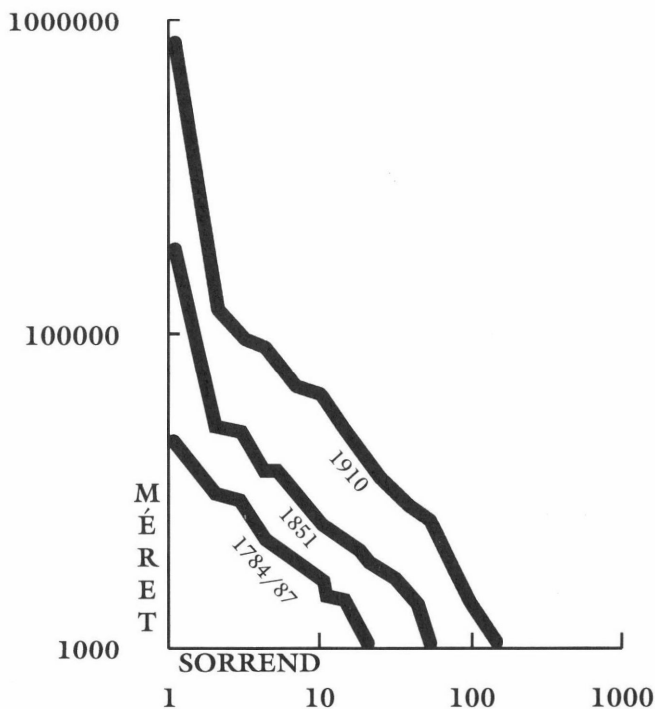
A nemzetközi szakirodalomban egy adott városállomány rank-size elemzése során éppen az összehasonlíthatóság megkönnyítése érdekében egy-egy szempont- és fogalomrendszert használnak. Munkánkban mi is ehhez igazodunk.

E szempontrendszerből a következőket vizsgáljuk:

- a görbék helyzete;
- a görbék alakja;¹⁰
- a legnagyobb város helyzete az állományon belül;
- a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenes paraméterei.

1. sz. ábra

Rank-size eloszlás a három időpontban

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A településállomány változásaira tehát a három időpontra megrajzolt görbék hasonlóságai és különbségei utalnak (ld. 1. sz. ábra). A görbék közötti legszembetűnőbb különbség hosszúságukban és az origótól való távolságukban jelentkezik. Az állomány jelentősen kibővül 1910-re, az egyes települések népességszáma – különösen a 19. század második felében – pedig megnövekszik.

Az 1784–87-es és az 1851-es görbe alakja a második településtől (Pozsony ill. Szeged) hasonló, vagyis itt nem történt karakteres áttrendeződés. Az 1. város ugyanakkor jelentős primátusra tesz szert, ami arra utal, hogy az eltelt hat évtized során az állomány belső szerkezetében a legfontosabb változás a legnagyobb város (Pest-Buda) és a többi település viszonyában ment végbe. A szakirodalomban a primátus elnevezést arra használják, amikor a legnagyobb város népességszáma több, mint kétszerese a második városénak. (Pest-Buda, ill. Budapest primátusának mértékéről ld. Függelék. 1. sz. melléklet). 1850-ben primátusos eloszlást figyelhetünk meg Franciaországban, Poroszországban, Hollandiában és Angliában. Az említett országok közül azonban Franciaországban, Hollandiában és Angliában 1800-hoz képest csökken a primátusos jelleg, tehát a 19. század első felében ezekben az országokban a fővárosok egyre inkább erősödő vidéki metropoliszokkal találják magukat szemben, míg Berlin népességkoncentrációja – Pest-Budához hasonlóan – épp ekkor válik meghatározóvá a városállományon belül.¹¹

Mindkét időpontban megfigyelhető, hogy a második és harmadik város is kiemelkedik az állományból, ami a görbéknek konkavo-konvex jelleget ad. 1851-re azonban ez elhalványul az erőteljes primátus kialakulása miatt. 1910-re a görbe már egyértelműen konkáv válik, mivel Budapest még inkább kiemelkedik az állományból, ugyanakkor az öt követő települések közötti különbségek csökkennek.

A városrendszeren belül végbement változások árnyaltabb vizsgálatát teszi lehetővé a görbékre illesztett lineáris regressziós egyenesek és a korrelációs együttható elemzése (ld. 2. sz. táblázat). A táblázat a regressziós egyenesek meredekségét, az állomány által jósolt legnagyobb város népességszámának logaritmusát és a korrelációs együtthatót tartalmazza. (A jósolt és a tényleges népességre vonatkozóan ld. 1. sz. táblázat)

1. sz. táblázat

Pest-Buda ill. Budapest tényleges és jósolt népessége (ezer fő)

	1784–87	1851	1910
tényleges	45	186	880
jósolt	45	95	302

Jósolt népesség fogalma: a lineáris regressziós egyenest az adott városállomány tagjainak „ideális” méretei adják meg, azaz mekkora lenne a városok népességszáma, ha az állomány tagjai egy egyenesen helyezkednének el. A legnagyobb város jósolt népessége ennek az egyenesnek és az y tengelynek a metszéspontja, vagyis az állomány ekkora „fővárost” határoz meg magának.

Forrás: Adatbázisunk alapján.

Az egész állományra (a települések 1-n-ig) számított meredekség 1910-ben jobban megközelíti a –1-es meredekséget, mint korábban bármikor, és a görbe ebben az időpontban írható le leginkább egy egyenessel. Ez a változás a városok kapcsolatrendszerében való fokozatos erősödést, integrálódást jelentheti.¹² A népességkoncentrációk elemzésének az eredményét természetesen a későbbiekben értelmeznünk kell további gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások tükrében. Köztudott azonban, hogy a XIX. század második felében a közlekedés dinamikus fejlődése felgyorsította az áru- és információcserét, valamint a települések közötti migrációt, így a megfigyelt jelenségek valóban tükrözik a korszak történelmi folyamatait.

Mivel a legnagyobb város jóvolt értéke és a regressziós egyenes meredeksége egyaránt növekszik a 19. század során, levonhatnánk azt a következtetést, hogy a városrendszer egységesen haladt egy szoros belső integrációjú, erősen tagolt hálózat felé, melynek keretei már a század első felében kialakultak, és a század második felében az állomány bővülése ezeken a kereteken belül ment végbe. A korrelációs együttható értékének változása azonban arra hívja fel a figyelmünket, hogy a városrendszeren belül jelentős belső átrendezés játszódott le.

A 2. illetve a 11. várostól (2-n-ig ill. 11-n-ig) számított regresszió alapján az állomány belső tagolódásának a változásaira tudunk következtetni. A 2. várostól számított regresszió a nagyobb városok, „vidéki metropoliszok”, a 11.-től számított pedig a kisebb városok állományon belüli súlyának változását mutatja. Az első (1-n) és a második (2-n) egyenes meredekségének összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a század első felében nőtt, 1851 után pedig csökkent a különbség, vagyis a városok a század második felében kezdik követni a főváros erős növekedését. A második (2-n) és a harmadik (11-n) egyenes összehasonlítása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a folyamatban a döntő szerepet a kisebb városok játszották, mivel a kisebb városok által meghatározott regressziós egyenes meredeksége, illetve az általuk meghatározott legnagyobb város jóvolt értéke sokkal dinamikusabban nőtt, mint a nagyobb városokat is magában foglaló állomány hasonló mutatói (ld. 2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

A városok lognormál eloszlásának paraméterei a három időpontban

		1784–87	1851	1910
1-n	q	-0,46	-0,54	-0,67
	log P*	4,65	4,98	5,48
	R ²	98,83%	94,75%	96,32%
2-n	q	-0,38	-0,43	-0,59
	log P*	4,53	4,80	5,32
	R ²	96,47%	97,47%	96,86%
11-n	q	-0,24	-0,25	-0,46
	log P*	4,19	4,49	5,05
	R ²	76,22%	86,36%	92,35%

Jelmagyarázat:

q= lineáris regressziós egyenes meredeksége

log P*= a legnagyobb város jósolt népességének logaritmus

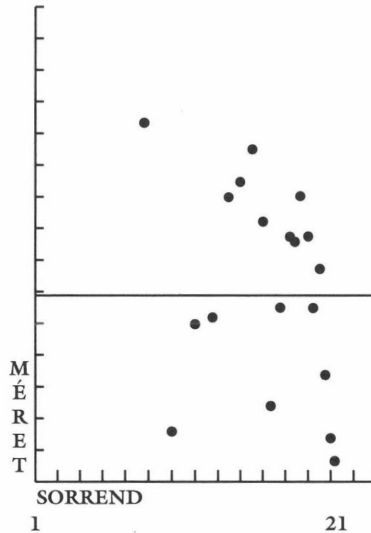
R²= korrelációs együttható négyzete

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A városrendszer belső tagolódása plasztikusan rajzolódik ki a regressziós egyenesekhez viszonyított szórást bemutató ábrán. (2., 3., 4., sz. ábrák)

2. sz. ábra

A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva 1784–87-ben

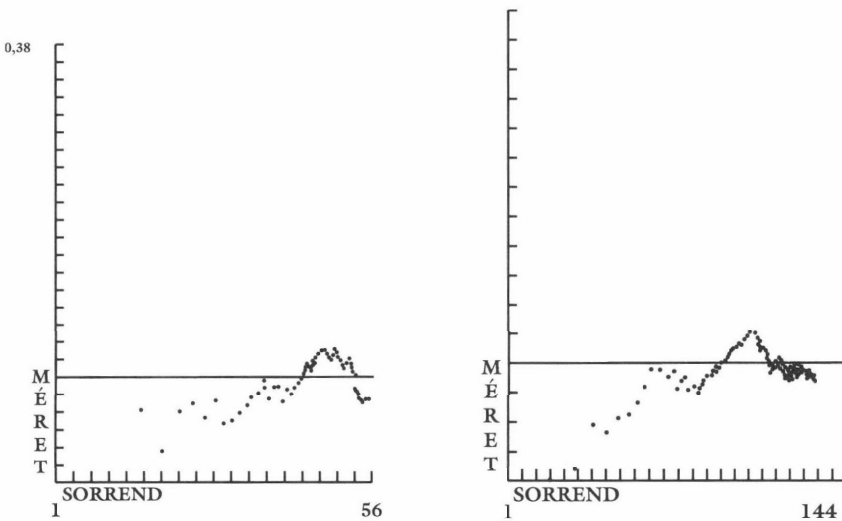
Forrás: Adatbázisunk alapján.

A József-kori állományt önmagában nem elemezzük most, mivel ekkor még kevés 10 000 főnél népesebb város van Magyarországon, ezért itt az alacsonyabb népességhatár lenne indokolt. Megjegyezzük azonban, hogy az ábrán látható nagy szóródás a legnagyobb városok közötti gyenge tagolódást, egymáshoz való integrálódásuk kezdetlegesebb fokát sugallja.

Az 1851-es és 1910-es szórás világosan mutatja, milyen jelentős különbség van a főváros és a „vidéki metropoliszok” helyzete között. Míg az utóbbiak értékei mélyen a regressziós egyenes alatt helyezkednek el, addig a kisebb városokéi megközelítik, majd egy hurkot képezve meg is haladják a „várható” értékeket. Az egyenes fölé kerülő városok meghatározó csoportját képezik az alföldi mezővárosok (1851-ben csaknem 60%, 1910-ben 50%). Említést érdemel hogy 1910-ben megjelenik három, a kialakuló budapesti agglomerációhoz tartozó település a hurokban.¹³

3–4. sz. ábra

*A városok szóródása a regressziós egyenesre számítva
1851-ben 1910-ben*

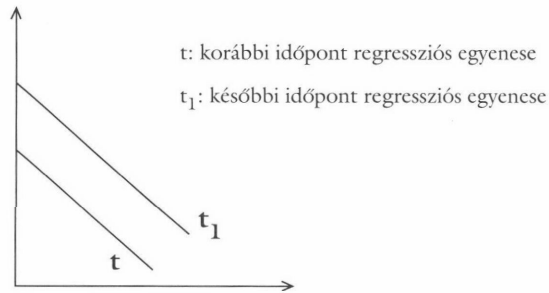

Forrás: Adatbázisunk alapján.

A lineáris regressziós elemzés további következtetések levonására is lehetővé ad. Bernard Lепetit a francia városállomány diakron vizsgálatánál a regressziós egyenesek vizsgálatának összegzéseként négy modellt javasol.

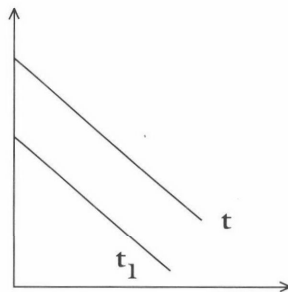
1. Urbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

5. sz. ábra

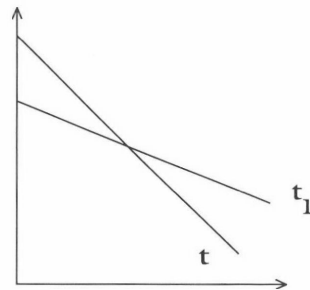
2. Dezurbanizáció (a városi népességnövekedés szempontjából), ahol nincs kapcsolat a városok mérete és a növekedés üteme között.

6. sz. ábra

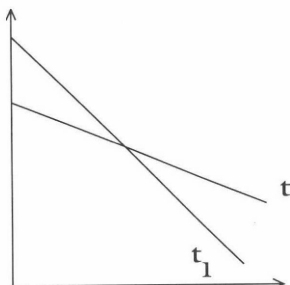
3. A városok mérete negatívan hat a növekedés ütemére.

7. sz. ábra

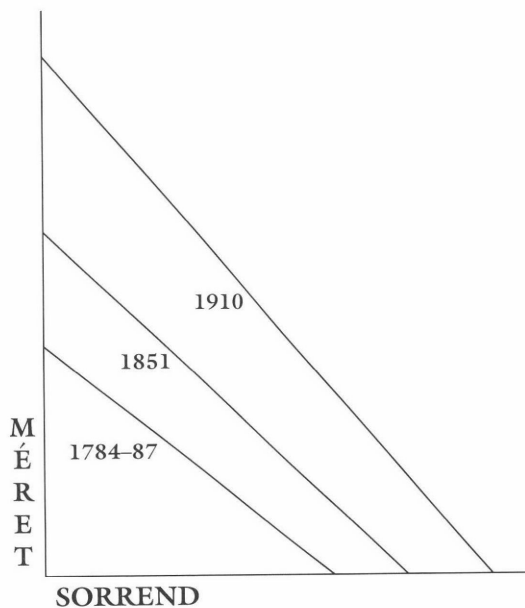
4. A városok mérete pozitívan hat a növekedés ütemére

8. sz. ábra

A magyar városrendszert egészében vizsgálva a negyedik típusba sorolhatjuk, azaz a városok mérete összességében pozitívan befolyásolja növekedés ütemét (ld. 9. sz. ábra).

9. sz. ábra

Az ábrán látható egyenesek alakját azonban elsődlegesen a főváros növekedése határozza meg, ismét hangsúlyozva Budapest döntő súlyát a településrendszerben. Ha modellünket a legnagyobb város nélkül rajzolnánk meg, a harmadik típusú mozgást észlelnénk, azaz, hogy a 10 000-nél népesebb városok mérete és növekedési ütemük között inkább fordított arányosság a jellemző.

Összességében tehát egy egyre erősebben tagolódó városrendszer képe rajzolódik ki. Az integrálódási folyamat azonban sajátos magyarországi (közép-európai) keretek között ment végbe, mivel a gyarapodás két legfontosabb hasznélvezője Budapest és a kisebb városok voltak. A század első felében a főváros dinamikus fejlődése mögött elmarad a többi város népesedési üteme, és megfigyelhető az alföldi települések egyfajta dominanciája az állományon belül. A század második felében a főváros továbbra is igen gyors növekedését megközelíti a többi város, miközben, ha kissé csökkenő mértékben, de még mindig jelentős szerep jut az alföldi népességkoncentrációknak. A legnagyobb város karakteres primátusa megfelel a nyugat-európai országok hasonló típusú városrendszereinél megfigyeltéknek, de ezekben az országokban ez a jelenség együtt jár a „vidéki metropoliszok” dinamikus népességyarapodásával. Nálunk a vidéki nagyvárosoknál erőteljesebben növekszik a kisebb városok épessége, ami Nyugat-Európában inkább az 1850 előtti évtizedekre jellemző.

Összegzés

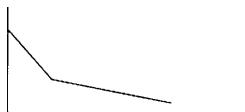
A települések népességszámának és az ennek alapján kialakított nagyság szerinti rangsornak a vizsgálatával a magyar településrendszer története bontakozik ki előttünk. Az általunk elemzett települések súlya erőteljesen növekszik az ország településrendszerén belül. A nagyobb települések nemcsak számszerű gyarapodáson mennek keresztül, de kitapintható a közöttük lévő kapcsolatrendszer megváltozása is. A rank-size elemzés a fokozottabb belső integráció kialakulását mutatja. Másfelől megfigyelhetünk bizonyos átrendeződést az urbanizációt elősegítő tényezők között. A század elején a legdinamikusabban az alföldi, elsősorban dél-alföldi városok növekedtek, ahol a növekedésben minden bizonnyal a mezőgazdaság, az agrárcikkek forgalmába való bekapcsolódás játszott fontos szerepet. A XIX. század második felétől azonban a nagy hagyományú, volt szabad királyi városok nagyobb mérvű gyarapodása a jellemző, szemben a legnagyobb, elsősorban alföldi néptömrölések lelassuló növekedésével. Ez utóbbi pedig a mezőgazdasági terménykereskedelem mellett más urbanizációs tényezők fokozódó hatását mutatja. Ezek közül elsősorban a vasúthálózat kiépülését szokás hangsúlyozni.

Munkánk legfontosabb tanulságának azt tartjuk, hogy sikerült megragadni a magyarországi urbanizáció egyik legfontosabb sajátosságát: a városi népességnövekedés – a XVIII. században már megfigyelt folyamat szerves folytatásaként¹⁴ – elsősorban a fővárosra és a kisebb városokra koncentrálódott. Sem az alföldi nagy népességtömrölések, sem a XIX. század második felében újraéledő volt szabad királyi városok nem növekedtek olyan mértékben, hogy a nyugat-európai, e korszakban kialakuló regionális fővárosok nemzeti városállományon belüli arányát, súlyát megközelítsék.

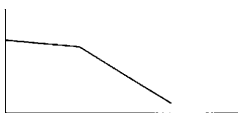
Reményeink szerint az ismertetett adatbázis, kiegészítve újabb adatokkal, segítséget fog nyújtani a magyar városrendszer egységesülését, a települések közötti kapcsolatok minőségét elemző további kutatásokhoz.

Jegyzetek

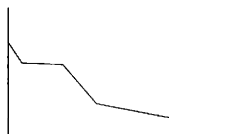
1. Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza. Tér és Társadalom 1990. 3–4. 13.
2. Erdei Ferenc: A magyar város. Budapest, 1939.
3. Lepetit, Bernard: Les villes dans la France moderne (1740–1840) Paris, 1988.; deVries, Jan: European Urbanization 1500–1800. London, 1984.; Rozman, Gilbert: Urban Network and Historical Stages. Journal of Interdisciplinary History 1978. 1.; Skinner, G. W.: The City in the Late Imperial China. Stanford, Calif., 1977.; Granasztói György: A dunai térség városodása (16.–18. sz.). Demográfia 1989. 3–4. 157–188.
4. Vesd össze ezt: Magyarország története. 7/1. kötet. Bp., 1978. 403–410.
5. Zipf, G. K.: Human Behavior and the Principle of the Least Effort. Cambridge, Mass., 1949.
6. A rank-size módszer történetéről: D. Pumain: La dynamique des villes. Paris, 1982.; Lepetit, B.: i.m. 176–185.; Richardson, H. W.: Theory of the distribution of city sizes: Review and Prospects. Regional Studies, 1973. 239–251.
7. A városrendszereket elemző nemzetközi szakirodalomból lásd például: deVries: i.m.; Clark, Peter: The Transformation of English Provincial Towns. London, 1984.; Lepetit: i.m.; A magyar munkák közül lásd: Bácskai Vera, Beluszky Pál, Faragó Tamás, Granasztói György, Gyimesi Sándor, Katus László, Nagy Lajos, Tímár Lajos és Vörös Károly tanulmányait.
8. Tilly, Charles: The Vendée. Cambridge, Mass., 1964.; és Skinner: i.m.
9. deVries: i.m. 112–120.
10. A töréspontoktól szabdalt görbéket a Zipf-féle és az ahhoz hasonló, de nem –1 meredekségű egyenes mellett, a városállományok elemzői a következő típusokba sorolták:
 - a/ Konkáv (Egy nagy település magasan kiemelkedik az állományból, öt erősen leszakadva, egyenletesen követi a többi település.)

- b/ Konvex, vagy oligarchikus (A legnagyobb városok mérete közt kicsi a különbség, ötlet leszakadva követi a többi település.)

c/ Konkávo-konvex (A legnagyobb város kiemelkedik az állományból, 5t leszakadva követi néhány nagyobb település, majd ezektől is leszakadva következnek az állomány többi tagjai.)

A különböző típusok nem feltétlenül esnek egybe az adott állomány fejlett város-hálózattá alakulásának szakaszaival, e modellek az állományon belül végbement diakron változásokat segítenek értelmezni, és segítik a különböző állományok összevetését.

11. deVries: i. m. 112–120.
12. Hasonló következtetésre jut Bernard Lepetit és Granasztói György is Franciaország, illetve a dunai térség kora újkori városodásának elemzésekor.
13. Ezek: Erzsébetfalva, Kispeszt és Rákospalota.
14. Ld. Granasztói: i. m.

Függelék

I. sz. melléklet

1. A 10 000 főnél nagyobb városok a József-korban

Város	Jogállás*	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	44 623	14. Győr	1	13 421
2. Debrecen	1	30 064	15. Zombor	1	13 236
3. Pozsony	1	28 707	16. Sopron	1	12 639
4. Kecskemét	2	22 270	17. Komárom	1	11 970
5. Szeged	1	20 947	18. Székesfehérvár	1	11 816
6. Szabadka	1	19 293	19. Újvidék	1	11 054
7. Selmecbánya	1	18 839	20. Nagyvárad	2	10 532
8. Brassó	1	17 792	21. Jászberény	2	10 209
9. Eger	1	17 083	Összesen		372 400
10. Hódmezővásárhely	2	15 822			
11. Miskolc	2	14 089	*Jelmagyarázat:		
12. Nagyszében	1	14 066	1 = szabad királyi város		
13. Kolozsvár	1	13 928	2 = mezőváros		
			3 = község		

2. A 10 000 főnél népesebb települések 1851-ben

Város	Jogállás	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	186 496	30. Pécs	1	15 821
2. Szeged	1	50 244	31. Gyula	2	15 746
3. Szabadka	1	48 126	32. Baja	2	15 410
4. Pozsony	1	36 742	33. Hajdúböszörmény	2	15 033
5. Kecskemét	2	36 136	34. Zenta	2	14 794
6. Hódmezővásárhely	2	33 325	35. Nyíregyháza	3	14 404
7. Debrecen	1	29 624	36. Nagybecskerek	2	14 350
8. Miskolc	2	28 888	37. Sopron	1	14 304
9. Brassó	1	25 434	38. Nagykikinda	2	13 866
10. Szentcsaba	2	24 276	39. Gyöngyös	2	13 632
11. Békéscsaba	3	23 400	40. Vác	2	13 250
12. Makó	2	22 811	41. Kassa	1	13 034
13. Arad	2	22 398	42. Szatmárnémeti	1	12 874
14. Zombor	1	21 601	43. Csongrád	2	12 802
15. Nagyvárad	2	21 221	44. Kiskunhalas	2	12 722
16. Kiskunfélegyháza	2	20 049	45. Pápa	2	12 417
17. Temesvár	1	20 000	46. Karcag	2	11 979
18. Kolozsvár	1	19 346	47. Dunaföldvár	2	11 759
19. Eger	1	18 154	48. Szolnok	2	11 687
20. Békés	2	17 985	49. Orosháza	3	10 983
21. Szarvas	3	17 292	50. Komárom	1	10 953
22. Versec	1	17 244	51. Kalocsa	2	10 697
23. Nagykőrös	2	16 976	52. Veszprém	2	10 468
24. Jászberény	2	16 958	53. Hajdúszoboszló	2	10 399
25. Cegléd	2	16 944	54. Hajdúnánás	2	10 178
26. Székesfehérvár	1	16 800	55. Esztergom	1	10 144
27. Nagyszében	1	16 268	56. Újvidék	1	10 000
28. Győr	1	16 213	Összesen		1 200 657
29. Mezőtúr	2	16 000			

3. A 10 000 főnél népesebb települések 1910-ben

Város	Jogállás	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
1. Budapest	1	880 371	46. Csongrád	3	25 310
2. Szeged	1	118 328	47. Algyő	3	25 310
3. Szabadka	1	94 610	48. Rákospalota	3	25 147
4. Debrecen	1	92 729	49. Törökszentmiklós	3	25 086
5. Pozsony	1	78 223	50. Kiskunhalas	2	24 381
6. Temesvár	1	72 555	51. Gyula	2	24 284
7. Kecskemét	1	66 834	52. Kaposvár	2	24 124
8. Nagyváradi	1	64 169	53. Marosvásárhely	1	23 728
9. Arad	1	63 166	54. Karcag	2	22 996
10. Hódmezővásárhely	1	62 445	55. Komárom	1	22 337
11. Kolozsvár	1	58 481	56. Orosháza	3	22 264
12. Újpest	2	55 197	57. Máramarossziget	2	21 370
13. Miskolc	1	51 459	58. Baja	1	21 032
14. Pécs	1	49 822	59. Pancsova	1	20 808
15. Győr	1	44 300	60. Pápa	2	20 150
16. Kassa	1	44 211	61. Sátoraljaújhely	2	19 940
17. Békéscsaba	3	42 599	62. Lugos	2	19 818
18. Brassó	2	38 999	63. Óbecse	3	19 372
19. Nyíregyháza	2	38 198	64. Vác	2	18 952
20. Székesfehérvár	1	36 625	65. Gyöngyös	2	18 314
21. Kiskunfélegyháza	2	34 924	66. Esztergom	1	17 881
22. Makó	3	34 899	67. Kiskundorozsma	3	17 719
23. Szatmárnémeti	1	34 892	68. Resicabánya	3	17 384
24. Cegléd	2	33 942	69. Munkács	2	17 275
25. Sopron	1	33 932	70. Diósgyőr	3	17 221
26. Újvidék	1	33 590	71. Mezőkövesd	3	17 202
27. Szentes	2	31 593	72. Mohács	3	17 092
28. Erzsébetfalva	3	30 970	73. Magyarkanizsa	2	17 003
29. Szombathely	2	30 947	74. Ungvár	2	16 916
30. Zombor	1	30 593	75. Hajdúnánás	2	16 781
31. Kispest	3	30 212	76. Nyitra	2	16 419
32. Jászberény	2	29 675	77. Eperjes	2	16 323
33. Zenta	2	29 629	78. Érsekújvár	2	16 228
34. Nagyszében	2	29 599	79. Hajdúszoboszló	2	16 093
35. Szolnok	2	28 778	80. Nagykároly	2	16 078
36. Nagykőrös	2	28 575	81. Kiskunmajsa	3	15 949
37. Hajdúböszörmény	2	28 159	82. Nagyszalonta	3	15 943
38. Eger	2	28 052	83. Selmecbánya	1	15 185
39. Versec	1	27 370	84. Nagyszombat	2	15 163
40. Békés	3	26 875	85. Szekszárd	2	14 947
41. Nagyikinda	2	26 795	86. Veszprém	2	14 792
42. Nagykanizsa	2	26 524	87. Abony	3	14 729
43. Nagybecskerek	2	26 006	88. Szenttamás	3	14 335
44. Szarvas	3	25 879	89. Nagylak	3	14 034
45. Mezőtúr	2	25 835	90. Salgótarján	3	13 746

Város	Jogállás*	Népesség	Város	Jogállás	Népesség
91. Kistújszállás	2	13 538	122. Monor	3	11 436
92. Endrőd	3	13 514	123. Jászapáti	3	11 402
93. Dévaványa	3	13 511	124. Polgár	3	11 375
94. Torda	2	13 427	125. Dész	2	11 210
95. Soroksár	3	13 345	126. Budafok	3	10 954
96. Mezőberény	3	13 285	127. Zombolya	3	10 893
97. Jászárokszállás	3	13 268	128. Balassagyarmat	3	10 887
98. Beszterce	2	13 236	129. Zalaegerszeg	2	10 844
99. Apatin	3	13 129	130. Besztercebánya	2	10 776
100. Túrkeve	2	13 097	131. Mór	3	10 654
101. Battonya	3	13 001	132. Nagyszentmiklós	3	10 617
102. Losonc	2	12 939	133. Újfehértó	3	10 567
103. Beregszász	2	12 933	134. Igló	2	10 525
104. Nagybánya	2	12 877	135. Tótkomlós	3	10 502
105. Jánoshalma	3	12 676	136. Hajdúdorog	3	10 468
106. Püspökladány	3	12 585	137. Kunszentmárton	2	10 410
107. Paks	3	12 561	138. Huszt	3	10 292
108. Ada	3	12 500	139. Mohol	3	10 254
109. Balmazújváros	3	12 472	140. Csurog	3	10 184
110. Topolya	3	12 471	141. Miava	3	10 063
111. Stájerlakanina	3	12 336	142. Mindszent	3	10 057
112. Rózsashegy	2	12 249	143. Péterréve	3	10 049
113. Petrozsény	3	12 183	144. Kisvárd	3	10 019
114. Hatvan	3	12 097	Összesen		4 284 073
115. Dunaföldvár	3	12 087			
116. Kalocsa	3	11 738			
117. Gyoma	3	11 699			
118. Segesvár	2	11 570			
119. Kiskőrös	3	11 562			
120. Fehértemplom	2	11 524			
121. Bácsalmás	3	11 498			

*Jelmagyarázat:
1 = törvényhatósági jogú város
2 = rendezett tanácsú város
3 = község
Forrás: Adatbázisunk alapján.

2. sz. melléklet

A tízeznél népesebb települések csoportosítása növekedési mutató szerint.

1. Az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések, melyek növekedési mutatója 1851–1910

a/ 1000% felett:	b/ 500% felett:	c/ 500–400% között:	d/ 400–300% között:
Algyő	Losonc	Nagykanizsa	Budafok
Petrozsény	Szombathely		Kisvárd
Salgótarján	Rózsashegy		Beregszász
Rákospalota	Hatvan		Újvidék
Újpest	Resicabánya		Kassa
	Kaposvár		Pécs
			Kolozsvár
			Nagyvárad
			Temesvár
			Debrecen
			Soroksár
			Diósgyőr
			Sátoraljaiújhely
			Máramarossziget

2. Az 1910-ben 10 000-nél népesebb települések, melyek növekedési mutatója 1784–1851 között

a/ 300% felett:

Déaványa
Budafok
Beregszász

b/ 300–250% között:

Nagybecskerek
Nagykikinda
Szentés
Kiskunfélegyháza
Arad
Kisvárdá
Mohol
Bácsalmás
Balmazújváros
Battonya
Endrőd
Kiskunmajsa
Nyitra

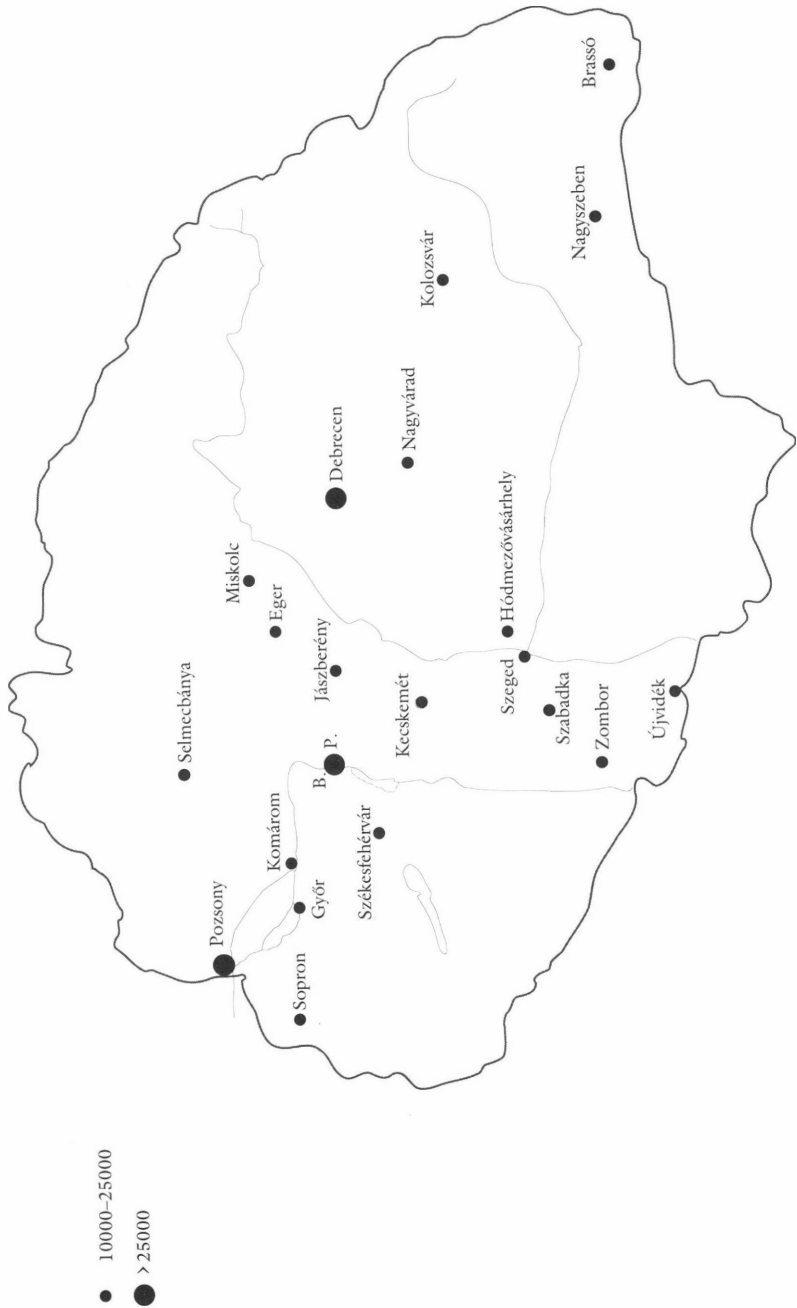
c/ 250–200% között:

Rákospalota
Mezőtúr
Lovas
Békés
Zenta
Cegléd
Makó
Nyíregyháza
Békéscsaba
Miskolc
Hódmezővásárhely
Nagyvárad
Temesvár
Szabadka
Szeged
Péterréve
Mindszent
Huszt
Kunszentmárton
Tótkomlós
Újfehértó
Kiskőrös
Gyoma
Dunaföldvár
Topolya
Püspökladány
Jánoshalma
Túrkeve
Apatin
Mezőberény
Kisújszállás
Magyarkanizsa
Diósgyőr
Baja
Oroszáza
Gyula
Kiskundorozsma

Forrás: Adatbázisunk alapján

1. sz. térkép

Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1784–87

Forrás: Adatbázisunk alapján

2. sz. térkép

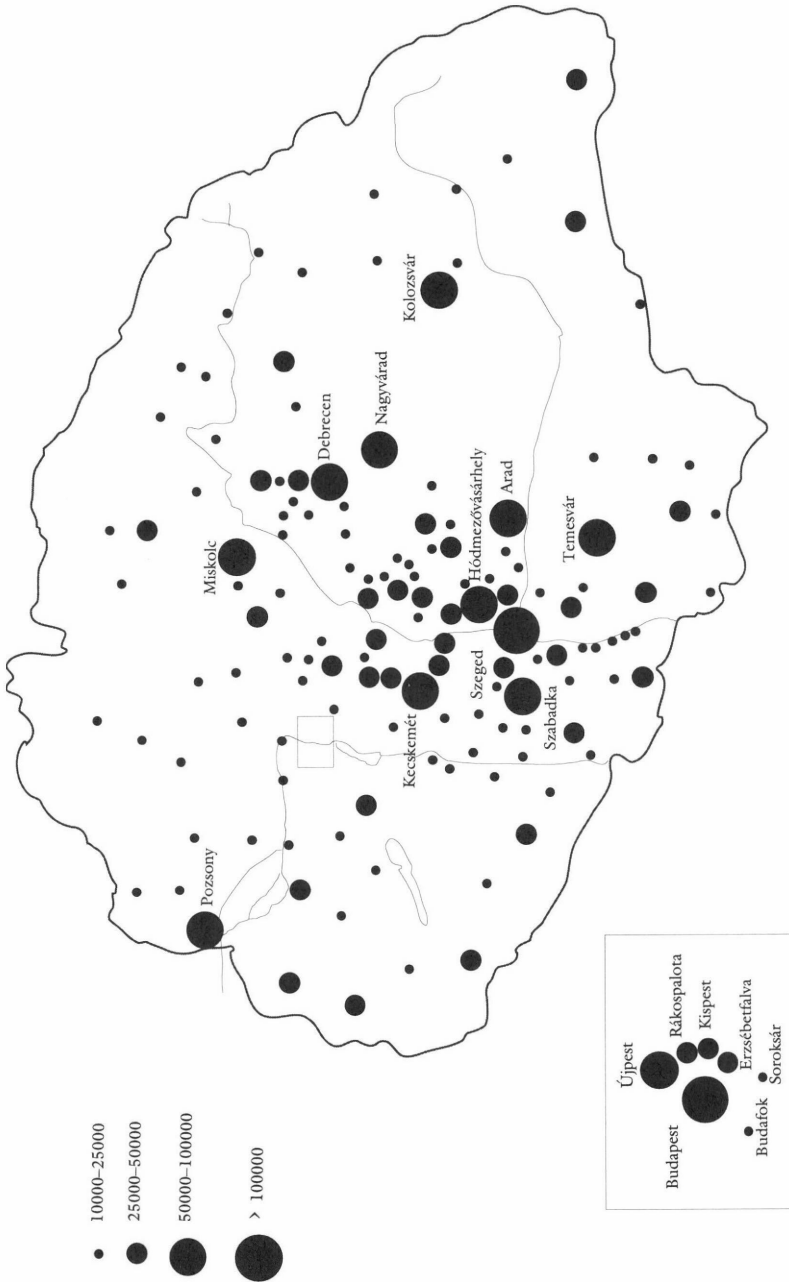
Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1851 (1857)

Forrás: Adatbázisunk alapján

3. sz. térkép

Magyarország 10 000 lakosnál népesebb települései 1910

Forrás: Adatbázisunk alapján

Feminizmus és történetírás

Beszélgetés Susan Arpaddal

Susan Arpad történészként szerezte meg Ph.D. fokozatát 1974-ben. 1978 óta tanít Women's Studies programokban, illetve vezet ilyen kurzusokat. Három könyve és számos cikke jelent meg. 1976 óta foglalkozik nők oral history-jainak és élettörténeteinek gyűjtésével és elemzésével. Jelenleg a California State University Fresno tanára. Az elmúlt két tanévet Magyarországon töltötte, a kutatás mellett az ELTE és a JATE angol tanszékein tanított Women's Studies bevezető kurzusokat és *oral history* szemináriumokat.

Létezik-e feminista történetírás?

Nem létezik. Nem kapnánk ugyanis teljes képet a helyzetről, ha csak a „feminista” indítatású kutatásokat vennénk figyelembe. Vannak történészek, akik a nőekkel foglalkoznak és vannak feministák, akik történészek. A tudományos kutatás széles spektrumát fogja össze a közös kérdésfelvetés, a nők szerepének, helyzetének vizsgálata történelmi kérdésekben, s ez a téma túlmutat a szűkebb értelemben vett politikai meghatározásokon.

Milyen viszony áll fenn a feminizmus mint társadalmi mozgalom és a történettudomány között?

Először is, a feminizmus nagyon sokkal tudja gazdagítani a történetírást. Nyilvánvaló például, hogy a nők helyzetét kutatók figyelme a család és a gyermekek felé irányul. Az új, feltárandó területek bevonása a történettudományba azonban elsősorban a női történetírás kezdeteit jellemezte. Ma a hangsúly sokkal inkább átfogó jellegű kérdésekre esik, a társadalom változásaira, a tudománytörténetre, a történetfilozófiára. Itt az új perspektívák és nézőpontok egy árnyaltabb kép megrajzolását, múltunk teljesebb megértését teszik lehetővé. A történettudomány napjainkban is nagyon konzervatív, hagyományos és patriarchális felfogást tükröz. A feminista szemlélet nem csupán e patriarchális jelleget, hanem a történetírás néhány alapvető tételét is megkérdőjelezi. Például a történettudomány objektívnek mutatja magát. A történészek azt állítják, hogy ők pártatlan megfigyelők, tudósok, akik kívülről vizsgálják a tárgyukat. A feministák ezzel szemben azt állítják, hogy ha valaki nőnek született, az meghatározza, hogyan látja a világot és milyen kérdéseket tesz fel, amikor meg akarja ezt a világot ismerni. Ebből két dolog következik: az egyik az, hogy a férfiak nézőpontját és kérdéseit is meghatározza a nemük, vagyis a hagyományos történetírás igenis elfogult; a másik az, hogy amikor a történészek semlegesnek vallják magukat, nem veszik tudomásul elfogultságukat.

A történelemkönyvekben csak néhány nő nevével találkozhatunk, s köztük is a többséggel nem nagy történelmi alakként, hanem történelmi személyiségek rokonaként. Rajtuk kívül szó esik még néha egy-egy esetleges bekezdésben a

női ruhákról és divatról a kultúrával foglalkozó fejezetekben. Az Ön véleménye szerint tehát a nők hiánya a történettudományi kutatásokban nem abból ered, hogy nincs kiemelkedő szerepük az emberiség történetében, hanem abból, hogy a történészek kérdései figyelmen kívül hagyják őket?

Igen. Bár a történettudomány úgy tesz, mintha semleges nézőpontból vizsgálódna, ha elgondolkodunk az általa képviselt értékrendszerről, akkor kétségeink merülhetnek fel ezt illetően. Miért foglalkozik a történelem oly sokat a háborúkkal, amelyekben férfiak ölik egymást? Miért a halál a leg-hősiesebb cselekedet? Ugyanakkor foglalkozik-e a történetírás főleg a nőkhöz kötődő tevékenységekkel? Mondjuk, miért nem tartja a történetírás a gyermekszülést hősi cselekedetnek, amelyet éppúgy érdemes tanulmányozni, mint a háborúzást?

Hadd mondjak két példát egy másféle elfogultságra is. A hagyományos történetírásban és a politikában az „ellenállás” fogalma kizárólag a közösség szintjén és csoportosan szervezett tevékenységet jelent. Nők naplóiból, *oral history*-jából azonban másfajta ellenállás-kép is előtűnik, amely a magánszférában és a családban jelenik meg. Azok a kutatók, akik az előbbi értelmezés alapján végeztek vizsgálatokat, úgy vélték például, hogy az USA-ban a második világháborúban táborokba kényszerített japán bevándorlók esetében az asszonyok egyáltalán nem vettek részt az ellenállásban, holott nem ez a helyzet. Vagy érdemes elgondolkodni a nők családösszetartó szerepén. A hagyományos kutatás nem sok figyelmet szentel ennek a közhelyszerű megállapításnak. A feminista kutató viszont felfigyel arra, hogy az anya halálakor annak gyermekeit saját rokonai hogyan vették magukhoz, észreveszi az anya barátai által alkotott védőhálót, és rámutat, milyen jelentőséggel bírt a nők rokoni és baráti kapcsolataiból kialakuló hálózata egy közösség összetartásában, és milyen erőt adott ez nekik.

A férfiak nézőpontjától különböző szemlélet és érzékenység tehát az egyik fontos tényező, amely megkülönbözteti a „nők történetírását” a „történelemtől”. Vannak-e az ilyen irányú kutatásnak jellemző kérdésselvetései és módszerei?

Gerda Lerner feminista történész négy szakaszra bontotta a női történetírást. Az első szakaszban a „nagy nőalakokat” tanulmányozták, például I. Erzsébet angol királynőt, Carrie Nationt és másokat – azokat, akik „férfiak módjára” hozzájárultak a „történelem” formálásához, de akiknek a szerepét gyakran nem ismerik el. Erzsébetet például mint „királyhelyettest” kezelik, és mindig hangsúlyozzák személyiségének szexuális jellemzőit („*the Virgin Queen*”). Carrie Nation az 1874-ben alakult *National Women's Christian Temperance Union* vezetője volt, amely a legnagyobb taglétszámú szervezetként nagy hatást gyakorolt kora társadalmára. A második szakaszt az „elnyomás történetének” kutatása jellemzi, annak kimutatása, hogy a nők nem egyenrangú, hanem hátrányos helyzetű félként voltak és vannak jelen az élet majdnem minden területén. Különösen a statisztika és a jogtörténet világítja meg ezt az elnyomást, ezért ebben a szakaszban ezek felé fordult a nők helyzete iránt érzékeny kutatók figyelme.

A harmadik szakaszban viszont megjelenik egy rendkívül fontos kér-

dés. Vajon mindig elnyomás alatt éltek a nők? Találtak-e módot arra, hogy ellenálljanak a rájuk nehezedő ellenállásnak? Főleg a kultúrtörténeti vizsgálódás terén fogalmazható meg igenlő válasz. Olyan jelenségeket veszünk észre, amelyek ezidáig nem voltak jelen a tudományos vizsgálódás látóterében, mert csak nőkhöz kötődtek, és a tudós férfiak túl triviálisnak tartották őket ahhoz, hogy foglalkozzanak velük. A negyedik szakasz lényege pedig a nők tapasztalatainak értelmezése a történelem teljességének összefüggéseiben. Ez az a szakasz, amelyben a történetírás faj, osztály és nem egymásrahatását elemzi, amikor komplex történeti eseményeket, illetve jelenségeket vizsgál.

Egy feminista történetíró nemcsak saját alanya nézőpontját képviseli, hanem elismeri, hogy számtalan nézőpont létezik egymás mellett. Ez természetesen következik az objektív „szemlélő” szerepének elvetéséből, a következőkben azonban sokak számára riasztó: a történelem széttöredezik, megsokszorozódik a megszerzendő tudás. Ezt többféleképpen lehet feldolgozni. Választhatjuk azt, mint az új historicizmus hívei, hogy sok nézőpontból mutatjuk be a történelmet. Választhatjuk azonban azt a felelősséget is, hogy a lehető legjobban írjuk meg a történetünket a saját nézőpontunkból. A feminista történetírók nagyon gondosan bemutatják saját alapállásukat, és nagyon nyíltak az általuk használt elmélet és módszerek tekintetében is. Nem feltételezik, hogy mindenki ugyanúgy gondolkodik, vagy ugyanazokat a módszereket alkalmazza mint ők, hiszen saját példájukon tanulták meg, mennyire nincs ez így.

Ez a tudatosság a történet formálásának folyamatát illetően a hatvanas évek feminista politikai mozgalmait idézi, amelyekben szintén ez volt a kulcsszó.

Igen, ezek a mozgalmak nagyhatásúak voltak. Sok kutató kapott tőlük intellektuális ösztönzést arra, hogy saját területének régi sztereotípiáit megvizsgálja, megkérdőjelezze. A szociológia és a pszichológia területén vált először érezhetővé a feminista hatás, mert ezek álltak a legközelebbi kapcsolatban az emberek mindennapi életével. Az új érdeklődési irány azonban hamarosan más tudományágakat is elért. A polgárjogi mozgalmak a társadalmi helyzettel, faji hovatartozással kapcsolatos kérdésekkel gazdagították a tudományokat. A nemekkel kapcsolatos kérdések pedig éppen abban az ellentmondásban törtek elő, ahogyan ezek az egyenlőséget hirdető mozgalmak a női résztvevőiket kezelték. Ebben a vonatkozásban érdekes eredményeket hozott a marxista elemzések felhasználása, ugyanis számos feminista kutató alkalmazta ezt a módszert, de eltérő kontextusba helyezte, hiszen ők egy öröknek tűnő és állapotában leírt, de valójában igen dinamikus viszonyt kezdtek vizsgálni.

Amennyiben politikai mozgalomban gyökerezik, mi legitimálja a feminizmust a tudomány falain belül?

Gyakran teszik fel nekem ezt a kérdést Magyarországon, ahol az az alapfeltételezés, hogy minden tudományág tudományos és ezért objektív. Legtöbb kollégám az Egyesült Államokban, különösen a humán és a társa-

dalomtudományok terén, nem fogadja el ezt az állítást. Az 1960-as évek óta a legtöbb kutató egyetért azzal, hogy a tudás társadalmilag formált – vagyis, hogy a tudást meghatározzák azon emberek észlelésének tudatalatti szűrői, akik a „megismerő, tudó” privilegizált helyzetét élvezik. A nyugati kultúrákban ezek rendszerint fehér, felső vagy középosztálybeli, egyetemi végzettségű férfiak. Észlelésük korlátai számtalan módon szűrődnek át a tudás szférájába: nem csak kérdéseiken keresztül, hanem az adatgyűjtésre felállított tipológiáukból is, azáltal, hogy milyen adatokat tartanak jelentőségteljesnek, és ezekből milyen következtetéseket vonnak le. Egy ismert példa erre a reneszánsz: Joan Kelly-Gadol mutatott rá, hogy csak egy férfi szempontjából tekintve látszik ez az időszak a kulturális virágzás periódusának. Női szempontból ugyanakkor a reneszánsz a visszarendeződés, az elnyomatás ideje.

Másszóval, minden történetírás politikus. A női szempontból leírt történelem nem elfogultabb, mint az, ami a férfiak nézőpontjából született. A múltban azonban nem tudatosult bennünk az, hogy a történelmet egy nagyon behatárolt nézőpontból írták. Mivel a „tudók” – a tudósok, a tanárok, a filozófusok – azt mondták, hogy ez az egyetlen nézőpont, elfogadtuk, és minden más nézőpontot elfogultnak tartottunk. Most viszont a Women’s Studies, az Ethnic Studies, a populáris kultúra kutatása és egyéb interdiszciplináris programok azt igazolják, hogy egyidejűleg nagyon sok nézőpont létezik, önmagukban mind behatárolt és politikus jellegűek.

Sok tudós azonban szkeptikus. Látni akarják „az új női történelem-könyvet”. Noha számos cikk és könyv jelent meg az elmúlt negyedszázadban, még mindig a kezdeti lépéseknél tartunk. Ez az egyik ok, amiért én az oral history-t, az elbeszélte történelmet kutatom, nőket keresek fel az élet minden területén, és megkérem őket, mondják el a történetüket: mi történt velük, hogyan látják az életük eseményeit, mit tartanak értékesnek és mit nem, hogyan oldották fel az ellentmondásokat a patriarchális értékek és életük eseményei között, és hogyan formálják a történeteiket, amelyeket világukból méritenek.

Ön ajánlotta számunkra azt a két cikket, amely a feminista történetírást hivatott bemutatni e számunkban. Kérem, röviden foglalja össze jelentőségüket.

Joan Kelly-Gadol cikke 1975-ben jelent meg a Signs című feminista elméleti folyóiratban, és azóta is klasszikus tanulmánynak számít. Kiindulópontja az, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy a nők „a legteljesebb értelemben” az emberiség részét képezik, mondhat-e a történetírás értékítéletet egy korról úgy, hogy az adott korban élők közül csak egyetlen csoport helyzetének alakulását veszi alapul. Ezen a problémán keresztül Kelly-Gadol tulajdonképpen a történetírás egyik alapvető kérdését, a történelem korszakokra bontásának lehetőségét vizsgálja.

Sandra Harding cikke az általa szerkesztett Feminism and Methodology című antológia záró tanulmánya. Ez a cikk kitűnő válasz lehet arra, hogy lehet-e létjogosultsága a feminizmusnak az egyetem falai között. A megismerés útjait és korlátait összevető tanulmány egyben a nézőpontok sokszínűségének szükségességét is bizonyítja.

Az érdeklődők számára milyen további irodalmat ajánl?

Azokat a műveket sorolnám fel, amelyek e két cikk mellett jelentősen befolyásolták saját történelemszemléletemet:

Cott, Nancy: *Bonds of Womanhood*. 1975. Cott az elsők között vizsgálta a nők kötődéseinek paradoxonát: azokat a kapcsolatokat, amelyek egyszerre korlátozzák szabadságukat és fűzik őket össze más nőkkel.

Douglas, Ann: *The Feminization of American Culture*. (New York, Alfred Knopf, 1977.) Ez tulajdonképpen két kötet egy könyvben. Az első rész az amerikai vallásosság és populáris kultúra változásait vizsgálja a tizenkilencedik és a huszadik század korai szakaszában. A második rész az amerikai populáris kultúra összetevőinek (különösen a szentimentalizmusnak és a narcizmusnak) és a „nők kultúrájának” kölcsönhatásait mutatja be.

Gilligan, Carol: *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. (Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1982.) Nagyhatású munka, amely kifejti, hogyan tekinti a társadalomtudomány a férfiak élettapasztalatát normának, ezáltal akaratlanul is korlátokat emelve.

Lerner, Gerda: *Placing Women in History: Definitions and Challenges*. In: *Feminist Studies*, III. no. 1–2 (Fall 1975), 5–14. Gerda Lerner, az amerikai női történetírás úttörője ebben a cikkében összefoglalja az 1975-ig elért eredményeit.

Morága, Cherie, és Anzaldúa, Gloria (szerk.): *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*. (Watertown, Mass., Persephone, 1981.) A kötet arra világít rá, hogy a nemi diszkriminációt a nők minden kultúrában fajuktól, gazdasági helyzetüktől, fizikai képességeiktől és más tényezőktől függően, eltérő módon élik meg.

Welter, Barbara: *The Cult of True Womanhood: 1820–1860*. In: *American Quarterly*, XVIII (1966), 151–174. Az egyik első tanulmány, amely megkísérelte meghatározni a középosztálybeli nőkről alkotott tizenkilencedik századi sztereotípiákat.

Smith-Rosenberg, Caroll: *The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America*. In: *Signs*, I. (1975) 1–29. Smith-Rosenberg, Welter után kilenc évvel megjelent cikkében pozitív értelmezést adott a nők „külön szférájának”. Értékelése szerint Freud előtt a nők erőt merítettek egymáshoz való kötődésükből.

Sahli, Nancy: *Smashing: Women's Relationships Before the Fall*. In: *Chrysalis*, no. 8. (Summer 1979), 17–27. A Smith-Rosenberg cikkében felvetett gondolatot alapul véve Sahli a női főiskolákon tanuló nők erős érzelmi kötődését s ennek 1880 utáni tilalmát követi nyomon.

Köszönöm a beszélgetést.

Szeged, 1993 január.

Az interjút készítette: **Molnár Edit Katalin**

JOAN KELLY-GADOL

A nemek társadalmi viszonyai

*A nők történelmének módszertani jelentősége**

A nők történetírásának kettős célja van: egyrészt, hogy visszahelyezze a nőket a történelembe, másrészt pedig, hogy visszaadja a történelmet a nőknek. Az elmúlt néhány évben figyelemre méltó mértékben került ez a kérdés a kutatás előterébe, és számos konferenciát illetve szemináriumot tartottak a nők tevékenységeiről, helyzetéről, nézeteiről, akárcsak ezek megítéléséről. A nőkkel kapcsolatos témák kutatásának interdiszciplináris jellege tovább gazdagította ezt a fontos történelmi munkát. Van azonban a nők történelmének egy másik figyelemre méltó aspektusa is, mégpedig elméleti jelentősége, az általában vett történelmi kutatásnak szóló tanulságai.¹ Miközben azt tűzte ki célul, hogy a nőket a történelmi tudás tárházába bevezesse, a nők történelme új élettellel töltötte meg az elméletet is. Azzal rázta meg a történelmi kutatás koncepcionális alapjait, hogy problematikussá tette a történelmi gondolkodás három alapvető tényezőjét: 1. a periodizációt, 2. a társadalom-elmzés kategóriáit, és 3. a társadalmi változás elméleteit.

Miután mindhárom kérdés forrásban van, annyit tehetek, hogy megmutatom, hogyan lehet ezeket a legígéretesebb módon megfogalmazni. Ezzel azonban arra is rá kívánok mutatni, hogy hogyan fejezi ki e problémák felvetése a feminista tudat egyik alapvető meggyőződését, azt, hogy a nemek viszonya társadalmi, nem pedig természetből eredő viszony. Ez az a gondolat, amely mindhárom esetben felborítja a hagyományos gondolkodást.

A periodizáció

Ha azért vizsgáljuk a történelmet, hogy megértsük a nők helyzetét, akkor természetesen már eleve feltételeztük, hogy a nők helyzete történelmi kérdés. A történelem azonban, ahogyan először találkozunk vele, nem látszik igazolni ezt a feltevésünket. A történelem során szinte mindig jellemző volt, hogy a nők kizárattak a háborúkból, vagyonokból, törvényhozásból, a művészetek és tudományok műveléséből. Márpedig a férfiak, történészként, pontosan ezeket a tevékenységeket tartják a civilizáció alkotóelemeinek: ezért van diplomáciatörténet, gazdaságtörténet, jogtörténet, politika- és kultúrtörténet. A nők javarészt csak mint kivételek kerülhettek ezekbe, közülük is csak azok, akikről úgy tartották, ugyanolyan kegyetlenek voltak, vagy ugyanúgy írtak, vagy ugyanúgy gondolkodtak, mint a férfiak. A nők történetírása már a kezdetekkor felismerte, hogy amikor ezt a hiányt pótolni kívánja, a „kiegészítő történelem” nem bizonyul megfelelő eszköznek. Nem a kimagasló nők történetét kell megírunk, bár őket is az őket megillető helyre kell tennünk. De

*A cikk eredetileg a Signs: Journal of Women in Culture and Society vol. 1, no. 4-ben jelent meg, 1976-ban. A fordítás a Sandra Harding, szerk.: Feminism and Method (Bloomington: Indiana University Press, 1987.) című kötet (15–28. old.) alapján készült.

nem írhatjuk a történelem egy másik alfaját sem, a nők történelme nem kerülhet újabb tételként a diplomácia-, gazdaság- és egyéb történetek listájára, hiszen ezek mind befolyásolták azt. Ezért a nők történelme, mint az antropológia is, a nők státusát helyezte elsősorban kutatásai középpontjába. A „státus”-t itt tágabb értelmében használom, a nők helyzetének és hatalmának [power = milyen jogokkal bír és miben van döntési joga – ford.] leírására, vagyis annak meghatározására, hogy milyen szerepe és helye van a nőknek egy társadalomban a férfikkal összevetve.

Történelmi tekintetben ez azt jelenti, hogy a nagy társadalmi változásokat hozó korokat vagy mozgalmakat abból a szempontból vizsgáljuk, mennyire tették lehetővé a nők tehetségének kibontakozását vagy mennyire gátolták azt; a bennük testet öltött haladás mennyiben segítette elő a nők lehetőségeinek kiteljesedését a férfiaké mellett. Amikor ez bekövetkezik – amikor feltesszük, hogy a nők a legteljesebb értelemben részét képezik az emberiségnek – a vizsgált korszak vagy eseménysor teljesen eltérő jelleget ölt, új jelentést nyer, amely teljesen eltér az általánosan elfogadottól. Valóban, amit ez esetben tapasztalunk, az formailag egy igen szabályosan visszatérő jelenség: a nők státusának fokozatos értékvesztése pontosan az úgynevezett progresszív változások időszakaiban. Mivel azokat az új, drámai perspektívákat, amelyekből e kiindulópont-változás kibontakozik, már számos konferencián megvitatottuk, rövid leszek ezen a téren.² Hadd mutassak rá csupán arra, hogy amennyiben Fourier híres mondását alkalmazzuk – nevezetesen azt, hogy a nők emancipációja egy kor általános emancipációjának mutatója –, a haladónak nevezett történelmi jelenségek, mint például a klasszikus athéni civilizáció, a reneszánsz és a francia forradalom is megdőbbszentő újraértelmezésen mennek keresztül. A nők számára a „haladás” Athénban az ágyasság intézményét, a polgárok feleségei mozgásának a női lakosztályra való korlátozását jelentette. A reneszánszban a polgárasszonyok háztartáshoz kényszerítését és a minden osztályra kiterjedő boszorkányüldözések felerősödését. A francia forradalom pedig kifejezetten kirekesztette a nőket szabadságából, egyenlőségéből és „fraternité”-jéből. Hirtelen új kép tárul a szemünk elé, egy kettős kép – s mindkét szemünk mást lát.

A történetírás mostanáig csak az egyik képet festette meg. Függetlenül attól, hogy hogyan értékelte e korszakokat, a férfiak nézőpontjából értékelte ezeket. Különösen a liberális történetírás, amely mindhárom korszakot meghatározó lépésnek tekinti az individualista társadalmi és kulturális rend haladó létrehozásában, tartja fenn határozottan – bár a bizonyítékok átgondolása nélkül –, hogy a nők a férfikkal együtt részesei voltak e haladásnak. Például a reneszánsz-kutatásban majd minden történész megelégszik azzal, hogy oda helyezze a nőket, ahová Jacob Burckhardt helyezte őket 1890-ben: „a férfikkal egyenlő alapra”. Abban a korszakban, amely elvetette a társadalmi osztály hierarchiáját és a vallásos értékek hierarchiáját azzal, hogy visszahelyezte jogaiba a klasszikus világi kultúrát, állításuk szerint „fel sem merült a ‘női jogok’ vagy a nők emancipációjának a kérdése, minthogy ez egyszerűen magától értetődő volt.”³ Nos, igaz ugyan, hogy húsz-harminc nőalakot meg lehet említeni, akik megfeleltek a humanista kulturális elvárásoknak, amelyeket a reneszánsz magára kényszerített, ám rendkívül figye-

lemre méltó, hogy csupán húsz-harminc nevet említhetünk. Ha tovább vizsgáljuk ezt a kérdést, rá kell ébrednünk, hogy a nők számára nem volt „újjászületés” – legalábbis a reneszánsz alatt biztosan nem. Ellenkezőleg, a nők lehetőségeik és hatalmuk korlátozását tapasztalhatták. S ami szintén lényeges: ez a korlátozás pontosan azokból a haladó mozzanatokból fakad, amelyekkel ezt a kort azonosítjuk.⁴

A feminista historiográfia eredménye az, hogy megkérdőjelezte a történelmi korok ilyenfajta elfogadott értékelését. Felszabadított bennünket az alól a képzet alól, hogy a nők történelme megegyezik a férfiakéval, s hogy a történelem jeles fordulópontjai ugyanúgy hatottak az egyik nemre, mint a másikra. Néhány történész addig a véleményig is eljut, hogy mivel a nők különleges kapcsolatban vannak a reprodukcióval, a történelmet lehetne, a nők történelmét pedig szükségszerű lenne ebből a szempontból újraírni és azon fontos fordulópontok alapján korszakolni, amelyek befolyásolták a gyermekszülést, a szexualitást, a családszerkezetet, stb.⁵ Ilyen kiindulópontból tekinti Juliet Mitchell a modern fogamzásgátlást „világtörténelmi eseménynek” – bár érvelésének logikája, akárcsak az enyém, elutasítja az elsődlegesen a reprodukció változásain alapuló periodizációt. Az ilyen kritériumok azzal veszélyeztetnek, hogy leválasztják a pszichoszexuális fejlődést és a családmodelleket az általános társadalmi rend változásaitól, vagy pedig teljesen megfordítják az okozati sort. Ezért úgy látom, hogy ez potenciálisan elszigetelheti a nők történelmét mindattól, amit eddig a társadalmi változások fő áramának tekintettünk.

Szerintem abban, ahogyan a periodizáció a nők történetírásában működik, a legígéretesebb az, hogy összehasonlító jellegűvé válik. A nők történelmét a férfiakéhoz kapcsolja, ahogyan például Engels tette A család, a magántulajdon és az állam eredetében, azzal, hogy az általános társadalmi fejlődésben az egyik nem felemelkedésének és a másik nem alárendelésének intézményes okait látta. Ha így kezeljük a kérdést, a hagyományos periodizációs elvek továbbra is fennmaradhatnak – s ez annál is inkább érdekünk, mert ezek a társadalom fontos szerkezeti változásait jelzik. E változások értékelésekor azonban a nőkre gyakorolt hatásukat a férfiakra gyakorolttól eltérőnek kell tekintenünk. Az elmondottak alapján azt várhatjuk, hogy ezek a hatások nem csak különböznek, hanem éppen egymással ellentétesek is lehetnek. Ugyanakkor viszont azt is várhatjuk, hogy az ilyen ellentét társadalmilag magyarázható lesz. Ha a nők kirekesztetnek bizonyos korok gazdasági, politikai és kulturális fejlődéséből, ezzel a férfiakétól eltérő történelmi tapasztalataik lesznek. Ezért a nemek szétválása okainak azonosítása érdekében ezeket a „haladó fejlődési folyamatokat” kell megvizsgálunk.

A nem mint társadalmi kategória

Ebben a teljesebb és bonyolultabb periodizáció-szemléletben két meggyőződés nyilvánul meg: egyrészt az, hogy a nők különálló társadalmi csoportot alkotnak, másrészt pedig az, hogy e csoport láthatatlansága a hagyományos történetírásban nem a női természet következménye. Ezeknek a nyilvánvalóan feminista öntudatban gyökerező nézeteknek a hatása megha-

tároz egy hozzájuk kötődő, a történetírás elméleti alapjait érintő másik változást is, mivel a nemet a társadalmi gondolkodás kategóriájaként vezeti be.

A feminizmus magától értetődővé tette, hogy a pusztán tény, hogy valaki nőnek születik, sajátos társadalmi, s ennek révén történelmi tapasztalatot jelent. A „nő” jelentése történelmi vagy társadalmi értelemben azonban már nem ilyen világos. Mi magyarázza a nő „más” státusát, mi tartja ezt fenn a történelemben? Az 1969-es 'Redstockings Manifesto' (Vörösharinya Kialtvány) úgy fogalmazott, hogy „a nők elnyomott osztályt alkotnak” és úgy találta, hogy a férfiak és nők viszonya osztályviszony, a „szexuális politika” pedig az osztályelnyomás politikája. A nőket társadalmi osztálynak tekintő nézet legtermékenyebb képviselői a marxista feministák. Margaret Benston és Sheila Rowbotham⁶ például a társadalomelemzést kiterjesztették a nőkre, azok másodlagos társadalmi státusát gazdasági okokra vezették vissza, amennyiben a nőknek szinte minden társadalomban sajátos és viszonya mind a termeléshez, mind a javakhoz. A másodlagos státus személyes és pszichológiai következményei a munkához való sajátos viszonyból eredeztethetők. Azonban, amint azt Benston és Rowbotham maguk is nyilvánvalóvá teszik, egy dolog az osztályelemzés eszközeit a nőkre alkalmazni, s megint más azt kijelenteni, hogy a nők osztályt alkotnak. A nők társadalmi osztályok tagjai, s ahogyan erre a nők történelme és a feminizmus története is rámutatnak, a feminizmus első hullámát például az osztálykülönbségek bontották meg és aprózták fel a nem-szocialista országokban, a szocialista irányzat pedig kimondottan az osztályharcnak rendelte alá a feminista kérdéseket.⁷

Másrészt viszont, habár a nők magukénak vallják a saját osztályukhoz tartozó férfiak érdekeit és ideológiáját, a nők csoportként nem illeszkednek a férfiak osztályrendszerének határvonalaihoz. Noha jómagam nem értek egyet azzal a nézettel, hogy a nők minden társadalmi osztályban, minden kultúrában és mindenkor másodlagos státust foglalnak el, elegendő bizonyíték támasztja alá azt, hogy általában, sőt talán egyetemlegesen is, ez a helyzet. A civilizáció hajnalától, vagyis a prehisztorikus társadalmaktól elkülönülő tulajdonképpen történelem kezdeteitől a társadalmi rend patriarchális volt. Azt jelentené ez, hogy a nők kasztot, örökletes alsóbbrendű rendet alkotnak? Ez a nézet is használható bizonyos esetekben, mint ahogy a főleg az amerikai feketék sorsához kötődő, az előbbivel rokonítható felfogás is, amely a nőket kisebbségnek tekinti.⁸ A „mátság”, amelyet mindkét felfogás tükröz, központi fogalomként jelenik meg, amikor a nőket elnyomott társadalmi csoportként kezeljük a történelemben. E fogalmak segítenek a nőiesség [*femininity*] kialakulását úgy értelmezni, mint a nőknek tulajdonított alsóbbrendűség interiorizálását, ami ugyanakkor azok manipulálására szolgál, akik rendelkeznek mindazon hatalommal, amellyel a nők nem. Azonban a nőkre alkalmazott meghatározásként sem a kaszt, sem a kisebbség fogalma nem bizonyul gyümölcsöző kiindulópontnak. Miért lenne ez a többség kisebbség? S miért van az, hogy e sajátos kaszt tagjai, az összes többitől eltérően, nem ugyanazt a helyet foglalják el a társadalomban? Nyilvánvalóan a nők kisebbségi pszichológiáját, csakúgy mint kaszthelyzetüket és félig osztályjellegű elnyomásukat is, minden nő egyetemleges megkülönböztető jegyére, vagyis

nemükre kell visszavezetnünk. A nők társadalmi kategóriákban történő leírására irányuló kísérlet elbukik, ha ködösíti ezt az alapvető tényt, bár ezáltal megfelelőbb fogalmak válnak hozzáférhetővé. Gerda Lerner, amikor az ilyen kísérletekkel való felhagyást szorgalmazta, így fogalmazott: „Minden analógia – osztály, kisebbség, kaszt – körülbelül írja le a nők helyzetét, de nem határozza meg azt megfelelően. A nők maguk alkotnak egy kategóriát: társadalmi helyzetük adekvát elemzése ezért új fogalmi eszközöket kíván.”⁹ Röviden tehát: a nőket nőként kell meghatározni. Nem egy osztály, kaszt vagy éppen többség társadalmi ellentéte vagyunk (hiszen mi vagyunk többségben), hanem egy nemé, a férfiaké. Egy biológiai nemhez tartozunk, ám a társadalmilag meghatározott nemre alapuló kategorizálásból nem „természetesen, magától értetődően” következik az anyaszerep és az alárendeltség, hanem csak mint társadalmilag létrehozott és elvárt szerep és viszony.

A Women's Studies kezdeti lelkesedésében meghatározó szerepet játszott ez a felfedezés, vagyis az, hogy amit természetesnek tekintettünk, az valójában *man-made*, társadalmilag kialakított, hogy mind a társadalmi rend, mind pedig ennek a rendnek természetesként és fizikailag determináltként történő leírása emberi konstrukció. Az ilyen ideológiai indoklás példái Éva történetéig is visszanyúlnak, de a társadalomtudományok is ugyanígy, a patriarchátust megerősítő mítoszokként funkcionáltak. Egy feminista pszichológus így érvel: „Tudományosan elfogadhatatlan azt hangsúlyozni, hogy a nők természetstől fogva inkább alkalmasak a gyermekek nevelésére és szocializálására, amikor csupán elenyésző számú kutatás foglalkozik a férfi-gyermek illetve az apa-gyermek viszony hatásával a gyermek fejlődésében.”¹⁰ Egy antropológus[nő] azt találja, hogy elutasítással és gyanakvással kényszerül fogadni azokat a tudományosnak nevezett állításokat, miszerint a monogám család és a férfidominancia általánosan jellemző a főemlősökre. Valójában, ahogy rámutat, „ezek a vonások az emberen kívül a főemlősöknél nem általánosak, még az emberhez legközelebb álló számos fajnál sem.” Amikor pedig megjelenik a hímek dominanciája és a hímek közötti hierarchia, ezek a jelenségek a „sajátságos körülményekhez való alkalmazkodásnak tűnnek.”¹¹

A történészek nem állíthatták, hogy különleges tudással bírnának a nemek „természetes” szerepeiről és viszonyáról, tudták azonban, hogy milyen ez a rend, vagy milyennek kell lennie. A történelem egyszerűen igazolni látszott ezt. Az 1904-es Bryan's Dictionary of Painters and Engravers (Bryan Enciklopédia: Festők és Metszetkészítők) így ír Propertia Rossi reneszánsz művészeiről: „Bolognai hölgy, leginkább mint szobrász ismert, de rézmetszetteket is készített, s rajzolni Marc Antoniótól tanult. Állítólag széles körben ismert volt feltűnő szépsége, erénye, tehetsége, s viszonzatlan szerelme vitte sírba igen fiatalon 1530-ban. Utolsó munkája egy Józsefet és Putifárnét ábrázoló relief!”¹²

A címszót felkiáltójel zárja, mintegy pajkos megjegyzésként, mondván, a „hölgyet” (ami itt most nem osztálybéli helyzetet jelöl), ki szép volt, de boldogtalan a szerelemben, természetszerűleg csakis ez utóbbi foglalkoztatta. A történészek bizony mindig is tudták, miért nincsenek nők a nagy művészek között. Ezért nem is volt ez történelmi probléma, amíg Linda Nochlin feminista művészettörténész meg nem fogalmazta ezt kérdés formájában az-

zal, hogy a művészi tevékenység kibontakozásának a természeti adottságokon kívüli, intézményes feltételeit kutatta.¹³

Amikor a nők helyzetének kérdése nyíltan felvetődött és a történészek, mint például H. D. Kitto határozottan „társadalmuk”, esetében a görög, védelmére keltek, a dolgok természetes rendje ismét mentő érvként szolgált.¹⁴ Ha az athéni feleségek nem mozoghattak tetszésük szerint, nem voltak-e talán túl törékenyek ahhoz, hogy elviseljék az akkoriban az utazással járó nagy megterhelést? Ha nem játszottak szerepet a politikai életben – abban a tevékenységben, amely a görögök számára az emberi méltóság forrása volt – nem azért volt-e ez így, mert a kormányzás feladatkörébe „azok a kérdések tartoztak, amelyekben kizárólag csak a férfiak tudtak dönteni a tapasztalataik alapján, s amelyeket csak ők tudtak megoldani az erejük révén.” Ha a lányokat nem iskolázták, nem tanította-e őket anyjuk a polgárnő feladataira? („Amikor házimunkáról beszélünk – ismeri el Kitto –, az lealacsonyítónak hangzik, ám, ha „háztartástanról”, az már kimagaslóan tisztelteméltónak, s láthatjuk, mennyire változatos és felelősségteljes volt is ez.”) Kitto legfőbb érveként a családot, s annak az athéni vallási és társadalmi életben betöltött jelentőségét használta fel. Érvelése azonban befejezetlen mondatnak tűnik számunkra ezen a ponton. Jogosan mutat rá Kitto, hogy az athéniak csapásnak tekintették a család kihalását vagy vagyonának eltékozlását. Számára azonban ez a tény érv, hiszen álláspontja szerint a nő „természetes” szerepe éppen az, hogy a családot szolgálja és felnevelje a törvényes örökösöket, akiken keresztül a vagyon és a rítusok majd tovább hagyományozódnak. Amennyiben a görög társadalom körülményei között e feladat teljesítése megkívánja a szabad mozgás korlátozását a házra és közvetlen környékére, ez igazolja a feleségek jogi korlátozottságát. Ami a nőket érintő rendelkezéseket illeti, amelyeket az athéni társadalom törvényileg megkövetelt és jogilag szabályzott, Kitto az ágyasokat meg sem említi, a hetérák pedig „kalandornők, akik Nemet mondtak az élet komoly dolgaira. Természetesen szórakoztatták a férfiakat – ‘Dehát, kedves barátom, az ember *nem* vesz feleségül egy ilyen nőt.’”

Kitto ezt a történelmi munkát 1951-ben írta.

Ha a nők életének és tapasztalatainak megfelelő reprezentációja szükséges annak megértéséhez, mivel gyarapították a görögök a társadalmi életet és tudatosságát, akkor a nemek rendjét, úgy, ahogyan azt az állam és a család intézményei megformálták, szintén nem egyszerűen érdekes történelmi vizsgálódás tárgyává tenni, hanem ez annak központi kérdése lesz. Úgy vélem, ez a másik fontos hozzájárulása a női történelemnek az általában vett történelmi kutatás elméletéhez és gyakorlatához. A nemet a társadalmi rend elemzésében ugyanolyan alapvető kategóriává tettük, mint az osztályt vagy a fajt. Továbbá, a nemek viszonyát, akár csak a fajokét vagy osztályokét szintén inkább társadalmi mint természeti jelenségnek tekintjük, amely saját fejlődési utat jár be, s együtt változik a társadalom szerveződésének változásaival. Mivel a társadalmi, rendbe ágyazódnak s az formálja őket, a nemek a társadalmi rend kutatásának szerves részét kell, hogy képezzék. Új periodizáció-felfogásunk tükrözi a történelmi változás értékelését mind a nők, mind a férfiak szempontjából. A nemet mint társadalmi kategóriát úgy használjuk,

hogy ezzel a történelmi és a társadalmi rendben bekövetkező változásokról alkotott fogalmunk is kiszélesedik, s immár magába foglalja a nemek viszonyának változásait is.

A fogalmi fejlődés középpontjában álló gondolatot, a nemek társadalmi viszonyát újnak és központi helyet elfoglalónak találok mind a feminista vizsgálódásokban, mind pedig az ezek által serkentett tudományos munkákban. Carol Duncan művészettörténész azt a kérdést veti fel: milyen férfi-nő kapcsolatokat jelenít meg például a modern művészet? S azt találja, hogy a dominancia és a legyőzés, az áldozatszerep rákényszerítésének viszonyai pontosan akkor váltak sokkal határozottabbá, amikor a nők egyenjogúsága kezdett tért nyerni.¹⁵ Michelle Zimbalist Rosaldo, egy feminista antropológusok tanulmányait egybegyűjtő kötet társszerkesztője arról beszél, hogy szükséges olyan elméleti keretet kidolgozni, „amelyben a nemek társadalmi viszonyai tanulmányozhatók és megérthetők.”¹⁶ Valóban, a gyűjtemény majd minden tanulmánya az elemzett társadalmak – legyenek azok patriarchálisak, matri-fokálisak vagy mások – nemi rendjével foglalkozik. A művészettörténetben, antropológiában, szociológiában és a történelemben a nők státusának vizsgálata szükségszerűen arra irányul, hogy a nem fogalmának társadalmi és viszonylagos jellegét hangsúlyozza. A nők tevékenysége, hatalma és kulturális értékelése egyszerűen nem mérhető fel másképp, csupán az összehasonlítás eszközével: a férfiak tevékenységével, hatalmával, kulturális értékelésével való összevetés és szembeállítás eszközével, valamint azokhoz az intézményekhez és társadalmi fejlődési trendekhez való viszonyában, amelyek a nemi rendet alkotják. E gondolatsor zárásaként hadd idézzem Natalie Zemon Davis köszöntőjét a Nők Történelmének Második Berkshire Konferenciájáról, 1975-ből: „Úgy tűnik számomra, hogy egyaránt vizsgálnunk kell a nők és a férfiak történelmét, hogy nem indokolt csak az alávett nemet tanulmányoznunk, mint ahogyan az osztályviszonyok kutatója sem kizárólag a parasztságnak szenteli figyelmét. Az a célunk, hogy megértsük a nemek, a társadalmilag meghatározott nemi csoportok jelentőségét a történelmi múltban. Az a célunk, hogy felfedezzük a nemi szerepek és a szexuális szimbolizmus skáláját különböző társadalmakban és korszakokban, hogy megtudjuk, milyen jelentést hordoztak és hogyan működtek közre a társadalmi rend fenntartásában vagy éppen megváltoztatásának elősegítésében.”¹⁷

A társadalmi változások elméletei

Ha a nemek viszonya ugyanolyan fontos az emberi történelem megértésében, mint az osztályok társadalmi viszonyai, akkor ki kell dolgoznunk a társadalmi és nemi viszonyok változásainak összefüggéseit.¹⁸ E feladat végrehajtásához a férfiak és nők szerepének jelentős változásait a termelési módok változásának tükrében kell meg vizsgálnunk. Ezzel azonban nem egy egyszerű szocioökonómiai séma alkalmazását ajánlom. A nemek viszonyait is magában foglaló, a társadalmi változásokat magyarázó elméletnek figyelembe kell vennie azt, hogy miként befolyásolják és alakítják a termelés általános változásai a családon belül folyó termelést és ezen keresztül a férfiak és nők szerepét. Ugyancsak figyelembe kell vennie a másik irányba ható folyamatot

is: a családi élet és a nemek viszonyának hatását a pszichikai és társadalmi formákra.

A nemek társadalmi viszonyának vizsgálata újkeletű, még ha visszakövethető is olyan korai kutatókig, mint Bachhofen, Morgan, vagy Engels. Engels különösen határozottan fogalmazta meg a nők társadalmi jellemzőit a férfiakéval összevetve, habár csak egy – noha nagy jelentőségű – őt érdeklő változás következett be e viszonyban, nevezetesen a közösségi társadalomról civilizációra való áttérés, majd a patriarchátus elvetése a szocializmus eljöttével. A nők elnyomásáról adott elemzése, a magántulajdon és az osztály-egyenlőtlenség okként való megjelölése ma is alapvető a feminista kutatás számára.

Engels szinte egyáltalán nem volt hatással a történettudományra, kivéve olyan szocialista elméleti kutatókat, mint August Bebel, illetve olyan nőkkel foglalkozó történészeket, mint Emily Putnam és Simone de Beauvoir. A patriarchátus társadalmi okait és változatos megjelenési formáinak előidézőit vizsgáló kortárs kutatás azonban megerősíteni látszik Engels állításait a nemek viszonyáról. Ebből az újonnan feltárt anyagból már levonhatók bizonyos tanulságok, amelyek egyben új utakat is nyitnak a történelmi és antropológiai kutatás számára. Az egyik ilyen tanulság az, hogy „a nők társadalmi helyzete nem volt mindig, mindenütt és minden tekintetben alárendelve a férfiakénak,”¹⁹ ahogyan azt egy antropológus kijelentette. Azért őt idézem, mert a történelmi érv számottevően gyengébb a patriarchális nemrenden kívül bármely esetre. Az említett Rosaldo és Laphere gyűjteményben reprezentált antropológiai kutatásokból kibontakozó legfontosabb okozati tényező az, hogy vajon elválik-e az otthon és a közélet szférája [*domestic and public sphere*], s ha igen, milyen mértékben. Habár kultúránként változik az „otthon” és a „közélet” jelentése és a demarkációs vonalak is eltérőek, konzisztens jelenség figyelhető meg, ha a társadalmakat egy olyan skálán helyezük el, amelynek egyik végpontján a magán- és a közügyek jobbra egybeolvadnak, míg a másik végpontban ezek élesen, határozottan elkülönülnek.

Ahol a magánszféra tevékenységei egybeesnek a közéletiekkel és társadalmiakkal, a nők helyzete a férfiakéhoz hasonló, sőt, néha felsőbbrendű is annál. Ez a jelenség összhangban van Engels nézeteivel, mert ezekben az esetekben a létfenntartás és a termelés is közösségi feladat, így a háztartás egyszerre áll a családi és a közösségi élet központjában is. Ezért a nemi egyenlőtlenségek a legkisebb mértékben nyilvánulnak meg e társadalmakban, ahol az árucserére történő termelés csekély s ahol a magántulajdon és az osztályegyenlőtlenségek nem fejlettek. A nők szerepei ugyanolyan változatosak, mint a férfiakéi, habár megfigyelhetők különbségek is. A hatalom megoszlik a nők és férfiak között, nem a férfiak hierarchiája gyakorolja azt; a nőket a kultúra igen nagyra értékeli; a férfiak és nők egyenlő szexuális jogokat élveznek.

A munka nemek szerinti megoszlásáról a skálának e végpontján található társadalmakban legfeljebb annyit mondhatunk, hogy kimutathatók az anya-gyermek vagy nők-gyerekek csoportokra illetve a férfiak vadászó-háborúzó tevékenységére utaló tendenciák. Ez a „természetes” munkamegosztás, amennyiben annak lehet nevezni, még nem társadalmilag meghatározott,

vagyis a férfiak a nőkhöz hasonlóan gondoskodnak a gyerekekről, különböző háztartási munkákat végeznek, míg a nők a férfiakhoz hasonlóan vadásznak. A munka társadalmi szervezete s a belőle fakadó rituálék és értékek nem választják el a nemeket és nem rendelik az egyiket a másik hatalma alá. Pontosán ez történik, ezzel szemben a skála másik végpontján, ahol az otthoni és a közéleti tevékenység élesen elválik egymástól. A nők a skála minden pontján aktív termelők maradnak (és azoknak is kell maradniuk, amíg csak a nagy vagyonok és az osztályegyenlőtlenség létezik), de folyamatosan veszítik el döntési jogukat a vagyon, a termékek és saját maguk felett, pontosan azzal párhuzamosan, ahogyan a felesleg növekszik, a magántulajdon fejlődik és a közösségi háztartás helyét a magángazdasági egység foglalja el, az egy férfi által reprezentált (nagy nukleáris) család. A család maga, amely a nő tevékenységének színtere, következésképpen a nagyobb – az állam által irányított – társadalmi vagy közéleti rend alá rendelődik, amely rendszerint a férfiak működési területe. Ez a történelmi vagy civilizált társadalmakban megfigyelhető általános folyamat.²⁰

Ahogy a skálán ebbe az irányba haladunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a nemi egyenlőtlenség a vagyon feletti rendelkezéshez kötődik. Érdekes megfigyelni ebben a tekintetben, hogy számos társadalomban az osztályegyenlőtlenségek szexuális terminusokban fejeződnek ki. A vagyonnal, például állatokkal rendelkező nők jegyajándékként használhatják azt fel, hogy őket szolgáló „feleségeket” vegyenek.²¹ Ez a példa, amelyben a nem és az osztály látszólag összekeveredik, valójában azt jelzi, mennyire különböznek a nemi- és osztályviszonyok. Habár a vagyon osztályegyenlőtlenséget eredményez e nők között, mégis, a „feleségek”, a nők mint csoport alkotnak egy vagyontalan szolgálórendet, amely a házimunkához kötődik (a növénytermesztést is beleértve).

Hogyan alakul ki a nők kötöttsége a házimunkához és milyen formákat ölt? Ez a probléma a feminista antropológa egyik központi kérdése. Ez a kutatás alapvetően elveti a hagyományos, biológiai „okokat” a nő-mint-a-háztartási-feladatokat-ellátó meghatározására. A gyermeknevelés magánüggé válása, a házimunka és annak nemi tipizálása társadalmi, nem pedig természeti kérdés. Ezért úgy látom, hogy a probléma vizsgálatakor továbbra is a vagyonhoz való viszony alakulását kell szem előtt tartanunk, mint a nemek szerinti munkamegosztás és a nemi rend alapvető meghatározóját. Minél inkább elkülönül egymástól a magán és a közéleti szféra, annál jobban megkülönböztethető kétfajta munka, s ezáltal kétfajta vagyon. Létezik egyrészt a létfenntartásra, másrészt a többlettermelésre irányuló munka. Ahogyan Marx rámutatott, bárhogy is szerveződjék egy társadalom termelési rendszere, az önmagát, vagyis anyagi tárgyait, eszközeit, tagjait, és a tagok közötti társadalmi viszonyt reprodukáló megszakítatlan folyamatként működik. Így, megszakítatlan folyamatként értelmezve (hiszen Marx ezt értette reprodukción) a társadalom termelő tevékenysége magában foglalja a gyerekek születését és szocializációját is, hiszen az új tagoknak meg kell találniuk helyüket a társadalmi rendben.²² Meglátásom szerint a nemek viszonyát az alakítja, hogy miként szerveződik a népszaporulat fenntartása és a szocializáció a létfenntartáshoz és/vagy a cseréhez szükséges javakat előállító munka szervező-

déséhez képest. Összefoglalva tehát a patriarchátus értelmezésében az általános társadalmi rend azt jelenti, hogy a nők a férfiak tulajdonát képezik a társadalmi rend új tagjainak világra hozása és felnevelése tekintetében; hogy e reprodukció viszonyait a rokonság és a család szervezete alakítja ki; valamint hogy a munka más formái, például az azonnal és közvetlenül felhasználandó javak és szolgáltatások előállítását illetve nyújtását általában, bár nem mindig, szorosan kapcsolódik a reprodukciós és szocializációs funkciókhoz.²³

Ebben a felfogásban a nemi egyenlőtlenségeket, akárcsak az osztályok közöttieket, a vagyoni viszonyokra és a munka formáira vezettük vissza, ám a kettő között bizonyos nyilvánvaló különbségek is megfigyelhetők. A közéleti szférában, amelyen itt a társadalom általános gazdasága és munkacereje szervezettségéből adódó társadalmi rendet értem, az osztályegyenlőségek a feltűnőek. A nemek viszonya szempontjából nem jelentős az embereket tulajdonosi és dolgozói csoportokra osztó vagyon feletti rendelkezési jog avagy annak hiánya. Ami valóban jelentős, az az, hogy a bármely osztályba tartozó nők a saját osztályukba tartozó férfiakéval megegyező viszonyban vannak-e a munkával vagy a tulajdonnal.

A háztartásban vagy a családban azonban, ahol a magántulajdonnal jellemezhető történelmi társadalmakban minden vagyon tulajdonjoga nyugszik, feltűnőek és az osztályok választóvonalain is keresztülvágnak a nemi egyenlőtlenségek. A magánszféra szempontjából az a jelentős, hogy a család nőtagjai, akárcsak a feudális Európa jobbagyvai, egyszerre számíthatnak a tulajdon részének és birtokosának. A korai római jog egy régi leírását idézz: „a férjéhez szent házassággal kötött asszony ... részese lett a férj minden vagyonának és szent rítusainak. Ez a törvény kötelezte mind a férjzett asszonyokat, kiknek nem volt más lehetőségük, hogy teljes mértékben férjük természetéhez igazodjanak, mind pedig a férjeket, hogy feleségüket szükséges és elidegeníthetetlen vagyonként kezeljék. Ebből következően, amennyiben a feleség erényes és férjének minden dologban engedelmes volt, ugyanúgy úrnője volt a háznak, mint férje annak ura, és férje halála után ugyanúgy örököse volt férje vagyonának, mintha leánya lett volna... Ám, ha bármit is rosszul tett, a megbántott fél volt bírója s döntött büntetésének mértékéről...”²⁴

Az osztályra és a tulajdonra való tekintet nélkül (bár ezek érdekesen befolyásolják a helyzetet) a nők általában férjük tulajdonaként funkcionáltak társadalmuk termelőmunkájának népességfenntartó és szocializációs tevékenységei terén. A család termelési módjának keretei között a nők alkotják tehát a termelőeszközök egy részét.

Röviden tehát a patriarchátus otthon van az otthonokban. A család a legmegfelelőbb színtér a számára, az általa felvett történelmi formák, akárcsak kezdetei, a társadalom termelési módjában gyökereznek. A nemi rend a tulajdon és a munka általános szervezetével együtt változik, hiszen ez mind a családot, mind a közéleti szférát formálja és meghatározza, hogy e két szféra mennyire közeledik vagy távolodik egymástól.

A magán és a közélet rendjének viszonyai magyarázatot adnak az új történelmi periodizációs értelmezésünk által felvetett számos váratlan ellentétre. A család és a társadalom közötti választóvonalak elfedése eltüntet szá-

mos nemi egyenlőtlenséget, például a kettős elvárások rendszerét, azaz a két nem számára eltérő erkölcsi normák betartását a feudális úrnők számára éppúgy, mint a feljett kapitalizmus asszonyai esetében. Az állam felemelkedése előtt a feudális úrnő státusa magas volt, hiszen a családi rend maga jelentette osztálya közéleti hierarchiáját is egyben, s a hatalom, amelyet ez a családi politikai hatalom adott, magában foglalta az egyházat is, ahol az arisztokrata hölgyeknek szintén megvolt a saját szférájuk. Manapság ismét tanúi lehetünk annak, hogy a magán- és a közéleti szféra közeledik egymáshoz, hiszen a magánháztartás funkciói – a gyermeknevelés, az élelem és a ruházat előállítása, az ápolás és a többi – társadalmilag szerveződnek. A nők ismét együtt dolgozhatnak, találkozhatnak egymással az otthon falain kívül, a nemi munkamegosztás pedig, ámbár távolról sem tűnt el teljesen, egyre inkább irracionálisnak tűnik.

Ahol azonban a magán- és közéleti szférák távolra kerültek egymástól, a nemi egyenlőtlenségek határozottá váltak, akárcsak a női tisztaság és a prostitúció egyszerre jelentkező követelése. Ez történt Athénban a klasszikus korban, ahol a magánháztartások gazdaságai jelentették a termelés alapvető formáját, míg a polisz társadalmi és közéleti rendjét számos ilyen, neki alárendelt és általa irányított háztartás alkotta. A polgárok feleségeit a háztartás rendjéhez kötötték: a törvényes örökösök szüléséhez, a felhasználandó javak és szolgáltatások belső, rabszolgák általi előállításának felügyeletéhez. Bár a közélet rendjéhez nélkülözhetetlenek voltak, a feleségek nem tartoztak bele vagy vettek benne részt közvetlenül, azok a szabad nők pedig, akik kívül estek a háztartási munka rendjén és annak tulajdoni viszonyain, kívül estek a közélet rendjén is. A modern Európa középosztálybeli asszonyainak helyzete nagyjából ugyanilyen volt, habár itt a kapitalista áruterelés kivonult az otthonokból és társadalmi szervezettséget öltött. A következő lépésben a kapitalista termelés a munkáscsaládokat is a társadalmi termelés kiegészítőjévé formálta, miután kezdetben majdnem katasztrofális támadást intézett ellenük. A modern társadalomban a család a munkásság utánpótlásának forrásává és tanításának helyszínévé vált. Épp ez az oka annak, hogy a nőknek rosszul fizetett, kiegészítő munkaerőként kell funkcionálniuk, akiknek a munkabért ki kell egészíteniük egy férfihoz kötődő, a család szervezetén belül avagy éppen kívül eső szexuális kapcsolat révén. És ez kompenzálja a munkást is, akit elidegenítettek a létfenntartásainak eszközeitől, ám aki felesége képében mégis magántulajdonhoz juthat.

Ez tehát a család intézményesen meghatározott szerepe a kapitalista társadalomban. A nők köz- és magánéleti tevékenységeit, tapasztalatait, akár a tulajdonosi vagy a dolgozó osztályba tartozzanak, akár kívül vagy belül éljenek a családi kereteken, a kapitalizmus társadalmi viszonyai alakítják.

Nyilvánvalóan politikai oka van a nemek társadalmi viszonyai vizsgálatának. Ha megértjük azokat az érdekeket, túl egyes férfiak személyes érdekein, amelyek hasznot húznak az egyenlőtlenségre épülő nemi viszonyokból, az már magában is felszabadító hatású. Elválasztja az ősi igazságtalanságot a társadalmi erők vak működésétől és a választás birodalmába helyezi. Ezért vizsgáljuk a társadalom termelőerőit ahhoz, hogy megértsük a háztartáson

belüli rend alakját és szerkezetét, hiszen a nők elsősorban ehhez kapcsolódnak.

A nők történelme ugyanakkor feltárja a történelem másik felét is, amikor a nőket és a családot termelő és társadalmi erőnek tekinti. A nemek társadalmi viszonya kutatása terén a legújabb és legizgalmasabb feladat még mindig előttünk áll: az, hogy felmérjük, miként változunk mindannyian, férfiak és nők, kezdeti emberi állapotunkból társadalmi lényekké pontosan a nőkkel társított háztartási rend hatása alatt. Ennek jellege és viszonyainak szerkezete rendezi tudatunkat, és e tudaton keresztül látjuk és konstruáljuk meg világotunkat.²⁶ Az a cél, hogy megértsük a nők, a család és a nemek viszonyának történelmi hatását, kevésbé nyilvánvalóan politikai, de egy talán sokkal szigorúbban vett feminista célt szolgál. Mert ha be tudjuk bizonyítani, hogy a civilizáció történelmi koncepciója magában foglalja a család pszichológiai funkcióit is, akkor e tétel ismeretében azt is kijelenthetjük, hogy bármely társadalom igaz érdekekből történő átformálása együtt jár a család átformálásával is – számos típusú kollektív és nukleáris család létrejöttével, amelyek nem tulajdonviszonyok alapján működnek, hanem szabad akaratukból társává váló emberek személyes viszonyaiként.

Fordította: **Molnár Edit Katalin**

Jegyzetek

Kelly-Gadol összegyűjtött tanulmányai posztumusz jelentek meg, *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly-Gadol* címmel (Chicago: University of Chicago Press, 1984). – A szerk.

1. Jelen tanulmány központi témája egy rendszeres beszélgetés-sorozatból formálódott ki, amelyből igen sokat tanultam. A résztvevők Marilyn Arthur, Blanche Cook, Pamelá Farley, Mary Feldblum, Alice Kessler-Harris, Amy Swerdlow és Carole Turbin voltak. A gondolatok nagy részét Gerda Lernerrel, Renate Briedenthal, Dick Vann-nal, és Marilyn Arthurral folytatott beszélgetések csiszolták; velük számos vitán vettem részt a női történelem és annak elméleti hatásai kérdéseiről. Diákjaim a City College-ben a marxizmus/feminizmus terén feltett, valamint a nőktől, boszorkányságtól való félelemet és a családért való aggodást tükröző kérdéseikkel gazdagították ismereteimet az itt vizsgált témákról. Martin Fischernek és Nancy Millernek örök hálával tartozom a tanulmány korábbi változatához főzött értékes megjegyzéseikért. Ezt a változatot a Barnard College Conference on the Scholar and the Feminist II: Toward New Criteria of Relevance konferencián olvastam fel, 1975 április 2-án.
2. Conference of New England Association of Women Historians, Yale University (1973 október): Marilyn Arthur, Renate Briedenthal, Joan Kelly-Gadol; Second Berkshire Conference on the History of Women, Radcliffe, (1974 október): vita: „A nők történelmének hatásai a hagyományos historiográfiára”, Renate Briedenthal, Joan Kelly-Gadol, Gerda Lerner, Richard Vann (a dolgozatok megtalálhatók a Schlessinger Library-ben); Sarah Lawrence Szimpózium: (1975 március): Marilyn

Arthur, Renate Bridenthal, Gerda Lerner, Joan Kelly-Gadol (a dolgozatok megjelentek a *Conceptual Frameworks in Women's History* című kiadványban [Bronxville, N.Y.: Sarah Lawrence Publications, 1976]). A témához kapcsolódó újabb kommentárokat lásd: Carl N. Denger: *Is There a History of Women?* (Oxford, Clarendon Press, 1975). Most, amikor megjelenésre készítém elő ezt a kéziratot, a jelenlegi gazdasági válsághelyzet ismét veszélyezteti a feminista kutatások eredményeit, mert a frissen végzett női oktatókat távozni kényszeríti tanári állásaikból, s ezzel megnehezíti a kutatáshoz és az elmülethez nélkülözhetetlen szakmai kapcsolatokat, mint például a fentebb említett konferenciák megtartását.

3. *The Civilization of the Renaissance Italy* (London: Phaidon Press, 1950), p. 241. Ruth Kelso: *Doctrine for the Lady of the Renaissance*-ától eltekintve (Urbana: University of Illinois Press. 1956.) a kortárs feminista történészek kivételével ezt a nézetet osztja minden általam ismert munka a reneszánsz nőkről. Még Simone de Beauvoir és persze Mary Beard is úgy tekintenek a reneszánszra, mint a nők lehetőségeit kiszélesítő korszakra, habár Burckhardt maga rámutatott, hogy a nők, akikről írt, „nem törődtek a közzel; a szerepük az volt, hogy kiváló férfiakat befolyásoljanak, s hogy mérsékeljék a férfiúi erőt és indulatot.”
4. Lásd a nemrégiben megjelent vagy megjelenés előtt álló kortárs tanulmányok sorát a reneszánsz nőkről: Susan Bell: 'Christine de Pizan', in: *Feminist Studies* (Winter 1975/76); Joan Kelly-Gadol: 'Notes on Women in the Renaissance and Renaissance Historiography', in: *Conceptual Frameworks in Women's History* (2. jegyzet); Margaret Leah King: 'The Religious Retreat of Isotta Nogarola, 1418-66', in: *Signs* 3:4 (1978); Kathleen Casey tanulmánya a reneszánszkori nőkről a *Liberating Women's History*-ban, szerk. Berenice Carroll (Urbana: University of Illinois Press, 1976); Joan Kelly-Gadol: 'Did Women Have a Renaissance?' in: *Becoming Visible*, szerk. R. Bridenthal és C. Koonz (Boston: Houghton Mifflin Co, 1976).
5. Vann (2. jegyzet)
6. 'Redstockings Manifesto', in: *Sisterhood Is Powerful*, szerk. Robin Morgan (New York: Random House, 1970), pp. 533-36. Margaret Benston: *The Political Economy of Women's Liberation* (New York: Monthly Review reprint, 1970). Sheila Rowbotham: *Women's Consciousness, Man's World* (Middlesex: Pelican Books, 1973), a kor irodalmának bibliográfiájával. A marxista elemzést a nők elnyomására alkalmazó számos fontos tanulmány jelent meg a *Radical America* és a *New Left Review* hasábjain.
7. Eleanor Flexner: *Century of Struggle* (New York: Atheneum, 1970); Sheila Rowbotham: *Women, Resistance and Revolution* (New York: Random House, 1974); vita a Second Berkshire Conference on the History of Women keretében, Radcliffe (2. jegyzet): „Clara Zetkin és Adelheid Popp: A nő feminista öntudatának fejlődése a szocialista némozgalomban – Németország és Ausztria 1890–1914”, Karen Honeycutt, Ingurn LaFleur, Jean Quataert. Karen Honeycutt tanulmánya Clara Zetkinről a *Feminist Studies*-ban (Winter 1975/76).
8. Helen Mayer Hacker érdekes kutatást végzett ezzel kapcsolatban az ötvenes években: 'Women as a Minority Group', in: *Social Forces* 30 (1951 október–1952 május): 60–69, majd pedig: 'Women as a Minority Group: Twenty Years Later' (Pittsburgh: Know, Inc., 1972). Degler nemrégiben elővette ezeket a meghatározásokat és szintén azt találta, hogy el kell vetnie őket (lásd 2. jegyzet).
9. 'The Feminists: A Second Look', in: *Columbia Forum* 13 (Fall 1970): 24–30
10. Rochelle Paul Wortis: 'The Acceptance of the Concept of Maternal Role by Behavioral Scientists: Its Effects on Women', in: *American Journal of Orthopsychiatry* 41. (1971 október): 733-46
11. Kathleen Gough: 'The Origin of the Family', in: *Journal of Marriage and the Family* 33 (1971 november): 760-71

12. Bryan's Dictionary of Painters and Engravers (London: Geo. Bell, 1904), 4:285
13. 'Why Have There Been No Great Women Artists?', in: Art News 69, no.9 (1971 január): 2–39, 67–71.
14. H. D. Kitto: The Greeks (Baltimore: Penguin Books, 1962), pp. 219–36.
15. Megjelenés előtt álló dolgozat: 'The Ethics of Power', in: Joan Semmel, szerk. The New Eros (New York: Hacker Art Books, 1975). Lásd még: Carol Duncan: 'Virility and Domination in Early 20th Century Vanguard Painting', in: Artforum 12 (1973 december): 30–39.
16. Michelle Zimbalist Rosaldo és Louise Lamphere, szerk.: Women, 'Culture and Society' (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1974), p.17.
17. 'Women's History in Transition: The European Case' in: Feminist Studies 3:3-4 (1976): 83–103.
18. Lásd a Conceptual Frameworks in Women's History vitaelőadásait (2. jegyzet)
19. Karen Sacks: 'Engels Revisited', in Rosaldo és Lamphere, p. 207. Lásd még Eleanor Leacock bevezetőjét Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete c. művéhez (New York: International Publishers, 1972), valamint Leacock előadását, amely a Columbia University Seminar on Women in Society keretében hangzott el 1975 áprilisában.
20. Erről szívesen látnánk több specifikus tanulmányt, olyat, mint például a 19. jegyzetben említett munka, amelyek részletesen nyomon követhetik a társadalmi változás folyamatát, amely elősegíti azt, hogy a férfiak a hatalmuk alá vonják az új többlettermelést lehetővé tévő termelőeszközöket, s az újkeletű gazdagsággal megismerik a tágabb társadalmi vagy közéleti rend és a család feletti uralmat is. A civilizált társadalmak történelmi vizsgálata hasznos példákkal szolgálhatna a társadalmi változás kiszélesedett folyamatáról, saját társadalmunk esetében is.
21. Például az ibo, mbuti és lovedu népeknél (lásd Rosaldo és Lamphere, pp. 149, 216).
22. A Woman's Estate (New York: Random House, 1973) c. könyvében Juliet Mitchell (egy korábbi tanulmányt továbbfejlesztve) a reprodukció/termelés [reproduction/production] kategóriáit ajánlja a nők történelme keretéül. Ez nagyjából megfelel a magán/közéleti [domestic/public] felosztásnak, annyi eltéréssel, hogy ő a szexualitást és a szocializációt két további, társadalmilag meghatározott funkcióként kezeli, amelyek általában nem szükségszerűen kapcsolódnak a reprodukcióhoz, és a kapitalizmus egymáshoz rendeli ezeket. Úgy gondolom, hogy a szexualitásra és a szocializációra figyelmet kell fordítanunk a nemi rend bármely vizsgálatakor: milyen kapcsolat áll fenn a szerelem, szex, házasság között az adott társadalomban, a férfiak és a nők számára, a heteroszexuálisok és a homoszexuálisok szempontjából, ki szocializálja a gyerekeket, kor és nem szerint, hogy megtalálhassák helyüket – nemi szerepüket is beleértve – a társadalmi rendben. Abban is hiszek, akárcsak Juliet Mitchell, hogy a feltárt anyag arra indít, hogy kidolgozzuk, milyen viszonyban állnak egymással egy társadalomban az uralkodó termelési mód és a reprodukció, szexualitás és a szocializáció formái. Bizonyos nehézségek jelentkeznek azonban, nem is e séma, hanem terminusainak használatakor, különösen amikor prekapitalista társadalmakat vizsgálunk. Sem a kulturális, sem a politikai tevékenységek nem rendelkeznek olyan pontosan meghatározható hellyel a termelés kategóriájában, mint amikor például a magán/közéleti vagy, egyszerűbben, a család és a társadalom alá soroljuk be őket. Más okom is van arra, hogy előnyben részesítsem a család/társadalom illetve a magán/közéleti felosztást, mégpedig az, hogy a termelés/reprodukció kettőssége ellentétbe állítja a biológiai reprodukciót a társadalmi termeléssel, s ezzel elhomályosítja a család lényegében termelő tevékenységét és a férj és feleség között fennálló vagyoni viszonyokat. E témáról lásd Rowbotham-recenziómat a Science and Society 39 évf. 4. számában (Winter 1975/76) és Lisa Vogel Juliet

- Mitchellről írt tanulmányát: 'The Earthy Family', in: *Radical America* 7 (Fall 1973): 9–50.
23. Ilyen irányban fejlesztette tovább elméletét Rowbotham: *Womans's Consciousness, Man's World*; továbbá Bridget O'Laughlin: 'Mediation of Contradiction: Why Mbum Women Do Not Eat Chicken', in: Rosaldo és Lamphere, pp. 301–20.
 24. Halikarnasszoszi Dionüsziosz: *The Roman Antiquities* ford. E. Carry (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 1:381-82. Milton kiterjesztette a férj és feleség közötti tulajdonviszonyt az Édenkertre is, ahol Ádámnak Éva feletti tulajdonjoga a magántuljdon első példája: „... Tiszta Nász! Titok-Szabály / embersarjadzás forrása, a köz- / tulajdon-Éden egyetlen magántulajdona” (Élveszett Paradicsom, IV. könyv, Jánosy István fordítása). Szükségtelen rámutatnunk, hogy amíg Éva Ádámot szolgálja, Ádám pedig az Urat, a viszonyuk nem éppen kölcsönös.
 25. Az itt megadott példákhoz lásd a kérdéses korszakokra vonatkozó tanulmányokat in: Bridenthal és Koonz, szerk: *Becoming Visible*.
 26. Ez Rowbotham egyik megállapítása a *Woman's Consciousness, Men's World* c. könyvében. Úgy gondolom, ennek el kell vezetnie a pszichohistória és a család tanulmányozásának kialakulásához, amit Philippe Aries: *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (New York: Alfred A. Knopf, 1965); Nancy Chodorow: 'Family Structure and Feminine Personality' in: Rosaldo és Lamphere, pp. 43-67; David Hunt: *Parents and Children in History* (New York: Harper & Row, 1972); a Frankfurter Iskola in: Max Horkheimer, szerk.: *Autorität und Familie* (Párizs: Alcan, 1936); Wilhelm Reich: *The Mass Psychology of Fascism* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1970); és Eli Zaretsky: 'Capitalism, the Family and Personal Life', in: *Socialist Revolution* nos.13, 14, 16 (1973). c. munkái példáznak. Lásd még Lawrence Stone kitűnő cikkét a történelmi kutatás e területéről a *New York Review of Books* 21. számában (1974 november 14): 25.

SANDRA HARDING

Episztemológiai kérdések

Hogyan kell igazolni a feminista társadalomtudományi kutatások eredményeként létrejövő elemzéseket? Bizonyos értelemben tulajdonképpen nem kellene feltennünk ezt a kérdést, hiszen minden kutató felvonultatja a kutatása eredményeit igazoló bizonyítékokat. Ezek azonban gyakran nem fogadhatók el azok számára, akik a férfiak tapasztalatait, értékeit és ítéleteit tekintik az emberi tapasztalás paradigmájának, a nőket viszont csupán mindennek éretlen, részleges, vagy éppen deviáns változataként kezelik. Néhány tekintetben tehát a nők és a társadalmilag meghatározott nem [*gender*] újabb elemzéseinek episztemológiai háttére kimondottan konfliktusban áll a hagyományos episztemológiákkal, mégpedig olyan módokon, amelyek nem mindig kerülnek napfényre. Így gyakran problémaként merül fel az elemzések létjogosultságának igazolása. Emellett bizonyos kérdésekben a feminista episztemológiák maguk is kimondottan szemben állnak egymással, s ezek a feminista igazolási stratégiák közötti ellentétek eddig szintén rejtve maradtak.

Ha egyszer magunkra vállaljuk azt, hogy a nők tapasztalatait forrásként felhasználjuk tudományos problémák felvetésében, hipotézisek, érvek megalkotásában csakúgy, mint nőknek szánt kutatási témák tervezésében s abban, hogy a kutatót ugyanarra a kritikus síkra helyezzük, mint kutatása alanyát, akkor többé nem élhetünk a hagyományos episztemológiai feltételezésekkel. Ezek a célok indítják a feminista társadalomtudósokat olyan kérdések felvetésére, mint hogy ki lehet a világ dolgainak ismerője [*knower*] (csak férfiak?), milyen feltételeket kell kielégítenie egy feltevésnek ahhoz, hogy legitim tudásként ismertessék el (csak a férfiak tapasztalatai és megfigyelései próbáját kell kiállnia?), mit lehet megismerni (lehet-e „szubjektív igazságokat”, amelyeket csak nők vagy éppen csak a nők egy csoportja ismer fel, tudásnak tekinteni?). Ugyanezek a célok állnak a háttérben, amikor rákérdeznek az objektivitás természetére (megkívánja-e az objektivitás a „nézőpont nélkülséget?”), a kutató és vizsgálódása alanyainak megfelelő kapcsolatára (követelmény-e, hogy a kutató az alany szempontjából érdekektől és szenvedélytől mentes és társadalmilag láthatatlan legyen?), illetve a tudás megszerzésének céljaira (a férfiak számára kell ismereteket adni?).

A fenti kérdések mindegyike hosszás vita témája lehetne. Ehelyett azonban az a célom, hogy áttekintést adjak a hagyományos ismeretelméletek és a (belőlük merítő) feminista elemzések között feszülő meghatározó ellentétekről, valamint maguknak a feminista episztemológiáknak az ellentéteiről. E feszültségeket olyan formájukban vizsgálom, ahogyan két problémára adott válaszként megjelennek. Először felvázolom az egymásnak ellentmondó kísérleteket annak a ténynek a magyarázatára, hogy éppen a politikai értékíté-

* A Sandra Harding, szerk.: *Feminism and Method* (Bloomington: Indiana University Press, 1987.) című kötet (181–190. old.) összefoglaló tanulmánya. A számunkban olvasható két cikket a kiadó engedélye alapján közöljük.

lettel bíró kutatási folyamatok szolgálnak teljesebb és kevésbé torzított társadalmi elemzésekkel. Itt megfigyelhetjük a „feminista empiricista” és a „feminista álláspont” episztemológiák közti ellentétet, valamint azt, hogy miként állnak ezek szemben a hagyományos ismeretelméletekkel, amelyekből merítették. Ezek után röviden megvizsgálom egyfelől e két episztemológia ellentétét, másfelől pedig azt a posztmodern szkepticizmust, amely az ilyen, magunkról és a világról szóló „igaz” – vagy legalábbis kevésbé hazug – történetek elmondásának kísérleteit fogadja.¹

Vezethet-e az átpolitizált kutatás teljesebb és torzulásmentesebb eredményekhez?

A hagyományos episztemológiákkal szembeni feminista kihívás a következő problémából fakad. A feminizmus egy társadalmi változásért küzdő politikai mozgalom. A tudomány önmeghatározásának szemszögéből a „feminista tudás”, „feminista tudomány”, „feminista szociológia” – vagy éppen pszichológia vagy közgazdaságtan – már nevében is önellentmondást hordoz, hiszen a tudományos ismeretszerzésnek eredendően értékmentesnek, objektívnek, szenvedélymentesnek, érdekmentesnek kell lennie. A tudomány önmeghatározása alapján normái védelmet nyújtanak a politikai érdekekkel, célokkal és vágyakkal szemben (például a feminista érdekekkel, célokkal, vágyakkal szemben). Különösen a tudomány „módszerét” szokás úgy tekinteni, mint ami megvédi a kutatás eredményeit a kutatók társadalmi értékítéleteitől. Mégis nyilvánvaló mindenki számára, hogy számos megállapítás, amely kimondottan feminista kérdésfelvetés által meghatározott kutatásokon alapul, sokkal elfogadhatóbbnak tűnik (jobban alátámasztott, megbízhatóbb, kevésbé torzított, bizonyítékokkal jobban igazolt), mint azok a nézetek, amelyeket felvált. Hogyan erősítheti meg a kutatás objektivitását annak politikai fűtöttsége?

Feminista empiricizmus

A társadalomkutatók első válasza erre a problémára a feminista empiricizmus. Kutatási beszámolóikban gyakran megtalálhatjuk azt az érvet, hogy a kutató által elutasított szexista [nemi sztereotípiákkal és előítéletekkel átitott – ford.] és androcentrikus megállapítások társadalmi szűklátókörűségre vezethetők vissza. A társadalmi szűklátókörűséget mint hamis nézeteken (hiedelmeken, szokásokon, tudatlanságon vagy helytelen oktatáson) és ellenséges attitűdökön alapuló előítéleteket szokás meghatározni. Ezek az előítéletek különösen a tudományos probléma behatárolásakor és definiálásakor jelennek meg a kutatás során, de a kutatómunka megtervezésekor és az adatgyűjtés, illetve az értelmezés szakaszában is jelentkezhetnek. A feminista empiricisták szerint a szexista és androcentrikus elfogultság kiküszöbölhető a tudományos kutatás létező módszertani normáinak szigorúbb követésével; a kutatási eredmények ilyenfajta elfogultságáért a „rossz tudomány” vagy a „rossz szociológia” stb. a felelős.

De hogyan láthatná meg a tudományos közösség (a szociológusok, pszichológusok, stb. közössége), hogy a kérdés jelentősebb, mint csupán az

egyéni elfogultság problémája – hogy a munkáját kultúra-szerte elterjedt androcentrikus előítéletek formálják? Itt figyelhetjük meg a társadalmi felszabadítást célzó mozgalmak, például a nők mozgalmának jelentőségét. Ahogyan Marcia Millman és Rosabeth Moss Kanter rámutatott, a társadalmi felszabadítást célzó mozgalmak „lehetővé teszik, hogy az emberek szélesebb perspektívából lássák a világot, mert elvetik azokat a szemellenzőket, amelyek behatárolják a tudást és megfigyelést”. A nők mozgalma pontosan ilyen lehetőségeket teremtett. Emellett a feminista empiricisták gyakran rámutatnak arra, hogy a nők mozgalma új lehetőséget nyit meg nő kutatók és feminista kutatók (nők és férfiak) előtt, akik a szexista férfiaknál nyitottabbak arra, hogy észleljék az androcentrikus elfogultságot.

Ez az igazolási stratégia egyáltalán nem ellentmondásmentes. Mégis, gyakran ezt tartják a feminista episztemológiák közül a legkevésbé fenyegetőnek, mégpedig két okból. A legfontosabb az, hogy látszólag érintetlenül hagyja a tudomány önmeghatározását a megfelelő tudományos kutatás alapelveit illetően, úgy, ahogyan azokat a diákoknak tanítják, a törvényhozásban idézik és a televízióban bemutatják (függetlenül attól, hogy a tudósok tulajdonképpen hisznek-e bennük vagy sem). Ez az igazolási stratégia, úgy tűnik, legfőképpen az empiricizmus gyakorlatának hiányosságai, nem pedig maguk az empiricista normák szempontjából jelent kihívást: a kutatás fő áramlatai nem eléggé tartják be saját normáikat. Másszóval tehát azok, akik ezt a véleményt vallják, úgy gondolják, hogy a társadalmi értékek és politikai célok új kérdéseket vehetnek fel, amelyek kitérítik a kutatás horizontját és felhívják a figyelmet arra, hogy a kutatás folyamatában nagyobb figyelemmel kell eljárni. A magyarázat logikája és a kutatás azonban továbbra is a standard empiricista szabályokat követi.

Mi több, hogy fokozzuk az ilyenfajta nézetek elfogadhatóságát, magukhoz a modern tudomány születéséért felelős erőkhöz vagy a tudományos fejlődés később széleskörben elismert pillanataihoz is fordulhatunk. Végére is, nem a XV–XVII. század között lejátszódó polgári forradalom tette lehetővé a modern gondolkodók számára, hogy szélesebb perspektívából lássák a világot? Nem ez a hatalmas, a feudalizmusból a modernizmusba vezető társadalmi forradalom vetette el azokat a szemellenzőket, amelyek a korábbi ismeretgyűjtést és megfigyelést gátolták? Nem a késői XIX. század proletárforradalma a felelős egy újabb ugrásért a tudás objektivitása értelmezésében, hiszen lehetővé tette az osztályharcok társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásának megértését? Végül pedig, nem voltak a XX. századi európai és amerikai kolonializmus lebontásának nyilvánvaló pozitív hatásai a tudományos ismeretek gyarapodására? E történelmi perspektívából tekintve a napjainkban folyó női forradalom csak a legutóbbi e forradalmak sorában, amelyek mindegyike közelebb visz bennünket a modern tudomány megalkotóinak céljaihoz.

Habár úgy tűnik, a feminista empiricizmus összhangban áll az empiricista trendekkel, a további elemzés megmutatja, hogy a feminista elem három irányból is mélyen aláássa a hagyományos empiricizmus feltételezéseit: a feminista empiricizmusnak radikális jövője van.² Először is, azt állítja, hogy a részleges és torzult magyarázatok és értelmezések formálásában szerepet játszó társadalmi elfogultság kiküszöbölésében a „felfedezés kontextusa” ponto-

san ugyanolyan fontos, mint az „igazolás kontextusa”. A hagyományos empiricizmus szerint a megfigyelő társadalmi identitása nem bír jelentőséggel a kutatás eredményeinek „jósága” szempontjából. Nem feltételezik, hogy különbséget jelenthet a kutatási eredmények feltáró erejében, objektivitásában és egyéb tekintetekben az, hogy a kutató vagy a kutatók közössége fehér vagy fekete, kínai vagy brit, gazdag vagy szegény rétegből származik. A feminista empiricizmus azonban azon az állásponton van, hogy valószínűbb, hogy a nők (vagy feministák: nők és férfiak egyaránt) mint csoport az androcentrizmus korlátaitól mentes megállapításokra jussanak, mint a férfiak (nem feministák), tehát valószínűbb, hogy ebben az értelemben objektív kutatási eredményeket érnek el. Állításuk szerint az általában elfogadott társadalmi elméletek szerzői egyáltalán nem ismeretlen személyek: nyilvánvalóan férfiak, rendszerint a hatalmon lévő osztályhoz, fajhoz, kultúrához származó férfiak. Azok, akik azonosítják és meghatározzák a tudományos problémákat, egyben társadalmi ujjlenyomatukat is rajta hagyják e problémákon, akárcsak az általuk előnyben részesített megoldásokon.

Másodszor, a feminista empiricizmus mindehhez kapcsolódva kijelenti, hogy a tudományos módszer nem hatékony a társadalmi előítéletek eltüntetésében, amelyek ugyanolyan széles körben elterjedtek, mint az androcentrizmus. Különösen igaz ez akkor, amikor az androcentrizmus a probléma behatárolásának és definiálásának fázisában jelenik meg a kutatás folyamatában. A hagyományos empiricizmus szerint a tudományos módszer kiküszöböl minden társadalmi elfogultságot, mialatt a hipotézis annak szigorú ellenőrzésén és próbáin végigfut. A feminista empiricisták ezzel szemben azzal érvelnek, hogy a természet és társadalmi élet androcentrikus képe csak azoknak a hipotéziseknek férfiak általi ellenőrzéséből bontakozik ki, amelyeket annak alapján állítanak fel, hogy mit találnak a férfiak problematikusnak az őket körülvevő világban. A probléma tehát nem csak az, hogy az androcentrikus nézeteket leginkább kihívás elé állító hipotézisek hiányoznak azok közül az alternatívák közül, amelyeket a nemi sztereotípiák köréből ki nem lépő kutató végiggondol, amikor saját hipotézisét próbáknak veti alá, hanem az is, hogy a hagyományos empiricizmus nem készíti a kutatókat arra, hogy ugyanarra kritikus síkra helyezték magukat, mint amelyen kutatásuk alanyai vannak. Ebből következően, amikor nem feminista kutatók érveket gyűjtenek egy hipotézis mellett vagy ellen, a „tudományos módszer”, ilyen irányultság hiányában képtelen arra, hogy behatárolja és kiküszöbölje a kutatási folyamatot formáló androcentrizmust.

Végül a feminista empiricisták gyakran felhívják a társadalomtudósokat a létező kutatási normák szigorúbb betartására. Másrészt viszont ez úgy is értelmezhető, hogy pontosan e normák követése vezet az androcentrikus eredményekhez.³ Ezek a normák maguk is olyanok, hogy elsősorban azokra a kérdésekre adnak válaszokat, amelyeket a férfiak tesznek fel a természetről és a társadalomról. Ez egyben azt is jelenti, hogy e normák lehetetlenné teszik azoknak a módoknak a mélyreható vizsgálatát, amelyek révén az adott kultúrában elterjedt nézeteket nem lehet kiküszöbölni a kutatási eredményekből. A nők világa és a nemek közötti társadalmi viszonyok megbízható képeinek kialakítása gyakran alternatív kutatási megközelítést kíván, amely kihívást je-

lent a hagyományos kutatási szokásokkal szemben és mélyreható kérdéseket hoz a felszínre, amelyeket többé nem lehet a perifériára szorítani devianciaként.

Így tehát a feminizmus felerősíti a filozófia és a tudomány társadalmi vizsgálatának jelenlegi tendenciáit, amelyek az empiricista episztemológiai feltevéseket problémaként fogalmazzák meg.⁴ Léteznek feszültségek az empiricista igazolási stratégiák feminista alkalmazása és az eredeti empiricista episztemológia között, azonban az empiricizmus nem az egyetlen forrás, amelyet a nőmozgalom politikája és a nőkkal, valamint a társadalmilag meghatározott nem kérdéseivel foglalkozó újabb kutatások közti szoros kapcsolat igazolására felhasználtak.

A feminista álláspont

A feminista kutatás eredményei igazolásának kérdésére a feminista álláspont teoretikusai adják meg a másik választ. A tudásról feltételezzük, hogy tapasztaláson alapul. A feminista megállapítások tudományos szempontból pontosan azért lehetnek jobban elfogadhatóak, mert teljesebb és kevésbé torzult társadalmi tapasztalásból erednek; s ez jelenti egyben próbájukat is. Ezen elmélet szerint a nők tapasztalatai, amelyeket a feminista elmélet elfogad kiindulópontként, a férfiakénál teljesebb és kevésbé torzult ismeretek megállapításához adnak lehetséges alapot. Így tehát az álláspont-teoretikusok a feminista empiricistákétól eltérő magyarázatot kínálnak arra nézve, hogy a társadalmi értékek és politikai célok által irányított kutatás miként vezethet mégis empirikusan elfogadhatóbb eredményekhez.⁵

Ez az igazolási mód Hegelnek az úr és szolga viszonyára vonatkozó meglátásában gyökerezik, valamint Hegel nézeteinek Marx, Engels és Lukács általi „proletár állásponttá” fejlesztett formájában.⁶ Ezen érvelés szerint az emberi tevékenység vagy az „anyagi lét” nem csupán struktúrálja, hanem korlátozza is az emberi megértést: amit teszünk, az alakítja és leszűkíti azt, amit megismerhetünk. Nancy Hartsock érvelése szerint, ha az emberi tevékenység két különböző csoport (mint például a férfiak és nők) számára alapvetően szembenálló módon struktúrálódik, „várhatjuk, hogy mindkettő képe a másik megfordítottja lesz, s hogy a dominancián alapuló rendszerekben a hatalmon lévők világképe részleges és visszás lesz.” A hatalmon lévő osztályokhoz és fajokhoz tartozó férfiak fenntartják maguknak a jogot, hogy csak bizonyos fajta emberi tevékenységeket végezzenek, a többit a nőkre és a többi, az alávetett csoportokhoz tartozó férfiakra osztják. Amit a többiekre hagynak, azt pusztán természeti tevékenységként racionalizálják – legyen az fizikai munka, érzelmi munka, reprodukció, gyermeknevelés – szemben azzal, amit kimondottan kulturális tevékenységnek tartanak és maguknak sajátítanak ki. Természetesen „uralkodó” tevékenységeik (társadalmunkban a menedzsment és a közigazgatás) nem létezhetnének, ha mások nem lennének kénytelenek a hatalmon lévők által lenézett társadalmi munkafolyamatokat elvégezni.

Az álláspont-teoretikusok szerint a tudás az elnyomottak számára csak az elnyomóik elleni küzdelmek során jelenhet meg. A férfidominancia elleni feminista küzdelmek során bontakozhat csak ki a női tapasztalatból a társadalmi valóság igazibb (vagy kevésbé hamis) képe – szemben azzal, ami a hatalmon lévő osztályhoz és fajhoz tartozó férfiak társadalmi tapasztalatai pers-

pektívája alapján rendelkezésre áll. Így tehát a feminista álláspont nem olyasvalami, amit valaki egyszerűen a magáénak vallhat, hanem inkább egy elért eredmény. (Ebben a tekintetben az álláspont különbözik a nézettől.) A feminista álláspont eléréséhez részt kell vennünk abban az intellektuális és politikai küzdelemben amely szükséges ahhoz, hogy a természetet és társadalmat annak a lenézett tevékenységnek a szemszögéből lássuk, amely a nők társadalmi tapasztalatait kialakítja, a férfiak „uralkodó nem” tapasztalatának részleges és visszás perspektívája helyett.

A feminista empiricizmushoz hasonlóan a feminista álláspont is rámutat az elődjének tekintett elmélet kulcsproblémáira. Míg a marxizmus szerint a szexizmus teljességében az osztályviszonyok következménye, csupán a felépítmény társadalmi intézményeiben és a burzsoá ideológiában meglévő probléma, a feminista változat a nemi viszonyokat a társadalmi élet és nézetek ugyanolyan eredőjének tartja, mint a gazdasági viszonyokat. A feminista empiricizmushoz hasonlóan az álláspont-megközelítés is alapvető nemi osztályoknak tekinti a nőket és a férfiakat. A marxista feltevésekkel szemben a férfiak és nők nem pusztán – vagy talán elsődlegesen – gazdasági osztályok tagjai, habár az osztály, akárcsak a faj és a kultúra, szintén közvetíti és befolyásolja a nők lehetőségeit arra, hogy a természetről és társadalomról empirikus módon megfelelő ismereteket szerezzenek. Ahogy a feminista empiricizmus radikális jövője rámutat olyan episztemológiai feltevésekre, amelyeket az empiricizmus nem tud elfogadni, a feminista álláspont radikalizmusa is rámutat olyan episztemológiai feltevésekre, amelyeket a marxizmus nem tud magáénak vallani.

Az olvasónak ezen a ponton fel kell idéznie, hogy az álláspont-teoretikusok nem védik a relativizmus egyetlen formáját sem. A kötet bevezető esszéjében [a jelzett *Feminism and Method* c. kötetéről van szó – a szerk.] azzal érveltem, hogy a feminista kutatók sohasem állítják azt, hogy a nők és a férfiak társadalmi tapasztalatai egyforma alapot adnak megbízható ismeretek szerzésére. Ez a fajta relativista megállapítás nem jelenik meg ezen episztemológiák vagy igazolási stratégiák szintjén, amint ezt korábban már megjegyeztem. Például nem egyaránt igaz az, hogy a férfiak tapasztalata adja a tudományos problémák egyetlen legitím alapját, ahogyan azt a hagyományos társadalomtudomány feltételezi, valamint az, hogy a nők tapasztalata adja a tudományos problémák legitím alapját, nem is szólva azok legjobb alapjáról, ahogyan azt az álláspont-teoretikusok állítják. Az álláspont-teoretikusok szerint ez az egyenlőtlenség annak a ténynek a következménye, hogy a férfiak tevékenységei nem csak formálják tudásuk horizontját, hanem fenn is tartják érdekeltységüket abban, hogy a nők elnyomásából származó fájdalomról ne legyen tudomásuk.

Választanunk kellene tehát a feminista empiricizmus és a feminista álláspont igazolási stratégiája között? Úgy gondolom, nem. Az igazoló stratégia szerepe a meggyőzés, ezért fontos észrevennünk, hogy ez a két stratégia igen különböző közönséget tud megnyerni. A feminista empiricizmus pontosan azért hasznos, mert a hagyományos és a feminista tudományos vizsgálódás igazolásai közötti folytonosságot hangsúlyozza, mégpedig a társadalomtudósok értelmezésének megfelelően. Ezzel szemben a feminista álláspont a

társadalmi folyamatok megértésében a XIX. századi osztályharcok és a feminista vizsgálódás által keltett radikális megmozdulások közötti folytonosságot emeli ki. Ezt viszont a politikai közgazdaságtan művelői értékelik, és azok, akik tájékozottak a Kuhn-utáni történetírás és a tudományozsziológia terén. A két episztemológiát láthatóan dialógus köti össze, viszonyuk pedig tükrözi az uralkodó diskurzusban tapasztalható liberális-marxista vitát az emberi természetről és a politikáról. Az egyik felfogás előnyben részesítése a másikkal szemben talán sokkal többet jelent, mint amit a feminizmus az eredeti ideológiákból vállalni kívánna; hiszen az is alakít bennünket, amit elutasítunk, nemcsak az, amit elfogadunk.

A két feminista episztemológia közötti feszültségek, akárcsak belső feszültségeik, átmeneti jellegükre vallanak. Átmeneti episztemológiák ezek, és jó okunk van ezt érénynek tekinteni. Vizsgáljuk meg ezeket, mielőtt rátérnénk az egymásnak ellentmondó feminista episztemológiai válaszokat előhívó második kérdésre.

Átmeneti episztemológiák

Az átmeneti kultúráknak átmeneti episztemológiák felelnek meg. Valamilyen értelemben minden modern kultúra (szemben a hagyományosakkal) változásokon megy keresztül, ezért átmenetinek tekintendő. Talán minden legitim modern episztemológia átmeneti. Ám a történelemben vannak pillanatok, amelyek átmenetibb jellegűek, mint a többi, s mi éppen egy ilyen pillanatban élünk.

Az átmeneti kultúrákban az episztemológiák és a tudományok gyakran feszült viszonyban állnak egymással. Ha visszatekintünk a történelemre, azt láthatjuk, hogy a tudósok gyakorta használtak igazoló stratégiákat, amelyeket saját lényegbe vágó tudományos állításaik ástak alá (néha minden szándékoságtól mentesen). Például az első modern tudósok rutinszerűen hivatkoztak vallási nézetekre tudományos állításaik igazolásául; az egyik fő indok, amiért nézeteiket el kell fogadni, mondták, az, hogy a tudomány „erősíti a vallásos hitet és a tanultságot”, amint az Úr terveinek nagyszerűségét részleteiben megmutatja. Néhányan gondolhatták úgy, hogy a vallási tekintélyre való hivatkozás kifizetődő lépés a tudományos eredmények egyház általi cenzúrája fényében. Sok tudós azonban láthatóan hitt abban, amit mondott. Kétségtelenül nem vették észre, hogy tudományos megállapításaik egy olyan világ formálásának folyamatába illettek, ahol az Istenre való hivatkozás sokak számára már nem lesz kielégítő többé a természeti jelenségek magyarázatában.

Tehát feszültséget tapasztalunk a feminista episztemológiai vitákban az episztemológiák és a tudományok között. Mi is átmeneti kultúrában élünk: a feminizmus eredménye és oka is egyben a jelenlegi változásoknak. Talán a tudományoknak és episztemológiáknak mindig is feszült viszonyban kell lenniük egymással: amennyiben a tudásra vonatkozó állítások tökéletes összhangban vannak az alátámasztandó állításokkal, aggódnunk kell, hogy milyen tudás került elnyomás alá, mi lett eltagadva, föld alá kényszerítve. Végül is a feminista tudósok pontosan az ilyen hegemon tudomány/episztemológiát utasítják el. Az androcentrikus biológia és társadalomtudomány „bizonyította”, hogy a nők biológiailag és társadalmilag alsóbbrendűek a férfiaknál, az

androcentrikus episztemológia pedig azt állította, hogy csak a férfiak lehetnek a világ megismerői, vagyis egyben azok, akik legitim módon megkérdőjelezhetik a biológia és a társadalomtudományok állításait. Így nem csoda, hogy nehéz volt alátámasztani a feminista társadalmelemzéseket.⁷

Jó okunk van tehát arra, hogy a feminista empiricista és álláspont-megközelítés közötti feszültségeket értékesnek tekintsük. Mindkét eredeti episztemológia implicit módon hivatkozik valamilyen autoritásra (az individuuméra, az aszociális megfigyelőre; a bémunkás férfiera), amelyet a nők sajátos tapasztalatain alapuló kutatás kihívás elé állít. Átmeneti világunkban azonban a liberális és a marxista értelmezéseket tartják még mindig legitimnek a társadalomtudományok terén. Ha a nők szava a tudás kérdéseiben már elismert és elfogadott lenne, ez azért volna lehetséges, mert nem lenne már szükségünk sajátosan feminista társadalomtudományra. A feminista episztemológiákon belüli ellentétek mutatják, hogy nem vagyunk külön helyzetben, mint az első modern csillagászok, akik egy mondatban hivatkoztak a „vallásos hit és a tanultság erősítésére”, amelyet a teleszkóp használata vinne előbbre. Talán a köztük levő ellentétek, bár maguk nem adnak megoldást, utat mutatnak egy olyan világ felé, ahol nem a hagyományos androcentrikus tekintély felé mutatott jámborság lesz a legelfogadottabb módja az új tudás legitimálásának.⁸

Lehetséges-e a feminista tudomány?

Az episztemológiai kérdések második csoportja egyrészt a feminista empiricista és álláspont-teoretikusok, másfelől pedig a felvilágosodás eszméinek feminista kritikusai, a posztmodern feministák között vetődött fel. Az empiricisták és az álláspont-teoretikusok egyaránt a társadalmi világ olyan leírását próbálják megalapozni, amely kevésbé részrehajló és torzult, mint a jelenlegiek. Ebben az értelemben véve feminista tudományt próbálnak meg létrehozni – olyat, amely jobban tükrözi a körülöttünk lévő világot, mint a hagyományos társadalomtudomány nem teljes és torzító leírásai. Ez a tudomány nem váltaná fel az egyik nem iránti lojalitást a másik irántival, hanem a tudomány objektivitását segítené elő. A posztmodern feministák ezzel az episztemológiai vállalkozással szemben vetnek fel kérdéseket. Létezhet-e a feminista tudomány, avagy minden tudomány arra ítéltetett, hogy újraalkossa a világban létezés nemkívánatos – és ráadásul még talán androcentrikus – módjait?

Úgy tűnik, a feminista empiricisták és az álláspont-teoretikusok által elkezdett episztemológiai vállalkozással szembeni szkepticizmusnak két valamelyest elkülöníthető forrása van. Az egyik azoktól a feministáktól ered, akik olyan, egyébiránt távolálló diskurzusok résztvevői, mint a szemiotika, a dekonstrukció és a pszichoanalízis. A másik kritikai irányzat a színesbőrű nők írásaiban jelenik meg.

Az említett diskurzusok mind nagyfokú szkepticizmussal tekintenek az értelmet, tudományt, nyelvet, haladást és a szubjektumot/ént érintő univerzalizáló megállapításokra. Így mindkét vizsgált feminista episztemológiai stratégia legitim célpontjává lett az ilyen kétkedésnek, mivel feltételezik, hogy érvelés, megfigyelések, haladó politika révén a feminista küzdelmek által életre hívott autentikusabb „én” elmondhat „egy igaz történetet” a „világról”:

lehetséges, hogy lesz egy feminista szerző, aki megalkot egy új „alaptörténetet”, egy, a feminista kutatás által a felszínre hozott, a társadalmi életről szóló történetet. A kritikusok majd válaszolnak, de „talán a 'valóság' csak az úr hamisan egységesítő szemszögéből lehet 'egy' struktúrája. Vagyis a 'valóság' csak annyira tűnhet egy szabályrendszer által irányítottnak vagy egy társadalmi viszonyrendszer által meghatározottnak, amennyire egy személy vagy csoport dominálni tudja az egészet.”⁹

Ez a fajta kritika rámutat arra, hogyan alkotja meg a tudomány az emberi értelem regényét olyan tükörként, amely egy ott lévő, tükrözésre készen álló világot tükrözhet.¹⁰ Ezzel szemben nyomon tudjuk követni („a valóságban?”), hogy a történelem bármely pillanatában számos „alvetett tudás” van jelen, amelyek konfliktusban állnak egymással, ám sohasem tükröződnek azokban a történetekben, amelyeket a domináns kultúra mond el a társadalmi életről. Ezen is túlhaladóan néhányan úgy érvelnek, hogy a nők ezeknek az alvetett tudásoknak elsődleges hordozói – tulajdonképpen tehát a női szubjektum „a különbségek színtere”.¹¹ Ebben a perspektívában sohasem lehet egy feminista tudomány, szociológia, antropológia vagy episztemológia, csupán számtalan történet, amelyet különböző nők mondanak el különböző tudásuk alapján.

A két episztemológiai stratégia által sugallt egységes feminista perspektíva kritikájának másik forrása a színesbőrű nőktől származik. Bell Hooks például azt állítja, hogy a feminizmust nem az teszi lehetségessé, hogy a nőknek bizonyos tapasztalataik közösek, hiszen a nők tapasztalata a patriarchális elnyomásról faj, osztály és kultúra szerint eltérő. Ehelyett azonban a feminizmus megfogalmazza azt a tényt, hogy a nők szövetségben köthetnek a férfi-dominancia minden formája elleni egységes ellenállásukban.¹² Így nem létezhet „egy” feminista álláspont a társadalmi élet igaz történeteinek létrehozójaként. Feltehetőleg csak feminista indíttatású ellenállások és a hamis történetek kritikái létezhetnek. Nem létezhet feminista tudomány, mert a feminizmus állásfoglalása az uralom történeteivel szemben a feminizmust a tudomány művelésének bármely kísérletével szemben antagonisztikus ellentétbe állítja, legyen az akár androcentrikus, akár nem. A posztmodernizmus eme vonulatai gazdagabbak és összetettebbek, mint amit ez a rövid összefoglalás feltárhat, ám már ebből is érzékelhetők a problémák, amelyeket ezek a feminista episztemológiák számára felvetnek.

Azt jelenti ez, hogy a feministáknak hajlandónak kellene mutatkozniuk arra, hogy feladják azokat a politikai előnyöket, amelyek egy új, kevésbé elfogult s pontosabb társadalomtudomány létrehozásának hitéből származnak? A társadalomtudósok alighanem azt válaszolnák a posztmodern kritikusoknak, hogy igenis szükséges feminizmusainkat szövetségbe egyesítenünk mindazon módok ellenében, amelyek révén az uralom létrejön és intézményessé válik. Korai lenne azonban, ha a nők hajlandóak lennének feladni mindazt, ami sohasem volt a birtokukban. Szükséges-e, hogy a nők – fajra, osztályra vagy kultúrára való tekintet nélkül – ésszerűnek tartsák, hogy feladják a vágyat, hogy első ízben saját tapasztalatuk szemszögéből ismerjék és értsék meg a világot? Mint számos feminista irodalomkritikus rámutatott már, talán csak azok „adhatják fel” a felvilágosodás előnyeit, akik élvezhették is ezeket.¹³

Mindez tehát újabb ok arra, hogy nagyra értékeljük a két episztemológiai megközelítés feszültségeit. Kritikusan kell gondolkoznunk az ismeretszerzésnek, de különösen a tudományok művelésének alapvető indítékairól, akkor is, amikor átfőmáljuk őket a feminizmusok (így, többes számban!) céljainak érdekében.

Könnyen belátható, hogy az új feminista elemzések felborítják a tudásra vonatkozó hagyományos feltevéseket, amikor megkérdőjelezzik a jól ismert, nőkről, férfiakról, társadalomról alkotott nézeteket. Hogy is lehetne ez másképp, ha az ismeretszerzés útjai oly nagy jelentőséggel bírnak a társadalom életében való részvételünkben?

Fordította: Molnár Edit Katalin

Jegyzetek

1. A jelen kérdések korábbi, de teljesebb tárgyalása megtalálható *The Science Question in Feminism* című kötetemben (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1986.)
2. Zillah Eisenstein mutatott rá erre a liberális feminizmussal kapcsolatban, amely a feminista empiricizmus által képviselt politikai elmélet az episztemológiában. Lásd *The Radical Future of Liberal Feminism* (New York: Longman, 1981.) és Catherine McKinnon elemzését a jelen kötet jogi tanulmányában az empiricista „objektívizmus” és a liberalizmus kapcsolatáról.
3. Például majdnem minden társadalomtudományi ágban probléma az, hogy a kutatás normája szerint csupán férfi kutatók foglalkoznak férfi adatközlők beszámolóival mind a férfiak, mind a nők nézeteit illetően. Elég széles körben elfogadott az a nézet, hogy a férfiak egyaránt androcentrikus értelmezését adják mind a férfiak, mind a nők nézeteinek és viselkedésének.
4. Az empiricista episztemológiai feltevések további kortárs szociológiai kritikáira példákat lásd: Bloor, David, *Knowledge and Social Imagery* (London: Routledge & Kegan Paul, 1977.); Knorr-Cetina Karin, *The Manufacture of Knowledge* (Oxford: Pergamon, 1981.); valamint Latour, Bruno és Woolgar, Steve, *Laboratory life: The Social Construction of Scientific Facts* (Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979.). Az empiricista episztemológiának a marxizmusból közvetlenül többet merített kritikáiról lásd például Kowalowski, Leszek, *The Alienation of Reason: A History of Positivist Thought*, ford. N. Guterman (Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1969.); valamint Sohn-Rethel, Alfred, *Intellectual and Manual Labour* (London: MacMillan, 1978.).
5. Rákérdezés esetén feminista kutatásokat empiricista úton védő társadalomtudósok elismerhetik, hogy a nők tapasztalatainak felhasználása sokkal többet jelent, mint a kutatás horizontjának kitágulását. Például, habár Millman és Kanter esszéjének nyitó bekezdéseit jogosan úgy szokás értelmezni, mint az empiricista igazolás alkalmazását, tanulmányuk egyensúlya arra utal, hogy teljességgel tisztában vannak azzal, hogy a hagyományos szociológia állandó részrehajlása a nőkről és a társadalom életéről alkotott visszás nézetekhez vezetett. Ha a feministák csak azt állítanák, hogy a férfiak tapasztalata csupán részben jelenthet alapot az ismeretek megfogalmazásához, akkor a relativizmus elfogadható episztemológiai álláspont lehetne – szemben azokkal az érvekkel, amelyeket én sorakoztattam fel a kötet bevezető esszéjében. Ehelyett, pontosan azért, mert nem tehetjük meg, hogy „hozzákeverjük a nőket” és a társadalmilag meghatározott nemet a létező társadalomtudományi nézetekhez, a relativizmus nem elfogadható. A létező nézetek nem egyszerűen nem vesznek tudomást a nőkről és a társadalmilag meghatározott nemről; de el is

torzítják a társadalom életének teljességéről alkotott képünket azáltal, hogy nem vesznek tudomást arról, mi módon alakítják ezek a társadalom életét, és hogy hamis állításokat tesznek mindkettőről.

6. A jelen kötetben a feminista álláspont episztemológiáját Dorothy Smith és Nancy Hartsock tanulmányai képviselik. Lásd az idézeteket ezekben az esszékben. Ezt az episztemológiát vizsgáló további nagy hatású tanulmányok: Flax, Jane, 'Political Philosophy and the Patriarchal Unconscious: A Psychoanalytic Perspective on Epistemology and Metaphysics'. In: *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*, szerk. S. Harding és M. Hintikka (Dordrecht, Hollandia: Reidel Publishing Co., 1983.); Rose, Hilary, 'Hard Brain and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences'. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol.9, no.1. (1983.). Lásd még saját cikkemet, 'Why Has the Sex-Gender System Become Visible Only Now?' In: Harding és Hintikka: *Discovering Reality*. Vajon MacKinnon is álláspont-episztemológiát javasol?
7. Alkalmos pillanat ez arra, hogy az olvasó feltegye magának a kérdést, miért nem esik ebbe az episztemológiai csapdába a feminista vizsgálódás.
8. Lásd az angliai „Új Tudomány Mozgalom” tárgyalását W. Van den Daele 'The Social Construction of Science' c. cikkében In: *The Social Production of Scientific Knowledge*, szerk. E. Mendelsohn, P. Weingart és R. Whitley (Dordrecht, Hollandia: Reidel Publishing Co., 1977.). A *The Scientific Question in Feminism* 9. fejezetében rámutatok a XVII. századi tudományos radikálisok és a kortárs női mozgalom céljainak érdekes hasonlóságaira.
9. Flax, Jane, 'Gender as a Social problem: In and For Feminist Theory'. In: *American Studies/Amerika Studien, Journal of the German Association for American Studies* (1986.): 17. Érdekes, hogy az álláspont-episztemológia kialakulásához jelentősen hozzájáruló teoretikusok egyike itt kételkedést fogalmaz meg a nézettel kapcsolatban. Úgy gondolom, az ilyenfajta posztmodern kétségek minden álláspont-teoretikusnál fellelhetők – eggyel több ok ez arra, hogy mindkettőt átmeneti episztemológiának tekintsük.
10. Rorty, Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature* (Princeton: Princeton University Press, 1979.) c. munkája ezen feltételezések filozófiai alapjainak erőteljes kritikáját adja.
11. Teresa de Lauretis kifejezése,. In: *Feminist Studies/Critical Studies*, szerk. T. de Lauretis (Bloomington: Indiana University Press, 1986.), p.14.
12. Hooks, Bell, *Feminist Theory from Margin to Center* (Boston: South End Press, 1983.).
13. Lásd: Miller, Nancy K., 'Changing the Subject: Authorship, Writing and the Read-ed', valamint Martin, Bidy és Talpade Mohanty, Chandra, 'Feminist Politics: What's Home Got to Do with It?' In: *Feminist Studies/Critical Studies*, szerk. T. de Lauretis.

AETAS-körkérdés

a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről

A közelmúlt politikai fordulata és eseményei a tudományos kutatás intézményrendszerét is kimozdították vagy kimozdítani látszottak korábbi merevségéből. A változás lehetősége érinti a történész szakmai közélet alapintézményeit is: az Akadémia, a kutató- és a felsőoktatási intézmények mindmáig saját pozíciójuk és feladatuk újra fogalmazására törekszenek. Ez indította az AETAS-t arra, hogy áttekintést adjon arról, miként látják maguk a történészek a kívánatos fejlődési irányt: a történész szakmai és közéleti szervezetek, fórumok közül melyek azok, amelyek erősödése várható és kívánatos, milyen lehetőségeket nyújt a jelenlegi intézményrendszer tudományos iskolák kialakulásához, irányzatok létrejöttéhez, milyen szervezeti formákon keresztül érhetik el a történészek a legjobb eredményeket és hogyan közvetíthetik ezeket legoptimálisabban a tágabb közvélemény felé.

Úgy gondoltuk, a célunknak leginkább megfelelő forma a körkérdés, amelynek folyóiratunkban már bizonyos hagyományai is vannak, hiszen 1990-ben „*Nemzet és nemzetiség Közép-Európában*”, 1991-ben „*Kérdés-e a szovjet kérdés*” címmel közöltük történészek és közéleti személyiségek hozánk beérkezett véleményét az adott témában. Ezúttal arra kértük válaszadóinkat 1992 végén, hogy fejtsek ki álláspontjukat a magyar történetírás szerkezetére, intézményrendszerére vonatkozóan a következő kérdések kapcsán:

1. *Az Ön véleménye szerint léteznek-e iskolák és irányzatok a mai magyar történetírásban, s milyen tényezők alapján szerveződnek ezek?*

2. *Milyen változásokat ítélné szükségesnek a magyar történettudomány intézményrendszerében (kutatóhelyek, egyesületek, folyóiratok, stb.)?*

3. *Hasznosnak tartaná-e a tudományterület egészét átfogó hazai történészkongresszus rendszeres megrendezését? Ha igen, hogyan képzelel el azt?*

Közel ötven történészhez juttattuk el a kérdéseket, legjobb tudásunk szerint törekedve arra, hogy a „minta” lakóhely, kor, munkamegosztásban elfoglalt hely, s még néhány más szempont alapján egyaránt reprezentatív legyen. Legmegfelelőbbnek az 5–7 szabványoldalas válaszokat tartottuk. Számosan elfogadták felkérésünket, sőt voltak, akik – élve a felkínált lehetőséggel – másokat is figyelmünkbe ajánlottak, s volt olyan is, aki maga jelentkezett válaszával. Így összesen tizenkilenc véleményt közölhetünk. Válaszadóinknak ezúton is nagyon köszönjük a közreműködést. Fontosnak tartjuk annak ismételt hangsúlyozását, hogy a válaszok több mint egy évvel ezelőtti, 1992 decemberében–1993 januárjában születtek. A tervezettnél későbbi megjelenés miatt ezúton is a szerzők – és olvasóink – elnézést kérjük.

A beérkezett szövegeket változtatás nélkül, teljes terjedelmükben közöljük.

Az AETAS Szerkesztősége

Bácskai Vera

Eötvös Loránd Tudományegyetem

I. A különböző irányzatok a magyar történettudományban is jelen vannak, azonban inkább elszigetelt egyéni teljesítményként nyilvánulnak meg és nem körvonalazódnak elég élesen. Ebből következik, hogy iskolák nemigen alakultak ki, vagy nem elég markánsan jelennek meg. Úgy vélem, hogy az utolsó iskola Szabó István iskolája volt. Ma is vannak – ha nem is nagy számban – iskolateremtő egyéniségek (a magam által vizsgált korszakra vonatkozóan példaként hivatkozhatom H. Balázs Évára, Szabad Györgyre), akik sok tehetséges kutatót bocsátottak útra. Az önállósulás többnyire nem szakította meg tanítvány és mester kapcsolatát: ez érzelmileg általában töretlen maradt, a tudományos indítás hatása azonban jó esetben a vizsgált korszak vagy a téma választásában érvényesül, a szemléletben, problémaérzékenységben, a megközelítési módszerekben már inkább kivételképpen. A mesterek tiszteletére megjelentetett emlékkönyvekből nem rajzolódna ki egy-egy iskola körvonala. Ebben bizonyára nagy szerepe van a magyar történettudomány intézményi feltételeinek, amelyek nem adtak ösztönzést a műhelyalakításra, a csoportmunka megteremtésére, sőt ezek ellen hatottak. Gondolok itt az oktatás és kutatás szétválására/választására, az oktató-kutatóhelyek korlátozottságára, a történészek igen szűk mobilitási lehetőségeire. A pályázati rendszert megelőzően az egyetemi tanszékek nemigen vállalkoztak nagyobb szabású kutatási tervek megvalósítására, olyanokra, amelyek végrehajtásában szakdolgozó vagy posztgraduális tanulmányokat folytató diákjaikat – egy-egy részkérdés megoldásán túl – munkatársi minőségben bevonták volna. A Történettudományi Intézet is csak korlátozott számban vehetett fel fiatalokat, erejét hosszú ideig nem az alap kutatások, hanem a tizskötetes magyar történelem írása kötötte le, nagyobb szabású kutatási terveknek ez nem kedvezett. Általában az egyéni kutatás volt a jellemző, a csoportmunkát a „bedolgozás”, a cédulázás helyettesítette. A kevés hosszabb távú kutatási terv többnyire nem fejeződött be, részeredményeik individuális munkákba épültek be.

Az amúgy is csekély számú és nem feltétlenül csak szakmai kvalitások alapján kiválasztott posztgraduális diák gyakran nem maradhatott mestere mellett, sokan közülük szétszóródtak a különböző intézményekben. Mások, pályájukat megkezdve más, munkahelyük által kitűzött feladatok elvégzésére, új témaválasztásra kényszerültek, vagy, mivel munkahelyük legfeljebb megtűrte, de nem ösztönözte kutatói tevékenységüket, lassan felhagytak azzal. Erejükből esetleg a szakdolgozat egyetemi doktori értekezéssé fejlesztésére még futotta, egy új, nagyobb kutatási tervbe való bekapcsolódásra aligha.

Az elmondottak egyúttal magyarázattal szolgálnak arra, hogy miért nem különülnek el markánsabban a történettudományban létező, körvonalazódó irányzatok. Nem kedvezett ennek az egyetemi oktatásban hosszú ideig uralkodó politika/eseménytörténet-centrikusság, az a körülmény, hogy a történészhallgatók egyetemi tanulmányaik során nem, vagy csak véletlenszerűen szembesültek a külföldi és hazai tudomány új irányzataival. A történettudományi szakfolyóiratok kevés teret adtak ez új irányzatok ismertetésének, recenziós rovataik – amelyek többnyire gyenge tartalmi ismertetéssé silányultak – nem elemezték vagy vitatták az ilyen teljesítményeket. E folyóiratok

egyébként igen nagy késéssel jelentek meg, ez önmagában is csökkentette orientációs hatékonyságukat. Többet lehetett megtudni a külföldi történettudomány új credményeiről az amúgy kevésbé ismert és olvasott Világtörténet lapjairól, a hazai új törekvésekről pedig a Historia hasábjairól, amely azonban műfajából következően nem pótolhatta az egy-egy irányzat mellett elköteztet periodika hiányát. Ilyenek megjelentetését korábban ideológiai megfontolások, manapság finánciális nehézségek gátolják. A publikációs lehetőségek szűkössége nem ösztönzi az új irányzatok többnyire fiatalabb generációkból verbuválódó híveit monografikus feldolgozásokra, kutatási eredményeiről többnyire egyesületi vagy más társadalomtudományok által (vagy azokkal együtt) szervezett konferenciák, vitauilések előadásai adnak számot. Ezek, ha meg is jelennek, többnyire késéssel, szétszórtan, a nehezebben hozzáférhető helyi kiadványokban olvashatók.

Végezetül a különböző irányzatok szétválását, pontosan körülhatárolható megjelenését nehezíti az elméleti megközelítésekkel szembeni idegenkedés, a fogalmi tisztázatlanság is. A történelmi fogalmakat ki-ki saját értelmezésében, különbözőképpen alkalmazza, és ami még nagyobb baj, anélkül, hogy saját értelmezését megmagyarázná. Divatos paradigmák követői így gyakorta lényegében különböző irányzatok képviselőiből kerülnek ki, mint ahogy gyakori, hogy ugyanaz a kutató gyors egymásutánban különböző irányzatok képviselőjeként jelenik meg.

2. A második kérdésre a felsőoktatás és a tudománytámogatás jelenlegi körülményei között nehéz értelmes és megvalósítható javaslatokat tenni. Természetesen a kutatóhelyek növelésére, a posztgraduális oktató-műhelyek szaporítására, az oktatásban résztvevők számának bővítésére, több folyóirat indítására és a publikációs lehetőségek tágítására lenne szükség. Az adott körülmények között az egyetemi és kutatóintézetek közötti szorosabb kapcsolat, a diákok és fiatal kutatók bevonásával ésszerűen átgondolt munkamegosztáson, műhelymunkán alapuló hosszútávú kutatási tervek hozhatnak valamelyes megoldást. Bár egyesek túl soknak ítélik a történészek számát, véleményem szerint a tisztázatlan kérdések, feltáratlan történeti folyamatok tömegéhez képest számuk csekély, többek között amiatt, hogy a kutatók egy fontos és népes csoportja, a levéltárosok és muzeológusok helyzete ambivalens. Egyrészt azért, mert kutatási lehetőségeik a fenntartók, illetve az intézmények vezetőinek szándékaitól, elképzeléseitől függenek, másrészt mert a szakma sem mindig ismeri el őket teljesértékű kutatóként. Sokan a politikatörténet uralmának örökségként pejoratív kicsengésű helytörténész kategóriába sorolják őket, elfeledkezve a mikrovizsgálatok fontosságáról a történelem új megközelítésében. A levéltári és múzeumi tudományos munkának tehát sokkal nagyobb támogatást kellene kapnia a szakma köréből is, nemcsak teljesértékű kutatóhelyként való elismertetésük szorgalmazásával, hanem azáltal is, hogy továbbképzésükbe ne csak a levéltári szakmai kérdések, de történetkutatói kérdések is megfelelő helyet kapjanak. Célszerű lenne a kutatói bázist a történelemtanárok köréből, elsősorban a fiatalabb generációból kibővíteni, továbbképzésükbe e szempontot is beiktatni.

Mivel egy-egy irányzat képviselői túl kevesen vannak ahhoz, hogy egy folyóiratot írásaikkal rendszeresen megtöltsenek, és olvasóként eltartsanak

(hogy a pénzügyi és szervezési nehézségekről ne is beszéljünk), a szakfolyóiratok (Századok és Történelmi Szemle) szerkesztőinek kellene tágabb teret biztosítani ezek bemutatkozásához. Akár ilyen fajta tematikus számokkal, akár állandó elméleti és vita rovat indításával. Sürgető szükség van rendszeres, friss, a helyi kiadványokat is felölelő bibliográfiák és folyóirat-szemlék közvételére is.

3. A nemzetközi történészkongresszusok kudarca azt mutatja, hogy nincs sok értelme nagy számú, különböző érdeklődésű történész összejövetelének. Az ilyen rendezvény számtalan szekcióba szórja szét a résztvevőket, ez nem teremt lehetőséget általános eszmecsereére, az előadások tömege nem teszi lehetővé egy-egy kérdés tüzetes megvitatását. Célszerűbbnek látszik jelentősebb vitakérdésekről tematikus konferenciák megszervezése a túlságosan gyakori évfordulós ünnepi ülések helyett, amelyeket legtöbbször nem az új kutatási problémák vagy eredmények, hanem elsősorban a megemlékezés, tisztelgés és az ezeknek kedvező szponzorálási lehetőségek hívnak életre. S ha van is tudományos hozadékuk, ezzel – a következő évfordulóig – rendszerint le is zárul a kérdés vizsgálata, anélkül, hogy további, folyamatos kutatások ösztönzéséül szolgálnának. A tematikus konferenciáknak abban is különböznie kellene az évfordulós ülésektől, hogy az előadókat ne a rendezőbizottság jelölje ki, hanem – s ebben a kongresszusok példáját lehetne követni – jelentkezési felhívással toborozza, és a tematikát előre bekérve, ezek alapján válassza ki a referálókat. Célszerű lenne meghonosítani az olyan konferenciákat, ahol az előadások szövegét előre, írásban kell benyújtani, a vitavezető összefoglalja a vitára érdemes kérdéseket és a közönség az előadások ismeretében szólna hozzá. Ez a forma jóval alkalmasabb lenne az eszmecsereére, mint a nagyszámú előadást felvonultató ülések, ahol a vitára csak töredék idő marad, s a sokszor nagyon is szórt kérdéseket taglaló előadásoktól elcsigázott közönség jó esetben egyes részletkérdések kiegészítésére vállalkozik.

A tematikus konferenciák sikere nagy mértékben attól is függ, hogy sikerül-e az ilyenekhez szponzorokat találni. A jelenlegi vasúti és szállásköltségek mellett csak kevesen vállalkozhatnak saját költségükön a részvételre, főleg a fiatalabbak köréből. A munkahelyi hozzájárulás lehetőségei is egyre korlátozottabbak, így ha a történészek széles köréhez kívánunk szólni, költségeik egy részét át kell vállalni.

* * *

Dénes Iván Zoltán

MTA Filozófiai Intézet

Benyomásom szerint a mai magyar történetírást szellemileg nem az irányzatok és az iskolák, hanem a két világháború közötti megemésztetlen hagyományok, mindenekelőtt a „hamis realizmus” eszményítése, kiemelten a Szekfű-kultusz határozza meg. A függőségi viszonyokat a Kádár-korszakban kiépült és azóta megerősödött timokrácia és annak klientúrája uralja, a magatartásmódokat pedig az oligarchikus szerveződésből következő szellemi sodródás, s a politikai konjunktúrák meglovagolása határozza meg.

Az 1970-es évek két műhelyalkotó személyisége kikerült a tudomány

berkeiből: Szabad György politikai szerepvállalása iskolájának átpolitizálódását és széthullását eredményezte, Szűcs Jenő halálával pedig a magyar szellemi élet egy másik hiteles vonatkozási személyiségét veszítettük el. A nagy öregek viszont, úgy tetszik, megfáradtak, nevüket díszítményként használják a kontraszelektív konjunktúralovagjai.

Az egyetemi és a főiskolai történészképzés (mind Pesten, mind vidéken) egészében katasztrófális. A szigorlati irodalomjegyzékek semmitmondóbbak, mint valaha, a tanáregyéniségek a szabadság kitörése után úgy hiányoznak, ahogy azt a legrosszabb években sem feltételezhette senki. Alapkutatások helyett publicisztikai divatáramlatok „orientálnak”, miközben a hivatalos közéletben a jövőképet a múltba visszajóslás helyettesíti, s a történészek varázsigéket mormolnak: hetenként nyilatkoztatják ki az ügyeletes jelzavakat, s egykori boszorkánymesterekkel úznak mágiát. A mágusok egy része viszont mezt cserélt: a tudományos szocializmus propagátorából valamilyik történeti vallás protagonistája lett.

A levéltári és múzeumi nagy bölények már belehaltak a reménytelenségbe és a szellemi segédmunkába, s a levéltárakban immár lámpással kell keresni azokat, akik el tudják olvasni a forrásokat. Beért a Kádár-korszak vetése: a kiváltságrendszer nem fed teljesítményeket, az álteljesítmények és álfomák pedig igencsak burjánoznak, s azok tőkésítése folyik. A szerveződés tényezői a negatív minták: a kisebbségi érzet, a hatalomvágy, a sértettség, a konkurenstől való félelem, a pozícióörzés, s a fáradtság és persze a rablógazdálkodás. Beteg, fáradt, öreg világ, valamint „ifjútörök” mohóság – ezek a szellemi közélet „történész” címkével ellátott részének (is) a jellemzői.

A kibontakozás ezekből a betegségekből éppúgy azt feltételezi, hogy a közélet latin-amerikanizálódását megállítsuk, ahogy saját emberi méltóságunk is ezt követeli meg. Kezdjük a saját portánkon, magunkkal és magunk körül. Magam mind tanárkodásom, mind tudományszervezői tevékenységem során a műhelymunka iránt nagy igényt tapasztaltam, ami problémamegoldásra, személyes elfogadásra és szellemi közegre egyaránt vonatkozott. Ezt valóban elő kellene segíteni. Ha ebben az irányban sikerül valamit tenni, nem vagyok ellene semmilyen összejövételnek. Annak ellenére, hogy nem fűzök különösebb reményeket egy történészkongresszus rendezéséhez.

* * *

Engel Pál

MTA Történettudományi Intézet

1. Megítélésem szerint nem beszélhetünk iskolákról, talán még irányzatokról sem. A kutatók egyenként eléggé különböznek mind érdeklődési körük, mind kedvenc módszereik szerint, de nem látom úgy, hogy eme különbségeik szerint csoportokba lennének oszthatók. Ennek a magam részéről örülök, mert nem vagyok híve semmiféle „irányzatosdinak”, és azt sem tartom szerencsésnek, ha a fiatal kutatók kezdeményezőkézségét és önálló érdeklődését egy-egy „iskolateremtő” egyéniség korlátozza.

2. A meglévő intézményi keretek szerintem megfelelők, tudtommal publikációs fórum is van elegendő. Közismert gond ugyan, hogy jó ideje aka-

dozik az utánpótlás a középkorkutatásban, ennek okát azonban nem az intézményi struktúrában, hanem egyéb tényezőkben látom.

3. Ha már kérdezik, kimondom: nem vagyok lelkes híve a kongresszusoknak, szívesebben ülök az íróasztalomnál. Azonban személyes avcrzióimtól eltekintve is úgy gondolom, hogy egy hazai történetkongresszusnak nincs igazán funkciója egy olyan kis országban, ahol nagyjából mindenki ismeri egymást. A szomszéd országok történéseivel találkozni ellenben akár hasznos is lehetne.

* * *

Erdmann Gyula

Békés megyei Levéltár

1. A hagyományos értelemben vett iskolák, irányzatok szerintem nincsenek ma jelen történettudományunkban. Vannak kisebb-nagyobb műhelyek (mint pl. a kitűnő Orosz István körül tömörülő egyetemi intézeti kör, egyik-másik folyóirat szerkesztősége és állandósuló szerzői köre, egy-egy kiváló professzor tanítványi csoportja), ám ezek nem módszertani vagy történetfilozófiai irányzatok mentén, hanem inkább személyi vonzalmak és kötődések mentén szerveződnek, ill. ha marad a jelenlegi, lélekemelőnek nem mondható helyzet, akkor várható az elemeiben már jelentkező, politikai nézetazonosság alapján verbuválódó csoportok, közösségek szerepének növekedése is. Mindez nem jelenti azt, hogy egyes nyugat-európai irányzatok (történeti antropológia, mikrotörténet-írás, az Annales iskola stb.) ne lennének jelen egy-egy kutató munkásságában; iskolák működéséről azonban nem beszélhetünk.

2. A magyar történettudomány intézményrendszerében jelentősebb változtatást nem javasolnék. Az intézményrendszer adott: MTA Történettudományi Intézete – egyetemi tanszékek és intézetek – közgyűjteményi kutatóhelyek – Történelmi Társulat – Agrártörténeti Társaság – Hajnal István Kör – örvendetes számban létező és gazdagodó folyóiratok. Valamennyi intézményben ill. intézmény körül, vonzaskörükben működnek kisebb-nagyobb szakmai közösségek. A bajt a szinte teljesen hiányzó koordináló szándék vagy erő hiánya okozza. Elemeire szétesve küszködnek az említett szakmai csoportok; egy-egy kutató kiépítheti, és ki is építi a maga kapcsolatrendszerét, ám az erők teljesítményre orientált összefogására az érdemi szervezőmunkát fölöttébb kevesen vállalják. Két kivételt látok. Az első a Hajnal István Kör, amely a társadalomtörténettel foglalkozó kutatókat igyekszik – nem is eredmények nélkül – összefogni. A Kör éves konferenciáinak növekvő szakmai súlya, az előadások kötetekben kiadásra kerülő anyaga önmagáért beszél. A Kör konferenciái és számos kisebb műhely-vitája, tanácskozása az országban szerteszét működő társadalomtörténeti kutatók számára a valahová tartozás érzetét, a szakmai kontrollt és az eszmecsere rendszeres lehetőségét biztosítják. Ez az, amire a szinte teljesen szétesett Történelmi Társulat nem vállalkozik jelenleg, jóllehet lehetőségei szélesebb körűek lennének. Ugyanez áll az MTA regionális bizottságaira is, melyek tevékenysége lényegében kiüresült. Mindez Gyuláról nézve, innen érzékelve a szakmai szervezetek munkáját, sokszor tétlenségét, különösen éles megvilágításban látható.

A másik reménykeltő kivétel az Agrártörténeti Társulat, amely nem régen történt újraindulásakor biztató kohéziós erőről tanúskodott, s ezzel kézzel fogható eredményekhez vezethet.

A kiutat alighanem a történészek önszerveződésében és a szerveződő kisebb-nagyobb körök, társulatok munkájában, munkájuknak az intézményekre gyakorolt pozitív hatásában látom. Ehhez persze az egyre elhatalmasodó önzést, a csupán egyéni útkeresést meghaladó szervező erők kellene, amit a közös ügyeket is szolgálni kész, szakmailag is kiváló történész személyiségek testesíthetnek meg. Vajon teremnek-e ilyenek?

Feltétlenül ajánlható az, hogy az akadémiai intézetben, tanszékeken dolgozó történészek meghatározott időre szóló szerződéssel működjenek, amely szerződés csakis szigorú szakmai követelmények teljesítése után (pl. megfelelő számú és súlyú publikáció) legyen meghosszabbítható.

A kisebb, az országban szétszórva működő s lényegében senki által nem képviselt kutatóhelyek (levéltárak, múzeumok) kutatómunkájának anyagi fedezetét a lehetőségek határára belül biztosítani kellene. Ma az a helyzet, hogy ezek az intézmények – bár egyikük-másikuk évente tisztességes produktumot tesz a tudomány asztalára – lényegében ki vannak szolgáltatva a fenntartó önkormányzatok teljesen esetleges költségvetési politikájának. Nézetem szerint, amíg az illető intézmény tisztességgel produkál, központi támogatást kellene kapnia, amit pl. az MTA ítélné oda kellő mérlegelés után. A mai pályázati rendszer ehhez nem megfelelő, hiszen a nélkülözhetetlen lobbizásban e kisebb intézmények szükségképpen alulmaradnak az esetek zömében.

Végezetül: teljességgel megengedhetetlen az, hogy egy olyan hagyományú és a szakma számára alig nélkülözhető folyóirat, mint a Századok, amely mérce és orientáló fórum volt egykor, ne jelenjék meg rendszeresen, ill. ennek ne legyenek meg a szervezeti és pénzügyi feltételei. A Századoknak együtt kell megújulnia és stabil alapra kerülnie a Történelmi Társulattal.

3. A történettudomány egészét átfogó hazai kongresszus megrendezését legfeljebb 4–5 évente érzem szükségesnek. Ezen a második pontban említett kérdésekkel, a teljes szakmát érintő szervezeti-szervezési ügyekkel, a tudományterület 4–5 éves elemzésével ill. tudománypolitikai kérdésekkel kellene foglalkozni. Az újjászerveződő és aktivizálódó Történelmi Társulat lehetne a szervező, s a kongresszus folyamán történhetne a társulati tisztújítás is. Egyébként a szakmai munkát az egy-egy szűkebb szakterület művelőit összefogó kisebb, tematikus konferenciák jobban segítik.

* * *

Faragó Tamás

Miskolci Egyetem

Alábbiakban küldöm rövid, késői, s alighanem erősen szubjektív válasszaimat körkérdésükre. Előre kell azonban bocsátanom, hogy balgaság lenne nyilatkoznom az egész magyar történetírás felől. Biztos, hogy életkorom (a negyedik évtized vége), területi kötődéseim (Budapest és Miskolc), tematikai „beszűküléseim” (a 18–19. század, illetőleg a társadalomtörténet/történeti demográfia), valamint „intézményi múltam” (nagyobbrészt közgyűjtemé-

nyek) objektíve, emberi kapcsolataim, szimpátiáim és antipátiáim, ismereteim és annak hiányai, netán szemléletem pedig alighanem szubjektíve korlátozzák véleményalkotási képességem kompetenciáját. (Mindezek a továbbiakban tehát válaszaim mögé értendők még abban az esetben is, ha megfogalmazásaim esetenként általánosra sikeredtek.)

Ad 1. Benyomásaim szerint közös szakmai érdeklődés, közös szemlélet alapján nyugvó iskolák a magyar történettudományban jelenleg nincsenek. Ha mégis vannak, akkor hatásuk, ismertségük térben és szakterületileg alighanem meglehetősen korlátozott, vagyis sem jó, sem rossz értelemben „nem vertek fel nagy port”. Ezzel szemben egy-egy személy és/vagy intézmény köré szerveződve, esetenként generációs összetartáson alapulóan érdekcsoportok véleményem szerint léteznek. A fentiek összetartó erejét azonban valószínűleg nem kizárólag a szűk szaktudomány szférájában kell keresni. Kívülről nézve a csoportokra természetesen előbb-utóbb rányomja bélyegét egy többé-kevésbé azonos szemlélet, résztvevőik kutatási területei lazán egymáshoz is kapcsolódhatnak, ez azonban inkább következmény, mintsem kiindulási alap avagy szervező erő.

Ad 2. A fentiekből is következően szerintem egyszerre két dolgot lenne jó megszüntetni: a monopolhelyzeteket és a szétaprózódottságot. E látáshoz egymással ellentétes jellemzők ugyanis egyszerre vannak jelen a magyar történettudományban. Az egyes kutatók kvalitását, emberi tisztességét általában nem megkérdőjelezve évtizedeken keresztül elsősorban Budapest, ezen belül a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, illetve ehhez szorosan kapcsolódóan a (Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke jelentette „a” történettudományt Magyarországon, a „holdudvarban” pedig az ELTE és az Országos Levéltár néhány személyisége húzódott meg. A vidék többnyire csak a „lejáró” oktatókon keresztül kapcsolódott be vékony szálon az információk, lehetőségek és személyi kapcsolatok áramába, a közgyűjteményekben dolgozók pedig – függetlenül attól, hogy Pesten vagy vidéken dolgoztak – szinte sehogy. Ugyanakkor létrejöttek a szakterületek országos közgyűjteményei, minden megyében létrejött „a” megyei levéltár és „a” megyei múzeum, melyek a személyi adottságoktól szinte függetlenül s néha szakmai engedményeket téve alkalmaztak tudományos dolgozókat, adtak ki évkönyveket és kiadványsorozatokot. Az ELTE, a vidéki egyetemek és számtalan főiskola sorban hoztak létre néhány főből álló történelemtanszékeket és jelentették meg a maguk „aktáit” oktatóik műveivel. Mindkét intézménycsoport szerkesztőivel előfordult azonban, hogy nem gondolkodtak el minden esetben elegendő mértékben azon, hogy a közölt írások mennyire publikációra érettek avagy közérdeklődésre számot tartóak, ily módon akarva-akaratlan közreműködtek abban, hogy lényegében máig hatóan fennmaradt a magyar történettudomány régi kétfelé hasadása „helytörténetre” és „országos történetírásra”. Mindez összefüggött azzal, hogy a szűk földrajzi térben ható közgyűjtemények és a vidéki oktatási intézmények a központi sugallatra mintegy „ráerősítve” a maguk amúgy is szerényebb anyagi, információs és személyi lehetőségeit szétaprózták egy – a kutatás szempontjából – mesterségesen felduzzasztott közgyűjteményi és felsőoktatási hálózatban, és az ország teherbíró-képességének

megfelelő öt-hat, viszonylag jól ellátott, jól működő tudományos centrum helyett körülbelül 20 városban mintegy 60–70 szegényes körülmények között élő közgyűjteményi-egyetemi-főiskolai kutatóhelyet teremtettek. Ily módon tulajdonképpen alulról is „rásegítettek” arra, hogy a „szocialista” történettudomány létrehozassa a politikához hasonlóan a maga „piramisát”, amelynek csúcsát egy szűk – tagjaiban néha változó – informális személyi csoport, egyetlen intézet, egyetlen történeti társulat és az utóbbiak egy-egy folyóirata jelentette. (Az utóbbiakat, valamint a „központi” történettudományt reprezentáló eredményeket gyakorlatilag egyetlen kiadó adta közre.) Ez a helyzet az idő múlásával valamit oldódott (mint ahogy a tágabb rendszer is „puhult”), de a nyolcvanas évek végéig lényegében nem változott. A külföldi „működőképes” példák ezzel szemben ismereteim szerint arra mutatnak, hogy a történettudomány színvonalának, problémaérzékenységének és ily módon eredményességének sokkal jobbat tesz, ha egymással versenyző, hasonló adottságokkal rendelkező folyóiratok, tanszékek, intézetek, közgyűjtemények, társulatok és egyesületek léteznek, alakulnak – és időről időre szűnnek – meg. Nem vagyok biztos abban sem, hogy ezeknek elsősorban egyetlen akadémiához, minisztériumhoz vagy egyetlen történeti társulathoz kell rendeződniük. Véleményem szerint tehát a történettudományban is sokkal nagyobb szerepet kell kapnia a civil társadalom önszerveződésének, illetve az állami és nem állami, de mindenképpen autonóm egyetemeknek és néhány, a megyeszervezettől bizonyos mértékig független közgyűjteménynek. Sajnos, van egy kis baj. Egyrészt az utóbbiak inkább csak vágyainkban élnek, mint a valóságban, másrészt az akadémia monopóliuma nem úgy szűnik meg, hogy inkább középszerű, mint magas színvonalával párosuló nehézsége, centralizáltságából fakadó gyenge problémaérzékenysége következtében, valamint az új kezdeményezések, új csoportok, új folyóiratok megjelenése során kialakuló versenyben természetes módon „tevédík helyre”. Épp ellenkezőleg – pénzügyi megszorítások, a centralizációhoz inkább ragaszkodó, mintsem azt lebontani kívánó kormányzati intézkedések következtében lassan-lassan szétzilálódik és sorvadásnak indul anélkül, hogy a többi kutatóhely (de legalábbis az életképesnek látszóak) megkapják azokat a plusz anyagi és szellemi erőforrásokat, amelyek összességükben minimálisan szinten tartanák, vagy inkább dinamizálnák a magyar történettudományt. Tehát ezzel lényegében eljutottunk oda, hogy a megoldás keresése, mint annyi más esetben, ismét a szakmán kívülre, az államszervezet, az intézményi struktúra alakulása, illetőleg szűkebben a tudományszervezés, tágabban véve a gyakorlati politika mezejére visz át.

Ad 3. Ismét csak a fent elmondottakból következően, azt hiszem, hogy az átfogó kongresszusok sem a konkrét helyzeten, sem általában a magyar történettudomány eredményességén nem sokat javítanak (igaz, nem is rontanak). Személy szerint azonban én szakmailag hasznosabbnak tartom az egy-egy szűkebb szakterületet, illetőleg egy-egy korszakot „lefedő” (és nem csak a különböző intézmények történetkutatóit, hanem esetenként több érintett szakma képviselőit összefogó) kisebb konferenciákat, kerekasztalokat különösen akkor, ha azok kapcsolódni tudnak a nemzetközi kutatási irányokhoz, külföldi rendezvényekhez, intézményekhez és kutatókhoz.

I. Az első kérdésre adandó válasz lényegében a magyar történetírás áttekintő historiográfiai elemzését jelentené. Erre természetesen nem vállalkozom – s gondolom, a lap szerkesztői sem várják el a válaszadóktól, hogy átfogóan értékeljék pályatársaikat és önmagukat. Hozzászólásom épp ezért óhatatlanul csak részleges érvényű és teljességre nem törekvő. Mivel ezelőtt jó másfél évvel a Hóman–Szekfű újrakiadás apropóján már írtam e kérdésről (Hóman–Szekfű és ami utána következik *Kritika*, 1991/2.), itt csak felidézni szeretném az ott már elmondottakat, mivelhogy véleményem azóta sem változott.

1945 után három olyan szintézis látott napvilágot, amely az adott időszak történetírását reprezentatívan volt hivatott megjeleníteni.

Az első az 1951-ben kiadott (majd újra megjelentetett) „A magyar nép története” című kiadvány (vastagsága 8 centiméter). A második Molnár Erik szerkesztésében két kötetben látott napvilágot 1964-ben (vastagsága 11 centiméter). A harmadik a „Magyarország története tíz kötetben”. 1976-ban adták ki az első (egyébként 8. számú) könyvét, s napjainkig nem jelent meg a teljes sorozat. (Számításaim szerint hossza 100 centiméter, azaz egy méter lesz.) Az egész vállalkozás főszerkesztője Pach Zsigmond Pál, a szerkesztőbizottság titkára Glatz Ferenc.

Természetesen megjelentek más összefoglalók is: így például Unger Máttyás és Szabolcs Ottó tollából; angolul, Pamlényi Ervin szerkesztésében; s nemrég a magyarság ezer évét áttekintő könyv Hanák Péter főszerkesztésével. Ezek azonban inkább valamely speciális vagy éppen tágan vett közművelődési funkciót szolgáltak, és nem a reprezentatív erejű szintézis céljával készültek.

Így tehát, a válasz szempontjából, az 1951-es, az 1964-es, illetve az 1976-ban újtára bocsátott szintézis lehet mérvadó.

A politika durva beavatkozására az 1951-es összefoglaló a legjobb példa. A szakma első vonala éppen büntetésben volt, s a szintézis inkább közvetlen ideológiai-politikai deklaráció, mintsem az érvelő meggyőzés produkuma. Tehát a politikai beavatkozás leegyszerűsített magyarázata csak a csupasz, durva diktatúrára igaz – esetünkben az ötvenes évek szintézisteremtésére. Egy más szinten azonban – éppen a politika szempontjából – a 70-es, 80-as évek is folytonosságot mutatnak. Mindezen periódusokban a magyar politikának – legitimációs okok miatt – szüksége volt a történelemre, illetve a történelmi szakszerűség hitelére. (E gondolatot *A történelem és a politika* címmel a *Hiány* 1990/2. számában fejtettem ki.) Így tehát a politika közvetett jelenléte, illetve a politika részéről a történetírás iránti igény jellemzi a hetvenes éveket is. Úgy is mondhatnám: a változó hangsúlyú kurzusok historizáló szükséglete nem csökkent, csak éppen eltérő formákban és természetesen eltérő vonulatú művekben jelentkezett.

Ha tehát a politika súlyáról, befolyásáról beszélünk, akkor csak az ötvenes években mondhatjuk közvetlennek, mindent felülmúlónak a megjelenő történelmi szintézisekre gyakorolt befolyását. Egyébként inkább a historizálás folytonosságáról beszélhetünk. Ráadásul – s ez némileg bonyolítja a képet – a historizálás ellenhistorizálásra ösztönöz, s persze az is lehetséges, hogy a poli-

tika a maga durvaságával már kivonul egyes korszakok ábrázolásából, míg ugyanakkor más korszakok leírásába közvetlenül is beleszól.

Mindezt azért szükséges elmondani, mert az 1960-as évekre – s a Molnár Erik szerkesztette kétkötetes összefoglalót ez jellemezte – már (éppen az ötvenes évek ellenhatásaként) jelen van az ellenhistorizálás két ága: a sztalinista historizálással szembeni demokratikus historizálás és a szakszerűségre való törekvés. Ugyanakkor még az is érezhető, hogy míg például a XIX. század bemutatásába már nincs a politikának közvetlen befolyása, addig az 1918/19-es forradalmaktól az addigi napjainkig húzódó részben a szerzők kényes egyensúlyi játékot játszanak azért, hogy megfeleljenek a szakmai tisztesség és a nyilvánvaló, közvetlen ideológiai-politikai követelés egymással nehezen összeegyeztethető igényeinek. Mindebből az következik, hogy az 1964-es kétkötetes Magyarország-történet színvonalában, igényességében ugyan messze-messze meghaladja az ötvenes évekbelit, de továbbra sem építhet az autonóm gondolkodás kizárólagosságára. (Az autonóm gondolkodás kifejezés itt annyit jelent, hogy a szintézist ugyan befolyásolja a magyar szellemi kultúrába mélyen beépült történelmi legitimációs igény, de ennek nincs közvetlenül érzékelhető politikai-ideológiai lenyomata.) Egyébként részben éppen a hatvanas évek elején tűntek fel, értek be azok a tehetségek, akik képességeikben, készségeikben, képzettségükben már ott hordozták magukban egy új, színvonalas szintézis lehetőségét.

Kitűnő, tehetséges emberek egyre több alapos részmonográfiát írtak. Minden jel arra mutatott, hogy a lassan-lassan rehabilitált régiek és az immár korosodó középnemzedékké érettek között van elég alkalmas ember. A politika egyre enerváltabban érvényesítette a maga direkt elvárásait – legalábbis a történettudománnyal szemben. Ha beleszólalt valamibe – mert azért beleszólalt! –, akkor az igazából a XX. századot boncolgató kérdésekre vonatkozott, de ott sem mindegyikre. Igaz ugyan, hogy a történetírás hatalmi pontjaira még mindig inkább azokat állították, akik formailag is elkötelezték magukat az egyetlen párt mellett, de ez nem minden esetben jelentette azt, hogy a vezetői pozícióban lévők közvetlen politikai érdekérvényesítést végeztek volna. Így tehát, ha valaki már nem akart az ideologikus elvárásnak túlzottan megfelelni, akkor – legrosszabb esetben – munkahelyi, hierarchikus konfliktussal kellett szembenéznie, és már kevésbé fenyegette annak veszélye, hogy politikai felelősségre vonással kell számolnia. A folyamat jeleként megszűnőben volt a világnézeti uniformizáltság hangsúlyozása. Ugyanakkor a történészek a nagyszámú, azóta megszületett tanulmány, monográfia okán többet tudtak, és sok kérdést – mivelhogy az idő segít a tisztázásban – jobban is láttak. A politika beleszólási agresszivitása csökkent, illetve meghatározott területekre irányult; jónéhány történészben ott feszült az elődökre támaszkodó, de őket meghaladni akaró bizonyítás kényszere és képessége. Sőt! Annak is nyomát lelhetjük, hogy – saját tradíciókhoz híven – a történetíráson belül ismét megjelentek azok a politikai érdekkonfliktusok, amelyek – ha szakszerűségre támaszkodnak – éppoly inspiratív erőt jelenthetnek, mint amennyire ítéletet torzíthatnak.

S elkezdődött a nagy erőfeszítés, a 10 kötetes Magyarország története máig be nem fejezett világrahozatala. Tízennégy esztendővel az első kötet

megjelenése után még mindig nincs vége. Igazából nem tíz, hanem húsz kötet lesz, hiszen minden kötet két kötet (például: 5/1, 5/2). A szerkesztés merev intranszigienciával tagadja ezt az egyébként látható tényt – ezért azután mindig csak az első kötet elején van tartalomjegyzék, hiszen egy kötethez csak egy tartalomjegyzék tartozik.

Hatalmas, reprezentatív szerkesztőbizottsági névsor fémjelzi a kiadványt. Titkárostul, elnököstül 28 fő (a szerkesztőbizottság tagjainak egy része időközben elhunyt). A névsor egyébként tüzet és vizet tartalmaz, hiszen együtt van Andics Erzsébet és Mályusz Elemér, Nemes Dezső és Kosáry Domokos.

Az egyes kötetek szerzői listája is több nevet tartalmaz, hiszen rendszerint 9–10 fő írt (ír?) egy-egy könyvet, s ha minden jól megy, akkor – valamikor – egy méter hosszú magyar történelme lesz annak, aki kívárra és megveszi a húszkötetes tíz-kötettest. Az igazi kérdés azonban az, hogy a felkészült, tehetséges történészek valóban be tudták-e váltani azt a potencialitást, amit személyük magukban hordozott.

A válasz egyértelmű: saját, nekik juttatott porciójukon belül részben igen, egyébként nem. A helyzet tudniillik kísértetiesen emlékeztet egy szocialista nagyberuházásra: lehet kitűnő egyik-másik mérnök, munkás – amit együtt felépítenek, az torz. Mert hát ez történt. Jóval az ötvenes évek után a magyar történettudomány – minden ellenkező, tudatos szándék dacára – felépítette a maga Sztalinvárosát.

A hetvenes évekre ugyan sok feltétel kedvezőbb lett, de egy tényező nem módosult: érintetlen maradt a magyar történettudomány ötvenes években, szovjet mintára kialakított intézményes szerkezete, minősítési rendszere. Továbbá: a könyvkiadás szerkezete is megőrizte a sztalinista struktúrát. Mindez együtt azt jelentette, hogy csak intézményes, szerkezetileg meghatározott keretek között nyílt mód egy szintézis létrehozására. Nem úgy, hogy két-három történész összeáll és elmegy egy kiadóhoz, vagy hogy egy kiadó odaadja az ő ízlésének megfelelő szerzőknek a megírás lehetőségét. Ráadásul a szovjet típusú minősítési rendszer, kombinálva a garantáltan szakmai féltékenykedést termelő intézményes beosztással (intézet, egyetem), kizárta annak lehetőségét, hogy valaki – ha fel is ajánlották volna – el merje vállalni mondjuk egy három kötetes, korszerű szintézis megírását. (Hangsúlyozni szeretném: megítélésem szerint erre jó néhány történész képes lett volna, hiszen a megjelent, részkérdésekre koncentráló, de nagyívű monográfiák éppúgy bizonyítják ezt, mint a tág horizontú értékelő, áttekinthető tanulmányok. Az illendőség kedvéért élőket nem sorolnék, de a halottak közül felemlíthető pl. Szücs Jenő, Makkai László vagy Ránki György.)

A normális valószínűleg az lett volna, hogy többen is megkíséreljék a koncepciójuknak, értékítéletüknek megfelelő szintézisteremtést – netán irányzatosságban, hangsúlyban eltérően más és más Magyar Történetet írjanak!

E helyett azonban – a szerkezet kényszere és a szerkezetet reflektálatlan azonosulással vagy rossz érzéssel működtetők okán – tipikusan a pazarló gazdaság szocialista modellje kezdett el működni. A történettudományi intézményrendszer önlegitimációs kényszere párosult a tudomány számára halálos veszélyt jelentő népfrontpolitikával. Csak nehogy valaki kimaradjon,

csak nehogy irányzatosság érvényesüljön! Mindehhez hozzájött, hogy a tudomány régi és új hatalmi funkcionáriusai egyaránt igényt tartottak a beleszólásra. Egyre grandiózusabb keretek jöttek létre, a vállalkozás egyre többbe került (kerül?), miközben egyre kisebb lett annak az esélye, hogy a kitűnők megkapják a tehetségükhöz és képességeikhez mért kifutási lehetőséget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha népfrontos és szerkezetileg prejudikáltan hatalmassá duzzadt vállalkozás indult, akkor egyetlen lehetőség a tűz és a víz összeegyeztetésére, ha kiiktatják a véleményalkotás, az önálló, személyre szabott konceptualitás lehetőségét. Természetesen ezzel a megoldással együtt jár az is, hogy egy kötetbe kerül a tehetséges a tehetségtelennel, s a tehetséges igazából meg sem mutathatja, hogy mennyire tehetséges. Az már csak logikus következmény, hogy az eltérő színvonalú, eltérő beállítottságot tükröző részek nyomdailag s nem gondolatilag illeszkednek. Ugyancsak a pazarló gazdaság eredményeként tarthatjuk számon azt is, hogy miközben rendkívüli mértékben megnő a szintézis körül ténykedők hada, igen alacsony szinten marad a szerzők javadalmaztatása. De hát még örülhetnek, hiszen – úgy mond – egy ráfizetéses vállalkozás után is csak kapnak valamicskét.

Létrejön egy szellemi nagyberuházás, aholis a tehetségben benne reked az, amire igazán képes lenne; amely jóval több emberi és anyagi erőfeszítésbe kerül, mint az szükséges lenne; s amely nem szünteti meg, csak éppen eltakarja a hiányt. Mert a pazarló gazdasággal együtt jár a hiány is: esetünkben az arcnélküliség, vagyis a szerkezet által diktált kényszerből adódó koncepciótlanság.

A magyar történettudomány – kitűnő képviselői ellenére – szerkezeti és ily módon indirekten politikai kötöttségei miatt máig nem tudott olyan szintézist létrehozni, amely egy mezőben, egy keretben tudná tartani a történelmet és a róla való gondolkodást. A helyzet – miután itt egy hosszú idősoros folyamatról van szó – csak lassan változik. Még jó ideig eltart az, hogy szakmai értelemben vett mikristályosodott iskolák, irányzatok jellemezzék a magyar történetírást. A monográfiák, a tanulmányok szintjén megvannak az ígéretes kezdemények, de ez messze van még attól, hogy kiforrott irányzatosságáról beszélhessünk.

2. A történettudomány intézményrendszerében remélhetőleg érvényesülnek a tudomány egészére érvényes változások: megszűnik a szovjet típusú minősítési rendszer és a kutatás-tanítás mesterkélt, a realitásokat soha ki nem fejező szétválasztása. Megítélésem szerint – a sajtószabadság és a szponzorálás szabadsága hatásaként – örvendetesen kitágult a szakmai nyilvánosság; a monopóliumok szűnőben vannak, illetve megszűntek. Ma pontosan annyi egyesülete van a történészeknek, amennyit létre akarnak és tudnak hozni, s annyi publikációs fórumuk, amennyit így vagy úgy el tudnak tartani.

Ami hiányzik: egy komoly belső ösztöndíjrendszer, amely egy keretintézetbe csatlakozva tudna működni. (Keretintézet alatt értem az infrastruktúra és a kiszolgálószemélyzet egységét.) Az a lehetőség hiányzik, hogy a kutatás és az oktatás, azaz az akkumulálás és a kibocsátás hosszabb (egy-két éves) egymást váltó idősorban redéződhessék. Ez az ösztöndíjrendszer arra is módot adna, hogy javítani lehessen a jelenleg igen rossz hatékonysággal működő utánpótlási mechanizmust is.

3. Mondandóm egészéből kitűnik: a tudományterület egészét átfogó rendszeres (vagy egyedi) kongresszus megrendezését értelmetlennek gondolom. Jelenlegi tudománytörténeti helyzetünkben sokkal inkább az irányzatoság, az iskolateremtés erőfeszítését s ebből következően a szűkebb körre kiterjedő műhelymunkát, eszmecserét szorgalmaznám. Semmi értelmét nem látom annak, hogy a tűz és a víz, a tehetség és az igénytelenség, a szakmai minőség és a politikai indíttatású és funkciójú történészkedés egy fórumba kényszerüljön.

* * *

Gyáni Gábor

MTA Történettudományi Intézet

1. Nehéz a kérdésre pontosan válaszolni, mert hiányzik a szakma önismerete. Arra gondolok, hogy kevés (és ez még eufémizmusként is hangozhat) olyan historiográfiai elemzés készül, amely feltárná, a szakmabelieknek és a kívülállóknek egyaránt bizonyítaná a szemléleti egyezéseket és különállásokat a mai és a közelmúltbeli történetírásban. Az ilyen önreflektív, a szemléleti-módszertani választásokat tudatosító, sőt hitelesítő elemző-kritikai kutatás hiányában a történetírás formátlan massa, melyben még a szakmabelinek sem mindig könnyű az eligazodás.

Saját tapasztalatomból tudom, hogy mennyire nem nyilvánvaló: adott történeti problémák, az átlagosnál több figyelmet kiváltó témák megközelítése vagy a senki által nem megkerülhető alapkérdések taglalása milyen differenciált. A régió-vita áttekintésekor (ld. Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról. Valóság, 1988/4.) vagy legutóbb az asszimiláció fogalom társadalomtörténeti használatát elemezve (Concept of Assimilation in Hungarian Social History. Előadás a 3. pozsonyi szimpóziumon, 1992 november) újólág és újólág igazolva láttam, hogy vannak szemléleti különbségek a magyar történészszakma mainstreamjén belül. Kérdés, hogy ezek az olykor nem is elhanyagolható nézetkülönbségek tekinthetők-e irányzatoknak, sőt iskoláknak. Erről nem mernék határozott véleményt nyilvánítani.

Természetesen számos köztudott szemléleti különbség ismert előttünk, melyekről nem vagy ritkán beszélnek nyilvánosan, de amelyek intézményesen és informálisan mindenkor megnyilvánulnak. Vannak például marxista történészek és vannak nem marxisták. Tekintve, hogy alapjában szinte mindenki marxista képzést nyert – eltekintve most a legkorosabb történész generációktól –, nem olyan egyértelmű: ki tartozik ehhez, ki a másik táborhoz. Számomra azonban nem szokott kétséges lenni, hogy kit tekintek marxistának, bár az utóbbi egy évtizedben (!) ez már majdnem szégyellnivaló, szinte leplezett beállítottságnak számított. Vannak továbbá nemzeti szemléletű történészek, elsősorban a 19. század kutatóit osztotta meg az 1848/49-hez, valamint a kiegyezéshez és a dualista rendszerhez kapcsolódó eltérő szemléletmód. (Erről Hanák Péter írt kimerítően a Valóság 1973. és 1974. évi decemberi számaiban.)

Ami számomra közvetlenül fontos, az a köztem (és hasonszórú társaim), valamint a „hagyományos” történészek között húzódó mély különbség, mint ami szintén tagolja a mai történetírást. Arról a különbségről beszélek,

ami a túlnyomórészt narratív és politikai eseménytörténetet író történészek, valamint azok között áll fenn, akik fogalmibb, netán kvantifikáló vagy antropológizáló társadalomtörténetet kívánnak művelni. Ha van jogosultsága eltérő irányzatokról beszélni ebben az értelemben (szerintem igen), akkor történetírásunkban a hetvenes évtized végétől, a nyolcvanas évtized elejétől számíthatjuk ezt a fajta megosztottságot. A társadalomtörténet új jelszavával ekkor színre lépő, zömmel a hetvenes évtized elején végzett fiatal történészek legalábbis úgy tudták, hogy ők szemben állnak a „hivatalos” és tárgyabandó módszereiben megcsontosodott történetírással. Hatott rájuk a nyugati, főleg az angolszász és francia „új történetírás”, majd „régij új történetírás” megannyi áramlata, s ők a felzárkózók, valamint a hazai pionírok szerepét kívánták betölteni. Ebből született a Hajnal István Kör, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke, a Mikrotörténelem c. éppen most beszüntetett könyvsorozat, sőt még talán a BUKSZ című folyóirat is.

Más kérdés, hogy ez az új orientáció maga sem mutat belsőleg egységes képet, annak megfelelően tagolódik, ahogyan a nyugati történetírást is megosztja e téren a szcientizmus iránti elkötelezettség (az ún. social-scientific történetírás) és a „neohistoricista” jellegű antropológiai és narratív történetírás divatja. Nálunk ugyanis még napjainkban is nagyobb a szakadék a társadalomtörténet e fogalma jegyében múltat kutatók és a „hagyományos” történészek között, hogy gyakorlati jelentőségre tehetne szert a táboron belüli divergencia.

2. Jó lenne, ha fennmaradhatnának az akadémiai kutatóhelyek (pl. maga az Intézet, ahol én is dolgozom), de ugyanakkor intézményesen is szerepet kaphatnának a post-graduális képzésben. Ezt azért látom fontosnak, mert szakmánkban ma az akadémiai intézet van leginkább jelen a nemzetközi történészvilágban, általa kapcsolódik a hazai történetírás a legszorosabban és a legtöbb szállal a külföldi és főként a mérvadó tudományos körökhöz és személyiségekhez. Ha egyszeriben felszámolnák ezt a kutatóhelyet, sokkal provinciálisabbá válna a magyar történetírás. S egyébként, kulcsszerepe lehetne az akadémiai kutatóknak személy szerint is abban, hogy összekössék máshol dolgozó kollegáikat a külvilággal.

S ezzel az egyetemek problémájához érkeztünk. Nem vitás: politikai rendszerváltás ide, politikai rendszerváltás oda, túl sok érdemi változás nem játszódott le tudományunkban, annak az egyetemekkel kapcsolatos részében. Lényegében ugyanazok oktatnak ma is, mint korábban, lényegében ugyanazt tanítják ma is, mint azelőtt, lényegében fennmaradt az oktatás korábbi tantárgyi szerkezete és így tovább. Az egyetemek, sok tekintetben, konzerváló erő benyomását keltik, itt talán a radikális változtatások követelése sem túlzás. Általános probléma ez térségünkben, legutóbb a szlovákoktól hallottam a szlovákiai egyetemi történészképzés hallatlanul alacsony színvonaláról.

Mivel a Történelmi Társulat szinte a teljes működésképtelenség szintjére zuhlott az elmúlt egy-másfél évtized során, az elmúlt évtizedben volt igény teljesen új egyesület alapítására. A Hajnal István Kör, úgy tűnt, valamit pótolhat a keletkezett űrből; mára viszont bebizonyosodott, hogy mozgalmi életet tartósan senki sem kíván élni. Ezért, úgy vélem, korlátozottak a szakmai egyesületekhez fűződő reális elvárások. Viszont: több ilyen egyesületre

lenne szükség (pl. regionális és tudományos részterületek szerinti alapon), és a több-kevesebb ideje létező egyesületeknek pedig markánsabb tevékenységet kellene kifejteni (tudomásom szerint az agrártörténészek, a középkorkutatók, a gazdaságtörténészek, a szociológusok között megbújó társadalomtörténészek alkotnak efféle szervezeteket).

Az egyesületek működésének egyik nyilvános kifejeződése lehetne pl. a folyóirat és más rendszeres kiadvány. Ma sok rendszeres kiadvány van ugyan szakmánkban, ám ezek zömmel profiltalanok, eklektikusak és egyenetlen színvonalúak. Az egyetemi és főiskolai acták pl. majdnem haszontalanok, mert belterjesen szerkesztik őket (olyanok – is – publikálhatnak bennük, akik máshol nem képesek megjelentetni írásaikat); másrészt gyakorlatilag hozzáférhetetlenek a tágabb szakma és méginkább a külvilág számára. Minden egyetemen ki kellene adni egy történész folyóiratot és/vagy egy szintén országosan terjesztett könyvsorozatot; az állami könyvkiadás szinte teljes összeomlásával a tudományos publikációk gondozása – az amerikai rendszerhez hasonlatos módon – egyetemi feladattá is vált. Az ilyen publikációs forma, a tudományos kommunikáció így megvalósuló decentralizálása azonban csak akkor képes megfelelő szakmai színvonalat fenntartani, ha nem ragaszkodik foggal-körömmel a helyi szakmai potenciálhoz, ha kívülről is fogad szerzőket, s nem rendeli alá magát a helyi publikációs vágyaknak és elvárásoknak. Egy szegedi, pécsi vagy debreceni egyetemi szakfolyóirat éppúgy lehet országos szaklap, mint az Uri utcában, a Várban szerkesztett Történelmi Szemle, Századok vagy História. Valójában ezért is nehéz ilyen alapon helyi szakfolyóiratot indítani, mert nagy a helyi ellenérők érdekeltsége és hatalma. De vannak biztató példák, ilyen a szegedi Aetas, a pécsi (általános humán tudományi) Janus, a debreceni filozófiai periodika, a Gond, hogy csak a legérdekesebbeket említsem.

3. Úgy tudom, összesen egyszer került sor ilyen rendezvényre, 1953-ban, a sztalinista kultúrpolitika kezdeményezésére. Ismerve a nagy konferenciák szervezésének problémáit és e konferenciák szakmai laposságát (persze mindig vannak üdítő foltok egy-egy konferencián), határozottan ellene lennék egy ilyen monstre show műsor rendezésének.

Nem vitás ugyanakkor, hogy a szakmai kommunikáció e formája hasznos és elengedhetetlen, ezért bűnös mulasztás terheli mindazokat, akik nálunk kiirtották a nagyobb konferenciákat. Ilyenekre az ember, ha magyar, csak külföldön jár, csak ott rendeznek hasonlókat. A tudományterület egészét átfogó magyar történészkongresszusra nincs, de kisebb, ám azért népes konferenciákra igenis nagy szükség lenne, olyanokra, melyek évente-kétévente kerülnének sorra. És e konferenciák szervezésénél a formális (felolvasásos) üléseket elegyíteni lehetne a vitára alapozott panelekkel, olyan problémákat választva ki, ahol időszerű, sőt kívánatos a szakértők egymásnak ugratása. Határozottan pártolom az így elképzelt tematikusan és/vagy időrendileg behatárolt átfogó konferenciák hazai meghonosítását. E forma haszna, többek között, hogy a személyi kontaktusok megteremtését, kiterjesztését és életben tartását mindennél inkább segíti. Ez ezen konferenciák egyik fő vonzereje. Kis ország a miénk nem túl sok történésszel, ám ehhez képest rosszak a szakmán belüli személyi kapcsolatok – ezen javítának a rendszeres és ran-

gos konferenciák. Mert e konferenciának rangosnak kell lennie, olyannak, amely a megmérettetést is szolgálhatja, akár a tudományos és az egyetemi hierarchiában való előrejutás esélyeit is befolyásolva. Nem pusztán formalitás, hanem próbakő egyénnek és tudományos műhelynek egyaránt. Közvéleményteremtő fórum, ahol kiderül: hol van és hol nincs, illetve miben van és miben nincs konszenzus. Ahol manifesztálódik: kié az igazolható tudományos vélemény és szabad vita keretei között vívható ki a valódi tudományos tekintély, amely nem úgy oszlik el, mint eddig történt, hogy politikai lojalitás, törzsi hovatartozás, személyi elfogultság dönt felőle (ld. az akadémikusok kiválasztásának procedúráját), hanem a bizonyított erudíció alapján.

Ha van értelme nagy konferenciák vissza-visszatérő megrendezésének, akkor ez lehet annak legfőbb funkciója. Ti. elegendő van a formális, unalmas és érdektelen, a hierarchia (és a gerontokrácia) jegyében imitált ünnepi összejövetelekből, amelyek igazi szerepe a status quo legitimálásában van. Ezeket a merő üresjáratokat nem lenne célszerű időről-időre megismételni még tágabb keretek között. Eretnek ötletem lényege: bízzák egyszer a dolgot a szakma közrendű művelőire, akik csak statisztaként szoktak közreműködni az üres szakmai rituálékon. Ez azonban csak fantáziálás, hiszen azt feltételezi, hogy szakmánk közéletében is zajlik a demokratikus átalakulás. Nem, erről nincs szó. Ezért továbbra is érvényben marad az a múltban jól bevált stratégia: mindenki rendezkedjen be a maga szűk köreibben, és lehetőleg óvakodjék a másokkal való érintkezéstől. Így legalább nem vagy kevesebb baj érheti. A következmények ismereteseek: a teljesítmények, a művek kritikai recepciójának szinte teljes hiánya, a vitakultúra elcsökevényesedése, a viták kihalása, a történeti kutatások értelmetlen szétaprózódása és a problémaérzékelés elbizonytalanodása, sivár szakmai közélet, unalmas vagy a kívülálló más kötődésűek számára érdektelen/érthetetlen tanulmányok garmadája. Nem gondolom, hogy ez a negatívan bemutatott jelenlegi helyzet egycsapásra megváltoztatható lenne pl. a szabad vitákon nyugvó konferenciák rendszeresítésével, de egy lépést lehetne tenni abba az irányba, hogy fellazuljon a magyar történetírásnak egy szerencsére már elmúlóban lévő diktatórikus társadalmi berendezkedéshez szabott belső rendje, etosza és viselkedési kódexe. Ezt várva bízom a jövőben.

* * *

Gyimesi Sándor Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

A válasz, mint minden ilyen kérdésnél, attól függ, hogyan határozzuk meg a fogalmakat, jelen esetben mit értünk történeti iskolán. Ezért szét kell bontanunk a választ.

Szorosabb értelemben véve azt tekinthetjük iskolának, amikor egy nagy kutató és nevelő crejú egyéniség (a kettő nem mindig esik egybe) körül olyan fiatalabb kutatók köre gyűl össze, akik nemcsak módszerben és szemléletben bontolgatják, amelyeket az iskolateremtő tudós felvetett, de meg nem oldott, az általa megkezdett utakat járják végig, vagy legalábbis az ő eredményeinek csúcsáról körülpillantva fedeznek fel új utakat és megoldandó kérdé-

seket. Nem kell, hogy ez feltétlenül tanár-tanítvány viszonyt jelentsen a szó szorosabb értelmében. Egy iskola tagjai nem csupán az iskolateremtő egyetemi tanítványaiból állnak, „kívülről” és később csatlakozók is vannak. Sőt néha a személyes kontaktus is elmaradhat: maguk a művek is ösztönözhetnek követésre. Természetesen nem jelenti ez azt, hogy e kutatók később ne válnának önállóvá. Sőt egy idő után ennek így is kell lennie. Valami azonban az indíttatásból végigkíséri életünket, szétágazó életútjuk, témáik és módszereik differenciálódása ellenére marad valami közös bennük. Ilyen értelemben vett történeti iskola nincs Magyarországon, de kettőnek a nyomai fellelhetők. Az 1960-as években Pach Zsigmond Pál és Szabó István körül kibontakozott iskola második generációjáról van szó. Az egyiket Ránki György egykori tanítványai alkotják, akik ipar- és társadalomtörténettel foglalkoznak, a másikat jobb híján debreceni agrártörténeti iskolának nevezhetjük. Ez utóbbi első sorban Orosz István körül csoportosul, bár a volt Szabó István tanítványok közül többen részt vettek (s vesznek) formálásában.

E két csoport egyúttal arra is utal, hogy iskola létrejövéséhez egy kiváló mester és tehetséges követők egymásra találásán túl megfelelő külső feltételek is kellenek. Tanulási (ösztöndíjak), kutatási (megfelelő munkahely) s mindenekelőtt publikálási lehetőségek. A Ránki-iskola pl. töredékesebb lenne azok nélkül a lehetőségek nélkül, amelyekkel Ránki György nem mint debreceni professzor, hanem mint a Történettudományi Intézet igazgatója rendelkezett. A Szabó István növendékek szerényebb lehetőségei inkább csak egy vidéki egyetem, múzeum vagy levéltár körére szorítkoztak. Az iskola így irányult a helytörténet felé. Tehetségüket mutatja, hogy nagy részük van abban, hogy azt a történettudomány elfogadott ágává tették, sőt a történettudomány megújulásának egyik alternatíváját is létrehozták benne.

Tágabban értelmezve az iskolát azokra, akik egy-egy nagy kutató egyéniségtől kaptak indíttatást, s azt szemléletükben (legalábbis annak részeként) tovább hordozzák, már jobb a helyzet. Elsőnek Niederhauser Emilt kell említenünk, akitől (akár bevalljuk, kár nem) valamennyi Kelet-Európával foglalkozó történész tanult, s aki az összehasonlító módszernek is meghonosítója, talán formális iskola nélkül, de sok követővel. Szabad György szemináriumai-ban szintén sokan kaptak indítást a kutatómunkára, valamelyes egység azonban csak a hazai polgárosodás korai szakaszának kutatói között jött létre közülük. Hasonlóképpen sok történészt indított útjára H. Balázs Éva, de közös vonás alig van bennük. A történetkutatás filológizáló irányzata a szegedi Karácsonyi Béla tanítványai között szerzett híveket, ebből leginkább Kristó Gyula köre formál iskolaszerű képződményt. A Latin-Amerika-történet kutatása, amelyet Wittman Tibor indított el, Anderle Ádám tevékenységével kapott szervezeti keretet, megszilárdulni azonban – eredményei ellenére – nem tudott. Nyomokban található Katus László matematizáló gazdaságtörténeti irányának hatása, s bár kutatók felneveléséig nem jutott, módszertani útravalót sok hallgató kapott Kovács Zoltán történeti demográfiai gyakorlataiból is. Az előbb már említett külső feltételek hiánya miatt nem alakult ki iskola Paulinyi Oszkár körül, bár sajátos, a gazdaság- és társadalomtörténetet egyesítő látásmódja, forráskezelésének pontossága és témái (város- és bányászat-történet) predestináltak volna erre. Hatása volt, de tanítványai nem lettek.

Korai halála vetett véget Bolla Ilona tevékenységének, amely egy település-történeti iskola alapjait látszott lerakni.

Azt is meg kell említenünk, hogy az utóbbi évtizedek korszelleme nem kedvezett iskolák kialakulásának. Nem a marxista szemlélet hivatalos ideológia rangjára emelésére gondolunk: ez legfeljebb a történetfilozófiai iskolák számára jelenthetett volna egyre lazuló követelményeket. Sokkal inkább arra, hogy a 60-as, 70-es évek ifjabb történész generációi, pontosabban: nagyobb részük, a maguk erős önérvényesítési vágyát a szülőikkel szembe forduló kamaszok módjára, elődeik megtagadásával vélték a leggyorsabban kielégíteni. Gyorsan megtanulva a számítástechnika alkalmazását, technikákkal helyettesítették az alkotó gondolkodást, gyors látszateredményeket értek el. Ezek megőrzésére, értékékként való elfogadtatására pedig a diszkontinuitás, az előző eredmények és módszerek kétségbevonása látszott a legalkalmasabbnak. A könnyű sikernek kevesen tudtak ellenállni: iskola alkotására kevesen, a valódi iskolák átmentésére remélhetőleg elegen. Belőlük fognak kikerülni a jövő évezred iskolateremtői, néhány évtizedes vákuum után.

Ez vezet el bennünket a válasz harmadik részéhez. A történettudományba diszkontinuitást hozó középnemzedék s a hozzájuk felzárkózó fiatalabbak (a legfiatalabbakra már alig van vonzásuk) körében kialakuló csoportosulásokról van szó, amelyek nem iskolák még tágabb értelemben sem, csupán irányzatok, ahol a szemléleti, módszertani vagy tematikai rokonság az érdekvényesítés szempontjaival keveredik. Ezek néha egy-egy idősebb, tekintélyes és befolyásos kutató zászlaja mögé húzódnak, anélkül, hogy szellemiségüket átvennék. Ilyen a Hanák Péter körül kialakult s Közép-Európa (igazából a Monarchia) történetével foglalkozók csoportja, vagy a polgárosodást kutató, erősen szociológiai beütésű társaság Bácskai Vera körül. A többi csoportosulási kísérlet egyelőre még nem tudott valódi irányzatot létrehozni.

Mindabból, amit mondtam, kitetszik, hogy csak a gazdaság és társadalomtörténet területére, vagy legfeljebb az azzal érintkező szférákra szorítkoztam, kompetenciám erre terjed ki. A tanulságok, ha vannak ilyenek, azonban a történettudomány egészét érinthetik.

* * *

Hermann Róbert

Hadtörténeti Intézet és Múzeum

1. Véleményem szerint meglehetősen nehéz meghatározni, hogy vannak-e ilyen, jól elkülöníthető, jellegzetes iskolák és irányzatok. A fiatalabb történészi korosztályok között azonban érzékelhető egy igen erőteljes visszatérés a múlt századi pozitivistá hagyományokhoz. Igaz, a politika-, gazdaság vagy hadtörténetet nehéz is a tények feltétlen tisztelete és a meglehetősen aprólékos forrásismeret és -kutatás nélkül művelni. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az idősebb történészi generációk többségét ne egy ilyenfajta megközelítés jellemezte volna – de az 1948 utáni történetírásban volt egy igen erőteljes ideologizáló jelleg, s ez nem ritkán került ellentétbe a tények-

kel, a tények tiszteletével. Ez a visszatérés azonban – véleményem szerint – nem jelent beszűkülést, az összefüggések felismerésére való képtelenséget; „csupán” nagyobb pontosságot. A kutatás és az oktatás szétválasztása miatt nemigen volt esély komoly iskolák kiépülésére, s ezen a mesterséges falon csupán néhány jelentős tanáregyéniség tudott áttörni. Azt azonban nem merném állítani, hogy a körjük szerveződő tanítványi kör iskolát jelent-e, vagy csupán egy adott korszak vagy részterület iránti nagyobb vonzalmat feltételez. A nagyobb és szélesebb ösztöndíjlehetőségek miatt az ifjabb generációk ma már viszonylag szabadon tájékozódhatnak az európai történeti iskolák és irányzatok között, de hogy ez itthon történeti iskolák és irányzatok létrejöttét fogja-e eredményezni, azt szerintem nem lehet egyértelműen megállapítani.

2. Jó lenne, ha egyre inkább az egyetemek válnának a kutatás központjává is. Tudom, hogy ez régi vita a kutatóintézetek és az egyetemek között, de véleményem szerint ma egyik sem tölti be igazán a feladatát. A kutatóintézetekben folyó munkáról az utánpótlás lehetséges bázisául szolgáló egyetemistáknak a legtöbb esetben fogalmuk sincs, hacsak magánúton be nem vonják őket valamely kutatási terv munkálataiba. A kutatóintézeteknek viszont inkább csak az egyes munkatársak személyén keresztül van kapcsolatuk az oktatással. Nem az eddigi kutatóintézeti hálózat felszámolását, hanem az egyetemekhez történő közelítését, a közöttük levő határok nagyobb átjárhatóságát tartanám szükségesnek. Ugyanakkor jónak tartanám újabb kutatóintézetek létrehozását is – akár közvetlen kapcsolatban az egyetemekkel. A folyóiratok terén jó lenne végre elérni, hogy a szakfolyóiratok abban az évben jelenjenek meg, amelyet rájuk nyomtatnak. Kívánatos lenne a Történelmi Tár eredeti formátumban és tartalommal történő felelevenítése. Jelenleg ugyanis – tapasztalataim szerint – a forrásközlemények megjelentetése ütközik a legtöbb akadályba.

3. Ha ez a megrendezés valóban rendszeresen történne, akkor igen. S főleg akkor, ha szakítana az ilyen jellegű reprezentatív kongresszusokat jellemző szervezési módszerekkel. Jelenleg ugyanis az ilyen rendezvényeken (és itt most nem az egyes korszakokról vagy szakterületekről tartott konferenciákra gondolok) mindig ugyanaz az ötven ember jut szóhoz. Kétségtelen, hogy ők azok, akiket eddigi eredményeik, a tudományos intézményrendszerben betöltött pozícióik vagy az informális struktúrákban elfoglalt helyük erre leginkább predesztinálnak. De a magyar történelemszociológia nem ötven emberből áll. Egy ilyen kongresszuson minél nagyobb teret kellene kapniuk a külföldi magyar történészeknek. (Elképzelhetőnek tartanék például egy olyan kongresszust, amelyen csak ilyenek adnának elő.) A szervezéssel vagy a téma-választással kapcsolatban csak általánosságokat tudnék mondani. Igen jó lenne viszont egy olyan konferencia vagy kongresszus megrendezése, amely a történetírás – történeti publicisztika – oktatás háromszög kapcsolatát vizsgálná. Egyszerűen képtelenségnek tartom ugyanis, hogy némelyik tankönyvből húsz-harminc év kutatási eredményei hiányoznak, s hogy a történeti publicisztikában (és itt nemcsak a napilapokra gondolok) mennyi téves vagy félinformáció lát napvilágot.

1. Véleményem szerint szerencsés lenne ezt az egy kérdést két részre bontani, hiszen iskolák és irányzatok az én fogalmaink szerint más-más kapcsolódási pontokat jelölnek. Úgy gondolom, egy „iskola” lényege nem a tudás mechanikus átadása, hanem részben módszerbeli elemek s a történelmi értékelés mikéntjének folyamatos, szubjektív bemutatása; részben mindannak a hatásnak, amelyet ez a kapcsolat jelent, mérlegelése, folyamatos elfogadása vagy elutasítása, s rendszeres közös eszmecsere. Más alapon is létrejöhet egy-egy időszakos szakmai együttműködés, egy-egy téma közös feldolgozása, de ez – szerintem – még nem „iskola”. Az említett módon szerveződő hazai iskolák száma, úgy látom, sokkal kisebb annál, mint amennyi iskolateremtésre alkalmas történésszel rendelkezünk, s még kevesebb annál, mint amekkora igény van rá elsősorban tehetséges egyetemisták, történész hallgatók részéről.

Ennél jóval több irányzat tapintható ki a hazai történetírásban, s ez rendjén is van. Ezek egy része nem, más részük megindult az intézményesülés útján is. Szerveződésük több alapvető okra megy vissza, így a teljesség igénye nélkül említhetném a forrásokhoz s a források feldolgozásához való viszonyt, a személyes történelmi látásmódot, a szubjektív hazai és külföldi szakmai kapcsolatokat.

2. A történettudomány intézményrendszere s ennek megítélése nehezen szakítható ki a magyar tudomány, s főként a humán tudományok egészének jelenlegi helyzetéből. Hogy milyen változásokat szeretnénk, arról nyilván hosszan lehetne álmodozni. Én a pénztelenség sokat emlegetett indokát gyakran nem tudom olyanformán elfogadni, ahogy hallom –, úgy érzem, sokszor toposzként hangzik el. Biztos vagyok benne, hogy a tudomány, így a történettudomány finanszírozása is – egészséges és tehetséges önmenedzselés mellett – alapvetően az állam kötelessége. A belátható közeljövőben ezért egy, az állami költségvetéstől függő intézményi változást nem tartanék jónak, mert az a káosz kiteljesedésének veszélyét hordozná magában.

Más a helyzet az egyesületekkel. Igen fontosnak tartanám, hogy akár kronologikus alapon, korszakok szerint, akár tematikus módon egyesületek szerveződjenek. Erre jó példaként említhető máris a középkor, amely területen – bár én nem tartozom ennek a korszaknak kutatói közé – számomra igen érdekes és lényegi változásokat látok. Hasonlóan képzelem el pl. a kora újkor területének szakmai alakítását.

A folyóiratok számát én nem gyarapítanám. Inkább arra fektetnék hangsúlyt, hogy a már meglévők esetében biztosítva legyen a rendszeresség s az időben való megjelenés. Ez segítene a publikálási feltételeken, emelhetné a színvonalat, s lehetőséget teremtene a tudományos életben nélkülözhetetlen kritika (pozitív és negatív) megjelentetéséhez, hiszen kevés értelme van úgy az egésznek, ha egy folyóiratban megjelent írás és az arra beérkezett reakció megjelenése között évnyi idő telik el.

3. Rendszeres monstrumkongresszus megrendezését nem tartanám jónak. Véleményem szerint ezek, bár lehetnek igen kellemes összejövetelek, érdemi vitákra, eredmények megbeszélésére nem alkalmasak. Nagyobb szükségét érzem annak, hogy gyakrabban legyenek tematikus konferenciák, szim-

poziумok, amelyben egy adott témához a legkülönbözőbb korszakok szakértői nyújtják tudásukat. Nem biztos, hogy a nagy összefoglalások időszakát kellene a magyar történettudománynak élnie akkor, amikor sok esetben alapvető részletek ismeretlenek, feltáratlanok. Egyes évfordulók alkalmával, mint például az államalapítás 1100. évfordulója, természetes egy átfogó kongresszus, de rendszerességgel, mondjuk évente nem javasolnám megrendezni.

* * *

Jakó Zsigmond

Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár

Körkérdéseik megválaszolására invitáló felhívásukat először el akartam hárítani magamtól, mert egyetlen dolognak tartom nyilatkozni olyan kérdésben, melyeket helyzetemnél fogva csak részben és talán csupán felszínesen ismerhetek. Jóllehet historikus pályám a magyar történettudomány keretei között indult, és munkásságomat magam mindvégig a magyar történetkutatás részének tekintetem, 1945-től kezdődően ténylegesen kirekesztődtem annak intézményeiből. 1944-től 1975-ig Magyarországon sem járhattam, teljes belső emigrációban éltem, kapcsolatomat a magyar kutatással a nagy nehézségek árán megszerezhető folyóiratok és könyvek révén, illetve remeteségemben ellátogató hűséges barátok, érdeklődő kutatók, fiatal kollégák útján sikerült úgy ahogy végig fenntartanom. Visszakapcsolódásom 1975-től vette kezdetét azáltal, hogy kétévenként egy-egy hónapot tölthettem Magyarországon, de tényleges beilleszkedésre csupán 1990-től, az utazási korlátozások megszűntével nyílt számomra lehetőség.

Szükségesnek láttam ezeket előrebocsátani, hogy alábbi válaszaim megalapozottságát a fentiek ismeretében mérlegelhesse az olvasó. Valójában illetéktelenként azért szólok hozzá mégis kérdéseikhez, mert sajátos helyzetemnél fogva másoknál érdektelenebb lehetek véleményem megfogalmazásában, személyi körökön kívül állok, sőt évtizedek óta kívülről és nagyobb távlatból van rálátásom a magyar történettudomány egészére, mint azoknak, akik maguk is benne élnek, részesei annak. Véleményem egyéninek minősíthető, és éppen kellő tájékozottságom hiánya folytán akár téves is lehet. Őszintén tükrözi azonban, hogy a felvetett kérdéseket miként látja egy kisebbségi sorban élő magyar historikus.

1. Rátérve kérdéseikre, különválasztandónak vélem a tudományos iskolák és az irányzatok létét. Ami az iskolák fogalmát illeti, a mai szóhasználatot, főként az élő beszédben, de szakszövegekben is nagyon bizonytalanul körülhatároltnak érzem. Egyesek elég könnyelműen dobálóznak vele. Ott is feltételeznek tudományos iskolát, ahol annak szinte minden fontos ismérve hiányzik. Az előző évtizedek kényszerűségéből egybeterelődött munkaközösségei – véleményem szerint – nem tévesztendőek össze az iskolákkal, mert ezeket mindenekfelett az önkéntesség jellemzi. Különös ugyan, de teljesen megmagyarázható, hogy a sokat reklámozott intézeti közös munkák mennyire nem vezettek igazi kutatóiskolák kialakulására. Ha iskolák alatt olyan képződményeket értünk, mint amilyenek a két háború között pl. Mályusz Elemér körül a népiségtörténet, Domanovszky Sándor körül az agrártörténet,

Szekfű Gyula körül a szellemtörténet vagy Szentpétery Imre körül a történelmi segédtudományok művelésére létrejöttek, akkor iskolákról a mai magyar történetkutatásban – ismereteim szerint – aligha, legfeljebb azok csíráiról beszélhetünk. Talán még leginkább a szegedi egyetem egyes tanszékein sejlenek fel valami ilyesféle képződmény körvonalai. Gondolok itt a szegedi medievista, a könyvtörténeti és az irodalom-művelődéstörténeti műhelyekre.

A két háború közti időszak és a jelenlegi helyzet összevetéséből kiderül, hogy a tudományos iskola mindenekelőtt azonos érdeklődésű, az alapelveket illetően azonos vagy rokon felfogást valló szakemberek önkéntes szellemi közössége bizonyos munkaterület művelésére, összefüggő kérdéscsoportok tisztázására. A többé-kevésbé intézményesített szervezeti keret lényeges feltétele ugyan a tudományos iskolának, de nem a legfontosabb kelléke. Döntőnek nevelő-szervező készséggel megáldott, kiemelkedő szakmai tekintélyű, emberileg is tiszteletre méltó, vonzó egyéniségű vezető személyiség jelenlétét vélem, aki körül természetes módon sűrűsödik össze az iskolának tekinthető közösség. Ha nem így lenne, akkor az elmúlt időszakban kiépített intézeti hálózat falai között napjainkban összehangolt céltudatossággal dolgozó virágzó kutatóiskoláknak kellene sorakozniuk. Sajnos, nem ez a helyzet.

Ezért elsősorban a kommunista korszak tudományos intézeteiben mindenféle uralkodó kedvezőtlen légkör, gyanakvás, a politikai megbízhatóságot a szakmai erények elé helyező szemlélet okolható. De nem kis része van ebben annak is, hogy a rendszerváltáskor a polgári történettudománynak a fentebbi nevekkel érzékeltetett nagy kutató-nevelő személyiségeivel együtt megbélyegzetten mellékvágányra tolták át a teljesen kiformalódott akkori közép- és nagykorúak ígéretes egyéniségeit is. Bár Magyarországon szomszédait messze megelőzve vált a hivatalos történetírás képviselőivel szemben is követelménnyé a teljes értékű szakmai fegyverzet, különös kettősség volt ott is hosszú időn keresztül megfigyelhető a történettudományban. Az igazi, nagy és maradandó teljesítmények valójában nem kutatóintézetekben, egyetemi tanszékeken vagy munkaközösségekben, hanem a nevelésből sokáig kizárt, félretolt szakemberek magános dolgozószobáiban születtek. A hivatalos szervezet legfeljebb támogatást nyújtott az egyéni kezdeményezésnek. Ilyen körülmények között hogyan is kristályosodhattak volna ki valóságos tudományos iskolák? Különböző – amennyire előttem ismeretes – hasonlóan alakult az iskolák kérdése a kommunizmus alatt a legtöbb szomszédos állam történettudományában is.

Örvendetesen más a helyzet a különböző új irányzatok befogadása tekintetében. És ez reményt nyújt arra, hogy a külső körülmények megváltozásával most már mégis létrejöhetnek valóságos iskolák a magyar történettudományban. Aki párhuzamosan figyelemmel kíséri pl. a magyar és a román történetírás új eredményeit, örömmel állapíthatja meg, hogy mekkora hasznára van a magyar kutatásnak a viszonylag korai nyitás a külföld felé. Több évtizede annak, hogy a nyugati történetkutatás legfrissebb irányzatai, törekvései, módszerei, tematikái zavartalanul utat találhatnak maguknak a magyar történetészek körében. Előmozdította ezt, hogy az emigrációban számottevő magyar történetészgarda formálódott külföldi iskolákban, de főként a magyarországi problematika tanulmányozására. Az új törekvések közvetítésében azon-

ban náluknál is fontosabbnak vélem a fiatalabb nemzedék gyakori külföldi útjait és ösztöndíjait. Tagjai az emigránsoknál zavartalanabban és szervezesebben ültethették át a francia, angol és amerikai történetírás legújabb irányzatait. Munkásságuk új, biztató távlatokat nyitott a magyar história megújulása és a nehéz fél évszázad utáni felzárkózás számára.

Talán nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy a korszerű tudományos irányzatok és módszerek napjainkban minden korábbi időt messze meghaladó gyorsasággal honosodnak meg és terjednek el kutatásunkban. Bizonyára az is megkockáztatható, hogy mai fiataljaink tájékozottsága a külföldi szakirodalomban minden korábbi nemzedékét felülmúlja. És ez abban a tekintetben is előnyösen különbözik az előző korokétól, hogy nem egyoldalúan német tájékozódású, hanem kiegyensúlyozottnak tekinthető. Ennek köszönhetően az angol-szász vagy a francia történetírás friss kérdésfeltevései, módszerei, irányzatai is jelen vannak a mai magyar történetírásban, pl. a kvantitatív módszerektől a mentalitás kutatáson át a történeti antropológiáig és a történeti ökológiáig.

Szinte azt mondhatnók, hogy követelmény lesz a divatos, új módszerek alkalmazása akkor is, ha az eredmény hagyományos úton és olykor könnyebben is elérhető. A divat néha kiszorít a mi viszonyaink között célravezetőbb régi megoldásokat. Az is megfigyelhető, hogy a külföldi modell minden áron való követése a magyar kutatásban üres járatot is eredményezhet. Például nehéz átlátni, hogy milyen tanulsággal szolgálhatna a magyar régiség feltárásában a városi plébániák átlagos területére vagy a hívek lakásának a templomtól való távolságára vonatkozó kérdésfeltevés abban az esetben is, ha a középkori Magyarországon egyáltalában remélhető lenne rájuk adatokkal alátámasztott válasz. Az ilyen helyzet- és aránytévesztésnek talán az lehet az oka, hogy nem minden kutatóknál társul a külföldi szakirodalomban való jártasság a hazai forrásviszonyok által behatárolt itthoni lehetőségek kellő ismeretével. Főként a középkor korábbi századaival foglalkozó kutatásokban észlelhető, hogy a külföldi modell olykor csak tökéletlenül, esetleg némi erőszakkal alkalmazható a mi tájainkon. A megoldás azonban önként adódik, amennyiben a hazai forrásviszonyokból kiindulva közeledünk a mindenkori legfrissebb külföldi kérdésfeltevésekhez és nem fordítva. A legfontosabb azonban e kérdésben az, hogy a magyar történettudomány megújításához a korszerű ismeretek nem csak jelen vannak, hanem már el is terjedtek. A kívánatos kiegyenlítődség pedig abban az ütemben végbe fog menni, ahogyan a kutatás tényleges szükségletei lesznek a külföldi átvételek meghatározói, nem pedig a divat, és amikor a korábbi megkötöttségek után ismét természetes lesz a módszerek, témák, irányzatok megválasztásának teljes szabadsága.

2. Nem ismerem a magyar történettudomány jelenlegi intézményrendszerének gyengéit annyira, hogy ezek okairól és orvoslási módjáról nyilatkozhatnék. De eleve sem nagyon hiszek abban, hogy az intézményrendszer gyökeres változtatása jelenthetné a gyógyírt a bajokra. E bajok konkrét részleteinek ismerete nélkül inkább arra hajlok, hogy a rendszer működési hibáit kellene kijavítani, hiszen nem az intézményi keret, hanem az azon belül folyó tevékenység a lényegesebb az előrehaladás szempontjából. Minden

intézményben folyhat jó vagy rossz munka, az irányítástól, a céloktól, a munkatársaktól függően. A kipróbált kereteken csak ott és olyan mértékben ajánlatos változtatni, ahol és amennyiben az a munka eredményességét akadályozza.

A háborút követően a kutatóintézetekhez fűződtek a legnagyobb eredmények. Abban, hogy ezek csak kis mértékben váltak valóra, nem a kutatóintézeti szervezeti forma a hibás, hanem a benne folyó tényleges munka. Kitűnő szakemberek intézeti keretek között egymás mellett végzett munkájából nem született valami minőségileg más és jobb eredmény. Az alapvető feladatok közös erővel történő, viszonylag gyors megoldása is elmaradt. Jó példa erre Magyarország tíz kötetes történetének sorsa. Az intézeti munka legkiemelkedőbb eredményei az egyéni vállalkozás és ügybuzgalom, valamint az intézményes anyagi-erkölcsi támogatás, szervezés szerencsés találkozásai-ból születtek. Talán ez is lesz a jövő útja: az intézmény kutatási pályázatok meghirdetésével és finanszírozásával irányítja, szervezi és támogatja a fontosság szerint rangsorolt egyéni vállalkozásokat. Megjegyzem, hogy ebben a keretben ki kellene alakítani a határokon túli magyar kutatás szakterít intézményesen hasznosító megoldásokat is.

Minthogy a fiatalok legjobb nevelőiskolája a tényleges kutatótevékenység, kívánatos lenne, hogy az új felsőoktatási törvény a jelenleginél nagyobb szerepet biztosítson az egyetemeknek mind a kutatói utánpótlás nevelésében, mind pedig magában a kutatásban. Az előbbi ugyanis az utóbbi nélkül nem lehet igazán eredményes. Mindehhez a legfontosabb feltétel: a megfelelő, tudós nevelő-gárda biztosított részben a jelenlegi tanszemélyzetben, részint a rátermett fiatal kutatók körében.

Személy szerint különösen is fájjalom, hogy a levéltárak és főként az Országos Levéltár jelentősége visszaesett a magyar történetkutatásban. Ma már a magyarországi levéltárak is inkább közhivatalok, mint tudományos műhelyek. Az iratanyag megóvása, rendszerezése és feltárása terén elért tiszteletre méltó eredmények ellenére sajnálatos, hogy levéltárosaink elsősorban hivatalnokok és ritka köztük, aki egyben passzionátus kutató is. Valaha Pauler Gyula, Tagényi Károly, Mályusz Elemér, Szabó István, Komjáthy Miklós vagy Wellmann Imre és a magyar történetkutatás más nagynevű művelői őrizték az Országos Levéltár kincseit, és már azt megelőzően nevelték a fiatalabbakat, hogy onnan egyetemi katedrára kerültek volna. Talán e tudós levéltárosoknak is szerepük lehetett abban, hogy korábban a külföldi szakirodalom és a hazai forrásanyag kínálta lehetőségek egyenlő ismerete alakítsa a kutatási elképzeléseket. Mindenképpen szükségesnek vélem, hogy legalább az Országos Levéltár jusson a jelenleginél nagyobb szerephez a tudományos kutatásban, ennek anyagi és társadalmi vonzataival együtt.

A mai magyarság történeti tudatában a határokon innen és túl egyaránt végbevitt több évtizedes tervszerű rombolás, bomlasztás ellensúlyozása és egészséges nemzettudat kialakítása nagyon időszerűvé teszi a magyar történettudomány és társadalom kapcsolatainak rendezését. Erre voltaképpen meg is vannak a megfelelő intézmények: a Magyar Történelmi Társulat, valamint a különböző szak- és népszerűsítő folyóiratok, csak éppen eredményesen kell működtetni őket. A változott körülmények között, új szakmai

egyesülések (pl. Hajnal István kör) szerveződésének közepette nem könnyű, de azért nem is lehetetlen feladat a Társulatnak megtalálnia a maga sajátos munkaterületét. Ha a kutatóintézetek és az egyetemi katedrák a legszigorúbb értelemben vett szakmai műhelyek lesznek, akkor a Társulat a társadalom oldaláról egyénileg vagy egyesületi formában jelentkező történeti érdeklődésnek lehetne az összefogó, országos szervezete. Kiadványaival és rendezvényeivel biztosíthatná az egészséges kapcsolatokat, az igények és az ismeretek zavartalan áramoltatását mindkét irányba a szakkutatás és a társadalom között; mozgósíthatná és felsorakoztathatná a társadalom erkölcsi és anyagi érdeklődését a nagy jelentőségű tudományos feladatok mögé. Amennyire innen megállapítható, a Társulat már meg is tette az első lépéseket ebbe az irányba szakosztályainak és megyei csoportjainak létrehívásával. A Történelmi Társulatnak természetesen lehet más funkciót is adni, de az új szerepet meg kell találni számára, mert jóvátehetetlen hiba lenne nagy hagyományú kereteit felhasználatlanul veszni hagyni. A Társulat jóval többre hivatott annál, hogy csak a 125-ik évfolyamában járó Századok kiadójaként legyen jelen a magyar történetkutatásban.

A történetírás és a társadalom kapcsolata szempontjából nagy jelentőségűnek tartom a kitűnően szerkesztett és igényes nyomdai kiállítású két népszerűsítő folyóirat, a *História* és a *Rubicon* munkáját. Elsősorban tőlük várható, hogy korunk változott érdeklődése ellenére újraképződik történetírásunk hatékony társadalmi háttere.

Nem ilyen biztató a helyzet szakfolyóirataink területén. Nem csupán azért, mert több éves késéssel megjelenő közlönyök egyszerűen nem láthatják el feladataikat a kutatásban, hanem főként azért, mert jelenleg nem tükrözik hitelesen a magyar történetkutatás állását, színvonalát, gazdagodó problematikáját. Jómagam szívesebben látnék a *Századok* és a *Történelmi Szemle* hasábjain több szigorú értelemben vett szaktanulmányt és kevesebb esszézerű cikket. Az, hogy a közlési lehetőségek a szélesebb közönséghez szóló folyóiratokban jóval előnyösebbek, nem ritkán hátrányosan befolyásolja egyes szakközlemények precizitását. Ezeknek a folyóiratoknak ugyanis irányítaniuk kellene a kutatást, írásaikkal módszeres munkára nevelni, serkenteni az elmélyedésre és az új befogadására. Feladatuknak kell vallják az 1918 után szétterjedt magyar történettudomány újbóli integrálását, a határokon túli kutatás szakmai minőségének az egységes színvonalra emelését. Mindkét folyóiratnak elevebbnek, színesebbnek, formailag is igényesebbnek, de ugyanekkor szakszerűbbnek kellene lennie. Szerkesztésükön javítaniuk kell azért is, mert öröndetes módon versenytársaik jelentkeznek a porondon a fiatalok orgánumaikban, mint amilyen maga az egykori diáklapból kinőtt *Aetas* is. Nem gondolom ugyan, hogy ezek az új kezdeményezések feleslegessé tehetnék a központi folyóiratokat, de mozgékonyaságukkal, a legújabb törekvések határozott propagálásával, új műhelyek teremtésével komoly gazdagodást és új lehetőségeket jelenthetnek történetírásunkban.

3. Jóllehet, a kongresszusok tényleges hasznáról nincs különösen jó véleményem, tekintettel történetkutatásunk jelenlegi helyzetére és kérdéseire, alapos előkészítés után nem tartanék feleslegesnek egy hazai történetkongresszust a szükséges változtatások megvitatására és a feladatok újrafogalmazá-

sára. Ezen – egyebek mellett – feltétlenül szerepelniök kellene a határokon inneni és túli magyar történetkutatás szervezett és tervszerű együttműködésével kapcsolatos kérdéseknek. Sorozatosan megrendezésre kerülő kongresszusok hasznosságában azonban nem hiszek. Kongresszust csak akkor kellene tartani, amikor arra tényleges szükség mutatkozik, mert egyébként ellaposodnak. Nagyszabású, ünnepélyes seregszemlék helyett több eredménnyel kecsegtetnének az egyes kutatási ágak, témacsoportok művelőinek szűkebb körű munkaértekezletei, amelyeken konkrét teendők és eredmények megvitatására lehetne sort keríteni. Gondolok pl. az agrártörténet, az oktatástörténet, a forráskiadás stb. helyzetének felmérésére, a teendők rangsorolására, a hazai eredmények vagy a külföldi új törekvések vitájára. Ezeket a különböző szinthelyeken tartandó megbeszéléseket kellene rendszeresíteni, mert nem ünnepi, hanem vita-alkalmakra, munkamegbeszélésekre van most szüksége a magyar történettudománynak.

Befejezésül újból hangsúlyozom, hogy a fentiek nem tekintendők másnak, mint egy körön kívül álló, kisebbségi magyar historikus egyéni nézeteinek, melyek kellő megalapozottsága is itt-ott vitatható lehet. Kérésükre mégis papírra vettem gondolataimat, hogy lássák, miként festenek Kolozsvárról nézve a magyar történettudomány megújulásának mindnyájunkat érintő, mai, fontos kérdései.

* * *

Kövér György

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Túl a negyvenen az ember már nemcsak pontos fogalmazásra törekszik, hanem igyekszik kerülni az arroganciát. Ennek előrebocsátását azért tartom szükségesnek, mert az AETAS magától értetődő kérdéseire pontos, de nem definitív válaszokat szeretnék adni. Mindenekelőtt a saját, közvetlen tapasztalataim alapján alkotva véleményt.

I. Vegyük először az iskolákat és irányzatokat. Iskolába mindnyájan jártunk. Én ráadásul a debreceni KLTE-n szereztem diplomát, ahol másokkal együtt az utolsó magyar történettudományi iskola neveltjeinek, Szabó István több tanítványának hallgatója lehettem. Mégsem érezhetem Szabó István „unokának” magam, mint ahogy mondjuk a filozófusoknál a „Lukács iskola” második generációjáról szokás beszélni. Persze Debrecenben olyanok is tartották magukat Szabó István tanítványnak, akiket sem a mester, sem a többi tanítvány aligha vállalt volna. Mert, hogy a mester tanított valakit, az még korántsem elegendő az „iskolához”. Szabó István „iskolája” igazából egyetemi nyugdíjaztatása után, az átfogó koncepció alapján szervezett közös kutatások során lett azzá, ami. Nem történt ez másként Lukács György esetében sem. Az ’56 utáni időszak ilyen felemás lehetőséget teremtett az iskolaszerveződésre. Nem lett iskolája professzoraim közül Ránki Györgynek sem, akinek keze alól számosan indultunk a pályán, pedig sokak szerint az ő „rovására” írandó, hogy „túl sok” debreceni került a történettudomány akkori fellegrárába. Még leginkább manuductor professzorom, Niederhauser Emil szellemi unokájának vallhatom magam (mindaddig, amíg ki nem tagad az örökségből), ám ő sohasem ambicionálta az iskolateremtést. Jártam tehát iskolába,

mégsem érzem úgy, hogy valamilyen iskolához tartoznék. Mesterek és iskolatársak egymásra találásához sajátos feltételekre van szükség. Mesterekből és fégyverhodozókból nincs hiány történetírásunkban sem, de ez egészen más dolog.

Ezért van az is, hogy az egyetem elvégzése után sem vonzott, hogy familiáris legyek valamelyik magánhadseregben. Hamar rá kellett jönnöm, hogy amúgy is besorolják az embert, akár csatlakozik, akár nem. „X tanszéken dolgozik, de azért rendes ember” – mutatott be újdonsült fővárosi történész-barátom a feleségének. Akkor meg minek törekedni. Ez a reluktáns nonkonformizmus, aminek mellesleg számtalan kedvezőtlen magatartásbeli következménye is van, azután egyik meghatározó tényezője lett annak, hogy a nyolcvanas évek egyik szakmai csoportosulása, amelynek alakulásában részt vehettem – a Hajnal István Kör – előbb informális körként, majd bejegyzett egyesületként társadalomtörténeti irányzatként szerveződött. A szakmai „nagyphály” nem integrált sem generációs alapon, sem irányzatként szakosztályainak sorába, pedig – ahogy 1986 szeptemberében az akkor még névtelen kör első salgótarjáni konferenciáján elhangzott – „mi mindenkitől szívesen tanultunk, aki nem oktatni akart bennünket”. A szakma egy része nem késlekedett a „keresztény úrifíúk gyülekezetének” aposztrofálni bennünket, ami csak annyiban érdekes, hogy némi értetlenség után volt, aki kikérte magának közülünk (1986-ban!) az „úri” minősítést. Szerencsénkre a társadalomtörténeti kutatás tekintélyes művelőit is kezdettől tagjaink között üdvözölhettük, ám ők sem az egyetemi katedrákról, hanem az intézeti munkapadokból jöttek közénk. Minden „irányzatosság” ellenére legfeljebb mesterek nélküli autodidakta posztgraduálisok seregének érezhetjük magunkat, pedig ma már nem csak az iskolapadokból nőttünk ki, hanem több egyetemi tanszéken is oktatunk társadalomtörténetet. Az autodidaktizmus módszertani és magatartásbeli hendikeppjeit remélhetőleg nem adjuk tovább tanítványainknak, és így talán esély nyílik arra is, hogy legalább ők ne csak irányzatként, hanem iskolaként is majdan megszerveződjenek. Csak így lehet mód arra, hogy mi magunk sem klikként, hanem valóban szakmai csoportosulásként létezhessünk a jövőben. Mindezzel korántsem azt kívánom mondani, hogy a társadalomtörténeti irány az egyetlen a mai magyar történetírásban. Az azonban tény, hogy a hatvanas-hetvenes évek módszertanilag is újító irányzatai (történeti antropológia, new economic history) bár „megérintették” a magyar történetírást, nálunk irányzatokat nem, legfeljebb magányos harcosokat produkáltak.

2. Természetesen ma már más az egyesület viszonya a Történelmi Társulattal (a Hajnal István születésének századik évfordulójára rendezett 1992 szeptemberi velemi konferenciát közösen rendeztük), és jó kapcsolatunk van a rokon szakmai szervezetekkel (Levéltáros Egyesület, Szociológiai Társaság történetpszichológiai szakosztálya, Történetshallgatók Egyesülete, stb.). Köszönhetően annak, hogy (még) vagyunk, bár anyagi fenntartásunk egyre több nehézségbe ütközik. Nincs ez másként a kutatóhelyek és folyóiratok tekintetében sem. Mint már említettem, az ELTE-n létrejött Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, valamint a miskolci egyetem frissiben szerveződött történeti tanszéke is részben a Hajnal István Kör „magjából” fakadt. Folyó-

iratalapítási törekvésünk (History & Society) főként anyagi erőforrások híján nem jutott túl a próbaszám elkészítésén. Számtalan intézményközi kutatás indult el az alapítványi pályázatok jóvoltából, és a nemzetközi kapcsolatok kiépítése is szerencsésen megkezdődött, ami különösen a posztgraduális képzésben résztvevők szempontjából jelent nyereséget (várostörténeti Tempus program). A Századvég Kiadóval közösen tervezett „Metamorfozis Historiae” sorozatban is több újító szellemű fordításkötet látott napvilágot. Vanak tehát intézményi és „intézményközi” változások, ám a tudományszervezetet továbbra is a klikkszerűen szerveződött lobbik irányítják. A magyar történetírás ma talán méginkább politika- és esztörténeti orientáltságú faktográfia, mint a két világháború között volt. Lehet ezt az elmúlt évtizedek visszahatásának tulajdonítani. Ha erre akarnék utalni, akkor a nemzetközi tudományos diskurzus fragmentáltságának és a történészképzettség elméletimódszertani fogyatékoságainak (voltak „nemzetközi konferenciaképes és magyar levéltárképes” történészeink), illetve a közöttük levő szakmai kommunikáció zavarainak tudom be a jelenséget. Természetesen nem hiszem úgy, hogy a meglévő személyes hálózatok kiiktatandók és kiiktathatók lennének bármilyen organizmus működéséből. De azt kívánatosnak tartanám, ha intézményes biztosítékai lennének a lobbizás szakmai motivációjának. Egy kérdőívre adott válasz nem elégséges terjedelem egy átfogó intézményes reform felvázolásához. Nekem mint megrögzött anti-institucionalistának nincs is indíttatásom ilyesmivel foglalatkoskodni. Lehet, hogy ez még nonkonformista korszakom negatív visszahatása. De az a tapasztalatom, hogy mennél inkább belemászik az ember az intézmények megváltoztatásába, annál inkább az intézmények változtatják meg őt.

3. Arra a kérdésre, hogy egy történészkongresszus rendszeres megrendezését hasznonak tartanám-e, nem lenne szerencsés általában válaszolnom. Ha a szakmai kommunikáció fogyatékoságait fontos magyarázó szempontként jelöltem meg a fennálló helyzet értékelésekor, nyilván pártolnom kell minden olyan törekvést, amely a kommunikációt segíti elő. Ugyanakkor az a nemzetközi tapasztalatom, hogy a mamut-konferenciák nem a szakmai kommunikációt, hanem a fennálló tudományos szervezetek legitimációját és önreprodukcióját szolgálják elsősorban. A kisebb szakmai műhelyek és szemináriumok több haszonnal kecsegtetnek. Mégsem mondanám, hogy időnként ne kerülhessen sor általános seregszemlére. Ha a szervezésben minden szakmai szerveződés részt vehet a Történészhallgatók Egyesületétől a Történelmi Társulatig, az AETAS-tól a BUKSZ-ig, az OTKA-pályázati teamektől és egyetemi diákköröktől az akadémiai és egyetemi intézetekig, ha sikerül mechanizmust kidolgozni a különböző szakmai érdekcsoportok véleményeinek ütköztetésére és egyeztetésére, ha sikerül a szekciók témáit, szervezőit és résztvevőit is így kiválasztani, akkor neki kell fogni az elsőnek. Aztán majd elvállik, hogy érdemes volt-e.

1. Több mint három évtizedes történelmi (és egyetemi oktatói) múlttal a hátam mögött nem tűnhet szerénytelenségnek a válaszadás. Azzal kezdem, hogy egyéni véleményem van az iskolákról, amelyet értelmező szótárak nem igazolnak vissza, legfeljebb saját nyelvi ízlésem és történelmi tapasztalataim támaszthatnak alá. Úgy vélem, hogy a tudományos iskola nemes, majdnemhogy szent dolog. Márpedig a tudományos iskola minősítéshez éppen úgy, mint a szentté avatáshoz, meghatározott idő, történelmi távlat kell. Az iskolaalapítás a legnagyobb, a legmagasztosabb cél, amit egy kutató elérhet. Mivelhogy az iskolához – a tudományos iskolához – nem elég a tanító, hanem tanulók is kellenek, akik tanúbizonyosságát szolgáltatják annak, hogy kijárták – és nem is akármilyen eredménnyel végezték el – az iskolát, így hát az iskola legalább két generációs fogalom, s többnyire az iskolaalapító tudós halála után derülhet csak ki megbízható módon, hogy iskolát hozott létre. A kivételesen hosszú életű Mályusz Elemérnek, aki három nemzedéknyi időt élt, már életében megadatott ez. Így hát egy-egy iskola létének megállapítását – átlagos életkorú tudósok esetében – inkább az utókorra kellene bízni, s meg kellene elégedni annak kimondásával: hol működnek műhelyek. Értelmezésben a műhely az iskola alsó foka, ahol a mester körül tanítványok vannak, ám ha a műhely tanulói utóbb felnőnek a mester szintjére, az már iskola. A magyar középkor kutatásában a század legjelentősebb – ha nem egyetlen – iskoláját Mályusz Elemér hozta létre; itt-ott vannak műhelyek, de hogy ezekből lesz-e iskola, az az iskolába járó discipulusokon, no meg a körülményeken múlik.

S hogy vannak-e irányzatok? A középkor kutatása e téren is sajátos helyzetben van. Évtizedekig a magyar történettudomány peremvidékének számított. Így hát örülni kell annak, hogy egyáltalán vannak ma kutatói Magyarországon a középkornak. Szűcs Jenő kedvelt utalása volt: ha még lesz a jövőben magyar középkorkutatás. Persze, a nem túl nagyszámú középkorász kutató sem alkot egyetlen (egységes) irányzatot. A törésvonalak életkor, kutatói műhelyekhez való eltérő kötődés, külön metódusú forráskezelés és másféle látásmód együttes hatása eredményeképpen alakultak ki. Bizonyára hozzájárult ehhez a középkorász szakma elszigetelt, izolált helyzete is. Amit nagyon problematikusnak tartok, az az eltérő irányzatok politikai-ideológiai köntösbe öltöztetése, az egyiknek olyanféle minősítése, mintha az a marxizmus utolsó zászlóvivője lett volna széles e hazában, míg a másik (vagy a többiek) mást sem tett(ek), mint elhatárolódott (elhatárolódtak) ettől. Szerintem nagyon érdekes és tanulságos lenne egy olyanféle statisztikai vizsgálat, hogy ki, mely irányzat képviselője hányszor hivatkozott – és főleg megfélebezhetetlen igazságként, azaz tények helyett – Marxra, Engelsre, Leninre. A mai magyar történetírás irányzatokra tagolódása kapcsán elsősorban tapasztalati tényekre tudok hagyatkozni. Adva vannak a szegedi történészek (egyetem, főiskola, múzeum, levéltár). Még tudományos fokozatoknak sincsenek híján. A jelen félévben csak az egyetemen hét akadémiai doktor és nyolc kandidátus, azaz összesen tizenöt minősített oktatja a hallgatókat (közülük három félállásban, a többiek egész állásban). Vajon milyen e legalább félszáz

szegedi történész képviselte három fontos szervben, amelyek közül az egyik a pénzt, a másik a tudományos fokozatot adja, a harmadik pedig publikációs lehetőséget biztosít? Az OTKA Történettudományi Bizottságáról, a TMB Történettudományi Szakbizottságáról és a Századok szerkesztőbizottságáról van szó. Ide a tagokat részint választják, részint „felülről” megbízzák. Am a végeredmény szempontjából, hogy ti. vannak-e irányzatok a mai magyar történetírásban, ez egyremegy, sőt még szerencsés is, mert mutatja: a szakma és a szakma feletti „főhatalom” ítélete esetünkben egybeesik. Ugyanis egyik bizottságban sincs egyetlen szegedi sem (ha csak a Századok szerkesztőbizottságában benne levő, egy tanévet Szegeden félállásban tanító Engel Pált nem tekintjük szegedinek), jöllehet az elsőnek is tucatnyi, a másodiknak 17, a harmadiknak pedig 20 tagja van, s mindháromban jutott képviselőt Debrecennek és Pécsnek (sőt egyikben Pécs történészeinek éppenséggel két hely is). Mint tapasztalati tény mondatja velem: Szeged, a szegedi történészek nem éppen kedveltek, amikor szakmai (bizonyos értelemben pozíciót, „hatalmat” jelentő) fórumok tagjainak összeállításáról, kiválasztásáról van szó.

2. Nem alapvetően azért, mert magam egyetemen dolgozom, de mindenképpen az a nemzetközi tapasztalatok által is megerősített véleményem: a történészek intézményrendszerében az eddiginél fokozottabban kell támaszkodni az egyetemekre, az egyetemi kutatóhelyekre (tanszékekre, intézetekre). Nem vitatom: kisebb létszámú kutatóintézetekre továbbra is szükség van. Egy-egy ilyen intézet azonban központ helyett egy legyen az egyenlők között. Szuverén műhelyek – a majdani iskolák csírái – csak akként jöhetnek létre, ha bizonyos alá-fölérendeltségek (nemcsak a valóságban, hanem a tudatban is) megszűnnek. Úgy gondolom, tudomásul kell venni: lesz, amiben az intézetek lesznek erősek, s lesz, amiben egyik-másik egyetem (akár a budapesti, akár – horribile dictu – a debreceni, a pécsi vagy a szegedi egyetem). Versenyhelyzet is csak akkor jöhet létre, ha a történettudomány intézményrendszeré többközpontú, s a feltételek mellett az anyagiak is nagyjából azonosak. S ha majd az egyetemek emancipálódnak, sok minden (ami ma még legtöbb helyen és esetben vágyálom) helyére kerül. Az egyetemi periodikák tudományosan egyenértékűek lesznek az ún. „központi” folyóiratokkal, az egyetemeknek ugyanolyan nemzetközi kapcsolataik lesznek, mint amilyent ma a „központi” vegyesbizottsági hálózat testesít meg, a magyar történettudomány fontos szerveiben minden számottevő műhely képviselve lesz stb. stb. Úgy gondolom, hogy a legfontosabb annak elismerése: a kutatási eredményeket nem az kell minősítse, hogy ki hozta létre őket (barátom, asztaltársaságom tagja, élv- és párt-társam), nem is az, hogy a Várhegyen, a Duna partján, a Hortobágy szélén, a Mecsek alján, a Tisza mellett vagy másutt születtek-e, hanem az eredményeket önmaguknak kell minősíteniük, azaz az eredményeknek önmagukért kell jólállniuk. Megannyi sokadrangú szempont helyett nyerve vissza rangját a szakmai produktum, a tudományos eredmény, a valós érték. Persze, ehhez ismerni és elismerni kell(ene) egymás műveit (nemcsak a barátokét, a hívekét, az azonos asztaltársaságba tartozókat), észre kell(ene) venni azokban a hibákat, a gyengéket is (nem csupán az ellenfelekét, a más táborba, pártba, más asztaltársaságba tartozókat). Egyáltalán szigorú szakmai értékrendre lenne szükség: a recenzio recen-

zió legyen (és ne barátom, ilyen-olyan-társam dicshimnusza), a kritika objektív kritika (és legyen!), a cikk cikk, a könyv pedig valóban könyv. És persze nem csupán mennyiségi, műfaji oldalról, hanem tartalmi oldalról is... Úgy gondolom, ehhez már a közeljövőben is jók az esélyeink. Letűnt egy tekintélyuralmi rendszer, „nagy” Leninjével és kis leninjeivel együtt. Miközben a szakma is rendszert vált (mert lehetetlen nem rendszert váltani), gondosan ügyeljünk arra: ne őrizzük a letűntből még azt sem, ami ugyan éppen úgy a lomtárba való, mint annyi más, de itt és most nekünk éppen kedvező. Itt az ideje a történész szakmában is a decentralizációnak, a többközpontúságnak, az ideológiai béklyóktól való szabadulás eredményeképpen a szakmai (és csak szakmai) értékrend szerinti mérésnek éppen úgy, mint elhanyagolt korszakok és diszciplinák (ókor, középkor, történeti segédtudományok, latin és görög kultúra stb.) emancipálásának más, korábban preferált (vagy éppen túlpreferrált) korszakok és „tanok” (forradalmi mozgalmak, haladó hagyományok, politikai gazdaság-„tan”, tudományos szocializmus) mellett és helyett. Hogy milyen ma a magyar történettudomány, 40–50 évvel ezelőtt eldőlt, hogy milyen lesz 40–45 év múlva, nagyjából most és a következő években eldőlt. A tét nagy.

3. Nem. Az 1953-ban megtartott első magyar történészkongresszus hosszú időre lejáratja ezt a műfajt. Sokkal helyesebb, ha egy efféle nagy „segerszemle” helyett a különféle egyesületek (Magyar Történelmi Társulat, Hajnal István Kör stb.), intézmények és műhelyek rendeznek ülásszakokat. Ezek sokkal inkább szakmai töltetűek és politikailag-ideológiailag sokkal kevésbé manipulálhatók, mint a történész szakma egészét (?) átfogó hazai történészkongresszus lenne.

* * *

Kubinyi András

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A történettudomány szakirodalma az egész Földön az elmúlt évtizedekben olyan mértékben növekedett, hogy az újabb „termést” évente egy kutató sem képes áttekinteni. Így a korábbinál is jobban előtérbe kerül a specializáció mind korszakokra, mind témára leszűkítve. Sajnos, Magyarországon hiányzik egy olyan referáló folyóirat, amely a frissen megjelent hazai munkákról és tanulmányokról tájékoztatna, így nehezen várható el, hogy mindenki át tudja tekinteni az egész szakmát. Ezt azért kellett előrebocsátanom, mert középkoros létemre ennek a korszaknak ismerem legjobban kutatási helyzetét, az egész történész szakma kérdésében tehát csak korlátozott módon vállalhatom a hozzászólást, annál is inkább, mert a történettudomány mellett a régészetet is művelem.

I. A kérdés nincs pontosan megfogalmazva. Nézetem szerint ugyanis iskola és irányzat megkülönböztetendő egymástól. Így először az „iskola” kérdésében – és bevezetőm alapján csak a középkorra szűkítve – válaszolok. (Attól tartok azonban, hogy a válasz általánosítható!)

Nos, szerintem nincs ma Magyarországon történész iskola, legalábbis abban az értelemben, ahogy pl. Békefi, Fejérfataky, Domanovszky, Szentpétery, Szekfü vagy Mályusz iskoláról – hogy csak néhányat említsek a régiek-

ből – beszéltünk. Ezek a régi iskolák – és a velük összevethető szépszámú külföldiek – disszertációsorozatokból nőttek ki, ahol a sorozaton belül a témaválasztás és a feldolgozási módszer hasonlított egymásra: és ami a feltűnő, az egyes iskolákhoz tartozók későbbi – esetleg más témaválasztású – műveiben is mindvégig megtalálhatók voltak a kiinduláskor a mestertől kapott útmutatás elemei. Nézetem szerint az ilyen „iskolák” eltűnésében nem kell feltétlenül az újabb professzoregyéniségek elszürkülését keresni, hanem az egyetemi oktatási rendszer változását.

A régi egyetemi rendszerben ugyanis általában másodéves korában eldöntötte a diák, hogy kinek lesz a „tanítványa”, végig ahhoz járt szemináriumra, hallgatta összes óráját, más korszakot, más tanárt csak a legszükségesebb mértékben, lehetőleg minél kevesebb időt ráfordítva hallgatott, illetve tett ott vizsgát. Magam is másodév elején jelentkeztem Szentpétery Imrénél, és váltam utolsó tanítványává. Ilyen szoros professzor-tanár viszonyra az elmúlt évtizedek nagy kötelező óraszámot igénylő egyetemi rendszere egyszerűen nem adott módot. Attól tartok, hogy a történelem szakon – már csak a nagyszámú hallgató miatt, ami lecsökkenti az egyes diákra fordítható tanári időt – a régi típusú iskola továbbra sem fog létezni.

Ez nem jelenti azt, hogy nem beszélhetünk „iskoláról”, csak nem eredeti értelmében. Beszélni szoktunk pl. – magam is – a szegedi középkoros iskoláról, amelyet Kristó és Makk neve fémjelez. Ez azonban nem jelent mást, mint hogy amikor az ELTE-n a középkori magyar történelemmel foglalkozó diákok aránya a többi történész hallgatóhoz képest lecsökkent, sőt szinte el-sorvadt, Szegeden szépszámú, jól képzett középkoros ifjú végzett. Hiányzik azonban a témaválasztás hasonlósága, kutatási módszerük is különbözik, úgy-hogy a „szegedi iskola” a szó eredeti értelmében a valóságban szintén nem létezik. Ez természetesen nem kisebbíti Kristó és Makk érdemeit a középkoros utánpótlás nevelésében.

Más a helyzet az irányzatoknál. Ilyenek léteznek, és benyomásom szerint jelentős a befolyásuk. Önálló tanulmány, sőt monográfia lehetne ezek jellemzése, ezért terjedelmi okokból is csak néhány szót ejthetek róla. Egyszerűen arról van szó ugyanis nézetem szerint, hogy a legtöbb külföldi irányzat (továbbá sok új kutatási módszer) begyűrik az országba. A külföldi szakirodalmat olvasva, külföldi konferenciákon részt véve a legtöbben csatlakozunk valamely irányzathoz. Ez azonban nem jelent változatlanságot, egy új irányzat megjelenése esetleg „átcsábít” egyeseket. Egyik kutatótársunk pl. élete végéig minimálisan három külföldi irányzatot követett – egymást felváltva. Hasonlót lehet különben külföldön is tapasztalni.

2. A legfontosabbnak azt látnám, ha tudnánk egymásról. Magyarországon áttekinthetetlen mennyiségű évkönyv, tanulmánykötet és monográfia jelenik meg, nem egyszer csak sokszorosított formában. Olykor kiváló tudósok közölnek fontos dolgozatokat eldugott vidéki helyeken, amelyről – ha a szerző ad belőle és egyáltalán készül – csak a különnyomatokból értesülünk. Nem beszélve arról, hogy amennyiben a kutató lusta, és nem fordítja magyarrá a külföldre, idegen nyelven írt tanulmányát, amely esetleg olyan tanulmánykötetben jelenik meg, amely hiányzik a hazai könyvtárakban, akkor egy hazai tudós magyar témájú dolgozata csak a külföldi szakirodalomban talál

visszhangot. Ez volt pl. a helyzet Bónis György számos tanulmányával, de önkritikusan kell megemlítenem, hogy magam is csupán az utóbbi két évben fordítottam néhány frissen megjelent és németül megfogalmazott tanulmányomat utólag magyarra, mikor láttam, hogy külföldön megjelent cikkeim zömét itthon senki sem idézi. Ezért írtam már a bevezetésben, hogy szükséges lenne egy olyan referáló folyóirat kiadása, amely igyekszik legalább korszakok szerint a teljes magyar – beleértve a külföldön megjelentet is – történelmi szakirodalomnak annotált bibliográfiáját rendszeresen közölni. (A munkák pusztá címe ugyanis gyakran félrevezető.)

Ilyesmit terveztünk egyelőre nem sok sikerrel – középkori vonatkozásban a Magyar Középkortudományi Társaságban, amelyet különben a középkorral foglalkozó különböző szakmák összefogására, egymás megismerésére hoztunk létre.

Az egyes korszakok összefogása valószínűleg a kisebb gond, nagyobb az egész történész szakmáé. Pedig lassan odajutunk, hogy az 1530-as évek kutatójának nem sok fogalma van az 1510-es évek viszonyairól, és viszont. Az 1526-os korszakhatár szigorú, a levéltári kutatásban is élesen elváló meghatározása nem egyszer okoz hibákat. Ezt csak példaként említettem, gondolom, más korszakhatárnál azonos a helyzet.

Könnyű lenne azt mondani, hogy ezt a koordinációt valamilyen bizottság vagy társulat átvehetné. Attól félek azonban, hogy ez, ahogy eddig sem, továbbra sem vezetne eredményre. Nálunk is bekövetkezett az, amiről külföldi kollégáink már régen panaszkodnak: annyi a tudományos konferencia, hogy már áttekinthetetlen, és az időhiány sem engedi még az esetleg a kutató számára érdekeseken való részvételt sem. (Nem beszélve arról, hogy itthon is nem egyszer utólag értesülünk olyan konferenciáról, amelynek tárgyához hozzá is szólhattunk volna, csakhogy nem kaptunk meghívót...)

3. Elvileg továbblépést jelentene a történészkongresszus rendszeres megtartása. Itt csak egy negatív élménnyel tudok hozzászólni: 1992 őszén részt vettem a Hannoverben tartott német történészkongresszuson, ahol több, mint 3000 fő (!) jelent meg. Sajnos, azok közül az előadások közül, amelyeket meg akartam hallgatni, csak egyen jelenhettem meg, ugyanis a többit vagy ezzel egy időben egy másik szekcióban tartották, vagy akkor, amikor épp a saját előadásom volt. Akikkel találkozni akartam, és tudtam, hogy ott voltak, azok egy részét is elkerültem. A velem szakmai kapcsolatban álló német kollégák többsége azonban el sem ment Hannoverbe, mert az ilyen tömeg és a sok párhuzamos szekció semmire sem vezet.

Természetesen Magyarország kisebb ország, úgyhogy egy ilyen kongresszuson kevesebben jelennének meg. De még ha csak 300-an volnának ott, az is olyan tömeg, amely kapcsolatok kiépítésére vagy operatív intézkedésekre nehézkes. Ennek ellenére talán nem lenne káros egyszer megpróbálni, és ha eredményre vezetne, akkor lehetne arról vitatkozni, hogy rendszeressé tegyék. Az 1885-ben tartott kongresszus pl. nem volt sikertelen.

Úgy vélem, hogy jól megszervezett, általános szervezési kérdéseket is felvető, vitával egybekötött előadásokat együttes ülésen kellene megtárgyalni, majd szekcióüléseken folytatni a munkát, és közös záróüléssel befejezni. Ennek ellenére nem vagyok meggyőződve egy ilyen kongresszus sikeréről, és ezért szükségességéről sem. Egyszer azonban meg lehetne próbálni.

Makk Ferenc

József Attila Tudományegyetem

Annak idején, jó néhány évvel ezelőtt az Önök lapja, az *Aetas* születésének közelében voltam. Kiadványuk akkor a szegedi történészhallgatók lapjaként indult, s ma már a szegedi történeti tanszékek által közzétett *Acta Historica* kötetei mellett a történelemkutatás – itthon és határainkon túl is – elismert, rangos folyóiratának számít. Mindez a fiatal szegedi történészek találékonyságát, szervezőképességét, tehetségét és szakmaszeretetét hirdeti. A megtett úthoz, az elért eredményekhez őszintén gratulálok. Mostani problémafelvetésük azt is jelzik számomra, hogy Önöket, fiatalokat – saját helyzetükön túlmutatóan – a magyar történettudomány egészének helyzete, sorsa érdekli, s annak formálásában tulajdonképpen tevőlegesen is részt kívánnak venni. Teljesen igazuk van, és joguk is van hozzá. Több évtizedes oktató- és kutatómunkám tapasztalatai nyomán mindössze azt szeretném Önöknek tanácsolni – bizonyára feleslegesen –, hogy mindig a valós szakmai értékek megbecsülése és azok elsődlegessége elve alapján dolgozzanak és nyilatkozzanak.

Kérdéseikre adott válaszaimat magam is ezen – a tudomány szempontjából legfontosabbnak tekintett – alapelv figyelembevételével fogalmaztam meg.

1. Iskolákról nem tudok, léteznek viszont műhelyek, s az adott körülmények között ez komoly eredménynek számít. E műhelyek közül több – sajátos módon és szerencsére – vidéken (így Szegeden) alakult ki. Ezek azonban a fővárosi kutatóhelyekhez képest sokszorosan hátrányos helyzetben dolgoznak. Egyetlen példával illusztrálom ezt. A történettudomány vonatkozásában minden országos szintű levéltár és nagykönyvtár Budapesten található. Ez az objektív tény azzal a következménnyel jár, hogy amíg a fővárosi történész néhány km-es utazás és két villamosjegy árán bármelyiket kényelmesen elérheti, addig egy szegedi kutató számára ez 400 km-nyi utat és kb. 2000 Ft-nyi útiköltséget jelent. (Volt eset nálunk arra, hogy az egyik tanszék évi utazási kerete már április elejére elfogyott). Nem lehet kétséges, hogy az – sok más szempontból is – egyenlőtlen kutatási feltételek a vidéki szakemberek esetében csak úgy ellensúlyozhatók érdemben, ha megfelelő mértékű anyagi támogatásban részesülnek. De elsősorban nem is erről van szó, hanem arról, hogy az említett vidéki műhelyek eddigi munkájukkal már meggyőzően bizonyítottak. Tevékenységükkel elismerést szereztek nemcsak maguknak, hanem az egész szakmának. Ezért nemcsak megérdemlik, hanem igénylik, sőt joggal elvárják azt, hogy az eddiginél – éppen munkájuk szakmai értékei és eredményei alapján – sokkal jobban támogassák őket.

2. Önök arra is kíváncsiak, hogy a történettudományban miként látom „a kívánatos fejlődési irányt”? Röviden: a szakmai pluralizmus erősítésében és a tudományos élet demokratizmusának növelésében. Ahogy a közéletben a politikai pluralizmus az egyedül üdvözítő, ugyanúgy a tudományban is a pluralizmusnak kell megvalósulnia. Egyközpontúság helyett többközpontúságnak kell érvényesülnie. Ennek talán a legjárhatóbb útja a különböző, fővárosi és vidéki műhelyek munkájának hatékony segítése – hangsúlyozom – az elért, felmutatott eredmények alapján. Nem szimpatikusak előttem azok a

fővárosi nézetek, amelyeknek hirdetői, olykor tudományos érvekre hivatkozva, a valóságban pedig hatalom- és pozícióféltésből fojtják el a vidéki kutatók – szakmailag megalapozott – kezdeményezéseit is.

Őnök pozitív előjellel írnak arról, hogy „a kutatások pályázati finanszírozása egyre inkább előtérbe kerül”. Nekem nem teljesen ez a véleményem. Tapasztalatok azt mutatják, hogy a pályázatok elbírálásánál gyakran érvényesülnek szubjektív szempontok, álságos egyéni és csoportérdekek. Ha egy bizonyos szakmai közösséghez tartozó kutató pályázik, akkor általában megkapja a teljes összeget, ha a pályázó nem tartozik e társasághoz, akkor esetleg megajándékozzák a kért pénz 20 százalékával. Ugyanakkor a végelszámolásnál a döntnökök a csoportjukhoz tartozó pályázó esetében megelégszenek a 20 százalékos teljesítéssel, míg a más körhöz tartozó személytől elvárják a 100 százalékos produkciót. Felelős szakember részéről a televízióban elhangzott a nyilatkozat, miszerint „Van elég pénz a tudományra”. Ezt nagy örömmel hallgattuk. Most már csak azt kell elérni, hogy ott valóban legyen elegendő pénz, ahol a tudományt tényleg művelik. Úgy tűnik, hogy a munkát nem nehéz kiosztani, már nehezebb azt elvégezni, de a legnehezebb a teljesítményt tényleges érdemei szerint megítélni. Ha majd a valóságos szakmai eredmények és értékek alapján születnek meg a pályázati vélemények, akkor én is optimistább leszek a pályázati rendszert illetően. Ehhez egyebek mellett szükséges az, hogy a pályázati bizottságokban a szakmai munkát végző műhelyek mindegyikének képviselői ott legyenek. Vagy pedig teljesen pártatlan zsűri döntsön.

A pluralizmus és a demokratizmus érdekében növelni kell az egyetemek szerepét a tudományos életben. Valószínű, hogy a minősítés terén ez meg fog történni, ha a kandidátusi, ill. az annak helyébe lépő fokozat odaítélése egyetemi hatáskörbe kerül. A tudomány doktora fokozat viszont szerintem is akadémiai minősítés maradjon. Ugyanakkor a kétféle akadémiai tagsági fokozatot össze kell vonni, hiszen a levelező tagság és a rendes tagság egymás mellett a gyakorlatban teljesen felesleges.

Az igényelt és várt autonómia megteremtése minden bizonnyal erősíteni fogja az egyetemek helyét a tudományos munkában, a tudományos élet szervezésében és irányításában is. Én elsősorban ezt várom tőle. Nyilvánvaló, hogy mindebből a már említett szakmai műhelyek – akár intézetekben, akár egyetemeken működnek – nem maradhatnak ki. Ma meghatározott erővonalak érvényesülnek a tudományos élet különböző szerveiben, pl. a szerkesztőségekben és a vezetői testületekben. Ez a helyzet egészségtelen, s éppen ezért meg kell szüntetni. Egyáltalán nem hízélgés akar lenni, de határozott véleményem az, hogy ha pl. az Aetas néhány fiatal munkatársát beemelnék az országos folyóiratok szerkesztőségeibe, akkor ez jótékonyan hatna a lapok elkényelmesedett szerkesztői gárdájának tevékenységére.

3. Úgy gondolom, hogy országos történészkongresszusra nincs szükség. Attól tartok, hogy az a jelenlegi állapotokat szentesítené a meglevő súlyos problémákkal együtt. Van azonban egy eretnek gondolatom. Érdemes lenne a vidéki kutatóknak azon gondolkodniuk, hogy saját érdekeik védelmében, azok megfelelő képvisellete számára nem lenne-e szükséges egy vidéki tudományos-szakmai szervezetet (mondjuk: Pannon Tudós Társaság néven)

létrehozni. E társaságnak lehetne egy Tudós Klubja, amelybe mindenki beke-
rülne, aki a magas szintű tudományos feltételeknek eleget tenne.

* * *

Pach Zsigmond Pál

MTA Történettudományi Intézet

Iskolák és irányzatok a történetírásban – persze érintkező fogalmak, de különböznek is egymástól. Az elsónél a személyes elem dominál: egy iskola-
teremtő személyiség közvetlen hatása hozza létre a közösséget. A másodiknál
már nem a szubjektív mozzanat áll előtérben, hanem a szemléleti és mód-
szertani megközelítés közössége vagy hasonlósága, ami személyes kapcsolat
nélkül is előállhat. – Hadd szóljak ezúttal néhány szót az elsőről, s nem álta-
lánosságban, hanem saját ifjúkori élményeimből kiindulva.

Amikor ötvenöt évvel ezelőtt, 1937 őszén fölvettek a budapesti egye-
tem bölcsészeti karára, a történelem–latin szakra, hamarosan egy jelentős ta-
náregyenység vonzáskörébe kerültem: Domanovszky Sándoréba. Túl volt már
hatvanadik születésnapján, de (néhány professzortársához hasonlóan) még-
sem átalotta, hogy személyesen tartson ún. forrásgyakorlatokat újdonsült
történéshallgatók számára. Az első órán egyetlen kérdést tett fel nekünk
(vagy tízen-tizenketten lehettünk): ki-ki hányasra érettségizett? No, nem tör-
ténelemből – tette hozzá –, az kevésbé érdekes, hanem latinból és németből.
E nyelvek megfelelő szintű ismerete nélkül ugyanis nem lehet magyar törté-
nelmet tanulni; s majdan tanítani. – Azután munkához láttunk. Anonymust
és Kézait olvastuk, hétről hétre, sorról sorra. Kezdtünk ismerkedni a közép-
kori latinsággal, a forráselemzés és forráskritika módszereivel; egyben bepil-
lantást nyerni professzorunk korábbi, nevezetesen krónikatanulmányainak
(1899–1907) problematikájába is.

Magunk is kérdezősködtünk persze személye és munkássága felől: fel-
sőbb éveseknél, doktoranduszoknál. Ezekből a beszélgetésekből és szakmai
olvasmányainkból hovatovább egy olyan tudós alakja bontakozott ki előt-
tünk, akit – később hallott műszóval – iskolateremtő személyiségnek nevez-
hetünk. Azé a pedagógusé, aki pályáját középiskolában kezdve, a diákokkal
való nap-napi érintkezésben olyan tanári attitűdöt alakított ki, amely egyszer-
re volt közvetlen és mértéktartó, vonzó és tiszteletet parancsoló. Azé a törté-
nészé, aki 1913-ban, Békefi Remig utódjaként a pesti bölcsészkar művelődés-
történeti tanszékére neveztetvén ki, természetesnek tartotta, hogy ne csak a
maga kutatói erejét fordítsa a középkori és kora újkori magyar gazdaságtörté-
net őt érdeklő kérdéseinek vizsgálatára, hanem érdemesnek talált hallgatói te-
hetségét és buzgalmát is. Amikor a hazai külkereskedelem múltja került fig-
yelmének előterébe, és egyes alapkérdések megvilágítása után (A harmincad-
vám eredete, 1916; Mázsaszekér, 1917) az északi relációt tette beható kuta-
tás tárgyává a szepesi városok árumegállító jogáról írt monográfiájában
(1922), tanítványai közül Pleidell Ambrust a nyugatra irányuló középkori
külkereskedelem (1925), Fekete Nagy Antalt a magyar–dalmát kereskedelem
(1926), Paulinyi Oszkárt a középkori magyar réztermelés és -kivitel tanulmá-
nyozására ösztönözte (1933). Amikor pedig egyéni kutatómunkájának javát

már József nádor iratainak feltárása kötötte le („pályamódosításának” tényezőit e helyütt nem elemezhetem), újabb, nem kevésbé fontos gazdaságtörténeti témakört tűzött ki disszertánsai elé: a magyar mezőgazdaság késő középkori–kora újkori századainak vizsgálatát. Hogy a Domanovszky által iniciált agrártörténeti kutatások milyen eredményekre vezettek 1930-tól kezdve, közismert. „Agrártörténetünk... mintegy varázsütésre, rövid hét esztendő alatt tizenkét értékes tanulmánnyal gazdagodott – írta 1937-ben a jeles tanítvány, Wellmann Imre, maga is szerzője az egyik disszertációnak –, melyek teljesen új világításba helyezték mezőgazdaságunk múltját.” „Ma már... főbb vonásaiban jól érzékelhetően áll előttünk az a hazánkra is kiterjedő kelet-európai agrárfejlődés, amelynek útját ... kisebb vagy nagyobb mértékben, úgy látszik, mindenütt megjárta a magyar nagybirtok.”*

„Varázsütés” – ez a metafora nyilván hozzásegíthet az iskolateremtő tudós egyéniség jellemzéséhez, a tudományos iskola létrejöttének megértéséhez. De hadd tegyem rögtön hozzá: a varázsütést igencsak prózai és nagyonis rendszeres munkafolyamat előzte meg, váltotta ki. Az elsőéves forrásgyakorlatok kemény munkája; a felsőbb évesek számára péntekenként 5-től 7-ig tartott szemináriumok, amelyeken szorongva adtuk elő kutatásaink első zsenyéit, s hallgattuk meg a professzor bíráló észrevételeit. (Válaszadásra nem volt sem szándék, sem lehetőség) Majd az egyéni beszélgetések, amelyeken már mód nyílt dolgozataink részletesebb taglalására és dialógusra is. Végül pedig a „varázsütés”: már tudniillik, ha az egyik beszélgetés során professzorunk megkérdezte valamelyiküinktől: vajon volna-e kedve a kolléga úrnak (kolleginának) szakdolgozatot, s ha jól megy, disszertációt írni nálam? – Így jött létre Domanovszky Sándor iskolája, eléggé különböző alkatú kutatókból, akiktől a professzor csak a tudományos szakszerűséget kívánta meg egyaránt, de szemléletüket nem akarta uniformizálni (aminthogy nem firtatta közéleti felfogásukat vagy származásukat sem).

Ki teremthet tehát iskolát a történetírásban (s bizonyára más tudományszakokban is)?

Az olyan tudós egyéniség, aki vitathatatlan szakmai tekintélynek örvend; aki nem sajnálja a fáradságot, hogy a kötelező órákon kívül is foglalkozzék hallgatóival, aki koherens teminti dolgozataik elolvasását a saját kutatásaitól elvont időnek; aki eszerint tematika szabatosan definiált részleteit „adja ki” tanítványainak, és ezzel lehetővé teszi, hogy szakkérdésekben egymással is kommunikáljanak. Aki időnként ellenőrzi munkájukat, de nem korlátozza önállóságukat. Aki mindezt nem rideg fensőbbbséggel, de nem is kedélyeskedő bizalmassággal cselekszi, hanem egy olyan emberi-pedagógiai aurával, amely, mint tudjuk, nagy formátumú tudósoknak sem mindig jut osztályrészüil. Végül, de nem utolsósorban: aki a felnövekvő új generációba nem riválist lát, hanem újabb stációk cölöpverőit a tudományos megismerés végeláthatatlan országútján.

Tisztelt Szerkesztőség!

Önökre és az AETAS olvasó közönségére bízom annak megítélését, helyt állanak-e azok az ismérvek, amelyekkel az iskolateremtő tudós szemé-

* Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, Bp., 1937, 673, 683. – A Domanovszky-iskola további munkálataira, a kutatás mai állására: Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 1991, 3. sz., 351–361; 4. sz., 406–409; 1992, 1. sz., 6–10; 2. sz., 145–154.

lyiségét, a történetírói iskola létrejöttének körülményeit körvonalazni próbáltam. Ha igen, nyilván nem tartózkodnám attól sem, hogy a fenti kritériumokat – amelyeket a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején szerzett tapasztalataimból vontam le – megkísérleljem a közelebbi múlt fejleményeinek felmérésére is alkalmazni.

Mínthogy pedig a közelebbi múlt az 1945 utáni évtizedeket jelenti, egy ilyen elemzés közvetlenül vezetne át a történetírói iskola kérdésétől a történetírói irányzat kérdéséhez: szemléleti és módszertani megközelítés problematikájához. S ezen belül, megkerülhetetlenül: a marxizmushoz való viszony kérdéséhez, a marxizmus szerepéhez történetírásunkban.

Ha a t. Szerkesztőség ezt a problémakört direkt formában is körkérésre bocsátaná – előbb-utóbb gondolom, amúgy is szembe kell nézni vele –, bizonyára sokunknak lenne hozzá mondaivalójuk.

A jelen körkérdés második pontjához pedig csak annyit: tudomány-
szakunk intézményrendszerének változtatásán, továbbfejlesztésén persze érdekes töprenkednünk. Ám óvni szeretnék attól, hogy az intézményi-szerkezeti átalakításoknak túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. Ismét saját tapasztalataim alapján mondom (ezeket már az 1945 utáni évtizedekben szereztem): túl sok időt-energiát fordítottunk a tudományszervezésre, a különféle reformok elképzeléseire; a hozadék nem állt arányban a befektetéssel. A szervezeti feltételeknél fontosabbak a személyiek; a tudományszervezésnek egyetlen funkciója van: minél több és jobb lehetőséget biztosítani a tudományos tevé-
tségek kibontakozására, az alkotó szakmai munkára.

Áll ez a körkérdés harmadik pontjára is. Nem vagyok biztos benne, hogy hazai történészkongresszusok sorozatos rendezése érdemlegesen előrevinné tudományágunk fejlődését. Vajon az ezzel járó sokrétű szervező munka nem menne-e éppen a szakmai munka rovására? (Kívált fiatalabb kollégáinknál, akikre ilyenkor a szervezés zöme szakszerűen hárul.) A nemzetközi történészkongresszusok tapasztalata sem egyértelmű; a kisebb, limitáltabb témájú konferenciáknak, vitauléseknek rendszerint több a tudományos hozadéka. – Kétségtelen persze, hogy az ötvenkenti nagy nemzetközi kongresszusok átfogó képet adnak (adhatnak) a történetírás fő trendjeiről és új jelenségeiről tudományágunk egyre differenciáltabb és szakosodottabb világában. Erre hazai keretek között is szükség volna. De vajon nem lenne-e célirányosabb, ha történelmi folyóirataink (amelyeknek igencsak szűk köre örvendetesen bővült az AETAS színrelépésével) időről-időre ilyen jellegű átfogó referátumokat bocsátanának közre, tájékoztatás és megvitatás céljából?

Jó munkát kívánok Önöknek az új esztendőben is.

Üdvözlettel:

Pach Zsigmond Pál

* * *

Niederhauser Emil

MTA Történettudományi Intézet

Ad 1. Azt hiszem, az első iskola, amely még a háború alatt kezdett kialakulni, Szabó István debreceni professzoré volt, tanítványai az agrártörténet és a parasztságtörténet terén igen színvonalas eredményeket értek el, persze

mostanára ez az iskola már eltűnőben van. Pach Zsigmond Pál több embert indított el a gazdaságtörténetírás útján, Berend T. Iván és Ránki György is sokat tevékenykedtek tanítványok nevelése terén is, Ránki kiszélesítve a tematikát a társadalomtörténet felé. Tehát bizonyos értelemben lehet egy gazdaság- és társadalomtörténeti iskoláról beszélni, amelyet a fenti három név fémjelez. H. Balázs Éva nagyszámú tanítványt nevelt fel, akik a korai újkor, elsőrendűen a 18. század politikai és eszmetörténetét dolgozzák fel. Legújabban R. Várkonyi Ágnes kezd egy 17. századi témákkal foglalkozó tanítványi gárdát kinevelni. Szegeden előbb Karácsonyi Béla, majd hamarosan Kristó Gyula tudott iskolát teremteni olyanokból, akik az utóbbi évtizedekben elhanyagolt középkort kutatják. Ezek az iskolák persze mind magyar történelemmel foglalkoznak. De ugyancsak Szegeden Wittman Tibor, majd korai halála után Anderle Ádám teremtett egy latin-amerikanista iskolát, olyan témákkal, amilyenek a régebbi magyar történetírásban ismeretlenek voltak. Persze Szabó Istvánét kivéve ezek mind csak formálódó iskolák, az 1945 utáni évtizedek nem voltak receptívek ilyen iskolák létrejötté irányában. De mindegyiktől még várható további fejlődés.

Irányzat annál több van a mai magyar történetírásban, ha nem is annyi, mint ahány politikai párt, de sok szempontból azok gyors osztódására emlékeztetnek. Itt van először is a dualizusból örökölt kuruc és labanc irányzat, ezek tovább éltetik a függetlenségi radikális és a realpolitikusan mérsékelt irányzat kettősségét. Talán meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy a két irányzat valamelyikébe mindegyik mai történész besorolható, még ha maguk ezt vissza is utasítanák. Végző, általános értékítéletekről van itt persze szó. Ez a két irányzat a marxizmus dominanciája idején is megvolt, már akkor nyíltan vitatkozott egymással, ami csak mutatja a magyar történetírás érettségét. Van azután egy ma markánsan megjelenő marxista irányzat, jórészt az egykori tudományos szocializmus tanszékek oktatóiból, hívei továbbra is a munkásmozgalom történetével foglalkoznak, nemcsak magyar, hanem egyetemes vonatkozásban is. Van nemzedéki alapú szervezkedés is a Hajnal István Körben csoportosulók soraiban, ez persze némiképp tematikus irányzat is, mert a modern szempontú társadalomtörténetet műveli elsősorban, és némi lenézéssel kezeli az idősebb generációt, amely a politikai történet témái mellett kötött ki. Vannak azután témák vagy korszakok szerint alakuló, olykor már szervezkedő csoportok. A középkorkutatóké az egyik, amelyek szigorú céhes elzárkózással különül el más korok művelőitől. De majdnem ilyen elzárkózás jellemző már a korai újkor (16–18. század) művelőire is. A társadalomtörténeti kutatást már említettem. De van olyan laza csoport is, amelyik diplomáciatörténettel foglalkozik, részben a 19. századdal, hagyományos módon, részben a legújabb koral, a második világháborútól napjainkig. Ma már létjogosultságot kapott az az irányzat is, amely az 1956-os forradalom egyelőre kimeríthetetlennek látszó témakörét vizsgálja. A dolog természeténél fogva nehezen választható el attól a szűkebb körtől, amely az 1945 óta eltelt évtizedek történetével foglalkozik, egyre sikeresebben, ahogy levéltári anyagok hozzáférhetőkké válnak. És itt van még a magyarságkutatás, a szomszéd országokbeli magyarok vonatkozásában igazán divatos téma, de sajnos az egykori magyarországi nemzetiségek és a nemzetiségi kérdés kuta-

tása csak néhány egyén ügye, mert ez manapság nem divatos téma. Nyilván nevelésügyi kísérlet volna ezeket az irányzatokat szociológiai alapon elkülöníteni. A kuruc-labanc, a marxista és a nemzedéki ihletésű irányzatok mellett zömmel tematikai különbségekről van szó, s ez a szakmában mindig is természetes volt, csak a mai elzárkózásra érdemes felfigyelni, mint véleményem szerint káros jelenségre. Nem harc folyik az irányzatok között, hanem a kölcsönös érdektelenség falai húzódnak köztük.

Ad 2. Bizonyára nagyon konzervatívnak látszom, ha azt mondom, hogy nem látok alapvető változásokat szükségesnek. Manapság (megint csak) divatos az akadémiai kutatóintézeteket bírálni azon az alapon, hogy azok feleslegesen duplazzák meg a teendőket. Senki sem gondol arra, hogy ma öt (vagy talán hét) bölcsészkar van Magyarországon, nem is beszélve a tanárképző főiskolákról, s ezekben ugyancsak párhuzamos kutatások folynak, tehát nem duplázásról, hanem sokszorosodásról kellene beszélni. De egy olyan világban, amelynek egyik szent jelszava a verseny, miért volna ez baj. Az intézetek kutatói egyébként nagy számban vesznek részt az egyetemi oktatásban, tehát nem vonulnak a kutatás elefántcsonttornyába. S hogy emiatt – és ezernyi egyéb elfoglaltság miatt – kevesebb idejük jut a kutatásra? Ez eddig senkinek sem okozott fejfájást.

Az egyesületek vonatkozásában volna teendő. A dualizmus korában számos megyének, sőt városnak volt saját történelmi társulata. Manapság a Magyar Történelmi Társulat is alig kelt visszhangot, ezt mutatja legutóbb a 125 éves fennállása alkalmából szervezett tudományos ülészak iránti, viszonylag nagyon csekély érdeklődés. Talán a vidéki akadémiai bizottságok, amelyek legújabbban megyékben is alakulnak, hozhatnak némi változást. Persze ez is, mint végeredményben minden, pénzkérdés. A pártállamnak, régebben, volt pénze a felülről szervezett testületek éltetésére. Manapság ez a pénz hiányzik. S a közeljövőben nem is látszik lehetőség a javulásra. Ezen a téren egyelőre elég volna, ha a Történelmi Társulatba lehetne életet lehelni.

Végül, ami a folyóiratokat illeti, úgy tűnik, elég van (népszerű ismeretterjesztőből is már van kettő), nem hiszem, hogy ezeknek a számát kellene szaporítani, akár tematikus alapon (tehát mondjuk új folyóirat a társadalomtörténeti kutatásokra.). Ma a meglévő folyóiratok fenntartására és üzemeltetésére, vagyis a színvonalas tanulmányokkal való ellátásukra kellene koncentrálni. Néhány évre ez is elég kemény feladat.

Ad 3. Minthogy 1885-ben volt az első, 1953-ban, Sztálin halála után, de még nagyon sztálinista szellemben (külföldieket csak a szocialista országokból hívtak) a második, igazán itt volna az ideje ma egy újabb kongresszus megtartásának, amely csakugyan összefogná a szakma minden művelőjét. (Hogy személyes animozitások ezt mennyire tennék lehetővé, vagy hiúsítanák meg, ez további kérdés.) Adva volna az is, hogy ezt a kongresszust a Történelmi Társulat szervezze meg, mint a szakma legátfogóbb intézménye. Kívánatos volna, hogy ez ne egymás sarkában loholó előadások együttese legyen. Nyilvánvaló, egy ilyen kongresszus feladata az lehetne, hogy felmérje az 1945 óta megtett utat, a pártállami korszak negatívumait és pozitívumait (mert ilyenek is voltak, nem is csekély számban, igaz, sokszor a hatalom ellenében). Ideálisnak azt tartanám, ha két, legfeljebb három előadás hangzana

el, s minél több idő jutna a spontán vitára. Egy előadás mérhetné fel az 1945–56 közti korszakot, egy az 1957–89 közöttit, és egy harmadik a tanulságok alapján a teendőket. És utána jöjjön minél több hozzászólás, a legkülönbözőbb oldalokról és a legváltozatosabb témákról. Ha a résztvevők tudnák, hogy számítanak véleményükre, bizonyos volna elegendő hozzászóló. Végül is, minden új rendszer magával szokta hozni, hogy a múlt ilyesfajta felmérése és az új teendők kijelölése végbemenjen. A szakma mai képviselőinek van elég tapasztalatuk ahhoz, hogy a jövő kijelölése ne fulladjon bele irreális elképzelésekbe és nagyon a részletekre figyelő egyénieskedésbe. Talán még van a szakmában annyi érdeklődés, hogy egy ilyen kongresszus összehívását meg lehetne kockáztatni. Csak nehogy a pénzkérdés legyen megint az akadály.

* * *

Várdy Béla Duquesne University Pittsburgh, Pennsylvania, USA

A magyar történettudomány mai helyzetét fölmérni nem könnyű feladat, még annak sem, aki Magyarországon él és mint céhbeli történész szinte mindennapi kapcsolatban van a hazai történettudomány ideológiai és metodológiai hullámzásaival, valamint annak jeles és kevésbé jeles képviselőivel. A világ másik oldaláról nézve ez a föladat még nehezebb és még kevésbé megoldható. Ebből a távolságból ugyanis képtelenség belátni ennek a tudománynak magyarországi belső hullámzásaiba, és szinte lehetetlen fölfogni kisebb-nagyobb gyöngéit és erősségeit, eredményeit és feladatait, irányzatait és ideológiai csoportosulásait, valamint a többnyire eszei fölfogáskülönbségként aposztrofált személyi ellentéteit.

Ennek a távolságnak természetesen megvannak a jó oldalai is. Ezek között szerepel a nagyobb átlátási lehetőség, a múltbeli kötelező ideológiai hűség hiánya, a személyi viszonyokból fakadó elfogultság nemléte és az egzisztenciális tényezők szerepének teljes kiküszöbölése.

Az idő rövidege miatt tulajdonképpen nincs lehetőség hosszabban elgondolkodni az elém tett feladatokon. Ennek következtében csupán egypár kiforrotlan gondolatot vetek papírra.

Iskolák és irányzatok

Az első kérdésre, hogy vannak-e iskolák és irányzatok a mai magyar történetírásban, szerintem igennel, de csakis egy föltételes „igen”-nel kell válaszolnom. Ugyanakkor azonban külön kell választanom az „iskolákat” és az „ideológiai irányzatokat”.

Ideológiai irányzat az 1948 utáni Magyarországon csak egy volt: a marxizmus. Az azon belül észlelhető különbség tehát csakis a marxizmusnak a történészek általi alkalmazásában volt. Ebben a vonatkozásban föltétlenül meg kell különböztetnünk egymástól a vulgár-marxizmus (kb. 1948–1962), az átmeneti-marxizmus (1960-as és 1970-es évek), valamint a liberál-marxizmus korát (1980-as évek), illetve az ezen korokon belül írt munkákat. De még ezen túlmenve is, szintén különbséget kell tennünk a politikailag telített kortörténeti és munkásmozgalmi művek és a korábbi századokkal foglalkozó

munkák, valamint az ideológiailag telített szintézisek és egyetemi tankönyvek, illetve a tudományos részletmonográfiák között.

Ami az ún. „iskolákat” illeti, ezek szerintem szintén léteztek, azonban – épp a marxizmus négy évtizedes egyeduralma következtében – nem hasonlíthatók az oly önálló ideológiákkal rendelkező 1945 előtti iskolákhoz, mint például a Szekfű-féle szellemtörténeti vagy a Mályusz-féle népiségtörténeti iskola. Az ilyen „iskolák” lényegében minden korban egy-egy jeles egyénhez és azok epigonjai működéséhez kötődnek. De mivel a világháború előtt ezeknek az iskoláknak nem kellett igazodniuk egy fölülről rájuk oktrojált ideológiához, jobban kiszélesedhettek és átfogóbbá válhattak. A második világháború után az ilyen „kiszélesedés” lehetőségét a marxizmus egyeduralma eleve elvágta. Ennek következtében 1945, illetve 1948 után az ilyen „iskolák” csak kis számban és csakis a marxizmus mindent átfogó köpönyege alatt, egy-egy egyetemen működő szakember egyéni kutatói és oktatói működése árnyékában jöhettek létre és működhettek. A tudományos kutatásnak és oktatásnak a szovjet mintára történt szétválasztása következtében azonban a legjobb szakemberek egyrészt egyszerűen elválták az iskola-alapítás lehetőségétől.

Az egyik legjelesebb ilyen kategóriába tartozó és a fönti feltételek mellett kifejlődött „iskola” éppen Szegeden alakult ki Kristó Gyula vezetése alatt, aki az elmúlt három évtized folyamán Magyarország egyik legnívósabb középkortudományi központját hozta létre. Ehhez hasonló „iskola” nem jött létre sem Debrecenben, sem Pécsen, de még Budapesten sem. Az utóbbi esetben főleg azért nem, mert a legjobb budapesti középkorkutatók nem az egyetemen, hanem az akadémiai kutatóintézetekben működtek. Így tehát Budapesten még az oly neves középkorkutatók is, mint Györffy György és a korán elhalt Szűcs Jenő sem kerültek soha olyan helyzetbe, hogy „iskolát” alapíthassanak. Ennek következtében aztán a budapesti középkor-oktatás főleg oly emberek kezébe került, akik – minden egyéni tehetségük mellett is – nem tudtak vagy nem akartak „iskolát” létrehozni.

Innen nézve, a budapesti – és közvetve a vidéki – történészek működésére az a tény is rányomta a bélyegét, hogy az előbbieik közül igen sokan magukban hordozták és hordozzák azt a tipikus magyar betegséget, amit orvosi nyelven talán budapestitisznek lehetne nevezni, s amely lényegében egyenlő az ún. „vidék” és a „vidéki tudományos eredmények” lekezelésével. Ez a betegség nem új, tehát nem a második világháború utáni jelenség, hisz szakmai vitáiban még a különben nagyvonalú Szekfű Gyula is úgy emlékezett meg valamikor a debreceni Rugonfalvi Kiss Istvánról – aki persze valóban nem Szekfű klasszisába való volt –, hogy az csak egy „vidéki egyetemi tanár.” Ennek a budapestitisznek közvetlen és közvetett hatása volt az, hogy a „vidéki iskolák” tudományos eredményeit Budapesten nem vagy csak alig-alig vették figyelembe. Ennek következtében ezek az eredmények nem is igen kerültek be a köztudatba, vagy legalábbis nem olyannyira, mint megérdemelték volna. S ez a megállapítás sokszorosán vonatkozik ezen eredmények nyugati nyelveken történő külföldi népszerűsítésére, amely folyamat teljesen Budapest monopóliumává vált, sőt még ma is az. A helyi jellegű vagy a vidéki „házi” kiadványokban történt publikálásuk esetében ugyanis ezek legtöbb-

ször még akkor sem jutottak és jutnak el a külföldi tudományos központokba, amikor azok angolul, németül vagy franciául jelentek és jelennek meg.

Egy másik ilyen második világháború utáni „iskola”-alapítás példája a budapesti Pach–Berend–Ránki-féle „gazdaságtörténeti iskola”, amely – főleg az első időkben – már jellegénél fogva is sokkal jobban kötődött az uralkodó marxista ideológiához, mint mondjuk a Kristó-féle szegedi „középkortudományi iskola”. Ez az ideológiai kötődés azonban idővel mindinkább meglazult. Történt ez pedig elsősorban Ránki György Nyugat-felé fordulása következtében, aki a három „alapító” közül elsőként lépett rá a nyugati liberális gazdaságtörténeti vonalra, s ugyancsak elsőként vetette le önmagáról s követőiről a marxista köpönyeget.

Szerintem a jelenlegi poszt-marxista helyzetnek az ideológiai és metodológiai fölmérése és jellemzése igen nehéz feladat, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert ma szinte minden valamirevaló történész az átorientálódással és új utak keresésével van elfoglalva. Ez persze kevésbé vonatkozik a nyugati történetfölfogás oly jeles hazai képviselőjére, mint Hanák Péter, aki önmagában már az ötvenes évek végén fölszámolta a marxizmushoz való ragaszkodását, s aki azóta mindinkább rálépett a Huszadik Század és köre által képviselt nyugati-nemzeti-liberális vonalra. Azonban a hazai történetírás még ily neves képviselőinek is le kell szokniuk az egyes régi reflexekről, és hozzá kell igazodniuk az új realitásokhoz.

E kaotikus helyzet és általános útkeresés ellenére azért már most is fölfedezhető a hazai történetírásban azok az irányok és tendenciák, amelyek kísértetiesen hasonlítanak az egyes második világháború előtti irányzatokhoz. A sajnálatosan újból előbukkant népi-urbánus vita mellékhatásaként például ismét megjelent mind a Thaly Kálmán és később Rugonfalvi Kiss István által képviselt „nemzeti romantikus”, mind pedig a reform-kommunista gyökerekkel is rendelkező „nyugati liberális” történetírás – illetve ezeknek egyéneként változó nivósabb vagy kevésbé nivós változata. Ugyanakkor, elsősorban régi munkák újryomása következtében, potenciálisan szintén jelen van egy feltucat egyéb irányzat is, beleértve Szekfü-féle szellemtörténeti, a Domanovszky-féle művelődéstörténeti, valamint az Eckhart-féle jogtörténeti iskolát is.

A nyolcvanas évek lazulása eredményeként ugyancsak megjelentek a Fejérpataky–Áldásy–Szentpétery és követőik nevéhez fűződő oly ezoterikusnak vélt történeti segédtudományok is, mint például a családtörténet/genealógia, írástörténet/paleográfia, címertan/heraldika, éremtan/numizmatika, felirattan/epigráfia, pecséttan/szfragisztika, oklevéltan/diplomatika stb. A világháború után ezek vagy teljesen ki lettek irtva, vagy legalábbis erősen meg lettek nyirbálva. Talán az egyetlen segédtudomány, amely az elmúlt három-négy évtized folyamán virágzott Magyarországon, a historiográfia volt, amelynek oly jeles képviselői támadtak és működnek még ma is, mint például Várkonyi Ágnes, Gunst Péter és Glatz Ferenc.

Az elkövetkezendő néhány év folyamán a nagy megrázkódtatáson átment magyar történettudomány kétségtelenül ismét megtalálja önmagát. Az állam ideológiai monopóliumának megszűntével több új irányzat és iskola teremtődik majd. Szemben a világháború előtti gyakorlattal azonban – részben marxista tradíciók és részben nyugati hatások alapján – véleményem

szerint a hangsúly továbbra is a jelenkortörténeten lesz. De a kutatandó és megírandó témák megváltoznak. A paraszt forradalmak, munkásmozgalmak és pártesemények helyét átveszi majd a feminizmus, a néppszichológia és a rendellenes jelenségek (pl. homoszexualitás) megtárgyalása – amely mind az ún. „alkalmazott történelem” [= applied history] metodikája alapján lesz föltálva.

Ugyanakkor azonban – a kelet-közép-európai kisnemzettudat hiányérzékétől hajtva – ugyancsak visszatér a romantikusan megírt, önkielégülést kereső és múltat idealizáló „nemzeti történetírás” is. Azt azonban kétlem, hogy ez a történeti irány oly kritikátlan és nívótlan formában jelenik majd meg, mint például a kisebbségi komplexustól [= inferiority complex-től] szenvedő román és a szlovák történetírás.

A szükséges változások

Az 1990-es évekre a magyar történettudománynak még a marxizmus összeomlása nélkül is átszervezésre és átorientálódásra lett volna szüksége. Ma ez az átszervezés még fontosabb s szerintem elkerülhetetlen. A rövidség kedvéért ezeket a szükséges változásokat pontokba szedem.

1. A tudományos kutatás és az egyetemi oktatás szovjet hatásra történt szétválasztását szerintem meg kell szüntetni. Nemcsak azért, mert ez a rendszer nem egyezik sem a nagyrészt német tudományosságra alapozott magyar tradíciókkal, sem pedig a jelenlegi nyugati gyakorlattal, hanem azért is, mert ez a szétválasztás a tudomány szempontjából egészségtelen. Egyrészt degradálja az egyetemi oktatás tudományos nívóját, másrészt pedig sok „iskolateremtő” tehetséget von el az oktatástól. Nagyon jól tudom, hogy ennek a szétválasztásnak a megszüntetése nem egyszerű feladat, hisz ilyen változások alkalmával mindig egzisztenciák és évtizedek alatt kiharcolt tudományos és társadalmi pozíciók forognak kockán. Azonban a Nyugathoz való fölzárkózás igénye elkerülhetetlenné teszi, hogy a magyar egyetemek ismét valóban „tudományegyetemek” legyenek, s hogy ennek következtében nemcsak tanárképzésre, hanem tudósképzésre is föl legyenek jogosítva. A tudósképzés viszont megköveteli a tudományos kutatómunkát, amit a jelen helyzetben a hazai egyetemek csak igen szűk keretek között folytathatnak.

2. Magyarországot s azon belül a történettudományt ki kell gyógyítani a korábban budapestitisz néven említett betegségből. Magyarország már a dualista kor gazdasági fejlődése következtében is egy egyközpontú országgá változott. Trianon óta azonban egy valóságos vízfejű ország lett. Minden Budapestre koncentrálnak, minden érték oda van fölhalmozva, s ami pedig nincs ott, az akármilyen értékes is, a gyakorlatban alig-alig jön számításba. Egypár évvel ezelőtt még olyan helyzettel álltam szemben, hogy ha meg akartam hívni valakit Szegedről vagy Debrecenből, akkor előtte kénytelen voltam valakit meghívni Budapestre is, mert különben a „vízfej” mindent szabotált. Abban az időben ugyancsak szemben találtam magam egy olyan helyzettel is, amelyben egy általam meghívott budapesti kolléga nem volt hajlandó belenézni egy „vidéki” kolléga épp akkor érkezett és teljesen az ő témájába vágó jeles munkájába, egyszerűen azért, mert az a kötet „onnan” és „attól” érkezett. A kért véleménynyilvánítást azzal hátrította el, hogy ő bizony

attól az embertől nem olvas semmit, mert annak nincs értelmes mondani-
valója. Ez a különben igen neves történész a budapestitiznek egy igen előre-
haladott állapotától szenvedett.

Mennyire más a helyzet például Németországban, Olaszországban, Angliában vagy az Egyesült Államokban, ahol a legjelesebb egyetemek jelentős része viszonylag kis egyetemi városokban van elhelyezve. Gondoljunk csak a német Freiburgra, Göttingára, Heidelbergre, Erlangenre vagy Jenára, az olasz Bolognára, Páduára vagy Pisára, az angol Cambridge-re vagy Oxfordra, valamint az amerikai Cornellre, Stanfordinra, Duke-ra, Princetonra vagy Yale-re. A Harvardot csak azért nem említtem, mert a huszadik századi urbanizáció következtében az évszázadokig kis egyetemi városként létező amerikai Cambridge-t már lényegében elnyelte a közben behemót metropolisszá nőtt Boston. Ilyen nivójú egyetemekkel például sem London, sem Washington nem rendelkezik. Sőt még a tízmilliós New York városának is csak egyetlen olyan egyeteme van – Columbia University –, amely nagyjából megüti azt a nivót, amit a mindössze tizenkétezer lakosú Princeton városában levő Princeton University, a harmincezer lakosú Ithacában levő Cornell University, az ötvenötezer lakosú Palo Altóban fekvő Stanford University, valamint a százezer lakosú Durham városában levő Duke University. Ha egy kétszázötven milliós szuperhatalom megengedheti önmagának az ilyen fokú és nivójú decentralizálást, miért nem teheti meg ugyanezt a tíz és fél milliós Magyarország? Miért kell mindent Budapestre koncentrálni, s miért kell minden nem-budapesti eredményt lekezelően „vidékinék” nevezni és másodosztályúvá degradálni?

3. A történettudományt – főleg a nagyközönség részére szánt összefoglaló és népszerűsítő munkákban – élvezhetővé kell tenni:

(a) Részben azért, hogy az „embert” és az „életet” vissza kell helyezni a történelembe. Tehát Szent István korát nem holmi élettelen gazdasági és társadalmi trendek és mozgalmak alapján, hanem a korabeli személyek életén és működésén keresztül kell tárgyalni.

(b) Részben azért, hogy meg kell tisztítani az írott történelmet mind az ideológiai, mind a szakmai zsargontól. Én még az általam igen nagyra becsült népszerűsítő célú História című folyóiratban is találtam olyan nyelvezettel megírt cikket, amit félúton leraktam, mert még történész létemre sem voltam hajlandó átküzdeni magamat az élvezhetetlen stílusba kevert zsargonhalmazon.

(c) Részben azért, hogy a nagyközönséget be kell vonni a történészek munkájába, főleg a helytörténet területén, ahová az érdeklődő amatőröket is be lehet szervezni.

4. Sok egyéb humán orientációjú szaktudós mellett a történészeknek is el kell fogadniuk azt a nehezen megemészthető, de kikerülhetetlen ténnyt, hogy a piacgazdaság bevonulásával és megszilárdulásával az állami szubvenciók kora lejárt. Tehát – tetszik vagy nem – ezentúl a történészeknek is figyelembe kell venniük a piac igényeit. Egyben igyekezniük kell a magyar társadalomban is kifejleszteni az Amerikában már igen jól működő privát filantropiát, illetve a humán tudományoknak általa történt támogatását.

Átfogó történéskongresszus megrendezése

A jelen zavaros helyzetben, amikor mind a történettudomány, mind pedig a szakma jeles képviselői keresik a megfelelő kiutat a rendszerváltozással járó bizonytalanságból, bizonyára hasznos lenne egy az egész „tudományterületet átfogó történéskongresszus” megrendezése. Azonban, éppen a főtí tényezők alapján, ha egy ilyen kongresszus megrendezésére sor kerül, az lehetőleg ne Budapesten legyen (mert akkor ismét csak a budapesti perspektíva kerül föltálasásra), s a főelőadók ne csak a Magyarországon megszokott pillanatnyi társadalmi pozíciók betöltése és szakmai presztizs alapján legyenek kiválasztva. Egy ember ugyanis, aki beleszokott egy társadalmi vagy tudományos rendszerbe – amelynek rövidebb vagy hosszabb ideig haszonélvezője is volt – tulajdonképpen már képtelen új megoldásokkal előjönni. Az új gondolatok, az új megoldások általában a perifériákon élők és dolgozók soraiban születnek meg.

Az előadók között tehát a magyar történésgárda egész spektruma képviselve legyen. Szerepeljen ott egy-két budapesti és külföldi „nagyfej”, de ugyanakkor legyenek képviselve a vidéki egyetemek és egyéb regionális kutatási központok (könyvtárak, múzeumok, főiskolák, jobb középiskolák stb.), a leszakított területek különböző korú és eredményű történései, valamint a külföldön szétszórt magyar történésgárda képviselői is.

Legyen egypár plenáris főelőadás a főtí csoportok képviselőinek a tolalából. Ugyanakkor legyen sok specializált kerekasztal-konferencia is az egyes témakörökben.

A plenáris előadásokkal kapcsolatban még csupán annyit, hogy a rendezőknek azt is figyelembe kell venniük, hogy gyakorlatban nincs olyan közös jelenség, hogy „kisebbségi magyar” és „nyugati magyar”. Egészen más a helyzete egy szlovéniai magyar történéznek, mint például a Funár-i diktatúra alatt szenvedő kolozsvárinak. S ugyanez vonatkozik a nyugatiakra is. Egy amerikai-magyar történéznek talán kevesebb közös ügye van egy angliai-magyar vagy egy ausztrál-magyar történéssel, mint egy hazai magyar kollégával. És ez nem föltétlenül abból fakad, hogy a nyugati világban is megvannak a kulturális, életstílusbeli és szakmai különbségek, hanem talán elsősorban abból a tényből, hogy míg az ilyen amerikai-magyar gyakran megfordul Magyarországon, addig Angliában ritkán, s Ausztráliába pedig talán sohasem megy. De ettől továbblmelve, Amerika viszonylatában a rendezőknek még azt is figyelembe kell venniük, hogy egy oly kontinens-méretű országban, mint az Egyesült Államok, egész más helyzettel és problémakörrel áll szembe a New York-i Columbia University-n tanító, a bloomingtoni Indiana University-n előadó, a pittsburghi Duquesne University-n működő, illetve az Eric-i Ganon University-n funkcionáló történész; nem is beszélve azokról, akik, tegyük föl, a Sommerville-i Somerset Community College-ban tanítanak.

Hogy e különbségre csak egy konkrét példával szolgáljak: Amikor múlt évben elolvastam Henry Rosovsky: *The University. An Owner's Manual* (Az egyetem. Tulajdonosok kézikönyve) című 1990-ben megjelent jeles kötetét a nemzetközi hírű és nivójú Harvard Egyetem működéséről, akkor azt mondtam magamban: „Ez mind nagyon szép, azonban ebből én semmit sem tudok használni. Egyszerűen azért, mert a Harvard belső ügyei és problémái

olyan jellegűek, amit az ember csak ott, illetve egypár Harvardhoz hasonló – Nobel-díjasokkal teltett és mintegy másfél milliárd dollár évi költségvetéssel „küszködő” – egyetemen lehet érzékelni.” A legtöbb amerikai–magyar történész és hungarológus azonban nem a Harvardon – sem a Stanfordon, Cornellén, Princetnonon vagy Yale-en – tanít, hanem azoktól lényegesen kevésbé illusztris egyetemeken és főiskolákon. Ennek következtében helyzetük és lehetőségük is más. Ugyancsak más az egyetemük „klientúrája” – illetve diákjaik társadalmi, nemzetiségi és gazdasági háttere, valamint szellemi adottsága, érdeklődési köre és fölkészültsége. Tehát más problémákkal állnak szemben, s ennek következtében a világot, saját helyzetüket és a szakmát is más perspektívából szemlélik. Ezeket a különbségeket a tervezett konferencia rendezői-nek is figyelembe kell venniük.

Utóhang

Mindent összevetve, a magyar történettudomány sok hasonlóságot és sok különbséget mutat föl az észak-amerikai magyar történettudomány helyzetével. Hasonló abban, hogy nagyon érzi a humanisztika és társadalomtudományok mindinkább mostoha helyzetét és az e mostoha helyzetből fakadó pénztelenséget. Ugyanakkor más is, mert az észak-amerikai magyar történettudománnyal ellentétben, sokkal nagyobb ideológiai és szervezeti káosszal néz szembe. S mindezt lényegesen nehezebb anyagi körülmények között kell megoldania. Örülnék, ha jelen írásom valamelyest hozzájárulna e problémakör megtárgyalásához, illetve jövőbeli megoldásához.

Történetírás Nagy-Britanniában

Beszélgetés R. J. W. Evansszel,
az *English Historical Review* társszerkesztőjével

R. J. W. Evans 1943-ban született Angliában, egyetemi tanulmányait a cambridge-i Jesus College-ban végezte 1962–1968 között. 1968-tól Oxfordban a Brasenose College tanára, emellett jelenleg az oxfordi egyetem professzora, fő kutatási területe Közép- és Kelet-Európa modern kori története, ezen belül a Habsburg-birodalom újkori története. Beszél német, francia, cseh és magyar nyelven. Megjelent önálló kötetei: *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612.* Clarendon P. Oxford, 1973.; *The Wechsel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627.* Past Present Soc. Oxford, 1975.; *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. An Interpretation.* Clarendon P. Oxford, 1979. – átdolgozott kiadása 1991-ben jelent meg. Jelenleg Magyarország 1740–1945 közötti történetét összefoglaló angol nyelvű kötet megírásán dolgozik, mely az *Oxford History of Modern Europe* című sorozat keretében fog megjelenni. 1985 óta az *English Historical Review* című folyóirat szerkesztője.

Léteznek-e iskolák, s ha igen, melyek azok a jelenlegi angol történetírásban?

Kétségtől eltekintve léteznek iskolák, de ez nem annyira jellemző, mint például Franciaországban az *Annales* és nem *Annales*-isták közötti különbség vagy Amerikában a feministák határozott elkülönülése. Vannak egyes intézmények, melyek bizonyos mértékben iskolát alkotnak. Tematika szerint a kultúr-történeti irányultság vagy a hagyományos politikátörténet tekinthető külön iskolának. Létezik például egy irányzat, mely elsősorban múlt századi témákra koncentrálna, s mely szerint csak a magas politikában lejátszódott események az érdekesek, az első számú politikai szereplők és az ő ideológiájuk, a társadalom, a pártok vagy a közélet pedig teljesen lényegtelen. Ez az irányzat a cambridge-i Peterhouse College-hoz kötődik, elsősorban Maurice Cowlinghoz. Persze vannak olyan kutatók, akik ott kezdtek, azután máshová mentek dolgozni, ilyen értelemben ez az irányzat sem csak egy intézményhez tartozik. Talán inkább egyes kutató egyéniségek nevezhetők meg mint bizonyos csoportképződés centrumai.

A legfontosabb tényező persze az, hogy a legtöbb történész – a skóciaiakon kívül – vagy Oxfordban vagy Cambridge-ben végzett. Természetesen Oxfordban is – mint egy nagyon nagy intézményben – sok történész található, nagyon különböző véleményekkel még egy kollégiumon belül is. De akik itt végeztek, azoknál meg lehet figyelni bizonyos közös vonásokat. Oxford és Cambridge történész képzése között lehet, hogy a múltban voltak különbségek, a XVI. században például Cambridge sokkal puritánabb volt, a két egyetem szokásai és hagyományai némileg különböznek, de jelenleg ez a különbség nem markáns.

Igazából a kutatott témákban figyelhető meg különbség az angol történetírásán belül, s nem a módszerekben. Érdekes módon inkább a külföldi, tehát nem brit történeti témákra vonatkozóan lehet bizonyos iskolákat elkülöníteni, például a nagy francia forradalommal kapcsolatban igen jól elhatárolható Cobban véleménye, aki megkérdőjelezte azt a francia koncepciót, hogy a forradalmat társadalmi erőkhöz, a burzsoáziához lehet kötni. Ezenkívül létezett egy igen erős marxista iskola, amely az 1950-es és 1960-as években élte virágkorát, nagy egyéniségek, például Christopher Hill vagy Eric Hobsbawm neve fémjelzi ezt a csoportot, de éppen azért, mert egyes egyéniségekhez kapcsolódott, az ő nyomukban, ő utánuk nem marad erős marxista áramlat. Effelé hatott az is, hogy az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején megváltozott az egész politikai és szellemi légkör Angliában is.

Mennyire beszélhetünk önálló arculattal rendelkező skót vagy walesi történetírásról?

Nemigen. Ami a skót történetírásban egyedí, az kimondottan Skócia történetéhez kapcsolódik. Nagyon sok angol történész él Skóciában és fordítva is, például a skót történeti kutatások egyik legnagyobb alakja, Christopher Smout angol, de Skóciában él. A walesi történetírás nagy korszerűsítője, Kenneth Morgan walesiül beszélő, de Londonban élő családból származik. Ugyanez a helyzet az ír történetírás esetében is, elsősorban a nemzeti történelem az, amelyre koncentrálnak.

Egy kis nemzet esetében természetesen sokkal könnyebb elkülöníteni a nemzeti történelmet és az egyetemes történelmet, mint Anglia esetében. De talán így is megfogalmazható az a kérdés, hogy az angol historiográfián belül milyen a nemzeti történeti és egyetemes történeti kutatások aránya, a kutatások mennyire koncentrálnának angol, illetve brit történelmi témák köré?

Az a gyanúm, hogy a szűken értelmezett nemzeti történelem aránya alacsonyabb, mint másutt. Talán éppen azért, mert ellentétben Franciaországgal, mely a kontinens fejlődési irányát igencsak meghatározta, az angol fejlődés mindig egy kicsit más volt, ezért azt mindig össze kell hasonlítani, viszonyítani kell. Ezért Franciaországon belül – bár sokan úgy gondolják, hogy egyetemes történetet művelnek – a francia történeti témák az uralkodók. Itt más a helyzet, kevésbé érvényesül a brit vagy az angol központú szemlélet, nem létezik például Oxfordban sem egy külön brit történeti tanszék, ami kívülről nézve furcsa lehet. Persze a Commonwealth-en belüli népek, kultúrák története egyfajta brit történet, ebből a szempontból nehéz is lenne különválasztani a nemzeti és a világtörténetet.

Milyen intézmények alkotják a történeti kutatások bázisát?

Itt az alapintézmény egyértelműen az egyetem, más alig van. A nagy egyetemeken belül persze vannak, akik inkább tanítanak, illetve inkább csak kutatnak, de nem lehet éles különbségeket tenni. Léteznek külön kutatóintézmények is, például az Institute of Historical Research, amely a londoni egyetemhez tartozik, valami csekély állami szubvenciót is kap, de tagjainak

többsége másodállásban tölti be posztját. Azon kívül létezik például a Wellcome Institute, amely egy gyógyszergyáros magánalapítványi intézménye, Oxfordban, Londonban és máshol is vannak intézeteik, amelyek orvostörténeti kutatásokra koncentrálnak. Továbbá Londonban található egy kisebb intézet, amely egyfajta „business history” kutatásokat folytat, kereskedelmi és ipari cégek történetével foglalkozik. De a „business history” inkább Amerikában jelentős, itt nem annyira áll az érdeklődés előterében.

Azután szót kell ejtenünk az akadémiáról, a British Academyról, amelynek azonban nemigen van sok pénze a kutatások finanszírozására. Új elem most az, hogy az akadémia átvette a kormányzattól a posztgraduális diákok ösztöndíjazási rendszerének működtetését, de ez főleg adminisztratív feladat. Nincsenek külön akadémiai intézetek, de az akadémiának van néhány vállalkozása, mint például Jeremy Bentham levelezésének kiadása, ezeket a feladatokat kisebb kutatócsoportok végzik néhány évig, majd új programokat indítanak be új emberekkel. Ezen kívül másra nincs pénz, hiszen az akadémia csak annyiban tud működni, amennyi pénzt, s ez nem sok, az államtól kap, illetve a tagok tagsági díjával rendelkezik. Az akadémia legfontosabb tevékenysége tulajdonképpen saját tagjainak a megválasztása. Az akadémiai tagság jelent valamiféle presztizst, de nem akkorát, mint a természettudományoknál a Royal Society tagja lenni, mivel ez utóbbi a XVII. században jött létre, míg a British Academy csak 1902-ben. Az általános presztizsen kívül azonban az akadémiai tagság külön befolyást nem jelent. Az utóbbi időben működtet az akadémia bizonyos pályázati rendszert, 2–3 évre szóló ösztöndíjakat ítél oda egyes intézményekben létesített professzori állásokra. Ezeknek a pályázatoknak az elbírálásában természetesen van a tagoknak bizonyos befolyásuk, de összességében megállapítható, hogy az akadémiának nincs a kutatásokat irányító vagy orientáló funkciója.

A történetész szakfolyóiratok közül az *English Historical Review* a legrégebbi – 1886 óta jelenik meg –, bár nem olyan régi, mint a *Századok*. Azóta persze jócskán bővült a választék, ide tartozik például a *Historical Research*, ami a már említett Institute of Historical Research intézet kiadványa. Egyes városi könyvtáraknak, például a manchesterinek vannak saját kiadványaik. Azután meg kell említeni a szaklapok között a *Historical Journalt* (Cambridge). A *History* című lap is régi, ez a Historical Association kiadványa, mely szervezet nem szigorúan szakmai-kutatói szervezet, fő bázisát az iskolai tanárság adja. A II. világháború óta megjelent jó néhány új lap, például a *Past and Present*, amelyet a lap kiadására alakult társaság jelentet meg. Az *English Historical Review*-t illetően is volt a múltban egy olyan elképzelés, hogy a múlt századi nagy, átfogó tematikájú folyóiratokhoz, mint például az *Edinburgh Review*, hasonlóan nem szigorúan történetész szaklappá, hanem szélesebb közönséghez forduló lappá kell tenni, de ebből semmi sem valósult meg. A lap ugyanúgy a szűkebb közönséghez szóló lap maradt, mint a *Historical Journal* és a *Historical Research*. A *History*nak van bizonyos ismeretterjesztő szerepe is, de erre a klasszikus példa mégis a *History Today*, ami a magyar *História* című lap megfelelője. Másfelől létrejöttek egészen specializált lapok is, mint például azok, amelyek a „Sixth-formers”-ek, azaz a középiskolai oktatás utolsó két évében lévő tanulók számára kívánnak történeti

ismereteket közvetíteni – ez most fontos piac. S persze léteznek a tematikailag specializált, illetve helytörténetre orientált lapok is, például az *Economic History Review*, *European History Quarterly*, *French History*, *German History*, *Midland, ill. Northern, ill. Southern History*, *Transport History*, *International Journal of History of Sport*, *Journal of Ecclesiastical History*, *Twentieth-Century British History* stb. – sőt egy *Journal of the History of Collections* is létezik.

Milyen elvek alapján szerkesztik az English Historical Review-t?

Az első elv mindig az volt, hogy ez nem „English”, nem „angol” parochiális értelemben, csak olyan vonatkozásban, hogy itt jelenik meg Angliában. Egyébként is az alapítás időszakában, az 1880-as években az „English” és a „British” kifejezéseket szinonimaként használták. Ha húsz évvel később jött volna létre a lap, neve biztosan *British Historical Review* lett volna. A tematikát nem kívánjuk leszűkíteni – egy kivétellel, nevezetesen az Egyesült Államok történetével nem foglalkozunk, arra vonatkozóan a kutatóknak saját szaklapjaik vannak, persze ez a külpolitikai tárgyú írásokra nem vonatkozik. Mindemellett be kell vallanom, hogy főleg brit vonatkozású tanulmányok jelennek meg a lapban, hiszen a szerkesztőség a hozzánk beérkezett tanulmányokból válogat, tehát nem szoktunk tanulmányokat kérni kutatóktól. Ókori történelemmel alig foglalkozunk, tanulmányt nemigen publikálunk ebből a témakörből. A tanulmányok tematikája a IV–V. századtól öleli fel napjainkig a történelmet. Szívesen foglalkozunk Európa történetével, nem régen jelent meg egy tanulmány II. József magyarországi kataszteri földméréséről; és igen gyakran közlünk cikkeket a diplomácia vagy a nemzetközi kapcsolatok történetének köréből. A tanulmányok szerzői angolul író szerzők, de nem feltétlenül Nagy-Britanniából, például rendszeresen publikálnak nálunk amerikai, kanadai és ausztráliai kutatók. Nem szerkesztünk tematikus számokat, a beérkezés, válogatás sorrendjében jelennek meg az írások. A könyvismertetések esetében a helyzet teljesen más, azoknál csak mi kérünk fel szerzőket a szerkesztőséghez beérkezett könyvekről egy-egy recenzió megírására, általában nem fogadunk beküldött recenziókat, persze vannak kivételek az általunk már ismert szerzők esetében. Jelenleg egy év alatt körülbelül 600 recenziót publikálunk, s ez csak töredéke a beérkezett könyveknek.

Hogyan épül fel a szerkesztőség?

Jelenleg a szerkesztőség tagjai az oxfordi egyetem tanárai, de szervezeti kapcsolat nincs a lap és az egyetem között. A lap ugyanis kezdettől fogva egy kiadónak, a Longman kiadónak a kiadványa, a lap költségvetését is ők határozzák meg, s a szerkesztőség csak velük áll kapcsolatban. A lap tehát állami támogatást egyáltalán nem kap. Az állami támogatás a lapokhoz az akadémián keresztül jut el, de nem sokan részesülnek ebben. Ha jól emlékszem, az utóbbi időkben a legmagasabb támogatást a *Bulletin of the Board of Celtic Studies* kapta, ami walesi szakkiadvány, s a döntésnek persze vannak politikai kisebbségvédelmi tényezői is. A legtöbb lap azonban a piactól függ, szerencsére az *English Historical Review*-nak nincsenek ilyen vonatkozásban

gondjai. A lap 3000 példányban jelenik meg, s jelenleg 2500 előfizetőnk van, könyvesboltban nem is kapható a lap. A szerkesztőség a gazdaságossági mutatókról nem sokat tud, van egy „gentlemen's agreement” a kiadó és a szerkesztőség között, hogy mi gazdasági kérdésekkel általában nem foglalkozunk, bele kell nyugodnunk a gazdasági jellegű döntésükbe, például abba is, hogy mennyi az ára a lapnak stb.

A szerkesztőségen belüli munkamegosztás úgy néz ki, hogy van egy szerkesztő a cikkek számára, van egy szerkesztő a könyvismertetések számára és egy „fél” ember a folyóiratcsere, az adminisztrációs munka elvégzésére. Jelenleg a könyvismertetések szerkesztője John Maddicott, s majd ő lesz a tanulmányok szerkesztője a jövőben. Főszerkesztő nincs, tehát nincs alá-, főlérendeltség a két szerkesztő, tehát a tanulmány-szerkesztő és a recenzió-szerkesztő között, csak úgy találtuk, hogy könnyebb a tanulmányokat már bizonyos tapasztalattal a háta mögött szerkeszteni valakinek – 1985–1990 között az én feladatom volt a recenziók gondozása. Rögzített szabály nincs arra vonatkozóan, hogy a szerkesztők hány évig látják el ezt a feladatot, de most mindketten öt-öt (azaz: mind a két minőségben öt) évet vállaltunk. A kiadó nem szól bele a szerkesztők személyének megválasztásába, gyakorlatilag a szerkesztők választhatják meg utódaikat. Általában az egyik szerkesztő középkorkutató, a másik újabb kori történelemmel foglalkozik, s szerencsés az is, ha egyikőjük angol-brit témában otthonos, a másik kutatási területe inkább egyetemes történelem. A kiadó nagyon szeretné, ha a jövőben a lap nem Oxfordhoz kötődne, mivel akkor világosabb lenne, hogy az nem az egyetem kiadványa. De hát ezt még majd meglátjuk.

Köszönöm a beszélgetést.

Oxford, 1992. július 9.

A beszélgetést készítette: **Deák Ágnes**

ANDERLE ÁDÁM

Felfedezés vagy holocaust?

Megjegyzések Amerika felfedezésének 500. évfordulójáról

Furcsa esztendő volt az ötszázadik. Már 1986-tól úgy látszott, hogy az 1992-es év az európai államok rivalizálását hozza: Itália, Spanyolország, Portugália vetélkedett, melyikük legyen az európai ünnepek központja. Másrészt az Amerikai Államok Szervezete határozatokat hozott az évforduló megünnepléséről, ám ez inkább csak viharokat kavart. Abban ugyan a tengeren túl egyetértés volt, hogy a „felfedezés” szó túlságosan Európa-centrikus, ezért a mexikóiak (Leopoldo Zea filozófus) javasolták e szó helyett a szimmetrikusabb „két világ találkozása” formulát. Az indián szervezetek viszont tiltakoztak az ünnepeknek még a gondolata ellen is, és először a nyugati félteke történetében kontinentális szervezet alakult az európai hódítás „hiteles” bemutatására. Az „indián, néger és népi ellenállás” kontinentális tanácskozásait szervezték meg, s delegációkat küldtek Európába. Afrika és Ázsia viszont hallgatott – bár a kínaiak lakonikusan közölték a világgal (a kutatók számára már régről közismert tény): ők már ezer évvel korábban felfedezték maguknak Amerikát.

Eközben Spanyolország az Expo, az olimpia és a Madrid által egy évre elnyert a „világ kulturális fővárosa” cím révén úgy hitte, ő lett az évfordulás megemlékezés központja.

Ám az Expo, mely spanyol részről „a két világ találkozása” eszméjét kívánta szimbolizálni, jól mutatta, hogy a világ államait-kormányait valójában nem túlságosan érdekli az évforduló. A vatikáni pavilont leszámítva, ahol a katolikus egyház e témára vonatkozó forráspublikációi is helyt kaptak, másutt nem jelent meg ez az eszme.¹ Anglia tüntetőleg érdektelenséget mutatott, de a spanyol pavilon is meglehetősen rózsaszín változatot adott elő a felfedezésekről, Cortez és Pizarro nevét még csak meg sem említették. A sevillai egyetem e témában legautentikusabb történéseit pedig meglepő módon mellőzték az előkészületek során, jellegzetesen kasztíliai zamatot adva a felfedezéseknek.

Az európai (latin)amerikanisztika naív módon azt képzelte, hogy korábbi kutatásait fel fogják használni az évfordulós eseményeken, s bemutathatja az elmúlt évtizedekben elért új eredményeit. Ám, mint az Európai Latinamerikanista Történészek Társasága (AHILA) Végrehajtó Bizottsága egy 1992 decemberi bonni kollokviumon megállapította: sem az ismeretterjesztést, sem a nemzetközi sajtót nem „zavarták”, nem befolyásolták a kutatások új-legújabb eredményei. Évszázados előítéletek, klisék és sztereotípiák, „fekete legendák” születtek újjá a nemzetközi sajtóban, s ezeket vették át a hazai sajtó cikkei is.

E tekintetben érdekes egybeesések is felfedezhetők – felidézve a XVI–XVII. század nemzetközi spanyolelles frontját. Az angolszász sajtó e régi századok sémáit vette elő a „spanyol kegyetlenségről”, a katolikus egyház kétes szerepéről a véres hódításban: egyenesen Kolumbusz és követői „népirtá-

sáról” cikkeztek, Hirosima hatásával vetve össze a spanyol hódítást. Ez az álláspont régi angolszász történeti-politikai elfogultságokat vetített elénk, mely Latin-Amerika elmaradottságát egyedül a spanyolok számlájára írta – elfelejtve e szubkontinens e századi történéseit. A különös az, hogy ezt az angolszász álláspontot ismételték „kapitalistaellenes” álláspontokról az indián és népi mozgalmak III. kontinentális értekezletén elfogadott kiáltványban is:

„Mi, akik 1992. október 12-én összegyűltünk Diriangénben, Dario és Sandino földjén, ötszáz évvel azután, hogy elkezdődött a vérengzés, földjeink elfoglalása és elrablása, természeti forrásaink irracionális és könyörtelen kifosztása; munkaerőnk kizsákmányolása; mi, akiket arra kényszerítettek, hogy elhagyjuk isteneinket, titkos kultuszokká formálva azokat; hogy megváltoztassuk filozófiai nézeteinket, elvesztve nyelvünket, hogy elfelejtsük történelmünket; akiket betegségekkel fertőztek meg, rezervátumokba zárva...” E keserű váddal teli kiáltvány ugyanakkor azt hangsúlyozza: minden alávetés ellenére az ellenállás szelleme tovább élt, s „voltak dicsőséges pillanatok, amikor a vérrel szerzett szabadságot is megízlelhettük.”

A kiáltványból egy felszabadítási stratégia kontúrjai bontakoznak ki, mely a kapitalista formáción is túlmutat, „új alternatív gazdasági modellt” igényelve.²

A harmadik hasonló vonulatot, mely ugyanezt az alapállást fejezi ki, latin-amerikai kreol (ott született fehér) középosztályok jelentik, amelyek viszonya az évfordulóhoz ugyancsak meglehetősen ambivalens. Illusztrációként egy, a közép-amerikai sajtóban megjelent évfordulós cikkeket összegyűjtő kötetet említünk, melyet cikkünk címeiként is választottunk: „500 év. Holocaust vagy felfedezés?”³

Ez a mű a spanyol kultúrájú kreol-mesztic nemzeti középosztály – melynek sorsát-létét a térség (angolszász) Észak-Amerikától való függése teszi bizonytalanná – rossz életérzését vetíti vissza a történelemre, azonosulva a térség őslakóinak sorsával, önmagát is immár autochton lakosként, létében veszélyeztetve szemléli, és amely úgy látja, hogy a hódítás éppen a szubkontinens – Latin-Amerika – vitális erőit („gyökerek”) pusztította el.

A publikációk másik pólusát José María de Azola műve jelenti, amely hatalmas historiográfiai áttekintés az ún. *fekete legenda* irodalmáról. Azola magáról a fogalomról szóló vitákat és nézeteket is áttekinti. Ricardo García Cárceltől indít, aki szerint nincs is „fekete legenda”, legfeljebb egyfajta szuperérzékenység, amivel a permanens válságban lévő Spanyolország reagált görcsösen minden róla szóló negatív értékelésre. Depressziós jelenségnek tartja, amit pszichiáternek kellene inkább elemeznie, írja. Hasonló ehhez Pierre Chauu véleménye, aki szerint a ‘fekete legenda’ a tükörkép visszatükröződése, kétszeresen átfórt kép, Spanyolország külső képe, ahogy azt Spanyolországban látják.”

Mindenesetre Azola a „fekete legenda” spanyol és amerikai változatát egyaránt vizsgálja, mindkét esetben az egyik ősforrást Las Casasban találva meg, akinek izzóan önkritikus műveit ügyesen fordították Spanyolország ellen. A könyv ezért Las Casas-historiográfia is, s ebből megérthető, miért kellett ötszáz évet várni, hogy a spanyol historiográfiában (pl. Menéndez Pidal

által) oly negatívan ábrázolt spanyol fráter műveinek kritikai kiadása megkezdődhessék.

Azola műve a „fekete legenda”-koncepciójával való tudatos szembenézés is. A spanyolokat, történész-társait is figyelmezteti: „Balgaság lenne azt hinni, hogy hasonló motívumokat csak a mi esetünkben találunk. Hány és hány 'fekete legenda' van forgalomban...! A katolicizmusnak megvan a maga fekete legendája és megvan a protestantizmusnak is. És akkor még nem beszéltünk az Iszlámról, melyet a keresztények szisztematikusan kigúnyoltak...”⁴

Azola munkája mellett megjelent egy ismeretterjesztő jellegű, rövid, populáris változat is a fekete legendáról,⁵ amely arra utalhat, hogy a spanyol historiográfia a spanyol közvéleményt is reálisan akarja szembesíteni saját múltjával, a róla kialakult imázsokkal, immár tudományos és nem politikai megközelítésben szemlélve saját múltját – elutasítva az ellensúlyként kiformált ultramontán jellegű apologetikus „rózsaszín” legendát is.

Kétségkívül az évforduló Latin-Amerikában mérlegkészítéssel járt, s a konklúzió rosszabb, mint az előző centenáriumé, amit az 1892-es négyszázadik évforduló körül fogalmazott meg Latin-Amerika értelmisége. Akkor ugyanis még úgy látták: „elmaradtunk”, tehát felzárkózási, modernizációs, utolérési stratégiákra van szüksége Latin-Amerikának. 1992 élménye ezzel szemben már a „lemaradtunk” döbbenete, s ebben az a reményvesztés is benne rejlik, hogy a hagyományos tőkés és szocialista modernizációs stratégiák egyaránt kudarcot vallottak a térségben.

A mérlegkészítésnek van azonban egy szaktudományos vonatkozása is, mely azt firtatja: Latin-Amerika történetének kutatása milyen jellegzetességeket mutatott az elmúlt két-három évtizedben. Érdeemes a választ az 1992-es évforduló inspirálta publikációk felől megközelíteni. Főként a spanyol kiadványok jelzik markánsan, hogy a kutatásokban – miközben mintaszerű helytörténeti jellegű monográfiák⁶ nagy számát láthatjuk, Latin-Amerika mint régió egységes történetére irányuló kutatási és összehasonlító kísérletek szinte fehér hollóként tarthatók számon.

Amerikában vannak kutatók, akik egyenesen tagadják, hogy lenne egységes „Latin-Amerika történet”; a szubkontinens jobbára országok vagy azon belüli kisebb régiók mozaikjaként tűnik elő. E kérdés kapcsán más egyensúlytalanságokra is fény derülhetett. Arra ugyanis, hogy a latinamerikanista történészek legszamosabb csoportját jelentő spanyol historiográfiában Latin-Amerika történetét jobbára a nemzeti történet részeként kutatják, ezért döntően a gyarmati periódust vizsgálják.

Ezzel magyarázható, hogy az évfordulóra megjelent háromkötetes spanyol Iberoamerika történetének utolsó kötetét, mely a függetlenség XIX–XX. századi periódusát mutatja be, döntően nem hazai szerzők írták. Egy spanyol mellett két angol, egy német, egy olasz és egy magyar kutató alkotása e spanyol kötet.⁷

További jelei az egyensúlyvesztésnek, hogy a XIX. század továbbra is alig kutatott fejezete e régió históriájának, s a vallás és egyház történetének elmélyült kutatása is csak a közelmúltban kezdődött el.⁸ Izmos viszont az

„ethnohistoria” és a politikatörténet; a kontinentális összehasonlítást ambíció-
onáló eszmetörténet pedig éppen csak elindult kutatási irány.

Ezen túl az a szemléltető benyomása, hogy az 1960–80-as évek nagy
kutatási fellendülése után Európában csökkent a Latin-Amerika felé forduló
kutatói érdeklődés. Ám ehhez gyorsan hozzá lehetne tenni: Európa (és tár-
sadalomtudományainak) érdeklődése általában is radikálisan önmagára szűkül
le ismét, a nyitottság évtizedei után a befelé fordulás jeleit mutatva. Témánk
kapcsán ez a Latin-Amerikába irányuló európai bevándorlás iránti megújult
érdeklődésben érhető tetten.⁹ Ezzel együtt egy tematikus és módszertani ki-
fáradás jeleit is láthatjuk.

Magunk úgy véljük, hogy az európai Latin-Amerika-kutatások új, tá-
gabb keretben kaphatnának újabb ösztönzést: Latin-Amerikát mint régiót
Közép-Kelet-Európa történetével való összevetésben – ahogy ezt már a ‘60-
as években Wittmann Tibor javasolta és elkezdte.¹⁰ Nem lenne tanulság nél-
küli persze egy összehasonlító vizsgálat Latin-Amerika, Közép-Kelet-Európa
és az Ibériai-félsziget (vagy szélesebben: a Mediterrán régió) között sem,
különösen a XVI–XX. században, hogy önmagunk szűkebb történetét is
jobban megérthessük.

* * *

Az 500. évfordulóról medítálva e cikk írójának Parkinson híres „tör-
vényei” jutnak eszébe. Európa (és a világ) amerikanistái-latinamerikanistái
úgy jártak, mint ama cégek, amelyek hanyatlásának legbiztosabb jele, amikor
díszes székházat kezdenek építeni.¹¹ Az ötszázadik évforduló ünnepi pompája
mögött ugyanis egy lendületét veszített kutatási orientáció képe sejlik fel.

Jegyzetek

1. A magyar pavilon számára a JATE Latin-Amerika kutatócsoportja két könyvet készí-
tett. Anderle Ádám: *En contacto. Historia de las relaciones húngaro-españolas*. Se-
villa, 1992. E kötet 100.000 példányban jelent meg. A másik: *América Húngara. El
Nuevo Mundo en la poesía magiar*. (trad. Éva Tóth, Editor: Ádám Anderle. Sze-
ged, 1992.), 11.000 példányban jelent meg.
2. *Declaración de Managua. III. Encuentro Continental de Resistencia Indígena, Nega-
ra y Popular*. Managua, 1992. október 12.
3. *500 años. ¿ Holocausto o descubrimiento?* Compiladores: Juan Rafael Quesada,
Magda Zavala. Editorial Universitaria Centroamericana. San José, 1992.
4. Azola, José María: *La leyenda negra*. Madrid, 1992.
5. Cárceles, Ricardo García-Bretos, Lourdes Mateo: *La leyenda negra*. Ed. Anaya. Mad-
rid, 1990. Szélesebb keretben szemléli e kérdést Caro Baroja, Julio: *Las falsificaci-
ones de la Historia (en relación con la de España)*. Ed. Seix Barral. Barcelona,
1992. (Csupán ebben az egy évben a mű négy kiadása jelent meg.)
6. Tétéles felsorolás reménytelen lenne. Ehelyett a két legfontosabb sevillai kiadó-
intézmény nevét említéném: CSIC Escuela de Estudios Hispanoamericanos és Ar-
chivo de Diputación Provincial de Sevilla (Antonia Heredia Herrera a sorozat ki-
adója).
7. *Historia de Iberoamérica. I.–II.–III.* (Coord.: Manuel Lucena Salmoral). Madrid,
1990. Editorial Cátedra. II. Kiadás 1992.

8. Két fontos könyv illusztrációként: Garcia Jordán, Pilar: *Iglesia y Poder en el Peru Contemporáneo. 1821–1919.* Cuzco, é. n.; Codes, Rosa María Martínez de: *La Iglesia Católica en la América Independiente.* Siglo XIX. Madrid, 1992. Ed. Mapfre.
9. A Colombresben (Asturias) székelő Archivo de los Indianos ilyen témájú kiadványsorozata (*Cruzar el charco*) a legfontosabb e tekintetben.
10. Wittmann Tibor: *El aporte común de América Latina y Europa Central a la genesis del capitalismo.* Estudios Históricos. Marilia, 1969. 79–92.; Uő: *Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI.* Acta Historica, t. XXIV. Szeged, 1967. 27–35. Lásd még: Ádám Anderle: *Europa Central y América Latina.* Hungría, 1993, 3. szám. 2., és a JATE kutatócsoport hasonló című kiadványát négy magyar, négy osztrák és egy szerb történész tanulmányaival: *Europa Central y América Latina.* Szeged, 1993. ed. Ádám Anderle.
11. Némi szarkazmussal említem, hogy ebben a „parkinsoni” tendenciában helyezhető el a magyar latinamerikanisztika is. 1990-ben alakult meg a Magyar Latinoamerikanisták Társasága (elnöke a cikk szerzője), a Szegedi Latin-Amerika Története Kutatócsoport (JATE) elkészítette és spanyolul kiadta a magyar latinoamerikanistákról szóló adattárát: *Latinamericanistas en Hungría, 1992.* Szeged, 1992. (ed. Ádám Anderle), miközben – nem összefüggés nélkül a kutatási ösztöndíjak eltűnésével – a Latin-Amerika kutatására irányuló társadalomtudományi érdeklődés radikálisan csökkent – meghagyva e témát a „latinamerikanizálódással” bibelődő politikatudományi és publicisztikai írásoknak.

Női hang

Histoire des Femmes en Occident

Sous la direction *G. Duby* et *M. Perrot*

3. XVIe–XVIIe siècles

Sous la direction *Natalie Zemon Davis*
et *Arlette Farge*. Plon. Paris, 1991.

Törékeny az az egyensúly, amelyet a XVI–XVIII. század megtartott a két nem viszonyában, hiszen a korszak a maga útkerésésével rengeteg új konfliktushelyzetet teremtett. E három évszázad alatt a társadalmi-politikai stabilitás hiánya, a korábbi egyházi modell megrendülése, a vallásháborúk, a vallásos magatartás új formáinak megjelenése, a megerősödő állam, a zavarok után létrejövő új rend fenntartotta ugyan a férfi és női világ közötti feszültséget, de módosította is a nemek közötti viszonyt, és sokban megváltoztatta a nők státusát.

Ezeknek a változásoknak a folyamatát mutatja be ez a kötet, amely maga is egy rendkívül izgalmas és figyelemreméltó vállalkozásnak a része. 1991-ben jelentette meg a Plon kiadó 5 kötetben, Georges Duby és Michelle Perrot szerkesztésében *A nők története Nyugat-Európában* című munkát, amely méltó folytatásként kapcsolódik olyan sorozatokhoz, mint a *Histoire de la France rurale*, *Histoire de la France urbaine*, *Histoire de la France religieuse*, *Histoire de la vie privée*. Natalie Zemon Davis és Arlette Farge rangos és szinte kizárólag nőkből álló szerzőgárda munkáját vezette, amelyben egyaránt képviseltette magát az angolszász és francia történetírás, sikeresen ötvözve ezzel különböző iskolák szellemét.

Nem ez az első próbálkozás, hogy nők írják meg a nők történetét, abban azonban mindenképpen egyedülálló ez a munka, hogy sikerült megtalálnia azt a higgadt és tárgyilagos hangnemet, amellyel elkerülhette a feminista történetírás szokványos szereotípiáját, hogy a férfiak által elnyomott nő történetét írják meg. *A nők története* csak annyiban feminista, amennyiben a nemek egyen-

lőségéből indul ki, és nyitott akar lenni mindenféle interpretációra. A nőket nem mint elnyomottakat és aláveteteket vizsgálja, hiszen a valóság ennél annyival bonyolultabb és összetettebb, hogy sokkal finomabb módszerekkel kell megközelíteni a problémát. A szerzőgárdát sokkal inkább az érdekelte, hogy a nők a maguk lehetőségeivel és eszközeivel hogyan próbáltak a történelem szereplőivé és résztvevőivé válni, kihasználva azt a mozgásteret, amely atyáik, fivérek és férjeik mellett nekik jutott. A harcias feminizmus helyét átveszi a problémák megértéséhez elengedhetetlen női megközelítés és érzékenység, egy másfajta szemléletmód, ami nagyon izgalmas és újszerű hangnemet visz a történetírásba. A tudományosság stílusa mögött folyton átszűrremlik a csendes női szolidaritás, ami és egyedivé teszi ezt a könyvet. Talán ez az egyik legnagyobb érdeme ennek a munkának.

Külön említésre méltó a rendkívül igényes szerkesztés. Munkák és napok... címmel az első harmad a női hétköznappal foglalkozik, majd az ideológia, tudomány és művészet szférájába vezet a második szakasz, végül az újra a hétköznaphoz visszatérő, a nők kiterési lehetőségeivel foglalkozó fejezet teszi arányossá és szimmetrikussá a szerkezetet.

Olwen Hufton (Harvard University) gondos elemzéssel mutatja ki, hogy a férfiak szigorú felügyelete alatt és a gazdasági és társadalmi kényszerítő körülményektől mozgatva hogyan tudtak a nők több-kevesebb sikerrel alkalmazkodni a lehetőségekhez. A szülesek néprétegek lányai és asszonyai számára a család és a munkába állás nem jelentett új horizontot: az atyai tekintély alól kikerülve a munkaadók felügyeletével környékbeli gazdaságokban vagy városon igyekeztek pénzt keresni a hozományukra, hogy férjük fennhatósága alatt dolgozzanak tovább. A korábbi függési viszonyokon a nők munkába állása

egyelőre tehát nem sokat változtatott, a XVIII. századra azonban, bár ez még távolról sem jelent emancipációt, sokban hozzájárult ahhoz, hogy a nők egyre nagyobb teret nyertek a mindennapi életben. Egyre komolyabb erőt is képviseltek, hiszen például a XVII–XVIII. század fordulóján a nyugat-európai városokban a női szolgálóréteg a városi lakosság 12 százalékát tette ki.

A megjelenés és az öltözék első pillantásra is árulkodik a társadalmi hovatartozásról, még akkor is, ha a XVIII. századtól megfigyelhető, hogy az alacsonyabb néprétegek asszonyai, ha másban nem is, de legalább a ruhák színeiben igyekeztek követni a gazdagok divatját. Az öltözködésnek, testápolásnak, szépségnek is megvan a maga történelme. Sara F. Matthews Grieco (Syracuse University) azt vizsgálja, hogy az orvosi értekezések, illetanok és divatok milyen változásokat hoztak ezen a téren. A XVI. században a telt formákat szeretik, a XVIII.-ban inkább a fűzött derekak a vonzóak, a XVII–XVIII. században a higiénit és tisztaságot a parfümözött, púderezett test és a tiszta fehérnemű jelenti, a XVIII. század végére megfigyelhető a fürdés újbóli térhódítása. Mindezek természetesen szoros összefüggésben állnak a kiismerhetetlen és „zabolátlan” női szexualitással. A XVII. századra az ellenőrzés és korlátozás újabb hulláma jelentkezik, és igyekszik a szexualitást a falusi és városi lakosság köreiben is az egyház és az állam által meghatározott keretek közé szorítani.

A púder, a parfüm, a drága fehérnemű a tehetősek eleganciája volt, de vajon a szépség önmagában jelentett-e jobb esélyt a boldoguláshoz, és egyáltalán, mi is az, hogy szépség ebben a korszakban? Ezekre a kérdésekre keresi a választ Véronique Nahoum-Grappe (École des Hautes Études en Sciences Sociales).

A vallásosság, az intenzív lelki élet volt a sok nő által tudatosan választott kitérés a családi- és házasság életmonotóniájából. A nők másfajta érzékenységgel közelítettek a hit kérdéseihez, a vallási újítók követői között mindig is

nagy számban találhatjuk őket. Már a középkor utolsó éveiben, de a XVI–XVII. században is egyre több városi nő szentelte életét istennek anélkül, hogy kolostorba vonult volna. Ez a másfajta vallásos szerep sokban visszanyúlt az őskereszténység eszményeihez. A városi szegénység felkarolása, megsegítése és a Krisztus testével való misztikus kapcsolat tipikusan női szerepeket töltött meg másfajta tartalommal, és teret adott egy sajátos női spiritualitás kiteljesedésének. A nyugat-európai városokban tömeges jelenségnek tekinthető ez a fajta különvonalási szándék az istennel és világgal való másfajta kapcsolat valós társadalmi igényére utal. Többek között ezekkel a jelenségekkel is foglalkozik a női vallásosság szentelt fejezetben Elisja Schulte van Kessel (Római Holland Intézet).

Bár a női vallási mozgalmak is rendre szembetalálták magukat mind a katolikus, mind a protestáns egyház korlátozó szándékával, ezeket az útkereső próbálkozásokat sokkal inkább a női szerepek közé illőnek és tolerálhatónak tartották, mint azt, hogy a nők a férfiakhoz hasonló, intézményesített tudás birtokába jussanak. Mégis a XVII–XVIII. század az az időszak, amikor a nők taníttatásának és iskoláztatásának kérdésében is fontos változások figyelhetők meg. Martine Sonnet (Institut Catholique) az ellenreformáció meghatározó szerepét hangsúlyozza ebben a jelenségben. A kongregációk tevékenysége, kiegészülve a XVIII. század elejétől egyre elevebb nevelésügyi vitákkal, elébe ment a növekvő társadalmi igénynek, hogy a jövő generációk érdekében a lányokat, a leendő anyákat taníttassák. A tudás, amit a nők elsajátíthattak, természetesen nagyon sokban más volt, mint a férfiaké, és elég szűk keretek közé szorították. Mégis, hogy lehetőséget kaphattak a tanulásra, sőt a tanításra, új perspektívákat nyitott sok nő számára. Sokan közülük iskolákat alapítottak, nyitottak vagy támogattak, megpróbálva ezzel is kiemelni a nőnevelést a családi és kolostori keretek közül.

Az eddigiekből is kiderült, hogy követeléseikkel a nőknek néha sikerült

megváltoztatniuk hétköznapjaik valóságát. Ezek azonban ritka pillanatok, hiszen hiányoztak az eszközök, szerepek és a cselekvési formák ahhoz, hogy nyomatékot tudjanak adni szándékaiknak, hogy valóban jelen legyenek a hatalom és a politika színpadán. Natalie Zemon Davis (Princeton University) elemzésében többek között azt mutatja be, hogy mennyire igaz ez még az uralkodónők esetében is. Pontosan kimutatható, hogy mik azok a kötelező szerepek, amelyeken a hatalmon levő nőknek is belül kellett maradniuk, ha pozícióikat meg akarták tartani. Ebben az esetben I. Erzsébet angol, Medici Katalin francia és Anna dániai királynő szerepeinek elemzésére kerül sor, de a sort lehetne még bővíteni izgalmas nyugat- vagy akár közép-európai példákkal.

A hétköznapok valóságától elszakadva a munka középső része a művészetek és a tudomány által megjelenített növel foglalkozik. A szó itt a férfiaké, akik a normákat megszabják, a szerepeket szigorúan elválasztó falakat felhúzzák. Vonzások és taszítások, vágyak és szorongások, közelség és idegenség furcsa keveredéséből születtek ezek a művek, és sokszor inkohereus ideológiaiakat körvonalaznak. A festészet, az irodalom, a színház ezer és ezer kitörés történetét tárja elő, a házasságtörő asszonytól a prostituálton keresztül a lázadóig, ennek funkciója azonban sokkal inkább a nők megbízhatatlanságának mélyen a köztudatba sulykolása, mintsem a hétköznapok hiteles ábrázolása. Eric A. Nicholson (State University of New York) azonban azt mutatja be, hogy milyen változás figyelhető meg mégis ezek mögött a sémák mögött, hogyan jelenik meg a XVII. századra a nők és társadalmi körülményeik egyre kifinomultabb megrajzolása. A másik fontos és nagyon érdekes vetülete ennek a jelenségnek, hogy a formabontó nők bemutatása a női olvasók és nézők számára szerepmintákat, követhető, követhető viselkedésformákat is közvetítettek, és így a szerzők eredeti szándékával ellentétben a szigorú normák kikezdésére is indíthattak.

A filozófia, az orvostudomány, a jogtudomány – amely talán nem kapott elég súlyt a kötetben – a művészetekhez képest keményebben, szárazabban és merevebben közelítette meg ugyanezt a kérdést. A felvilágosodás filozófiai vitáihoz képest az orvostudomány nőkről alkotott képe talán kevésbé ismert, bár igencsak figyelemre méltó. Az életet adó női test működése titokzatosan ismeretlen maradt a korájuk orvosai számára. Évelyne Berriot-Salvadore (Université de Corse) elemzésében azt mutatja be, hogy bár a korban már egyre több, a tényleges megismerést elősegítő tudományos felfedezés állt rendelkezésre, az újragondolás helyett még sokáig tartotta magát az az ókorból örökölt nézet, hogy a női test a férfi test tökéletlen és hibásan működő mása.

A művészet és a tudományos értekezések világából a hétköznapi életbe visszazökkenve a könyv harmadik része azt vizsgálja, hogy a XVI–XVIII. század lányainak, asszonyainak milyen kitörési lehetőségeik voltak, hogyan tudtak elszakadni a rájuk kényszerített életformáktól. Ez talán nem is volt mindig szándékos vagy tudatos még azok részére sem, akik intellektuálisan próbáltak elszakadni a kiszabott szerepektől. A gondolatok kimondásához, megosztásához és közzétételéhez komoly nehézségekkel és gátásokkal kellett megküzdeni a művelt hölgyeknek is, hiszen ezzel olyan terepre tévedtek, ahol teljesítményeiket nem okvetlenül ismerték el. Claude Dulong arra hívja fel a figyelmet, hogy bár igaz, hogy a kor női íróinak munkái minőségükben szinte kivétel nélkül saját értékelésük szerint is elmaradtak ambícióikhoz képest, a nőknek el kellett „lopni” a tudást, keményen megküzdvé érte, s az írást választva becsületüket és jó hírüket is kockáztatták. Még inkább igaz mindez azoknak a nőknek a bátorságára, akik vállalták írásaik kiadását vagy újságokat indítottak és írtak, hiszen ezek az első, főleg angol és francia újságírónők nem rendelkeztek szerepmintákkal az információk férfiak által uralt világában.

A vagyontalan városi nőknek nem a

szalonok és az újságok szerkesztőségei jelentettek választást, őket sokkal inkább a háborúk, a nyomor, a gyász és igazságtalanságok szorították sarokba. Ők teljesen más utat járnak be, s a források is mások, amelyekkel problémáik megragadhatók. Prostitúáltak, boszorkányok, bűnözők és lázadók a vádlottak padján találkoznak, várva a felmentésre – hiszen a nők kevésbé felelősek tetteikért, mint a férfiak – vagy a szigorú büntetésre. A bírósági jegyzőkönyvek megőrizték őket, megrajzolható alakjuk, megérthetjük, mik voltak reményeik, hogyan mozogtak abban a közegben, amely kitérésre sarkallta őket, de ugyanazzal a mozdulattal korlátozta és büntette is a félrelépésüket.

A prostituáltban sokkal inkább, mint a boszorkányban, bűnözőben vagy lázadóban a férfiaknak önmagukkal kellett szembesülniük, hiszen a szolgáltatásokat ők vették igénybe és fizették meg, épp ezért az elfogadás és megbélyegzés, vágy és morál itt csapnak össze a legérteljesebben. A XV. században a városok integrálták a prostitúciót természetes elfogadva ezzel a férfiak paráználkodását, lehetőséget adva nekik arra, hogy férfiaságukat agresszív szexualitásban is kiélhessék, a „jóéletű” asszonyokat pedig megkímélik a házastöréstől. Angliában, Franciaországban, Németországban és Észak-Itáliában egyaránt megfigyelhető ez a jelenség, a változás csak az 1520-as évektől jelentkezik. A vallási viták eredményeképpen protestánsok és katolikusok egyaránt nagyobb fontosságot tulajdonítanak a házassági kapcsolatnak, a férfiak szabadosságát ezután már nem fogadják olyan megértéssel, a szifilisz rohamos elterjedése pedig megbélyegezte és marginalizálta a prostituáltakat, az elzárkózás és kirekesztés a bűnözők és szegények közé sorolta őket.

Jean-Michel Sallmann (Université Paris X.) arra tesz kísérletet, hogy különös figyelmet szentelve az európai kul-

túrában férfinak és nőnek kiosztott szerepeknek, új szempontok szerint mutassa be, hogy a XV. század végén, XVI. század elején hogyan jöhetett létre az a korabeli sztereotípiá, mely szerint minden nőben ott lakozik a boszorkány.

Zendülésekben, felkelésekben, forradalmakban nagyon gyakran láthatjuk a nőket lelkes közönségként, de az események színpadán hangadóként, szereplőként is. Arlette Farge (Centre National des Recherches Scientifiques) azt mutatja be, hogy sok esetben valójában arról volt szó, hogy a férfiak maguk buzdították cselekvésre a közéletben szereplésre vágyó asszonyaikat cselekvésre, őket tolvaj maguk elé, hiszen a sikertelenség esetén ők a törvény előtt sokkal kisebb felelősséggel álltak, így védettebbek is voltak.

A nők története Nyugat-Európában elsősorban azért fontos és nagyszerűsége abban áll, hogy már ismert problémákat újszerű, eddig nem igazán alkalmazott szemléletmóddal tudott egymás mellé helyezni, kapcsolatot és összefüggést találni közöttük. Igaz azonban az is, hogy a nyugat-európai helyett valójában csak az angol és a francia nők XVI–XVIII. századi történetét tartjuk a kezünkben, kiegészítve néhány itáliai és németalföldi példával. Ez is a munka természetéből fakad: talán csak az angol és francia történetírásnak sikerült eddig felhalmoznia, megismernie és feldolgoznia azt az elkészítetlen nagy anyagot, amelyre egy ilyen összegző és új szempontokat megvilágító vállalkozás épülhet. Talán egyszer valóban elkészül az európai nők története, amelybe nemcsak Nyugat-, hanem Közép- és Kelet-Európa történészei és történésznői is megírják a maguk fejezeteit, amelyek a forrásadottságoktól és problémaérzékenységüktől függően bizonyosan sokban különbözni fognak attól, amit most a kezünkben tartunk.

L. Bozai Zsuzsanna

Idő nélkül és időben

Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Válogatta: *Gellériné Lázár Márta*. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.

A kötet címe – *Időben élni* – rejtélyesnek tűnik, de aki megismerkedik a válogatásban szereplő tanulmányokkal, bizonyára nagyon jónak tartja a címválasztást. A kötetben szereplő írásokat az időproblematika történeti-szociológiai szempontú vizsgálata fűzi egybe. E közös aspektus mellett más-más „ízüek” ezek a dolgozatok: *N. Elias* tanulmánya például valójában filozófiai problémaként veti fel az idő mibenlétének kérdését, *P. Bourdieu* etnológiai elemzést ad, *M. Kohli* pedig az életút, egyéni idő vizsgálatával pszichológiai kérdéseket is érintve villantja fel az idő megközelítésének sokszínű lehetőségét.

A tanulmányokban visszatérő problémaként szerepel az időhöz való emberi viszony változása, az idő mérése: miért és hogyan térnek át az emberek egy hosszú folyamat során a premodern társadalmakban jellemző, a szokások, hagyományok uralma által meghatározott tulajdonképpen „idő nélküli” életről az „időben” való gondolkodásra, jövőtervezésre, miért válik általánosan elfogadottá „az idő-pénz” gondolat.

A primitív társadalmak emberének nincs szüksége arra, hogy az idő segítségével hangolja össze tevékenységeit. A modern társadalomban viszont lehetetlen e nélkül a „társadalmi intézmény” nélkül tájékozódni.

Ha a tanulmányok sorrendjét nézzük, *N. Elias* írása nagyon jól választottnak került az első helyre. E könyvben is lényegében az előszó funkcióját tölti be (hasznóképpen a szerző saját könyvéhez: *Elias, N.: Über die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie*. Hrsg. Michael Schröter. Frankfurt-am-Main. 1984.).

Elias az idő mibenlétére kérdez rá, több oldalról vizsgálja a válaszadás lehetőségeit. Továbbgondolásra ösztönző

megjegyzéseit néhány gondolkodó filozófus időértelmezésével színesíti. Kár, hogy valóban csak néhány – igaz, nagyon markáns – időértelmezést említ, köztük I. Newton és I. Kant gondolatait s persze a szinte minden időproblematikával foglalkozó írás mottóját adó Szent Ágostont. (A gyakran citált gondolat így hangzik: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell magyaráznom, akkor nem tudom.” Augusztinus, A.: *Vallomások XI. könyv XIV. fejezet Gondolat Kiadó. Bp. 1982. 358–359. old.*)

Ha Leibniz és Hegel időfelfogását is ismertetné, az azért is színvonalasabbá tenné írását, mert éppen ez a filozófiai időmeghatározás áll legközelebb ahhoz a szociális idő-megközelítéshez, szociológiai időhöz, amit *Elias* is képvisel.

A kanti gondolat lényege: az idő belső, a tér külső szemléleti forma, mindkettő a priori szemléleti forma. Meg kell jegyezni, hogy Kant időértelmezését nem lehet ilyen röviden s ennyire leegyszerűsítve „elintézni”, mint *Elias* teszi. Emellett a magyar fordításban célszerű lett volna a hazai filozófiai szakirodalomban használt terminológiát alkalmazni (az idő: belső szemléleti forma), s nem – mint a könyvben szerepel – „a priori szintézis”-ként említeni a kanti időfelfogást (18. old.).

A szerző az ontológiai megközelítés fontosságát hangsúlyozva kiemeli: „Lényegében még ma is tisztázatlan az idő ontológiai státusa: elmélkedünk róla, de voltaképpen nem tudjuk, miféle tárgyval van dolgunk. Vajon természeti tárgy-e az idő? Vagy természeti jelenségek egyik oldala? Esetleg kulturális intézmény?” (25. old.)

Elias – mivel könyve történeti-szociológiai, tudásszociológiai tanulmány – társadalmi intézménynek tekinti az időt, amit az órához, naptárhoz hasonlóan az emberi szükséglet hoz létre. Bonyolultabbá váló társadalmakban szükség van

ezekre a kulturális intézményekre. Az óra, az időmérés, az idő kapcsolatát vizsgálva kiemeli, hogy a számszimbólumok használatával tárgyasítjuk az időt, önálló létezővé tesszük, azt mondjuk, hogy „az idő múlik”, pedig mi „múlunk”, a természettel és a társadalommal együtt változunk. (35. old.)

A kötet második tanulmánya egy rövid, tömör, nagyon érdekes, fontos összefüggéseket felvillantó írás, *P. Bourdieu*: Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztek időkezelési attitűdjei című munkája. A szerző azt vizsgálja, hogy a prekapitalista társadalomban élő kabil parasztekra hogyan hat a gyarmatosítás; a szokások, hagyományok szerint a jövő tervezése nélkül élők hogyan reagálnak a piacgazdálkodásra, hogyan válik egyre elfogadottabbá „az időpénz” gondolat.

Bourdieu különbséget tesz a kabil parasztek „előrelátása” és „előre látása” között (ez utóbbit Husserl nyomán előlemlékezetnek is nevezi). Az előrelátás feltételezi a jövő ésszerű megtervezését, az előlemlékezet pedig, bár a jövőre utal, de a hagyományokhoz, szokásokhoz szigorúan ragaszkodva ismétli a múltat a jövőben. Az algériai paraszt „mindig az előző idényben szerzett és semmiképpen sem a várható jövedelméhez igazítja kiadásait” (49. old.). Életvitelére, munkaritmusára az jellemző, hogy nem különbözteti meg a munkaidőt és a szabadidőt. Mindez megváltozik a gyarmatosítás hatására. A korábbi termékcserét felváltja a pénzgazdálkodás. A pénz mint csereeszköz nagy ellenállást váltott ki, hiszen látszólag nincs köze az igazán értékesnek tartott konkrét termékhez. A kabil paraszt pénzzel szembeni bizalmatlanságának oka az, hogy „a pénzforgalomnak a ... cserekereskedelemhez fűződő viszonyában a kapitalista felhalmozásnak a készletezéshez fűződő viszonya mutatkozik meg” (51. old.), s ebben újra fellelhető a jövő tervezésének, illetve az előlemlékezetnek a mozzanata. A pénzt gyorsan el lehet költeni, a pénzhasználat „előrelátást” igényel. A felhalmozott termék beosztása a hagyomá-

nyok szerint az előlemlékezet segítségével történik.

Bourdieu szerint a gyarmatosítók „ajándékai” közül (új technikák, intézmények) a hitel a legnehezebben megérthető és használható a kabil parasztek számára. Ennek oka az, hogy a hitel, a részletfizetés, a kamatok a jövő előre látását, tervezését igényli. Márpedig a jövő tabu. Amíg a kabil parasztek tevékenységrendszerébe az előlemlékezet beépül, addig a jövő tervezése istenkísértésnek számít: „A kiköltendő tojásokat megszámlolni, vagy az elvetendő magokat lemérni azt jelentené, hogy sejtéseket fogalmaznak meg a jövőre nézve, s ezáltal vagy ‘lezárnák’ vagy ‘elvágnák’ azt. A paraszt csak a legnagyobb óvatossággal méri meg a termést, ‘nehogy hátrált szabjon Isten nagylelkűségének.’ (57. old.) Ha valaki túl sokat foglalkozik a jövővel, azt mondják, hogy Isten szövetsége akar lenni. (58. old.)

Bourdieu azzal a gondolattal zárja írását, hogy nem szabad szembeállítani a prekapitalista és a kapitalista társadalom emberének időhöz való viszonyát. Véleménye szerint az előzőre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy az időbeliség lehetőség sokféleségét hordozza magában, míg az utóbbi e lehetőségek közül – a kapitalista viszonyok közötti – „egyetlen lehetőséget kényszeríti ki.” (58. old.)

A harmadik tanulmány a kötetben *E. P. Thompson* írása: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. *Thompson* történeti megközelítésben sok érdekes példával színesítve mutatja be az idő, az óra szerepének változását, különböző iparoscsoportok, különböző mesterek viszonyát az időméréshez, órához, időbeliséghez, pénzgazdálkodáshoz. Több évszázadon átfutva, több nép életébe bepillantva ad képet arról, hogy az ipari kapitalizmus kialakulásától kifejlődéséig tartó hosszú folyamat hogyan alakította át az iparosok életvitelét, elsősorban persze az időbeosztáshoz, munkafegyelemhez való viszony vonatkozásában.

Az órák XIV. századtól kezdődő elterjedésének történetével párhuzamosan

bemutatja az ipari kapitalizmus kialakulásának útját, vagyis azt, hogy hogyan tanulnak meg az iparosok „időben élni”.

A változás alapja természetesen az alapvető élettevékenység struktúrájának megváltozása. Az egyik pólust az önálló földművelő vagy iparos alkotja, aki természetes munkaritmusa szerint él, életvitel feladatorientált. A másik póluson pedig az alkalmazott, a bérmunkás található, akinek megjelenéséhez (bár először bizonyos munkák elvégzésére szerződik) az időmérés szükséglete társul. „Már nem a feladat, hanem a pénzzé redukálódott idő értéke az elsődleges. Az idő fizetőszerszög lett: már nem töltik, hanem töltik.” (67. old.) A ciklikus idő, a feladatorientáltsághoz kapcsolódó „megélt idő” helyére a lineáris idő, a „mért idő” kerül a bérmunkás életvitelében. A „megélt idő”-ről a „mért idő”-re való áttérésben a szerző fontos szellemi irányzatnak tartja a puritanizmust. Úgy véli, ez a mozgalom „volt az a tényező, amely áttértette az embereket az idő új értékelésére, amely kisgyerekkortól fogva minden napvilágos óra kihasználására tanította őket, s amely beljük sulykolta az egyenletet: az idő – pénz.” (113. old.)

Az ipari forradalom következményeként válik általánossá az órák (zseb- és ingaóra) elterjedése. Ekkorra erősödik fel az időmérés szükséglete a különböző folyamatok összehangolásának igénye miatt. A hagyományörző életvitelt bonyolult, összehangolást igénylő életvitel váltja fel, ezért van szükség az órára s annak megtanulására, hogyan kell „időben élni”.

E hosszú, kényszerű folyamat érdekes epizódjaként megemlíti a szerző Szent Heverdel napjának megünneplését, a suszterhétfőt (a vargák ünnepe, eredetileg Szent Crispin napja), beszél a munkafegyelem kialakulásának nehézségeiről. Véleménye szerint a „kapitalista teljesítményösztönző bérezés csak a XVIII. század második felétől kezd széles körben hatékonyá válni.” (93. old.)

A tanulmányok sorában a következő *Werner Bergmann* írása: Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. Megkérdőjelezhető, hogy egy ilyen rövid terjedelmű tanulmánykötetben van-e helye ennek a – vitathatatlanul értékes, alapos, de a válogatás összterjedelmét tekintve túlságosan hosszú – kutatási helyzetjelentésnek. A könyv összesen öt tanulmányt foglal magában, ez a szakirodalmi áttekintés a kötet terjedelmének közel egyharmad részét teszi ki. Mindazonáltal *Bergmann* irodalomelmzése mindenki számára hasznos lehet, aki az idő problémájának kutatásával foglalkozik, bármilyen tudományterületen is vizsgálódik, hiszen e téma interdiszciplináris jellegű. Még annak is, aki a szociális idővel foglalkozik, célszerű e probléma etnológiai, kultúrantropológiai, történettudományi irodalmát áttekinteni.

A szerző véleménye szerint a szociológiában az idő vizsgálata É. Durkheim munkásságával kezdődik. A szociális idő posztulálását nála találjuk meg elsőként. Később Durkheim nyomán P. A. Sorokin és R. K. Merton sajátos társadalmi tényként mutatja be az időt.

Az idő dimenziója a jelenkori szociológiában című fejezetben mutatja be a szerző az idő szociológiai irodalmán belül felvetődő legfontosabb problémákat. Vizsgálja többek között a jövőképről, múltképről, időszámításról írott gondolatokat, foglalkozik az időtervek szociális szerkezetével, szinkronizációs problémákkal, a különböző foglalkozások időstruktúrájával. Képet ad arról, hogy a szociális átalakulások hogyan változtatják meg az emberek viszonyulását az időhöz, időbeliséghez.

A gazdag irodalom csoportosítása mellett *Bergmann* kritikai megjegyzéseket is tesz, értékelést is végez. Több kutatási területen sürgeti az empirikus szociológiai vizsgálatokat annak érdekében, hogy a felszínes következtetéseket, megalapozatlan általánosításokat elkerülhessék a kutatók. A tudományos kutatások erőteljesebb „szociológizálását”

igényli. Már ebből is kiderül, hogy *Bergmann* irodalomfeldolgozása távolról sem unalmas, száraz adathalmaz, hanem élő, vitatkozó, bíráló s így az idő szociológiai kutatását előrevivő, alapos áttekintés.

Érdemes áttekintenünk, hogy a kötet tanulmányainak egyik visszatérő problémájáról hogyan vélekedik *Bergmann*. Vitatja a különböző kultúrák időbeli orientációja közötti szélsőséges különbséget feltételező elméleteket. Megalapozatlannak tartja az „időben” élő modern társadalmak és az „idő nélküli” premodern társadalmak merev szétválasztását. Az ilyen felosztás – véleménye szerint – üres spekulációkon nyugszik s nem empirikus kutatásokon. „Primitív társadalmakban érvényesülő időbeli tájékozódás antropológiai kutatásának módszereit és eredményeit... nem lehet minden további nélkül alkalmazni a modern társadalmak szociológiai vizsgálatában.” (134. old.) – összegzi véleményét a szerző L. A. Coser és R. L. Coser gondolatait idézve.

A kötet zárótanulmánya *Martin Kohli* írása: Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. *Kohli* problémafelvetése, az egyes ember életútjának vizsgálata a modern társadalomban ahhoz a kérdéshez vezet el a szerzőt, hogy: „Végét járja-e a modern társadalom?” (206. old.) Ez önmagában is érzékeltetheti, hogy logikailag nagyon jó választás volt éppen ezzel a tanulmány-nyal zárni a kötetet. *Elias* általános bevezető gondolatai után *Bourdieu* és *Thompson* az időbeliség, a modern társadalom kialakulásáról szól. Ezt követi az idő szociológiai irodalmának alapos, kritikai áttekintése, majd az egyéni időnek, az életútnak *Bergmann* „szociologizálási” elvárásainak is megfelelő, empirikus szociológiai kutatásokra támaszkodó vizsgálata. Az „idő nélküli” feladatorientált életviteltől eljutunk a modern társadalom időbeliséget, jövőtervezést igénylő és kialakító individuumaéhoz, hogy feltegyük a kérdést: hogyan tovább?

Dolgozata elején *Kohli* egy korábbi munkájára hivatkozva (*Kohli*, M.: Die Institutionalisierung des Lebenslauf. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1985. 37. 1–29.) röviden összefoglalja az egyéni életút intézményesülésének mozzanatait. Kiemeli, hogy míg a premodern társadalomban az állandóság, a szokások, hagyományok időtlensége jellemző, a modern társadalomban az élet az idő mentén szerveződik. Az egyén individualizálódási folyamata felerősödik a statikus életvitel felbomlásával. „Az életút a kenyérkereső munka köré szerveződik.” (177. old.)

Megállapítja, hogy a modern társadalomban az élet már egyéni tervvé válik, az én köré szerveződik, életútjáért felelős az egyén is. Az egyéni életút folytonosságának dominanciája mellett, amit elsősorban az életút tervezhetősége biztosít, a diszkontinuitás mozzanatait is láthatjuk például a munkához való viszonyulásban. Az emberi élet első része, a gyermekkor és az ifjúkor úgy is értelmezhető, mint tanulás, készülődés a munkára. Ezt követi a munkában töltött életszakasz, majd a nyugdíjas kor, a munkával töltött életidő utáni megérdemelt pihenés.

A premodern társadalom emberét a helyhez kötöttség jellemzi és az az elvárás, hogy megfeleljen a változatlan normáknak, számára „előre látható csak az volt, hogy a jövő előre láthatatlan” (186. old.). A jövő titokzatos, befolyásolhatatlan valami, nem az emberre tartozik. E korban a folytonosságot a normák állandósága, a változatlanlanság biztosítja. Ezzel szemben a modern társadalomban az egyén rugalmasan alkalmazkodik az új feladatokhoz, életútját tervezi, s ez biztosítja számára a folytonosságot. Ez a folytonosság dinamikus folytonosság, diszkontinuuus szakaszokat tartalmaz, szemben az előző folytonossággal, a statikussal, az „állandóság” folytonosságával.

Tanulmánya végén, a Végét járja-e a modern társadalom? című fejezetben veti fel a szerző a munkára épülő társada-

lom új problémáit, a továbbfejlődés lehetőségeit vagy lehetetlenségét. E kérdéssel újra filozófiai jellegű problémához jutunk, miként az első tanulmányban *Elias* is filozófiai problémaként vizsgálta az időt. *Kobli* igennel válaszol az általa feltett kérdésre, s miután – írása utolsó fejezetében – megindokolta választát, azt vizsgálja, vajon ez milyen hatással lesz az intézményesült egyéni élet-útra.

Befejezőként a válogatást végző *Gellériné Lázár Márta* munkájáról kell szólni. A tanulmányok kiadásával a szociológiai irodalom néhány igen jelentős írása vált olvashatóvá magyarul is. A tanulmányok sorrendjében található logikáról már korábban szóltam. Gellériné nemcsak a válogatást végezte, hanem egy rövid Előszó-t is írt, amelybe azonban néhány fellengzős mondat is helyt kapott. Mintha csak illusztrálni kívánta

volna azt a gondolatát, amely szerencsére a kötetben szereplő tanulmányokra nem érvényes: „Minden időről szóló eszmefuttatás szükségképpen beleesik abba a csapdába, melyet e néhány bevezető gondolat sem kerülhet el: az időről gondolkodni – hát még beszélni – a nagyfokú személyes érintettség miatt vagy nagyképűséggel, esetleg a mindennapokban kezelhetetlen emelkedettséggel vagy érzelgősséggel társul.” (12. old.) Nem a témától, hanem a szerzőtől függ, hogy írása szirupos vagy esetleg nagyképű lesz-e. A tanulmányokat kötetbe válogató Gellériné munkája elismerést érdemel, de az Előszó írójává már kevésbé.

Ettől eltekintve azonban feltétlenül érdemes kézbe venni ezt az értékes tanulmányokat tartalmazó válogatást.

Nagy Edit

Továbbra sincs alapmű

Magyar liberalizmus

Válogatta: *Tókéczki László*.

Századvég Kiadó Budapest, 1993. 560 o.

Két esztendeje készült el a Századvég Kiadó eszmetörténeti sorozatának első darabja, az *Anarchizmus*. A kötet számos erényének felidézése az újabb vállalkozás megjelenésének idején nem más, mint őszinte szívfájdalom forrása: egyszer sikerült minden részében kitűnő, irányzatok alapján elrendezett szöveggyűjteményt szerkeszteni, kiegészítve összegző és bőven jegyzetelt utószóval, tagolt és áttekinthető bibliográfiával. A kiadó a magának felállított mércét másodjára nem tudta megütni. A *Magyar liberalizmus* nem vált azzá, amivé válnia kellett volna: a XIX. század kutatásának egyik alapkönyvévé.

Tókéczki László kísérő tanulmánya nem helyezi el magát a liberalizmus irodalmához képest: nem említ *senkit*, nem reflektál egyetlen korábbi könyvre sem, pedig (esetleges a névsor:) Szekfü Gyula, Sótér István, Gergely András, Nyíri Kristóf, Ludassy Mária eredményeit érdemesebb lett volna nem megkerülni.

Az utószó bemutatásakor – a megformálás minőségének s a tartalom horderejének jól kivethető különbségei miatt – külön kell értékelni az 1848 előtti, ill. utáni időszakot tárgyaló részeket.

A tanulmány első felével való ismerkedés alapélménye az olvasást végigkísérő, a szövegértést megnehezítő helyesírási és nyelvhelyességi hibák nyugtalanító jelenléte. Például „éjjeliórállam” (509.); „nemcsak... valamint... is” (512.) hármas kötőszó; bizonytalan a vessző használata tagmondatokat, ill. mondatrészeket összekötő és előtt stb. Ezek miatt néha nem egyértelmű a megfogalmazás: „politikai szétagoltságban élő idegen dinasztiák és etnikumok által uralt nemzetek” (511.); előfordulnak egyeztetési hibák: „Az angolszász politiká[ban ...] ritkán kérdőjelezték

meg az egész rendszert. Az[t !] a rendszer[t !], amelyben a hagyomány és a megújulás [...] reformtörekvésekkel jutott [...] nyugvópontra” (510.). A fogalmak határai szinonímahalmozás okán elmosódnak: „politikai-vezetési-adminisztratív művelődési tőke” (519.). Vannak szavak, kifejezések, amelyek esetében nem egészen világos, hogyan illeszkednek a történeti szakszövegek diszkurzív terébe: „habsburgianus” (513.), „nép felől érkező veszélyeztetettségi tudat” (513.), „magyar alkotmány kétpólusú szerkezete” (514.).

Utószavának első fejezetében (*A liberalizmus kialakulása és típusai*) Tókéczki László az európai irodalomban hagyományosan elfogadott nyomvonalon kíséri végig az eszmetörténeti fejlődés állomásait: angol forradalom, amerikai alkotmány, Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, utilitarizmus, természetjog. Itt még az angol, az amerikai és a francia liberalizmus különbségeiről van szó, míg a következő fejezetben – váratlan összevonással és horizonttágítással – már az angolszász, a francia és a német liberalizmus jellegzetességeiről. Az első fejezetek – amelyekkel az európai liberális hagyomány interpretálása nagyjából be is fejeződik – megállapításai sajnálatosan általánosságok maradnak: a „kialakulástól” az időben meg nem határozott „bukásig” terjedő korszak kisebb egységekre nem artikulálódik, és a tanulmány az egyes országok liberalizmusainak sem legfontosabb dátumait, sem személyiségeit nem említi meg.

A magyar viszonyok tárgyalásához az alábbi megállapítások vezetnek át: a „liberalizmus exportálható eszmerendszer”, és ezek az eszmék „legtöbbször [...] német nyelvi közvetítéssel váltak ismertté Magyarországon” (511.). Ez természetesen tagadhatatlan, ám emellett megítélésem szerint szükséges lett volna annak a markánsabb hangsúlyozása is, hogy ezek az eszmék *megfelelő*

előzmények után értek el Magyarországra. Ezek az előzmények egyébiránt az irodalomban – többek között Gergely András és Fenyő István írásaiban – alapvetően fel vannak tárva.

Az első nagy korszak, a reformkor előtti évtizedekről *A magyar társadalom jellemzői a liberalizmus befogadásának időszakában* című fejezet szolgál adatokkal. Ettől kezdődően a hangsúly a liberalizmus hazai gazdasági-társadalmi előzményeire kerül, így az európai eszmétörténeti hagyományhoz való kapcsolódás korábban felvetett kérdése megválaszolatlan marad. E fejezet érvelésében némiképp egyoldalúnak érzem, hogy Tőkéczi László elsősorban az „íratlan (!) magyar nemesi alkotmány” nemzetfenntartó szerepét hangsúlyozza, amely „nagyszerű értékek hordozója volt, nélküle a magyar történelem aligha érthető meg”. Mindez természetesen valóban így van, és a magyar nemesség ezt mélységesen hitte is, mindazonáltal a reformkor alapján véve mégiscsak ennek az alkotmánynak a *lebontásáért* folyó harcnak a története.

Az 1848 előtti irányzatokról ugyan az elemi megállapítások szintjén szó esik – „A nemzeti katasztrófától rettegő Széchenyinek távolosan talán mindenben igaza volt, de a kor és társadalom politikai szükségleteit Kossuth fogalmazta meg realistábban (518.)” –, de arról már nem, hogy a reformkori viták során mennyi korszerű *elméleti* eredmény, mennyi értékes mű íródott, szemben éppen a '67 utáni nemzedék teljesítményével, amelynek tagjai között – ahogy azt a tanulmány is megállapítja – „szinte nincs elméleti szintet is elérő politikusk” (531.).

Továbbá arról sem olvashatunk semmit, hogy ezek nemcsak elméleti eredmények maradtak, hanem 1848-ban a liberális ideológia *uralomra is jutott*: rövid időre, de kormányt alakított, törvényeket alkotott és államigazgatást teremtett.

A kiegyezés és a magyar liberalizmus című fejezettől kezdve szinte egy másik – színvonalas és érdekesítő – tanul-

mány fekszik előttünk. A szöveg megszerkesztett, a mondatok szabatosak, a terminológia egzak. E remekül megírt részben Tőkéczi László így határozza meg a liberálisok 1867-es és azutáni mozgásterét: „A kiegyezés közjogi aktus volt, amelyhez a liberalizmusnak csak másodlagosan volt köze. [...] A dinasztia egyezett ki a magyar politikai osztállyal úgy, hogy a kialakuló államjogi szerkezet megőrizhesse az udvar számára nélkülözhetetlennek látszó *preliberális* hatalmi biztosítékokat.” Azonban „a hatalmi politikán kívüli szférák át- és kialakításában a liberalizmus elvei döntő szerephez jutottak” (520.). Ennek megfelelően Tőkéczi a dualizmus-kori liberalizmust az általános gazdasági fejlesztés teoretikus alapvetéseként definiálja, és a későbbiekben e tételét bizonyítja.

Érvelése során a szabadelvű politikai kurzust az ellenfelekkel szemben tanúsított magatartásformákon keresztül jellemzi. A liberális kormányzat, illetve a szocialista, polgári radikális és konzervatív ideológiák együttélésének elemzése után e kétarcú tanulmány befejező része a világháború időszakának eszmei harcaival és a liberális gondolat Trianon utáni talajvesztésével foglalkozik.

A válogatás szempontjait Tőkéczi László írásának végén ismerteti. Eszerint „szöveggyűjteményünk első kísérlet a – minden ellenkező híresztelés ellenére – gazdag liberális hagyomány[*nak*] a lehetőség szerinti teljes bemutatására. Arra törekedtünk, hogy a liberális hagyomány valamennyi ága szerepeljen [...]”. Bár ebből nem derül ki, hogy a válogatás *tematikusan vagy irányzatok szerint* törekszik-e a teljességre, ez nem is lényeges, hiszen az anyag sem így, sem úgy, hanem *kronologikusan* van elrendezve.

A reform-nemzedéknek csak az első vonala kapott helyet a kötetben. Esetükben a szerző nem tett eleget vállalt feladatának: nem tekintette át a „folyóiratokban lappangó anyagokat (534.)”. Pedig itt lett volna a jó alkalom, hogy visszakérüljenek a tágabb szakmai köz-

tudatba például az *Athenaeum* szorgosan tájékozódó, zongorát cipelő derék-hadának legjobbjai. A feltárás szándéka jobban érvényesül a kiegyezés utáni írók esetében. Itt valóban olyan nevekkel is találkozhatunk, akiknek „hatalmas életműve [...] szinte teljesen ismeretlen” (540.): Balás Károly, Heller Farkas, Kautz Gyula, Kolnai Aurél, Matlekovits Sándor és mások.

Úgy érzem, hogy a szövegekkel az olvasó kissé magára van hagyva. Nem derül ki a megírás, megjelenés, parlamenti felszólalás pontosabb dátuma, szűkebb szövegekörnyezete, valamint az sem, hogy kik mellett érvel vagy kikkel vitázik egy-egy szerző, és hogy mi lett a szóban forgó tárgy sorsa a továbbiakban.

A szöveget lapalji magyarázó jegyzetek kísérik ugyan – de sajnos nem mindig nagy haszonnal. A jegyzetekkel ellátott helyek kiválasztása nem következetes, az idézetek forrása helyenként szerepel, másutt nem, az egyes személyekre tett utalások feloldása szintén következetlen.

Mindazonáltal így is bőven találkozhatunk problematikus jegyzetekkel: a „severissime damnamus” (35.) esetében hiányzik az „igen keményen” mellől az *elítéljük*; ugyanitt – és mindenütt – az ismételt hivatkozásnál, más oldalszámmal, a visszaütalás jelölése nem „Uo.”, hanem I. m.; a „1-mae 40-mus” (39.) „negyvened[ik]” ugyan, de ráadásul cikkely is, Werbőczy első könyvéből; a „constatirozás” (79.) nem „alapvetés”, hanem *megállapítás*; a „Verwirkungstheoria” (124.) – amit inkább e-vel írnék – hagyományosan *jogeljátszás* és nem „jogvesztés”. És még egy példát idézhetünk, ugyancsak a *Hűsvéti cikkből*: az „elkülönző vágy (Sonderzug)” (121.) lábjegyzetében megtalálhatjuk a jelenlegi szótári jelentését is...

Ahhoz, hogy a kötet legalább kézikönyvként haszonnal forgatható legyen, tisztességes bibliográfiára és mutatókra lett volna szükség. Az előbbi a legkisebb következetesség nélkül készült, mivel nem különítették el a források és az iro-

dalom felsorolását, a válogatás „mélységeit” pedig egy *hiányzó* könyvcím megfelelően jelzi: Szekfű Gyula: *Három nemzedék* (!!!). Ehhez képest lényegtelen az, hogy Körösy György *Önállóságra törekvés a magyar filozóphiában* (1837–1857) c. könyve mellől hiányzik az impresszum (Kolozsvár, 1886.), hogy Nyíri J. Kristóf tanulmánygyűjteménye, az *Am Rande Europas* hozzáférhető magyarul is (*Európa szélén*, Bp. 1986.), ráadásul érdemes megjegyezni, hogy a német változat kiadási adataiban – „Budapest–Wien–Böhlau” – a „Böhlau” egy kiadó, s nem egy titokzatos osztrák városka...

A kötet szerzőinek életrajzai lexikoncikk-szerűen informatívak, a jelentősebb művek felsorolása az egyes szerzők esetében a további tájékozódást megkönnyíti ugyan, de zavaró, hogy a szerkesztő teljességgel esetlegesen ad meg egyes műveket, illetve gyűjteményes kiadásokat, ráadásul hol valamelyik régebbi kiadást, hol pedig újabbakat. Ifj. Andrassy Gyula és Eötvös kiérdemelték nemesi címük föltüntetését, a többi gróf és báró nem. Az utóbbinak, „a magyar liberalizmus legnagyobb teoretikusának” nem túlságosan hosszú életrajzi összefoglalója a következő hibákat tartalmazza: emigrációjából nem „1853-ban tért haza”, hanem *1850 decemberében*; a kurrens gyűjteményes kiadás sorozatcíme nem „Eötvös József összes művei”, hanem *E. J. művei*, és nem 1978–81., hanem *1973 és 1981 között* jelent meg. Ezenkívül különös, hogy szerteágazó erudíciójából miért éppen az méltó a külön kiemelésre, hogy „közben zenei tanulmányokat folytattott”.

A *Névmutatóban* minden lehetséges hibát megtalálhatunk. Az uralkodók esetében – a szokásostól eltérően, de jelöletlenül – a születési és halálozási dátum van megadva. Brougham itt nem *lord*, aki viszont az, az hol nagy (Byron), hol kisbetűvel (Chatham) az. Nemesi címétől meg van fosztva Csáky Albin, Eötvös József, Metternich, Orczy Lőrinc, Teleki László, Tolsztoj, Win-

dischgrätz, Zrínyi Miklós. Ez utóbbi a névmutató szerint 1600-ban született, foglalkozására nézvést pedig egyszerűen „költő”. Aztán Goethe *von*, Horatius *Quintus Flaccus* nélkül. Scott, „Walter Sir”, de Seeley „Sir John Robert”, Julius Caesar helyett „Caesar, Julius”. Lamarck „Jean-Baptiste”, de alatta Laplace „Pierre Simon”. Voltaire zárójelben (François-Marie Arouet), de Molière zárójelben semmi. Rousseau „Jean-Jacque”, a nemzeti könyvtár névadója „Széchenyi” Ferenc. A neve után megadott egyik oldalszámon (165.) egyébként nem a mondott személyt találtam, hanem a „Széchenyieket”, ami itt nem őt, hanem – „Eötvös Józsefek és Deák Ferencek” mellett – Istvánt jelenti.

Ezen kívül csupán az első néhány szemelvény szövegéből nem szerepel a mutatóban Julius Caesar (59.), Horatius (16., 23.), Dózsa György (16.), II. József (16.), Lucanus (83.), Mária Terézia (19.), Szalay László (95.). Mi több, *nincs nyoma* a névmutatóban annak, hogy Canova (26.), Cato (83.), Kardos László (15.), Kossuth Ferenc (57.), Orbilius (23.), Pál Lajos (49.), William Shakespeare (57.) neve is olvasható a kötetben – csak az első száz oldalról véve a példákat.

Jóllehet e hibáknak egy részét egészen kis fáradtsággal el lehetett volna kerülni, az egész felelősséget túl egyszerű – és mélyen igazságtalan – lenne a jegy-

zeteket író Nagy Mónika Zsuzsannára hárítani. Az igazi hibát sokkal inkább azok a tapasztaltabb kollégák követték el, még a kötet munkálatainak megkezdése előtt, akik egyfelől egy személyre bízták – kizárva ezzel a kontroll lehetőségét – a szerkesztést és az apparátus írását, másfelől nem ismertették meg vele az efféle munka két alapszabályát – a mindenre kiterjedő *előzetes mérlegelést* és a *következetességet* –, továbbá azokat a gyakorlati fogásokat, amelyek segítségével a nem túl lebilincselő mutatóírást jó hatásokkal el lehet végezni. A technikai aprómunka (*tanulság!*) *nem tehetség kérdése*. Normatív szabályzat kérdése lenne, amely részletesen kitér a felmerülő formai nehézségekre és megoldásokat ajánl, valamint egy olyan kézikönyv, amely a társadalomtudományi forrásszövegek nemritkán elképesztően divergens utalásaihoz jegyzeteket eszkábálót megbízható lexikonokhoz és segédkönyvekhez utasítja. Ha mindez hiányzik – marad a saját káron szerzett tapasztalat.

Ez természetesen a kiadót – „aki” nem kezdő – nem menti fel. Mondjuk ezért nagyvonalúan azt: a *Magyar liberalizmus* „reprezentatív válogatása” kisiklott *Sonderzug*, amelyet a sorozat további darabjai remélhetően jobb színvonalon, menetrendszerűen fognak követni.

Gárgó Gábor

Holocaust Romániában és Szlovákiában

*Sas Andor: A szlovákiai zsidók
üldözése 1939–1945.*

A szöveget gondozta és szerkesztette

Csanda Gábor. Kalligram K.,

Pozsony, 1993. 255.

*Carp, Matatias: Holocaust
Romániában 1940–1944.*

Ford. Takács Ferenc.

Primor K., h. n. 1993, 289.

Nehéz helyzetben vannak a neonácik. Ha megpróbálják Hitlert és csatlósaikat, szövetségeseit rehabilitálni, azt állítva, hogy pusztán antikommunista nemzeti hősookról van szó, akkor ellenfeleik a zsidó Holocaustra hivatkoznak. Körülbelül 5 millió európai zsidó elpusztítását semmiféle racionális érveléssel nem lehet igazolni. Ezért a neonácik egész egyszerűen megpróbálják letagadni a tényeket, azt állítva, hogy nem is léteztek gázkamrák, a zsidókat csak munkatáborokban dolgoztatták és csupán néhány tízezer pusztult el közülük. A neonáciknak a kelet-európai poszt-kommunista rendszerekben is akadnak szövetségeseik. Ezen országok politikai elitjének jónéhány tagja úgy véli, hogy ha sikerülne hazájuk második világháborús részvételét legalább a zsidó Holocaust emlékétől „megtisztítani”, akkor könnyebben menne a nép-nemzet átnevelése. Ha például Horthy katonái csak egy antikommunista kereszteshadjárásban védtek a hazát a Donnál, akkor nem kell szót ejteni arról, hogy a nácik és cinkosaik nem csak milliószámra pusztították a zsidókat, hanem ölték a zsidók mellett a lengyel, cseh, ukrán, orosz, stb. értelmiségieket és hozzáálltak az elmebetegek, a homoszexuálisok, a bűnözők likvidálásához is. Emlékezni kell arra is, hogy ezekért a tömegmészárlásokért nem csak a nácik (és a magyar nyilasok, a szlovák Hlinka Gárdisták, vagy a román Vasgárdisták) voltak a

felelősek. Öldököltek litvánok és románok, horvátok és ukránok, s buzgón kollaboráltak a nácikkal a szlovák, magyar, francia, holland, stb. hatóságok is.

Ma már sokat tudunk arról, mi is történt 1939–1945 között Európában a zsidókkal. Raul Hilberg amerikai történész elsősorban a német dokumentumok alapján megírta és 1961-ben publikálta monumentális Holocaust-történetét.¹ E munka megjelenésétől számíthatjuk a tudományos Holocaust-kutatás kezdetét. 1961 előtt sem Izraelben, sem Amerikában nem volt „téma” a Holocaust. Egyetemen nem tanították, komoly történészek nem foglalkoztak e témakör kutatásával. Ezzel szemben Kelet-Európában már közvetlenül 1945 után többen is megpróbálták megírni legalább saját országuk zsidóságának világháborús történetét. Csaknem 50 évvel később, 1993-ban eme úttörő munkák közül kettő is a magyar olvasók elé került. Két teljesen eltérő jellegű könyvről van szó. Matatias Carp három kötetben foglalta össze, s 1946 és 1948 között Bukarestben publikálta is Holocaust-történetét. Munkáját világszerte ismerik, használják a Holocasut-kutatók. Sas Andor, bár kéziratát valószínűleg publikálásra szánta, végül is nem jelentette meg a szlovákiai Holocaustról szóló jegyzet-töredékeit. Kézírtatos hagyatékából Csanda Gábor próbált kötetet sajtó alá rendezni, de csekély mérvű fáradozását nem koronázta siker. Szakmai szempontból valamivel többre értékelhető Takács Ferenc munkája, aki nem csak fordította, de egyben maga válogatta ki Carp munkájából a szerinte legérdekesebb részeket.

Mind a román, mind pedig a szlovák zsidó Holocaust igen tanulságos történet. 1939 előtt mindkét országban virágzó, viszonylag nagylétszámú zsidó közösségek éltek. (Szlovákiában körülbelül 90 000-en, Romániában mintegy

800 000-en), míg napjainkban már mindkét ország – náci terminológiával – „zsidómentesnek” tekinthető. E két országban először nagy lendülettel láttak neki a zsidók kifosztásának, deportálásának a világháború során, sőt a románok élen jártak a zsidók tömeges lemeszárlásában is, majd Pozsony és Bukarest urai hirtelen véget vetettek a zsidók üldözésének. Az 1942-es szlovákiai és romániai fordulat okairól a mai napig sokat vitáznak a történészek, csak remélhetjük, hogy ha megnyílnak a felvidéki és romániai levéltárak a kutatók előtt, akkor még jobban megismerhetjük e két ország második világháborús történetét.

Erre sajnos Sas Andor munkája nem ad lehetőséget. Sas Andor (1887–1962) a magyar irodalom professzora volt a második világháború után a pozsonyi egyetemen. A Holocaustot túlélő zsidó literátor kéziratát Csanda Gábor NEM rendezte sajtó alá. Bár Csanda utószavában azt állítja, hogy „a Sas-mű történelmi hitelességének, közölt adatai pontosságának megállapításához az e kérdésben ma hozzáférhető legszakoszerűbb ...munkák voltak” segítségére, (251. o.) Csanda nem ismeri a Holocaust történetét, így nem is volt képes Sas Andor tévedéseit, pontatlanságait, hibás és történelmietlen elemzéseit akár egy alapos utószóban, akár magyarázó jegyzetekben javítani. Nem recenzióban, hanem egy lektori véleményben lehetne csak fölörölni azokat az apróbb pontatlanságokat, stílári és szakmai baklövéseket, amelyek szinte végtelen számban sorakoznak e munkában. Ízelítőül csak néhányat említenék meg. Ellentétben azzal, amit Sas állít, Jugoszláviát nem 1940-ben, hanem 1941-ben szállták meg a németek (27. o.); Magyarországon az ú.n. I. zsidótörvényt nem 1939 áprilisában, hanem 1938 tavaszán fogadta el a parlament (30. o.); és a II. zsidótörvényt nem Imrédy, hanem Teleki miniszterelnöksége alatt fogadták el (34. o.); Göring nem 1941 júniusában és nem Himmlert, hanem 1941. július 31-én és Heydrichet utasította, hogy készítse elő a zsidókérdés „végső meg-

oldását”(42. o.); Hans Frank nem csak egyszer járt Krakkóban, a Lengyel Fő-kormányzóság gauleiterének ebben a városban volt a székhelye (44. o.), stb. Csanda nem vállalta a sajtó alá rendezés fáradságos és időtrabló, de mindenképp előtt szakértelmet igénylő munkáját. A könyv riasztó példája annak, hogyan nem szabad kéziratot sajtó alá rendezni. Az idegen szavak, kifejezések és rövidítések jegyzéke is hiányos. Ha a defetizmus és a pauperizáció szerepel a jegyzékben, akkor nehezen érthető, hogy miért maradt ki a Chevra Kadisa (zsidó temetkezési egyesület), a Hasomér Hacair (Az Ifjú Ór, baloldali cionista szervezet) és még jó egytucat idegen kifejezés a jegyzékből. A névmutatónak csúfolt felsorolásban szereplőknek Csanda még a keresztnevét sem volt képes kideríteni, (Wisliceny nevét például következetesen és tévesen Wisliczeny-nek írja) nem beszélve arról, hogy legalább a fontosabb személyek esetében megpróbálkozhatott volna rövid bemutatásukkal.

A fő problémát nem is ezek a tárgyi tévedések és hiányosságok jelentik, hanem az, hogy Sas nem tud válaszolni a fentebb már jelzett kérdésekre: miért hagyták abba 1942 végén a szlovák hatóságok a zsidók deportálását, és a nácik miért túrték ezt. Sasnak az egyébként három változatban is egymás mögé nyomtatott bevezetőben adott magyarázata kevésbé meggyőző. Szerinte elsősorban azért szüneteltették 1944 őszéig, a szlovákiai antifasiszta felkelés kitöréséig a zsidók deportálását, mert néhány döntő német tényezőt megvesztegettek, a zsidók vagyonának szétosztásával jóllaktak a hatóságok és a világhelyzet is kedvezőtlenül alakult a németek szempontjából. (16. o.) Ez utóbbi magyarázat nem felel meg az igazságnak, azonkívül logikátlan is. 1942 nyarán a németek ismét előretörték a keleti fronton, a nyugat-európai második frontnak még híre-hamva sem volt. 1944-re már valóban igen kedvezőtlenül alakult a németek helyzete, de ennek ellenére, a magyar hatóságok közreműködésével megszervezték és végrehajtották több mint

400 000 magyar zsidó deportálását. Az pedig, amit Sas később állít, hogy a Vatikán és a szlovák püspökök tiltakozásának semmiféle hatása sem volt a deportálások leállítására, nem igaz, ez döntő mértékben hozzájárult ehhez. (181. o.) Hilberg ezen kívül azt is valószínűnek tartja, hogy a szlovák hatóságok megorolták a németekre akkor, amikor megtudták, hogy a „független” Horvátországból fejenként 30 márkáért hajlandók voltak elszállítani a zsidókat, míg tőlük egy zsidó deportálásért 500 márkát kértek. A német külügyminisztérium próbált alkudozni, levették volna a tarifát 300 márkára is, de Tisoék megmakacsolták magukat. Az 1942-es deportálások költségeit amúgy is a zsidóktól elvett, kiszarolt és államosított vagyonokból fizették, szerették volna maguknak megtartani az egész összeget. Más kérdés, hogy a németek, akik éppen ezidőtájt a több mint 3 milliós lengyel zsidóság megsemmisítésével voltak elfoglalva, nem is erőltették különösebben a szlovákiai deportálások folytatását.² Szlovákiát egyébként Németország mindvégig bizonyos fokú tapintattal, óvatossággal kezelte. Európa népei számára egyfajta kirakatnak szánták ezt az államot, azt próbálták bizonyítani, hogy nem kívánnak közvetlenül sehol sem uralkodni: még első bábállamuk is független, önálló.

Sas nem ismeri azokat a belső hatalmi harcokat, amelyek során Tiso miniszterelnök háttérbe szorította helyettesét, Vojtech Tukát és Alexander Mach belügyminisztert. A radikális Tuka és Mach politikai veresége egyben a zsidókkal szembeni politika mérséklődéséhez is vezetett, de erről a kortárs Sas nem tudott, nem is tudhatott.³

Sas azonban nem ismeri az európai Holocaust történetét sem. Bevezetőiben szinte egyetlen olyan állítás sincs, amely igaz volna. Ellentétben azzal, amit Sas állít – és Csanda említés nélkül hagy – a francia hatóságok nem német nyomásra, hanem önként hozták az első zsidóellenes rendeleteket; Himmler nem kérte a finn zsidók deportálását, így nem is volt

mit megtagadni; a románok részint deportálták zsidóik egy részét, több száz-ezret meg lemészároltak, agyonverték, halálra éhezettek, stb; Dániában nem gyűjtötták föl azokat a hajókat, amelyekkel a németek Sas szerint deportálni akarták a zsidókat, éppen ellenkezőleg, hajókon, bárkákon mentették át a dán zsidókat Svédországba, a németek pedig vonaton akarták Auschwitzba szállítani a zsidókat; sem Franciaországban, sem Hollandiában nem tűzték ki a keresztények magukra a sárga csillagot; Bulgária több mint 12 ezer tráki és makedóniai zsidót deportáltatott, stb. (13. o.; 35. o.)⁴

Sas történeti visszatekintése is pontatlan, sőt elemzése néhol egyenesen félrevezető. Meg sem említi a szlovákok mély katolicizmusából is táplálkozó antiszemitizmusát, nem ír a felvidéki zsidók elmagyarosodásáról és arról, hogy többségük 1918 előtt a magyarosító kormánypolitika eszköze és lelkes támogatója is volt. Sas ugyan említést tesz arról (48. o.), hogy a „falusi nép” fokozott ellenszenvvel viseltetett a zsidókkal szemben, de ennek semmiféle érdemleges magyarozatát nem adja. Munkája egy másik pontján mint a szlovákiai zsidók elszlovákosodásának bizonyítékát említi, hogy míg 1910-ben a Felvidéken a zsidóknak csak 2,8%-a vallotta magát szlováknak, 1930-ban már 32,2%-a. (119. o.) Az antiszemita szlovák hatóságok inkább arra figyeltek, hogy a zsidók majd 70%-a továbbra is magyar-nak vagy zsidónak vallotta magát... Az eseményeket csak átélő, naiv és tájékozatlan kortárs keserű, de teljesen megalapozatlan vádaskodása csupán, amikor Sas arról ír, hogy ha a gazdag zsidók elég pénzt áldoztak volna, talán meg lehetett volna menteni például Franciaországban, Ausztriában, Hollandiában a zsidók életét. Sas nem tudja, hogy ha egyes náciakat időnként meg is lehetett vesztegetni, a fő döntéshozók és végrehajtók, Hitler, Himmler, Göring, Göbbels, Heydrich és Eichmann fanatikus, vad zsidógyűlölők, elszánt, megvesztegethetetlen tömeggyilkosok

voltak. Már-már tragikomikus az a narratíva, amivel Sas előszámlálja azokat a módszereket, amelyek segítségével meg lehetett volna menteni az európai zsidókat. Szerinte például ki lehetett volna cserélni őket a külföldön internált németekért. Sajnos abban is téved, hogy dél-amerikai államok hajlandók voltak nagyobb számban zsidókat befogadni. (233. o.)

De a tévedések, naiv vagy éppenséggel rosszindulatú elemzések korpatengérében néha föl-fölbukkan egy-egy gyöngyszem is. A szlovákiai Zsidó Tanácsról (amelyet Sas eredeti nevén Zsidó Központnak nevez, Csanda pedig sehol sem közli, hogy ezt a fajta intézményt Európa-szerte Zsidó Tanácsnak nevezi a szakirodalom) igen sok értékes és érdekes adalékot közöl. Gyanítható, hogy apparátusának munkáját közvetlen közelről ismerhette. (66–86. o.) De ebben a fejezetben is előfordul olyan megjegyzés, amelyből kiderül, hogy Sas forrásait, adatait nem képes elemezni. A Zsidó Tanács apparátusának létszámnövekedéséről írva megjegyzi például, hogy míg 1941-ben 10 ezer zsidóra 5 Zsidó Tanács-i alkalmazott, addig 1942 decemberére, a deportálások következtében már minden tízezer tagra 126 alkalmazott és 63 funkcionárius jutott. (83–84. o.) A létszámnövekedésnek a valóságban nem csak a deportálások voltak az okai. Európa-szerte megfigyelhető volt, hogy a zsidók igyekeztek maguknak hasznos munkát és egyben ideig-óráig bizonyos fokú védelmet is jelentő állást találni. Próbáltak dolgozni a nagy lengyelországi gettóknak, a németek számára is termelő üzemekben és nagyon sokan próbáltak bejutni a Zsidó Tanácsok apparátusába is.

A zsidó törvényekről, rendeletekről szóló fejezet (amely máskülönben az egész munka egyik leginformatívabb része) is tele van önismétlő leírásokkal. Nyilvánvaló, hogy Csanda jegyzettörvédeket, kéziratváltozatokat gépelgetett egymás alá.

Takács Ferenc indulatos előszót írt a másik recenzált könyv, Matias Carp

munkájának magyar változatához. Főlegesen azonban a túlzott indulatok, mivel a román propaganda hiába harogja immáron majd 50 éve, hogy bezeg a románok, ellentétben a magyarokkal, a második világháború idején nem bántották a zsidókat, nekik legfeljebb néhány öreg magyar zsidó hisz, akik pontosan emlékeznek arra, hogy azok a zsidók, akiknek 1944 tavaszán-nyarán sikerült átszökniük a románokhoz Dél-Erdélybe, megmenekültek a deportálástól. Hilberg azonban, és még sokan mások, ismerik a román zsidók második világháborús történetét. A Yad Vashem Studies első húsz évfolyamában (ez a folyóirat megtalálható minden olyan amerikai egyetem könyvtárában, ahol a Holocaustot tanítják és ilyenből legalább 900 van, s a román propaganda már csak ezért sem lehet hatékony) kilenc komoly tanulmány foglalkozik a romániai Holocausttal. A monumentális, 4 kötetes Holocaust-enciklopédia, amely szintén minden nagyobb könyvtárban szabadpolcon található⁵ harmadik kötetében nem kevesebb mint 11 oldalt kapott a román zsidók története, de külön szócikket áldoztak a két Antonescu-nak, a Iasi-i pogromnak és az Odessza-i mérszárlásoknak is.⁶ Jean Ancelet izraeli történész 11 kötetben publikálta a romániai zsidó Holocausttal kapcsolatos legfontosabb dokumentumokat.⁷ Ezeket a munkákat ismeri a Holocaust kérdésében mértékadó nyugati közvélemény. Ilyen körülmények között hiába próbálkozik a román propaganda 1991 júniusában, a Iassi pogrom 50. évfordulóján az USA kongresszusában nyilvánosan elítélték Antonescut, valamint fajüldöző rendszerét és megbélyegezték Petre Roman utódait, akik utcákat neveztek el, szobrokat emeltek a diktátor tiszteletére.

Takács előszavával kapcsolatban nem az a fő kifogásom, hogy a jelenlegi (1993 november) kormányzat egyes történészeinek százaja szerint próbálja meg Horthyt tisztára mosni. Ellentétben azzal amit Takács állít, Horthynak 1944. március 19-e után volt ereje és

befolyása a németek elszámú miniszterelnök-jelöltjét, Imrédy Bélát félretolni és helyette Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnökké. Ugyanakkor hozzájárult Jaross Andor belügyminiszteri kinevezéséhez és két hírhedetten antiszemita államtitkárának, vitéz Baky Lászlónak és vitéz Endre Lászlónak a működését is eltúrte, egészen 1944 júliusáig, amikor szintén volt hatalma a deportálásokat leállítani. Horthy azzal, hogy 1944 július elején leállította a pesti zsidók deportálását, több tízezer ember életét megmentette. Azzal azonban, hogy csak ekkor avatkozott közbe, tömeggyilkosok cinkosává vált. Ezen a tényen semiféle állami pompával megrendezett újratemetés és a temetésen tolongó megannyi, civilbe öltözött miniszter sem változtathat. Carp idézi azt a talmudi gondolatot, hogy angyal az, aki akár egyetlen egy életet is megment, de gazember, aki egyetlen egy ártatlan embert megkínozz vagy megöl. (80. o.) Nem is morális értékkételekre, hanem higgadt, tárgyilagos elemzésre van szükség, nem csak Horthy Miklós zsidópolitikájával kapcsolatban, hanem a romániai Holocausttal kapcsolatban is. Ehhez nem sokkal járul hozzá ez a válogatás. Takács már az eredeti munka alcímét is kissé „félrefordította”. „Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról” alcímet adva e munkának, holott az eredetiben „csak” Suferintele, vagyis szenvedések olvashatók.

Sem a válogatásból, sem Takács Ferenc előszavából nem derül ki, hogy mi volt a romániai Holocaust lényege és melyek voltak sajátos, egyedi vonásai. Tudjuk azt, hogy Románia volt a keleti fronton Németország legfontosabb szövetségese, majd amikor 1944. augusztus 23-a után átállt, ugyanolyan vadul harcolt a náci és a magyarok ellen is, mint előtte a bolsevikok ellen. Volt időszak, amikor Eichmann vissza akarta vonni Bukarestből szakértőit, arra hivatkozva, hogy a románok nem fogadják meg tanácsait és voltak időszakok, amikor a németeknek kellett megfékezniük a románokat, mert a náci bürokraták számá-

ra túlságosan is gyorsan, rendezetlenül próbálták megoldani a zsidókérdést. Hitler 1941 augusztusában azt mondta Göbbelsnek, hogy a románok jóval radikálisabbak, mint a németek, holott a valóságban jóideig csak egy-két lépéssel előzték meg a németeket. A román Holocaust legfontosabb, egyedi sajátossága az, hogy Németországon kívül egyedül Románia volt az az ország, ahol a megsemmisítő folyamatot (legalábbis 1942 végéig) következetesen végrehajtották. Mindenütt másutt legfeljebb a zsidók elkülönítésére, kifosztására, majd esetenként deportálásukra került sor, de sem a hollandok, sem a franciák, sem a magyarok maguk nem gyilkoltak (a mi esetünkben az egyetlen kivétel az 1942 januári újvidéki vérengzés, mintegy 1000 zsidó halottal). Litvániában és Ukrajna egyes részein is sor került kisebb-nagyobb pogromokra, de a román katonai, rendőri, csendőri hatóságok maguk fosztogattak, deportáltak és gyilkoltak. Minderről sok-sok borzalmas, naturális részletet olvashatunk Carp munkájának magyar változatában.

Nem tudunk meg semmi érdemlegeset azonban a román antiszemitizmus eszmetörténetéről, pedig egész Európában szinte példa nélküli az a vad düh, elszánt következetesség, amivel már a 19. század óta acsarkodott a zsidókra a román értelmiségi elit is. 1930 után széles értelmiségi, középosztályi tömegeket jellemzett Romániában a diktatúra dicsőítése, a modern kultúra, technika elutasítása, a polgári demokrácia megvetése. Az irracionális keresztény-ortodox miszticizmus a xenofób nacionalizmussal és az antiszemitizmussal összekapcsolódva tömegeket mozgósító erővé vált Romániában.⁸ A zsidó a román antiszemiták számára minden ördögi archetípusa lett: a románságtól állítólag idegen demokrácia, liberalizmus, parlamentarizmus megtestesítője, olyan idegen, aki az etnikai tisztaságot és a keresztény hitet is fenyegeti.

Takács Ferenc meg sem próbál rendet teremteni a romániai zsidó Holocaust áldozataival kapcsolatos zavaros

nézetek között. Egymásnak ellentmondó adatokat közöl Carp is az áldozatok számát illetően. Takács szerint kb. 340 ezer zsidót öltek meg a románok, (12. o. Takács F. bevezetője) Carp először 265 000 román zsidó áldozatról beszél, (26. o.) majd 350 000 halottat említ (188. o.) A valóságban még megközelítő pontossággal sem tudjuk megmondani, hogy hány zsidóval végeztek a románok a második világháború idején. Carp maga az első esetben csak a bukovinai és besszarábiai zsidókat számolta össze, míg másodjára egészen Odesszáig végig kísért a németekkel versenyt gyilkoló románokat. De nem tudjuk, hogy ezekben a pogromokban és tömegmészárlásokban hány zsidót öltek meg. Hilberg 270 000-re becsüli a romániai zsidó áldozatok számát, de ő a romániai halottakhoz sorolja az észak-Erdélyből 1944-ben a magyar és német hatóságok által deportált mintegy 150 000 főt is.⁹

Sem Carp munkájából, sem Takács előszavából nem derül ki, hogy a román antiszemiták 1940 után egyértelműen azonosították a zsidókat a bolsevizmussal. 1941-ben pedig ugyanazokat a katonákat, csendőröket, rendőröket küldték vissza Besszarábiába és Bukovinába, akik még jól emlékeztek arra, hogy 1940 júniusában ezeken a tájakon sok zsidó örömmel fogadta az antiszemita román uralom végét és a Vörös Hadsereg bevonulását.

Érdeemes lett volna arról is említést tenni, hogy 1941 nyarán még a német hatóságokat is felhárította, hogy a románok milyen primitív és rendezetlen módon próbálták megoldani a zsidókérdést. A román katonák, csendőrök, mint ez Carp leírásaiból és néhány dokumentumából is kiderül, öldököltek, raboltak, nőket erőszakoltak meg, de például a hullákat sok helyütt temetetlenül az utcákon hagyták, ami őszintén felhárította a németeket. 1941. július 14-én például a Carp által is többször említett von Schobert tábornok, a 11. (és nem XI., ahogy a kötetben szerepel) német hadsereg parancsnoka a román főpa-

rancsnokságon tiltakozott az ellen a módszer ellen, ahogy a zsidókat például Balti körzetében öldökölték a románok.¹⁰ A románokra jellemző volt a tervezés és előkészítés hiánya (főleg ami a temetkezési helyeket és módszereket illeti), az improvizáció (a helyi hatóságok, eljáró közegek magasfokú kezdeményezőképeségről tettek tanúbizonyságot) és legfőképpen az a brutalitás, amelyről sok gyomorforgató részletet olvashatunk Carp könyvében is.

De ebből a munkából és Takács előszavából sem kapunk meggyőző választ arra a kérdésre, hogy 1942 végén végül is miért hagyták abba a zsidók pusztítását a románok? A kérdéskörrel foglalkozó szakirodalom alapján sejthető, hogy ehhez hozzájárulhatott a romániai német hatalmi tényezők közötti rivalizálás, az, hogy túlságosan hamar nyilvánosságra hozták a deportálási terveket és a kudarc előszelét megérezve durva hírlapi támadást intéztek Antonescu ellen. Segítette a román zsidóknak a külföld tiltakozása, elsősorban az USA fenyegetése, hogy az amerikai románok elleni megtorló intézkedésekre kerül sor, ha a belső-román területekről is deportálják a zsidókat. Alexander Safran főrabbi és dr. Wilhelm Filderman rabbi, a romániai zsidóság két vezetője nagy hatással érvelhetett Magyarország és Itália példájával is, rámutatva arra, hogy a magyar és olasz hatóságok sem engedik deportálni a zsidókat. Ezekről sajnos szinte semmit sem olvashatunk Carp munkájának magyar változatában.

Mindezt leírva és újraolvasva a recenzenes fáradtan és szomorúan dől hátra. „Jó” recenzió csak jó könyvekről születhet. Sajtó alá nem rendezett kéziratrövidékről és egy igencsak önkényes, hevenyészett válogatásról csak rosszat és hosszan lehetett írni. Pedig mindkét téma – a szlovákiai és a romániai zsidók Holocaustja – megérdemelt volna ennél jobb könyveket is.

Karsai László

Jegyzetek

- 1 Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books, 1961. 788. E sokat viatott munka második, bővített, átdolgozott kiadása három kötetben 1985-ben jelent meg. Holmes and Meier. New York-London. 1273.)
- 2 Hilberg: i.m. 728–733.
- 3 A szlovák Holocaustról lásd: Jelinek, Y.: *Slovakia's Internal Policy and the Third Reich, August 1940–February 1941*. *Central European History*, 1971, No. 4. 242–270.; Büchler, Y.: *The Deportation of the Slovakian Jews to the Lublin District of Poland in 1942*. *The Holocaust and Genocide Studies*, 1991, No. 2. 151–165.; Jelinek, Y.: *The CP of Slovakia and the Jews. Ten Years, 1938–1948*. *East-Central Europe*, 1978, No. 2. 186–202.; Lipscher, L.: *Jewish Participation in the Slovak Resistance Movement*. *Soviet Jewish Affairs*, 1977, No. 7. 40–52.; Rotkirchen, L.: *The Slovak Enigma: A Reassessment of the Halt to the Deportations*. *East Central Europe*, 1983, No. 1–2. 3–13.
- 4 A nyugat-európai Holocausttal kapcsolatban lásd: Marrus, M. R.–Paxton, R. O.: *The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe*. *Journal of Modern History*, 1982., No. 54., 687–714.; Finnországgal kapcsolatban: Rautkallio, H.: *Finland and the Holocaust. The Rescue of Finland's Jews*. Holocaust Library, New York, 1987, 268.; a bolgár zsidókról: Chary, F. B.: *The Bulgarian Jews and the Final Solution*. Pittsburg, 1972. 246.
- 5 Gutman, Y. (ed.) *Holocaust Encyclopaedia*. New York, 1990.
- 6 Gutman: i. m. III. k. 1289–1300; Antonescuékról lásd: I. k. 74–77.; Jasíról: II. k. 709–711. Odesszáról: III. k. 1080–1081.
- 7 Ancel, J.: *Documents Concerning the Fate of the Romanian Jewry during the Holocaust*. Jerusalem, 1986. I–XI.
- 8 Erről részletesen lásd: Volovici, L.: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. New York-London, 1991. 213.
- 9 Hilberg: i. m. 767.
- 10 Ancel, J.: *The Romanian Way of Solving the „Jewish Problem” in Bessarabia and Bukovina, June–July, 1941*. *Yad Vashem Studies*, 1988. Vol. XIX. 229.

A történész életei

Alain BOUREAU: Histoires d'un historien: Kantorowicz.

Gallimard. Paris, 1990.

(L'Un et l'Autre)

A nyolvanas években sorra jelentek meg a nagy párizsi kiadóknál Ernst Kantorowicz műveinek francia fordításai¹. A francia közönség ekkor fedezte fel az 1963-ban az Egyesült Államokban elhunyt német emigráns történész olyan munkáit, mint a II. Frigyes német-római császárról írott életrajz, illetve a középkori királyok két-testűségét tárgyaló esszé. Valószínűleg ezek sikere indította arra Kantorowicz legnagyobb franciaországi kiadóját, a Gallimard-t és Alain Boureau történészt², hogy – mintegy folytatva a már megkezdett sorozatot – megjelentessék Kantorowicz életrajzát.

Boureau rendkívül nehéz feladatra vállalkozott, amikor hozzákezdett az életrajz megírásához, hiszen Kantorowicztól történeti munkáin kívül semmi sem maradt ránk; végrendeletében ugyanis minden személyes iratának és feljegyzésének megsemmisítését kérte. Többek között ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Boureau munkája nem is annyira a szó hagyományos értelmében vett életrajz (egy magányosan kutató, politikai szerepet igazán nem vállaló történész esetében talán nem is lenne ez szerencsés), mint inkább egyfajta történelmi esszé. Esszé, melynek tárgya Kantorowicz, az ember, valamint az a kor is, melyben ez az ember él és alkot.

Mitől és hogyan lesz valakiből történész? Milyen társadalmi-politikai tényezők határozzák meg a múlt felé fordulást? Ezek a kérdések rejtőzködnek Boureau mondatai mögött, s ezekre a kérdésekre próbál meg választ adni művében Kantorowicz szellemi életútjának végigkövetésével.

Kantorowicznak a történelemhez és a történelmen át vezető útja ugyanis nem mindennapi: gimnáziumot végez, majd 19 évesen Hamburgba megy az

első világháború előestéjén, kereskedelmi gyakorlatra. Várható életútja ekkor egyértelműnek tűnik: családjá poznani likőrgyárában fog dolgozni alkalmazottként. A háború kitörésekor azonban jelentkezik önkéntesnek, harcol Verdunnél (a front másik oldalán ott van Marc Bloch is!), majd keleten; részt vesz a Bagdadbahn építésében. 1918-ban Berlinben találjuk: híradós-képzésben részesül, s eközben – 23 évesen – beiratkozik a Friedrich Wilhelm Egyetem filozófia szakára. A fegyverszünet és forradalom azonban félbeszakítják tanulmányait: a „porosz haza” védelmében ismét fegyvert fog, ezúttal a spartakisták, majd a Münchener Tanácsköztársaság ellen. Közben – három hónapig – politikai gazdaságtant hallgat Münchenben. 1919 őszén Heidelbergbe megy. Itt már történészhallgató; tanulmányait 1921-ben a mohamedán kézműves-szerveződésekről írt tézissel zárja le. Közben tagja lesz Stefan George költő körének, mely, úgy tűnik, döntő befolyást gyakorol rá; a kör „hivatalos” programjának részét alkotja a Frigyes-kultusz, s ebben részt vesz Kantorowicz is: 1924-ben elzarándokolnak Palermóba, ahol a fiatal történész egy kis koronát helyez II. Frigyes sírjára; ez idő tájt kezdi el írni a császárról szóló életrajzot is. A mű 1927-ben jelent meg, (eredeti címe: Friedrich der Zweite), s szerzőjét egycsapásra kiemelte az ismeretlenségből, egyúttal azonban számos támadás célpontjává is tette. Amikor kutatásainak bizonyítékául 1931-ben kiadta az életrajz kizárólag jegyzeteket tartalmazó második kötetét, működésének elismeréseképpen a frankfurti egyetem közép-kor történeti tanszékének címzetes tanárává, majd vezetőjévé nevezik ki. Hitler hatalomra jutása és a zsidók számára a közfunkciók viselését megtiltó törvények után vissza kell vonulnia; az események ellenére azonban csak 1938-ban, a Kristályéjszaka hatására emigrál: előbb Oxfordba, majd 1939-ben Kali-

forniába, Berkeley egyetemére megy. Innen 1951-ben, miután megtagadja a kommunistaellenes hűségeskü letételét, Princetonba távozik, s 1963-ban bekövetkező haláláig az Institute for Advanced Study munkatársa lesz. Már itt publikálja 1957-ben A király két-teste című, mérföldkövet jelentő értekezését (eredeti címe: The King's Two Bodies).

Ezzel az életúttal Boureau rögtön két embert tár elénk: egy 1927 előtti és egy 1927 utáni. Kantorowicz életében ugyanis 1927 mindenképpen fordulópont, hiszen ettől kezdve számít történésznek, független és a külvilág által is figyelemre méltott személyiségnek. A két korszak eseményeinek, a Poznanból származó fiatalember Verduntól Kisázsiaig nyúló, majd németországi helyváltoztatásainak, a poznani zsidóság és Porosz-Lengyelország történetének, a „porosz hazafiság” jellegzetességeinek, a McCarthy-bizottság működésének és a kommunistaellenes eskü körüli bonyodalmaknak a leírása éppen ezért fontos: Kantorowicz személyes visszaemlékezéseinek már említett hiánya miatt ugyanis ezek képezik annak a vizsgálódásnak a kiindulási alapját, melynek célja Kantorowicz élete mozgatórugóinak feltárása és magyarázata. A szerző indokokat próbál keresni Kantorowicz 1914–1919 közötti harci buzgalmára és konzervatív-reakciós viselkedésére csakúgy, mint arra, miért maradt egészen 1938-ig Németországban, holott sorstársai már az évtized első felében emigráltak. Miért tagadta meg 1949-ben a kommunistaellenes esküt?

Megemlíthetjük itt Poroszország hazaként való tiszteletét, ennek a hazának az egyénre telepedését, ifjonti hevet, gazdag polgári származását, az antiszemitizmus rövid ideig tartó hevességét és az azt követő békés időszak tartósságát sugalló zsidó tudatot; később, a II. világháború folyamán és az azt követő években egyfajta belső humanitást vagy éppen az egyetemet a világi hívságoktól és kötelezettségektől mentes kasztnak tekintő felfogást.

A személyes életút bemutatása azon-

ban csak egy a Boureau könyvén végighúzódnó szálak közül: megpróbálja párhuzamosan rekonstruálni az embert és a történelmet. Kantorowicznál pedig egzisztencia és alkotás szinte teljes egységbe forrt; a négy egyetemen is tanító tudós nemcsak magánéletében *solitarius*: neve nem oktatóként ismert, egyik történetírói iskolához vagy irányzathoz sem tartozott, s bár tekintélye – első sorban az Egyesült Államokban – igen nagy volt, tanítványainak köre szűk maradt. Meg lehet találni a párhuzamot az egyes művek és Kantorowicz élete között is. Kantorowicz ugyanúgy az ismeretlenből lesz korszakos jelentőségű történész – írja Boureau –, ahogy Frigyes szinte a semmiből lett német-római császár. A király két-testűségéről írott munka pedig nem csupán az uralkodók kettős természetéről szól, hanem tükrözi Kantorowicz kettős kötődését is: egyrészt az 1918 előtti „porosz hazához”, másrészt az emberi létehez, a humanitáshoz. Jelen van a motívumok között a XX. század Németországa is: a II. Frigyesről szóló életrajz elkészítésének ideje egybeesik Stefan George körének és tulajdonképpen egész Németországnak a szuverén, enigmatikus uralkodót magasztaló kultuszával; a „rejtőzködő Németország” legendája, valamint az egyénnek a kollektív identitás forrása-ként történő kezelése is a kor jellegzetessége.

Ezen párhuzamok mellett – és velük együtt – kutató olvasónapló is ez az életrajz. Boureau értelmezi és feldolgozza Kantorowicz rendkívül változatos témaválasztású műveit, igyekezik azokat továbbgondolni, a történész által bevezetett fogalmak (két-test, politikai teológia, királyi metafora, jogi fikció) történetét, hátterét és jelentését feltárni. Tulajdonképpen ezzel lesz teljes az életrajz, hiszen művek nélkül lehetetlen a szerző bemutatása. A különböző fejezetek címei is ezt az olvasónapló-jelleget erősítik: mintegy jelezve a királyok két-testűségéről írott munka fontosságát és a biográfia készítőjére gyakorolt hatását, a legelső kivételével valamennyiben

megtalálható a „test” (fr. corps) szó (E. K. emlékművének megtekintése; Rejtőzködő test; Beilleszkedés – fr. incorporation; Elveszett test; Idegen test; Kettős test.)

Boureau végig kitart azon megállapítás mellett, hogy – a tanítványai által készített nekrológban állítottakkal ellentétben – Kantorowicz sohasem készült tudatosan középkorásznak, s szinte véletlenül lett elismert kutató. Nem nevezhető autodidaktának sem, mivel felkészültsége, módszereinek alapossága és a biztonság, amellyel témáihoz nyúl, kizárják ezt. Inkább olyan – XX. századi ember, aki számára az uralkodás középkori intézményének, s eme uralkodás nyelvi jegyeinek vizsgálata kitűnő türgyet szolgáltatott a – XX. századi – politikai hatalom eredetének és eredőinek feltárására. Ebből következik Boureau könyvének tulajdonképpeni zárógondolata is: „Kantorowicz egyszerre gondolkodik középkorban és a saját korában.”

A néhol szinte „régészeti” módszerekkel dolgozó Boureau, úgy tűnik, elérte célkitűzését: sikerült megismertetni a publikumot E. K. pályafutásának mi-kéntjével és miértjével, lehozni a földre

a tudós mítoszáét, s – nem utolsósorban – kedvet csinálni a középkor Kantorowicz művein keresztül történő tanulmányozásához.³

Szász Géza

Jegyzetek

1. Ernst Kantorowicz francia fordításban létező munkái: L'empereur Frédéric II. (II. Frigyes császár élete). Gallimard. Paris, 1987.; Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Age (A király két-teste. Értekezés a középkor politikai teológiájáról). Gallimard. Paris, 1989.; Mourir pour la patrie et autres textes (Életünket a hazáért! és egyéb tanulmányok). P. U. F. Paris, 1984.; La royauté médiévale sous l'impact d'une conception scientifique du droit (A tudományos jogszemlélet hatása a középkori királyságra). Philosophie, 20. köt. (1988 ősz).
2. Megjelent munkái: La Légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine (Legenda Aurea. Jacques de Voragine narratív rendszere). Le Cerf. 1984.; L'aigle. Chronique politique d'un emblème (A sas. Egy jelkép politikai krónikája). Le Cerf. 1985.; La papesse Jeanne (Jeanne papissza). Aubier. 1988.; Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français. XV(e)–XVIII(e) siècle (A király egy-teste: miért nem lehettek szentek a XV–XVIII. századi francia uralkodók?). Les Editions de Paris. 1988.
3. Ld. még Joris, André ismertetését: Le Moyen Age 1933. (XCIX) no. 1. 137–139.

Kötetünk szerzői

Anderle Ádám

történész JATE, Szeged

L. Bozai Zsuzsa

tudományos ösztöndíjas ELTE,
Budapest

Czoch Gábor

tudományos ösztöndíjas ELTE,
Budapest

Deák Ágnes

történész JATE, Szeged

Gángó Gábor

tudományos ösztöndíjas MTA
Irodalomtudományi Intézet,
Budapest

Sandra Harding

egyetemi tanár University of
California, Los Angeles

Karsai László

történész MTA
Történettudományi Intézet,
Budapest

Joan Kelly-Gadol

Molnár Edit Katalin

egyetemi oktató JATE, Szeged

Nagy Edit

filozófiatörténész Juhász Gyula
Tanárképző Főiskola,
Szeged

Sebők Ferenc

történész JATE, Szeged

Soós István

történész MTA
Történettudományi Intézet,
Budapest

Szabó Gábor

tudományos ösztöndíjas ELTE,
Budapest

Szász Géza

történész JATE, Szeged

Szécsi Gábor

tudományos ösztöndíjas MTA
Filozófiai Intézet,
Budapest

Tomka Béla

történész JATE, Szeged

Zsinka László

tudományos ösztöndíjas ELTE,
Budapest

INHALT

Studien

GÁBOR SZÉCSI Grundlagen der historischen Erkenntnis	5
---	---

FERENC SEBŐK Die Erforschung der Ständeordnung der Jagellonen-Zeit zwischen den beiden Weltkriegen	27
---	----

ISTVÁN SOÓS Versuch zur Bildung einer ungarischsprachigen Urkundenlehre (<i>István Horvát und Martin Schwartzner</i>)	44
--	----

BÉLA TOMKA Von den Totalitarismustheorien bis zur „neuen Gesellschaftsgeschichte“. <i>Akzentveränderungen in der Bewertung des Dritten Reiches</i>	92
---	----

Workshop

GÁBOR CZOCH – GÁBOR SZABÓ – LÁSZLÓ ZSINKA Veränderungen im ungarischen Siedlungssystem, 1784–1910	113
---	-----

Theorie und Methode

Feminismus und Geschichtsschreibung. <i>Gespräch mit Susan Arpad</i>	134
---	-----

JOAN KELLY-GADOL Gesellschaftliche Bezüge der Geschlechter	139
--	-----

SANDRA HARDING Epistemologische Fragen	154
--	-----

Ausblick

AETAS-Umfrage zu Struktur und Institutionen der ungarischen Geschichtsschreibung	165
--	-----

Geschichtsschreibung in Großbritannien. <i>Gespräch mit R. J. W. Evans,</i> <i>dem Mitredakteur von English Historical Review</i>	213
--	-----

ÁDÁM ANDERLE Entdeckung oder Holocaust? <i>Bemerkungen zum 500. Jubiläum der Entdeckung Amerikas</i>	218
---	-----

Beobachter

Frauenstimme (<i>Histoire des Femmes en Occident. Sous la direction G. Duby et M. Perrot. 3. XVIIe–XVIIe siècle. Sous la direction Natalie Zemon Davis et Arlette Farge. Plon. Paris, 1991.</i>)	
Zsuzsanna L. Bozai	223
Ohne die Zeit und in der Zeit (<i>Időben élni. Történeti–szociológiai tanulmányok. Válogatta: Gellériné Lázár Márta. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.</i>)	
Edit Nagy	227
Es gibt weiterhin kein Nachschlagewerk (<i>Magyar liberalizmus. Válogatta Tökéczki László. Századvég Kiadó. Budapest, 1993.</i>)	
Gábor Gángó	232
Holocaust in Rumänien und in der Slowakei (<i>Matatias Carp: Holocaust Romániában 1940-1944. Ford. Takács Ferenc. Primor Kiadó. b. n., 1993.; Sas Andor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945. A szöveget gondozta és szerkesztette Csanda Gábor. Kalligram Kiadó. Pozsony, 1993.</i>)	
László Karsai	236
Leben eines Historikers (<i>Alain Boureau: Histoires d'un historien: Kantorowicz. Gallimard. Paris, 1990.</i>)	
Géza Szász	243
Unsere Autoren	246

CONTENTS

Studies

GÁBOR SZÉCSI The Foundations of Historical Knowledge	5
FERENC SEBŐK Studying the Jagellonian System of Estates between the two World Wars	27
ISTVÁN SOÓS An Experiment to establish Diplomatics in Hungarian (<i>István Horvát and Martin Schwartzner</i>)	44
BÉLA TOMKA From Theories of Totalitarianism to the „New Social History”. <i>Changing Emphases in the Interpretation of the Third Reich</i>	92

Workshop

GÁBOR CZOCH – GÁBOR SZABÓ – LÁSZLÓ ZSINKA Changes in the System of Hungarian Towns and Settlements between 1784 and 1910	113
---	-----

Theory and Methodology

Feminism and Historiography. <i>Conversation with Susan Arpad</i>	134
JOAN KELLY-GADOL The Social Relation of the Sexes	139
SANDRA HARDING Epistemological Questions	154

Perspective

The Inquiry of AETAS on the Structure and the Institutional System of Hungarian Historiography	165
Historiography in Great Britain. <i>Conversation with R.J.W. Evans,</i> <i>Co-editor of English Historical Review</i>	213
ÁDÁM ANDERLE Discovery or Holocaust? <i>Notes on the 500th Anniversary of the Discovery of America</i>	218

Book Reviews

- Women's Voice
(*Histoire des Femmes en Occident. Sous la direction G. Duby et M. Perrot. 3. XVIe–XVIIe siècle. Sous la direction Natalie Zemon Davis et Arlette Farge. Plon. Paris, 1991.*)
Zsuzsanna L. Bozai 223
- Within and without Times
(*Időben élni. Történeti–szociológiai tanulmányok. Válogatta: Gellériné Lázár Márta. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.*)
Edit Nagy 227
- Still without the definitive Work
(*Magyar liberalizmus. Válogatta Tökéczki László. Századvég Kiadó. Budapest, 1993.*)
Gábor Gángó 232
- The Holocaust in Rumania and Slovakia
(*Matatias Carp: Holocaust Romániában 1940–1944. Ford. Takács Ferenc. Primor Kiadó. h. n., 1993.; Sas Andor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945. A szöveget gondozta és szerkesztette Csanda Gábor. Kalligram Kiadó. Pozsony, 1993.*)
László Karsai 236
- Lives of a Historian
(*Alain Boureau: Histoires d'un historien: Kantorowicz. Gallimard. Paris, 1990.*)
Géza Szász 243
- The Authors of this number 246

Rövidesen megjelenik a
Korai magyar történeti lexikon
(9–14. század)

Főszerkesztő: Kristó Gyula

Szerkesztő: Engel Pál és Makk Ferenc

A magyar történettudomány egyik jelentős vállalkozásaként bocsátja közre az Akadémiai Kiadó az 1994 tavaszi könyvhéten a Korai magyar történeti lexikont. Mintegy másfélszáz szerző kb. kétezer szócikkben foglalta össze mindazt az ismeretanyagot, amely a címben jelzett hat évszázad Kárpát-medencei és magyar történetére vonatkozik. A szócikkeket történészek, régészek, irodalom- és művelődéstörténészek, művészettörténészek, néprajzkutatók, nyelvészek, a latin filológia művelői, bizantinológusok, szlavisták, orientalisták, speciális történeti stúdiumok (történeti állattan, orvostörténet stb.) képviselői írták. A szócikkek felölelik a 9. századi Kárpát-medence, a honfoglalás előtti magyarság történetét, valamint a honfoglalástól kezdve a magyarság történetét a 14. század végéig. Önálló szócikket kapott valamennyi korabeli magyar uralkodó (nagyfejedelem, király), vármegye, püspökség, főesperesség, szerepelnek a lexikonban a fontosabb városok, várak, történeti személyiségek, egyházi intézmények, gazdasági, társadalmi, politikai fogalmak, irodalmi művek, földrajzi helyek. Külön szócikkek tárgyalják a magyarság hat évszázados kapcsolatait mindazon népekkel, amelyekkel ezen hosszú időszak során érintkezésbe került. A szócikkek többségét a források és a tájékoztató szakirodalom felsorolása zárja. Genealógiai táblázatok mutatják be az Árpádok, Anjouk, Babenbergeket, Habsburgok, Piastok, Premyslek, Rurikok leszármazását, lista készült a magyarországi uralkodókon és főtisztségviselőkön (nádor, országbíró stb.) kívül az érsekekről, püspökökről, a fontosabb európai országok uralkodóiról, a római pápákról, sőt még a konstantinápolyi pátriárkákról is. A kötet rendkívül gazdag anyagában való tájékozódást közel félszáz térkép és vonalas ábra segíti elő. A legújabb tudományos eseményeket közlő, ugyanakkor élvezhető, közérthető stílusban íródott lexikon a maga nemében páratlan vállalkozás, és nem hiányozhat egyetlen művelt magyar ember könyvespolcáról sem.

Az AETAS előfizetési felhívása

1994-ben lapunk rendszeres vásárlói számára előnyös előfizetési rendszert vezetünk be.

Az év során négy tematikus szám megjelentetését tervezzük. Ezek egyike a középkori magyar egyházi társadalomról jelentet meg tanulmányokat többek között Györffy György, Kubinyi András, Szovák Kornél tollából. Sor kerül az európai dinasztiák XVIII–XIX. századi történetének egyes kérdéseit vizsgáló szám összeállítására, többek között Diószegi István, Vadász Sándor közreműködésével. Terveink között szerepel külföldi történészek magyar történelemről írt cikkeinek közlése, köztük John Komlos, David F. Good és Susanna Zimmermann egy-egy tanulmányának megjelentetése. Ez évi számaink sorát egy, a XVIII. századi angol–francia történelem témakörére épülő összeállítás zárja.

A folyóirat ára:

éves előfizetőknek számonként 80 Ft
(éves előfizetői díj 320 Ft),

könyvesbolti vásárlóknak 98 Ft,

egy számot megrendelőknek 80 Ft+postaköltség.

A folyóirat megrendelhető a szerkesztőség címén: **AETAS szerkesztőség, 6701 Szeged, Pf. 1179.**

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetések, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 320 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 80 Ft+postaköltség, könyvesboltban 98 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa, Budavári Palota F. ép. Aula; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.; Pont Könyvesbolt, Mérleg u. 6.; Könyvárúháza, Rákóczi út 14.; Harang Kiadó és Könyvkereskedés, (Levélcím: 1425. Budapest Pf.: 672.); Értékmentő böngészde: Budapest VIII., Somogyi Béla u. 10. (Tel.: 267-1000), Diszkont bolt és raktár, Budapest, XIII. Váci út 90. (Tel.: 120-0011).

Szeged: Radnóti Könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Eger: Sipotéka Bt., Hatvani kapu tér 8.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: NPI, Szeged

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

ISSN 0237-7934

A közelmúlt politikai fordulata és eseményei a tudományos kutatás intézményrendszerét is kimozdították vagy kimozdítani látszottak korábbi merevségéből. A változás lehetősége érinti a történész szakmai közélet alapintézményeit is: az Akadémia, a kutató- és a felsőoktatási intézmények mindmáig saját pozíciójuk és feladatuk újra fogalmazására törekuszenek. Ez indította az AETA&-t arra, hogy áttekintést adjon arról, mikén látják maguk a történészek a kívánatos fejlődési irányt: a történész szakmai és közéleti szervezetek, fórumok közül melyek azok, amelyek erősödése várható és kívánatos, milyen lehetőségeket nyújt a jelenlegi intézményrendszer tudományos iskolák kialakulásához, irányzatok létrejöttéhez, milyen szervezeti formákon keresztül érhetik el a történészek a legjobb eredményeket és hogyan közvetíthetik ezeket legoptimálisabban a tágabb közvélemény felé.

Úgy gondoltuk, a célunknak leginkább megfelelő forma a körkérdés, amelynek folyóiratunkban már bizonyos hagyományai is vannak.

(Az AETA& körkérdésére érkezett válaszokat számunk 165–212. oldalán olvashatják)